

NOWOŚĆ
EDYCJA 2024

ZMIANY
W PODSTAWACH
2024
oznaczenia
usuniętych
treści

Poznać przeszłość

3

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

Zakres podstawowy

nowa era

Jarosław Kłaczkow
Anna Łaszkiewicz
Stanisław Roszak

Poznać przeszłość

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

3

Zakres podstawowy

nowa era Twoje mocne strony

Poznać przeszłość

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii na podstawie opinii rzeczoznawców:
dr. Jarosława Schabieńskiego, mgr. Arkadiusza Maślacha i dr. Jarosława Łachnika

Etap edukacyjny: III
Typ szkoły: liceum ogólnokształcące i technikum
Rok dopuszczenia: 2024

Numer ewidencyjny w wykazie MEN: 1150/3/2024

Podręcznik został opracowany na podstawie *Programu nauczania historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum w zakresie podstawowym – Poznać przeszłość*.

Nabyta przez Ciebie publikacja jest dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy o przestrzeganie praw, jakie im przysługują. Zawartość publikacji możesz udostępnić nieodpłatnie osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie umieszczaj jej w internecie. Jeśli cytujesz jej fragmenty, to nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. Możesz skopiować część publikacji jedynie na własny użytek.

Szanujmy cudzą własność i prawo. Więcej na **www.legalnakultura.pl**

Wykorzystywanie treści niniejszego Utworu, w jakiejkolwiek formie lub w jakimkolwiek procesie, do celów eksploracji tekstu i danych, uczenia maszynowego, rozwoju i/lub szkolenia i/lub wzbogacania sztucznej inteligencji jakiegokolwiek rodzaju jest surowo zabronione.

© Copyright by Nowa Era Sp. z o.o. 2024
ISBN 978-83-267-5027-4

Wydanie drugie
Warszawa 2026

Koordynacja prac: Michał Błaut.
Redakcja językowa: Aleksandra Bednarska.
Redakcja merytoryczna: Michał Błaut, Grzegorz Grzywiński, Krzysztof Mrozowski, Magdalena Zimerman.
Nadzór artystyczny: Kaia Pichler.
Opieka graficzna: Maciej Galiński, Marcin Oleksak.
Projekt okładki: Maciej Galiński, wykorzystano elementy autorstwa Wojtka Urbanka.
Projekt graficzny: Marek Błoszko.
Opracowanie graficzne: Marek Błoszko, Ewa Kaletyn, Rafał Kwiczor, Krzysztof Mrawiński, Marcin Oleksak, Alicja Skupin-Podwojewska, Zuzanna Sri.
Ilustracje: Marta Długokęcka, Ewelina Baran, Marcin Oleksak, Wioleta Herczyńska, Rafał Buczkowski, Krzysztof Mrawiński, Przemysław Kłosin, Marek Nawrocki, Ewa Kaletyn, Marcin Ptak.
Fotoserwis: Magdalena Dzwonkowska.
Mapy: Jarosław Jakubiak.
Realizacja projektu graficznego: Mateusz Wysiecki.

Wydawnictwo dołożyło wszelkich starań, aby odnaleźć posiadaczy praw autorskich do wszystkich utworów zamieszczonych w podręczniku. Pozostałe osoby prosimy o kontakt z Wydawnictwem.

Nowa Era Sp. z o.o.
Aleje Jerozolimskie 146 D, 02-305 Warszawa
www.nowaera.pl, e-mail: nowaera@nowaera.pl
Centrum Kontaktu: 58 721 48 00

Druk i oprawa: P/mint Sp. z o. o.

O czym jest podręcznik?

W podręczniku do historii w zakresie podstawowym *Poznać przeszłość 3* przedstawiono wydarzenia od połowy XIX w. do 1945 r. Omówiono w nim m.in. okoliczności odzyskania niepodległości przez Rzeczpospolitą, przyczyny wybuchu i wynik I wojny światowej, budowę systemów totalitarnych w okresie międzywojennym oraz przebieg i skutki II wojny światowej. Dzięki tym wiadomościom będziesz w stanie odpowiedzieć na wiele pytań dotyczących przeszłości.

Do czego służą poszczególne elementy podręcznika?

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

W sposób schematyczny i uproszczony zostały przedstawione związki przyczynowo-skutkowe pomiędzy wydarzeniami szerzej omówionymi w tekście lekcji.

Oś czasu

Osie czasu ułatwią Ci chronologiczne uporządkowanie poszczególnych wydarzeń historycznych.

Kalendarium

Przydatne do powtórek chronologiczne zestawienie najważniejszych wydarzeń znajduje się na końcu podręcznika.

ĆWICZENIA

Wykonanie poleceń umieszczonych na końcu tematu pozwoli Ci utrwalić zdobytą wiedzę. Rozwiązania wszelkich ćwiczeń i zadań powinny być zapisywane w zeszytach lub kartach pracy, a nie na stronach podręcznika.

WARTO WIEDZIEĆ

Ten element zawiera dodatkowe informacje uzupełniające materiał z lekcji, co pozwoli Ci lepiej zrozumieć omawiane zagadnienia.

POSTAĆ HISTORYCZNA

Biogramy dostarczą Ci wiedzy o postaciach historycznych, które miały decydujący wpływ na najważniejsze wydarzenia w dziejach Polski i świata.

To budzi kontrowersje

Krótkie eseje dotyczące różnych koncepcji na temat wybranych zagadnień wprowadzą Cię w świat badań historycznych.

CIEKAWOSTKA

Dzięki ciekawostkom dowiesz się więcej o interesujących faktach związanych z lekcją.

SYMBOLE EPOKI

W tym elemencie są prezentowane wydarzenia, zjawiska, urządzenia czy dzieła sztuki, dzięki którym lepiej zrozumiesz ducha epoki.

Słowniczek

Trudniejsze pojęcia i terminy oznaczono w podręczniku złotym kolorem i wyjaśniono na tej samej stronie.

Podsumowanie

Na tych stronach znajdziesz najważniejsze informacje z danego rozdziału podane w zwięzłej formie. Dzięki nim uporządkujesz i utrwalisz zdobytą wiedzę.

Ćwiczenia podsumowujące

Ćwiczenia zamieszczone po każdym rozdziale umożliwiają Ci sprawdzenie wiedzy i powtórzenie wiadomości przed sprawdzianem.

SPIS TREŚCI

Co było wcześniej? ... 6

I. ŚWIAT W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU ... 7
1. Od wojny krymskiej do zjednoczenia Włoch ... 8
2. Zjednoczenie Niemiec ... 13
3. Stany Zjednoczone w XIX wieku ... 20
4. Ekspansja kolonialna ... 27
5. Nowe ideologie i ruchy społeczne ... 35
6. Życie w epoce wielkich przemian ... 40
Symbole epoki – Szczepionki ... 48
Podsumowanie rozdziału I ... 50

II. ZIEMIE POLSKIE W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU ... 53
1. Powstanie styczniowe ... 54
2. Ziemie polskie po powstaniu styczniowym ... 61
Symbole epoki – Wigilia na Syberii ... 68
3. Zmiany gospodarcze i społeczne na ziemiach polskich ... 70
4. Nowe nurty polityczne ... 75
5. Polska kultura i nauka przełomu XIX i XX wieku ... 80
Podsumowanie rozdziału II ... 86

III. I WOJNA ŚWIATOWA ... 89
1. Świat w przededniu Wielkiej Wojny ... 90
2. Fronty Wielkiej Wojny ... 95
Symbole epoki – Verdun ... 104
3. Rewolucje w Rosji ... 106
4. Klęska państw centralnych ... 114
5. Polacy na frontach Wielkiej Wojny ... 120
6. Sprawa polska na arenie międzynarodowej ... 127
Podsumowanie rozdziału III ... 132

IV. ŚWIAT W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM ... 135
1. Świat po Wielkiej Wojnie ... 136
2. ZSRS – imperium komunistyczne ... 146
3. Rozwój faszyzmu w Europie ... 153
4. Przemiany społeczne w okresie międzywojennym ... 162
Symbole epoki – Sterowce ... 168
5. Świat na drodze ku nowej wojnie ... 170
Podsumowanie rozdziału IV ... 178

V. II RZECZPOSPOLITA ... 181
1. Odrodzenie Rzeczypospolitej ... 182
2. Kształtowanie się granicy zachodniej i południowej ... 187
3. Walki o granicę wschodnią ... 195
4. Rządy parlamentarne i sanacyjne ... 204
5. Społeczeństwo i gospodarka II Rzeczypospolitej ... 214
Symbole epoki – Gdynia – polskie okno na świat ... 220
6. Kultura i nauka w II Rzeczypospolitej ... 222
7. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej ... 227
Podsumowanie rozdziału V ... 232

VI. II WOJNA ŚWIATOWA ... 235
1. Kampania polska ... 236
2. Hitler i Stalin dzielą Europę ... 245
3. Wojna na froncie wschodnim ... 255
4. Polityka Niemiec w okupowanej Europie ... 262
5. Holokaust ... 268
Symbole epoki – Rodzina Ulmów ... 278
6. Wojna poza Europą ... 280
7. Droga do zwycięstwa ... 289
8. Koniec II wojny światowej ... 296
Podsumowanie rozdziału VI ... 306

VII. POLACY PODCZAS II WOJNY ŚWIATOWEJ ... 309
1. Polska pod okupacją ... 310
2. Polskie władze na uchodźstwie ... 319
3. Polskie Państwo Podziemne ... 324
4. Powstanie warszawskie i rok 1945 ... 332
5. Polacy na frontach II wojny światowej ... 340
Symbole epoki – Monte Cassino ... 346
Podsumowanie rozdziału VII ... 348
Tablice chronologiczne ... 351

CO BYŁO WCZEŚNIEJ?

ŚWIAT

Koniec XVIII wieku przyniósł wydarzenia, które wywarły znaczący wpływ na przemiany ustrojowe i społeczne. W 1776 r. mieszkańcy brytyjskich kolonii w Ameryce Północnej ogłosili **Deklarację niepodległości** i po kilkuletnich walkach zmusili Brytyjczyków do uznania niezależności ich państwa – Stanów Zjednoczonych. W 1789 r. wybuchła **Wielka Rewolucja Francuska**. Francuzi zdetronizowali króla Ludwika XVI i ogłosili Francję republiką. Dziesięć lat później w rezultacie zamachu stanu po władzę sięgnął charyzmatyczny dowódca – gen. Napoleon Bonaparte, który w 1804 r. koronował się na cesarza Francuzów.

W pierwszych latach XIX w. trwały **wojny napoleońskie**. Wojska francuskie wielokrotnie pokonały armie koalicji najpotężniejszych europejskich państw, a Napoleon przyłączył do Francji rozległe obszary i decydował o obsadzie tronów w licznych krajach Europy. W 1812 r. podjął wielką wyprawę wojenną na Rosję, która zakończyła się jego klęską. W 1814 r. pokonany Napoleon abdykował i został zesłany przez zwycięzców na wyspę Elbę.

W 1815 r. na **kongresie wiedeńskim** przedstawiciele Wielkiej Brytanii, Rosji, Prus, Austrii i Francji zdecydowali o zasadach ładu międzynarodowego w Europie po epoce napoleońskiej. Powrócono do dawnego porządku społecznego, obowiązującego przed rewolucją francuską.

Wiek XIX w Europie Zachodniej to okres **rewolucji przemysłowej**. Do napędzania fabrycznych urządzeń wykorzystywano **maszyny parowe**. W rezultacie wytwórczość rzemieślników i manufaktur niemal zanikła na rzecz masowej produkcji w fabrykach. Maszyna parowa wpłynęła również na rozwój transportu kolejowego i morskiego.

POLSKA

W drugiej połowie XVIII w. doszło do upadku Rzeczypospolitej. Było to wynikiem zaborczej polityki sąsiadów i wewnętrznej słabości państwa rządzonego przez Stanisława Augusta Poniatowskiego. W 1772 r. Rosja, Prusy i Austria przeprowadziły **I rozbiór** państwa polsko-litewskiego. Nie powiodły się późniejsze próby wprowadzenia reform ustrojowych Rzeczypospolitej. Przeciwko uchwalonej w 1791 r. **Konstytucji 3 maja** wystąpiła konfederacja targowicka zawiązana przez przeciwników reform. Konfederaci doprowadzili do rosyjskiej interwencji zbrojnej, która zakończyła się w 1793 r. **II rozbiorem Rzeczypospolitej**. Ostatnią próbą ratowania państwa było wywołane w 1794 r. **powstanie kościuszkowskie**, stłumione kilka miesięcy później przez zaborców. W 1795 r. doszło do **III rozbioru**, w wyniku którego Polska zniknęła z mapy Europy.

Szanse na odzyskanie niepodległości Polacy wiązali z Napoleonem Bonapartem, który toczył wojny z zaborcami. W 1797 r. we Włoszech powstały Legiony Polskie, mające walczyć u boku Francji. W 1807 r., po pokonaniu Prus, Napoleon utworzył **Księstwo Warszawskie** – namiastkę niepodległej Polski, podporządkowaną jednak interesom Francji. Klęska Napoleona przypieczętowała upadek Księstwa Warszawskiego.

Na kongresie wiedeńskim w 1815 r. na nowo podzielono polskie ziemie. Z większości terytorium Księstwa Warszawskiego utworzono podległe Rosji **Królestwo Polskie**, na którego tronie zasiadł car. Część Polaków nie pogodziła się z utratą niepodległości i w 1830 r. wznieciła **powstanie listopadowe**, które zakończyło się klęską. Po upadku powstania z obawy przed prześladowaniami ziemie polskie opuściło ok. 8–10 tys. Polaków, w tym znaczna grupa literatów, naukowców, polityków i wojskowych. Nazwani Wielką Emigracją, osiedli się głównie we Francji, gdzie kontynuowali działalność niepodległościową.

Rejtan – Upadek Polski autorstwa Jana Matejki przedstawia protest posła Tadeusza Rejtana na Zamku Królewskim w Warszawie. W 1773 r. zebrał się tam sejm, który miał zatwierdzić I rozbiór Polski.

▪ *obraz, Polska, 1866 r.*

▪ *Ulica w Londynie, fotografia, ok. 1900 r.*

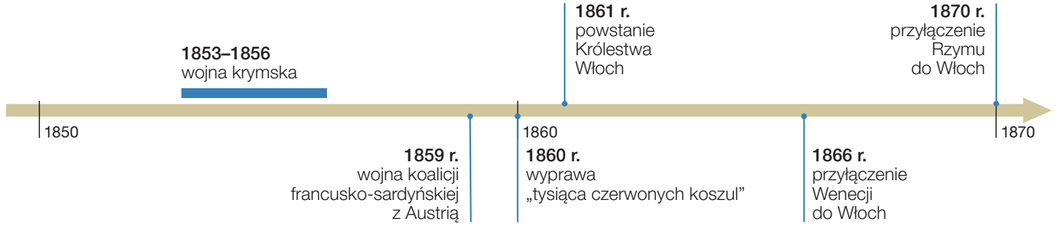
I
ŚWIAT W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU

1 Od wojny krymskiej do zjednoczenia Włoch
2 Zjednoczenie Niemiec
3 Stany Zjednoczone w XIX wieku
4 Ekspansja kolonialna
5 Nowe ideologie i ruchy społeczne
6 Życie w epoce wielkich przemian

1 OD WOJNY KRYMSKIEJ DO ZJEDNOCZENIA WŁOCH

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przyczyny i skutki wojny krymskiej,
- okoliczności i przebieg jednoczenia Włoch.

WOJNA KRYMSKA I JEJ NASTĘPSTWA

W połowie XIX w. Rosja zaczęła dążyć do rozszerzania wpływów na Półwyspie Bałkańskim i w regionie Morza Czarnego. Jej głównym celem była likwidacja imperium osmańskiego. Z tego powodu wspierała narody bałkańskie podbite przez Turków i propagowała ideę **panslawizmu**. Zgodnie z nią wszyscy Słowianie, w tym Słowianie południowi, powinni się zjednoczyć pod protektoratem Rosji. W **1853 r.** car Mikołaj I zażądał od sułtana tureckiego:

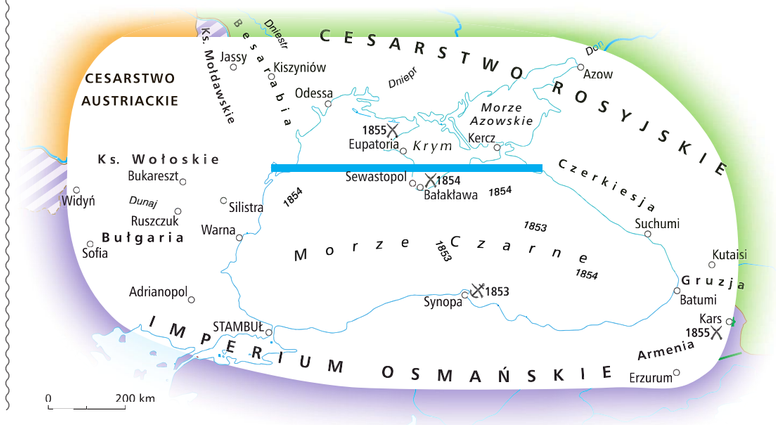
- wyłącznego prawa do opieki nad świętymi miejscami chrześcijan w Palestynie,
- prawa do ochrony wyznawców prawosławia w imperium osmańskim.

Turcja odrzuciła te żądania, a na agresję państwa rosyjskiego zareagowała wypowiedzeniem wojny, która przeszła do historii pod nazwą **wojny krymskiej**.

Niespodziewanie dla cara w obronie Turcji wystąpiły europejskie mocarstwa – Wielka Brytania i Francja, a także sojusznik Francji – Królestwo Sardynii. Natomiast do konfliktu nie włączyła się Austria, na której wsparcie, po udzieleniu jej przez Rosję pomocy w tłumieniu powstania węgierskiego, car bardzo liczył.

Wojska brytyjskie i francuskie wylądowały na Krymie i bez większych trudności opanowały większość tego półwyspu (przyjrzyj się mapie poniżej). Przełomowym wydarzeniem było oblężenie i zdobycie w **1855 r.** głównej rosyjskiej twierdzy na Krymie – **Sewastopola**, co przesądziło o przegranej Rosji. Sytuację przypieczętowała nagła śmierć Mikołaja I. Wobec głębokiego kryzysu wewnętrznego, w którym pogrążyło się Imperium Rosyjskie, nowy car Aleksander II nie kontynuował walk. W **1856 r.** w Paryżu podpisano traktat pokojowy. Na jego mocy:

WOJNA KRYMSKA

? Wymień tereny i akweny, na których toczyła się wojna krymska.

- Morze Czarne stało się obszarem zdemilitaryzowanym, co oznaczało, że okręty wojenne, w tym także rosyjskie, nie będą mogły po nim żeglować;
- Turcja zachowała dotychczasowe posiadłości na Bałkanach;
- Serbia, Mołdawia i Wołoszczyzna zyskały w ramach państwa tureckiego szeroką autonomię.

Zwycięstwo w wojnie krymskiej antyrosyjskiego obozu uchroniło imperium osmańskie przed upadkiem i umocniło pozycję Wielkiej Brytanii i Francji w tym regionie. Klęska Rosji natomiast osłabiła ją na arenie międzynarodowej i uwidoczniła jej wewnętrzne zacofanie. W rezultacie zmusiła Aleksandra II do przeprowadzenia niezbędnych reform i liberalizacji polityki wewnętrznej. Okres tych reform nazwano **odwilżą** albo **wiosną posewastopolską**. Wojna krymska, podczas której okazało się, że carat nie może liczyć na lojalność Austrii, zachwiała także spójnym do tej pory Świętym Przymierzem.

PLANY ZJEDNOCZENIA WŁOCH

Wydarzenia Wiosny Ludów, a następnie wojna krymska, ożywiły na Półwyspie Apenińskim ruch ***risorgimento*** [czyt.: rizordżimento]. Jego celem było budzenie włoskiej świadomości narodowej oraz dążenie do utworzenia zjednoczonych i niepodległych Włoch.

Przeciwko zjednoczeniu Włoch występowała przede wszystkim Austria, której podczas kongresu wiedeńskiego oddano północne ziemie włoskie. Wśród państw włoskich największe znaczenie miało Królestwo Sardynii, zwane Piemontem, w czasie Wiosny Ludów przewodzące walce Włochów z Austriakami. Od 1848 r. było monarchią konstytucyjną zapewniającą szerokie swobody obywatelskie, czym na tle absolutystycznych rządów w innych włoskich państwach wyraźnie się odróżniało. Przewodziło wśród nich również pod względem gospodarczym i cywilizacyjnym.

Premier sardyńskiego rządu **Camillo Cavour** [czyt.: kamillo ka**wur**] dążył do zjednoczenia północnej, szybko rozwijającej się części Włoch pod patronatem króla **Wiktora Emanuela II**. Aby zrealizować tę koncepcję, trzeba było pokonać Austrię, na co Sardynia była zbyt słaba. Szansę na zwycięstwo dawał jednak sojusz z po-

Brytyjska karykatura *Pęknięcie rosyjskiej bańki* przedstawia wybuchającego cara Mikołaja I. Scena ta symbolizuje kompromitację Rosji, która okazała się bezsilna wobec mniej licznych, lecz nowoczesnych sił państw zachodnioeuropejskich.

▪ *grafika, Wielka Brytania, 1854 r.*

CIEKAWOSTKA

„Cienka czerwona linia"

Podczas walk na Krymie duże zasługi położył niezbyt liczny, ale doskonale wyposażony i wyszkolony brytyjski korpus ekspedycyjny. Do historii przeszła obrona przez szkockich piechurów obozu brytyjsko-francuskiego w okolicy Bałakławy na Krymie. W październiku 1854 r. podczas bitwy Szkoci odparli szarżę rosyjskiej kawalerii, co opisał dziennikarz brytyjskiego dziennika „The Times". Ze względu na czerwony kolor mundurów ich broniący się szereg nazwał „cienką czerwoną linią". Określenie to, mające oznaczać stosunkowo niewielkie siły skutecznie odpierające natarcie znacznie liczniejszego wroga, stało się na tyle popularne, że także inne oddziały brytyjskie zaczęto nazywać w ten sposób.

Zaciętą obronę pozycji przez Szkotów i załamanie się szturmu rosyjskiego w bitwie pod Bałakławą przedstawił na obrazie *Cienka czerwona linia* Robert Gibb.

▪ *obraz, Wielka Brytania, 1881 r.*

tężną Francją rządzoną przez Napoleona III. W tym celu w 1858 r. za ustępstwa terytorialne Piemont uzyskał poparcie Francji (przyjrzyj się mapie na s. 11).

Niezależnie od tego starania na rzecz zjednoczenia Włoch prowadził już od Wiosny Ludów włoski rewolucjonista i działacz niepodległościowy **Giuseppe** [czyt.: dżiuzeppe] **Garibaldi**. Był on zwolennikiem republiki, czyli demokratycznej koncepcji ustroju, w odróżnieniu od monarchicznej koncepcji premiera Cavoura.

WOJNA Z AUSTRIĄ I JEJ SKUTKI

Zaniepokojona wzrostem znaczenia Królestwa Sardynii Austria rozpoczęła przeciwko niemu w **1859 r.** działania zbrojne. Po stronie Piemontu wystąpiła sojusznicza Francja. Doprowadziło to do klęski wojsk austriackich w dwóch bitwach – pod **Magentą** [czyt.: madżentą] i **Solferino**, i zadecydowało o losach całej wojny. Odebraną Austriakom podczas walk **Lombardię** Francuzi przekazali Piemontowi.

Zwycięstwo w wojnie z Austrią zachęciło Włochów z innych regionów do działania na rzecz zjednoczenia. Znacząco przyczynił się do tego Giuseppe Garibaldi. Na skutek jego inspiracji wkrótce wybuchły powstania, w wyniku których obalono monarchie w Toskanii, Parmie i Modenie. Przeprowadzone tam plebiscyty zdecydowały o przyłączeniu tych ziem do Królestwa Sardynii. Mimo protestów papieża taki sam los spotkał Państwo Kościelne, którego terytorium ograniczono do Rzymu i niewielkiego terenu w jego sąsiedztwie. Tylko dzięki zbrojnej pomocy Francji czasowo zachowano niezależność Państwa Kościelnego.

W tym samym roku doszło do wybuchu powstania przeciwko władcy Królestwa Obojga Sycylii. Z pomocą Włochom z południa pospieszył Garibaldi, organizując wyprawę „**tysiąca czerwonych koszul**”, nazwaną tak od koloru koszul ochotników. Bojownicy wylądowali

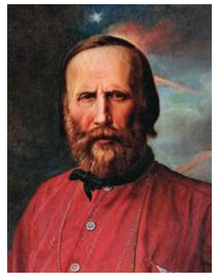
Bitwa pod Catalafimi [czyt.: katalafimi] stoczona przez armię „tysiąca czerwonych koszul” zakończyła się klęską sił neapolitańskich. Dzięki temu Garibaldi mógł przystąpić do oblężenia stolicy Sycylii – Palermo.

▪ *obraz, Włochy, XIX w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

GIUSEPPE GARIBALDI

1807–1882

Był włoskim rewolucjonistą i bojownikiem o zjednoczenie Włoch. Początkowo działał w organizacji Młode Włochy przeciwko systemowi utworzonemu na kongresie wiedeńskim. W czasie Wiosny Ludów bronił Republiki Rzymskiej. Popierał jednoczenie Włoch, zainicjowane przez Camilla Cavoura. Znacząco przyczynił się do obalenia monarchii w Królestwie Obojga Sycylii. Wyprawa „tysiąca czerwonych koszul” stała się symbolem walki o narodowe cele. W czasie powstania styczniowego wspierał dążenia niepodległościowe Polaków.

POSTAĆ HISTORYCZNA

CAMILLO CAVOUR

1810–1861

Był włoskim politykiem i mężem stanu. Studiował w akademii wojskowej, ale szybko porzucił plany kariery w armii i zajął się działalnością gospodarczą oraz polityczną. Wzorcem była dla niego parlamentarna monarchia angielska. Od grudnia 1847 r. wydawał gazetę propagującą wprowadzenie w Piemoncie konstytucji, a następnie głoszącą hasło zjednoczenia Włoch. W 1852 r. mianowano go premierem w rządzie Królestwa Sardynii. Dzięki jego zdolnościom dyplomatycznym doszło do zawarcia sojuszu z Francją, a po zwycięstwie nad Austrią utworzenia Królestwa Włoch. Cavour został jego pierwszym premierem.

ZJEDNOCZENIE WŁOCH

? 1. Na podstawie mapy przedstaw, w jaki sposób doszło do zajęcia Królestwa Obojga Sycylii.
2. Odszukaj informacje, które miasta i w jakich latach były stolicą zjednoczonych Włoch.

TEKST ŹRÓDŁOWY

WŁOCHY JAKO PAŃSTWO ZJEDNOCZONE

Ksiądz Alessandro Gavazzi [czyt.: gawacci] uczestniczył w wydarzeniach Wiosny Ludów, a w 1849 r. został kapelanem włoskiej armii narodowej. W 1860 r. brał udział w wyprawie „tysiąca czerwonych koszul”. Jesienią tego roku w Neapolu wygłosił ważne przemówienie.

Komu zawdzięcza triumf rewolucja neapolitańska? Człowiekowi [...], *bohaterowi Garibaldi (w tłumie okrzyki: niech żyje Garibaldi!)* [...]. *Tak więc wdzięczność powinna zjednoczyć wszystkich we wspólnym uczuciu narodowym... A nasze uczucie narodowe wyraża się w haśle: Wolne Włochy od Alp* [...] *do Lilibeum.* [...] *Chcemy stworzyć Włochy. Działajmy więc ręka w rękę, stanówmy jeden naród!* [...] *Oznacza to, że nie potrzeba nam Związku Włoskiego* [...]. *Związek – nigdy, nigdy, nigdy... Jedność, jedność, niepodzielne Włochy – na zawsze! (głośne okrzyki: niech żyje! Na cześć niepodzielności Włoch, Wiktora Emanuela i Garibaldiego)* [...] *Niechaj papież zostanie w Rzymie, jeśli tego pragnie – niech będzie on tylko biskupem rzymskim, nikt przeciwko temu nie powie ani jednego słowa, lecz królem? Królem?... (w tłumie: nie, nie, nie!)* [...] *Niechaj duchowny pozostaje duchownym i będzie Piusem IX* [...].
Przyjaciele moi! Tylko rewolucja może „stworzyć Włochy”, a dyplomacja nie stworzy ich nigdy... Garibaldi jest uosobieniem naszej zwycięskiej rewolucji, która oznacza przywrócenie praw narodu i skierowana jest przeciwko nadużyciom panujących. A dyplomacja oznacza przywrócenie praw książąt i króla i skierowana jest przeciwko prawom narodu... (jednomyślne okrzyki aprobaty wśród tłumu).

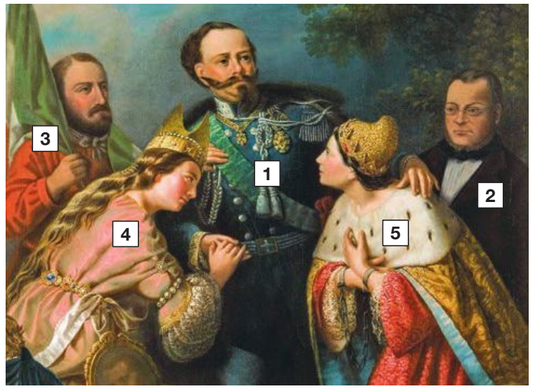
Źródło: *Historia powszechna. Czasy nowożytne 1640–1870. Wybór tekstów źródłowych*, cz. IV, pod red. B. Krauzego, Warszawa 1955, s. 103–104.

? 1. Odpowiedz, za którą koncepcją zjednoczenia Włoch opowiada się Gavazzi. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do tekstu.
2. Przedstaw stosunek duchownego do papiestwa. Z czego wynikało to stanowisko?

na Sycylii, szybko ją opanowali, a potem przeprawili się na półwysep i ruszyli na Neapol, który zajęli w 1860 r. Do działań zbrojnych prowadzonych przez powstańców pod dowództwem Garibaldiego przyłączyła się armia piemoncka. W tym kluczowym momencie Garibaldi zgodził się na zjednoczenie Włoch jako królestwa. Uznał, że trzeba przede wszystkim dążyć do zjednoczenia kraju, a w drugiej kolejności należy wdrożyć postępowe koncepcje polityczne. W zorganizowanym niebawem plebiscycie Włosi z południa również opowiedzieli się za zjednoczeniem.

ZJEDNOCZENIE WŁOCH

W **1861 r.** pierwszy ogólnowłoski parlament ogłosił powstanie **Królestwa Włoch**. Datę tę uznaje się za datę **zjednoczenia Włoch**. Królem został Wiktor Emanuel II, premierem zaś – Camillo Cavour. Poza granicami włoskiego państwa pozostawały jednak jeszcze Wenecja i Rzym. W **1866 r.** Włosi wykorzystali więc sprzyjającą sytuację międzynarodową i podczas wojny prusko-austriackiej (więcej o niej na s. 14) opowiedzieli się po stronie Prus. Na skutek klęski Austrii Włosi przyłączyli Wenecję. Z kolei w 1870 r., wykorzystując konflikt francusko-pruski, włoskie oddziały zdobyły opuszczony przez Francuzów Rzym. Rok później, po przegranej Francji, to miasto stało się stolicą Włoch. Mimo protestów papieża Piusa IX mieszkańcy Państwa Kościelnego poparli zjednoczenie, a posiadłości papieskie ograniczono jedynie do Watykanu.

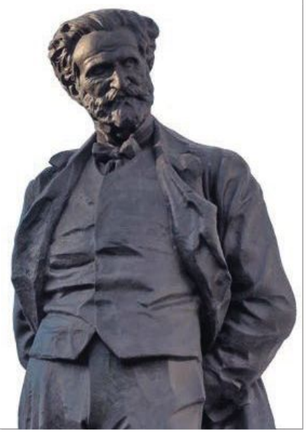
Wiktor Emanuel II 1, **Camillo Cavour** 2 i **Giuseppe Garibaldi** 3 w decydującym stopniu przyczynili się do zjednoczenia Włoch. Na obrazie zostali przedstawieni w scenie, na której król przygarnia postacie 4 i 5 wyobrażające kolejne prowincje włoskie przyłączane do Piemontu.

- *obraz, Włochy, ok. 1880 r.*

CIEKAWOSTKA

Zjednoczenie i opera

Wzrost nastrojów zjednoczeniowych we Włoszech nałożył się na ogromne sukcesy jednego z najwybitniejszych włoskich kompozytorów Giuseppe Verdiego [czyt.: dżiuzeppe werdiego]. Ten słynny twórca oper był gorącym zwolennikiem scalenia Włoch, dlatego w swoich utworach często zamieszczał nawiązania do aktualnej sytuacji politycznej. Tak było m.in. w operze *Nabucco* [czyt.: nabukko], gdzie okrutny władca Babilonii symbolizował cesarza austriackiego, a Włochów prześladowanych przez Austrię uosabiali zniewoleni Żydzi. Z czasem okrzyki na cześć kompozytora *Viva Verdi!* (*Niech żyje Verdi!*) zaczęto tłumaczyć jako skrót od: *Viva **V**ittorio **E**manuele **R**e **D**'Italia!* (*Niech żyje Wiktor Emanuel król Włoch!*).

Pomnik Giuseppe Verdiego w Mediolanie – mieście, z którym kompozytor związany był przez prawie całe życie. Verdi zasłynął nie tylko jako zagorzały popularyzator idei zjednoczenia – w zjednoczonych Włoszech zasiadał w parlamencie.

- *pomnik, Mediolan, XX w.*

ĆWICZENIA

1. Oceń, jakie znaczenie dla sytuacji politycznej w Europie miała klęska Rosji w wojnie krymskiej.
2. Porównaj koncepcje zjednoczenia Garibaldiego i Cavoura. Wskaż podobieństwa i różnice.
3. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywała Francja w procesie jednoczenia Włoch.

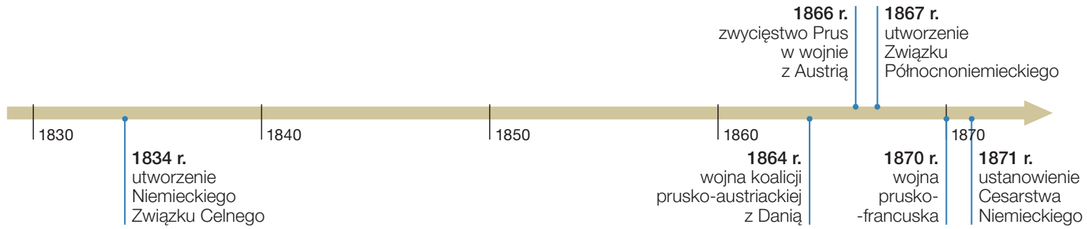
DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Suchacki, *Od Custozzy do Loigny 1866–70. Z dziejów wojen o zjednoczenie Niemiec i Włoch*, Zabrze 2013.
T. Wituch, *Zjednoczenie Włoch*, Warszawa 1987.

2 ZJEDNOCZENIE NIEMIEC

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- metody zastosowane do zjednoczenia Niemiec w XIX w.,
- skutki polityczne i społeczne zjednoczenia Niemiec dla Europy.

WIELKIE CZY MAŁE NIEMCY?

Podobnie jak na Półwyspie Apenińskim, również w państwach niemieckich w połowie XIX w. nasiliły się tendencje zjednoczeniowe. Sytuacja Niemiec była jednak zupełnie inna. Od 1815 r., na podstawie postanowień kongresu wiedeńskiego, istniał Związek Niemiecki na czele z Austrią, rządzoną przez Habsburgów. Mimo to jej dominacja była zagrożona, ponieważ do roli hegemona wśród państw niemieckich pretendowały Prusy. Władcy tych państw skłaniali się do dwóch przeciwstawnych koncepcji zjednoczenia, zgodnie z którymi miały powstać:

- **Wielkie Niemcy**, składające się ze Związku Niemieckiego oraz z Cesarstwa Austriackiego wraz z nieniemieckimi ziemiami wchodzącymi w jego skład. W Wielkich Niemczech, do których utworzenia dążyła Austria, pierwszoplanową rolę mieliby nadal odgrywać Habsburgowie;
- **Małe Niemcy**, którym przewodziłyby Prusy i które miałyby obejmować tereny niemieckojęzyczne z wyjątkiem Austrii. Imperium Habsburgów w niewielkim stopniu składało się bowiem z ziem niemieckich.

Król pruski Wilhelm I i jego współpracownicy, odpowiedzialny za prowadzenie polityki Otto von Bismarck i działań zbrojnych Helmuth von Moltke, zostali przedstawieni na polu bitewnym. Elementem tradycji pruskiej był militaryzm, który Bismarck wykorzystał w prowadzonej przez siebie agresywnej polityce zagranicznej.

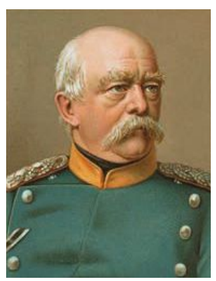
- *obraz, Niemcy, XIX w.*

Wzrost znaczenia Prus był związany z ich szybkim rozwojem gospodarczym i skuteczną polityką władz. W **1834 r.** pod ich przewodnictwem powstał Niemiecki Związek Celny, dzięki któremu zlikwidowano bariery i utworzono ogólnoniemiecki rynek wewnętrzny. Integracja gospodarcza stanowiła podwaliny pod zjednoczenie polityczne. W **1861 r.** na pruskim tronie zasiadł **Wilhelm I Hohenzollern**, a rok później stanowisko kanclerza, czyli premiera, objął konserwatywny polityk

POSTAĆ HISTORYCZNA

OTTO VON BISMARCK

1815–1898

Był pruskim politykiem. Należał do warstwy junkrów, czyli wielkich pruskich właścicieli ziemskich. W 1862 r. został kanclerzem Prus. Doprowadził do zjednoczenia Niemiec po zwycięskich wojnach z Danią, Austrią i Francją. W latach 1871–1890 jako pierwszy pełnił funkcję kanclerza II Rzeszy Niemieckiej. Za jego rządów Niemcy zdobyły pierwsze kolonie w Afryce. W polityce wewnętrznej prowadził antypolski kurs germanizacyjny. Ze względu na bezwzględność i konsekwencję, z jaką działał, nazywano go „żelaznym kanclerzem".

Otto von Bismarck [czyt.: fon bismark]. Jego politycznym celem było zjednoczenie Niemiec „krwią i żelazem", czyli przy użyciu potęgi militarnej Prus.

Podczas gdy Prusy umacniały swoją pozycję, Austria borykała się z wewnętrznymi problemami związanymi z wielonarodową strukturą państwa. Słabła również jej rola w polityce międzynarodowej, ponadto traciła kolejne posiadłości we Włoszech.

ZWIĄZEK PÓŁNOCNONIEMIECKI

Po uzyskaniu poparcia Austrii w **1864 r.** Bismarck rozpoczął konflikt zbrojny z Danią. Pretekstem do wojny stała się sporna kwestia zamieszkiwanych przez Niemców księstw Szlezwiku i Holsztynu, które Dania zajęła w połowie XIX w. mimo protestów Związku Niemieckiego. Prawdziwym celem kanclerza było przeciwczenie armii pruskiej i osłabienie międzynarodowej pozycji Austrii. W wyniku wygranej wojny Prusy zatrzymały Szlezwik, Austria zaś – Holsztyn. Szybko jednak doszło między nimi do ostrego sporu na tym tle.

W **1866 r.** Austria, poparta przez Bawarię, Wirtembergię i Saksonię, wystąpiła przeciwko Prusom, które miały za sobą większość państw z północy Niemiec oraz Włochy. Rozstrzygnięcie losów wojny nastąpiło 3 lipca 1866 r. pod **Sadową**, gdzie armia austriacko-saska poniosła druzgocącą klęskę. W wyniku kończącego ten konflikt pokoju w Pradze:

- Prusy otrzymały Holsztyn,
- Włochy – Wenecję,
- pokonany cesarz Franciszek Józef I wyraził zgodę na rozwiązanie Związku Niemieckiego (przyjrzyj się mapom na infografice na s. 17).

Likwidacja tej konfederacji umożliwiła Bismarckowi utworzenie w 1867 r. **Związku Północnoniemieckiego**, obejmującego 19 państw na północ od rzeki Men. Zgodnie z konstytucją związku jego dziedzicznym przewodniczącym ustanowiono króla pruskiego. Władza ustawodawcza należała do parlamentu, a władzę wykonawczą pełnił kanclerz, którym został Bismarck. Poza związkiem zostały katolickie kraje z południa Niemiec. Nawiązały z nim jednak ścisłą współpracę wojskową i gospodarczą, wchodząc do unii celnej.

WOJNA Z FRANCJĄ I ZJEDNOCZENIE NIEMIEC

Zmiany w Niemczech i wzrost potęgi Prus z niepokojem obserwował cesarz Francji **Napoleon III**, który uważał siebie za protektora katolickich krajów południowoniemieckich. Bismarck był świadomy, że dopiero pokonanie Francji zakończy proces zjednoczenia Niemiec. Wykorzystując w korespondencji z Napoleonem III skróconą wersję depeszy emskiej, która była obraźliwa dla francuskiego władcy, Bismarck sprowokował Francję do wojny (więcej na ten temat w Warto wiedzieć na s. 15). W **1870 r.** Francja, pewna swojego zwycięstwa, wypowiedziała wojnę Prusom. Jednak to armia pruska okazała się stroną zwycięską. Główne siły francuskie, otoczone w twierdzy **Sedan**, skapitulowały, a do niewoli dostał się sam cesarz Napoleon III.

W obliczu nadchodzącej przegranej parlament francuski ogłosił detronizację cesarza i wprowadził republikę. Nowy rząd Louisa Adolphe'a Thiersa [czyt.: luisa adolfa tirsa] podpisał upokarzające Francuzów wstępne warunki pokoju z Niemcami. W marcu 1871 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Powstanie Austro-Węgier

Po klęsce w wojnie z Prusami Austria utraciła dotychczasowe wpływy w Niemczech. Poza tym narody zamieszkujące cesarstwo coraz głośniej domagały się autonomii. W 1867 r. władze w Wiedniu zgodziły się na niezależność Węgrów w ramach monarchii. Doszło do podpisania ugody, na mocy której powstało Królestwo Węgierskie, a tytuł króla Węgier nosił cesarz austriacki. Nowe, **dualistyczne**, czyli składające się z dwóch równorzędnych części, państwo formalnie nosiło nazwę: monarchia austro-węgierska, lecz powszechnie nazywano je **Austro-Węgrami**.

? Co znaczy określenie „dualistyczny"?

Bitwa pod Sadową zakończyła się zwycięstwem Prus. Dysponowały one znacznie lepszym uzbrojeniem. Karabiny Prusaków pozwalały oddać w tym samym czasie czterokrotnie więcej strzałów niż broń używana przez armię austriacką.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

Bitwa pod Sedanem stoczona we wrześniu 1870 r. przesądziła nie tylko o wyniku wojny prusko-francuskiej, lecz także o zmianie ustroju we Francji. Po kapitulacji i dostaniu się do niewoli Napoleona III Francja przestała być cesarstwem.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Depesza emska

Po objęciu władzy przez Bismarcka Francja z wielką obawą obserwowała wzrost potęgi dynastii pruskich Hohenzollernów. Z tego powodu była przeciwna objęciu tronu hiszpańskiego przez przedstawiciela tego rodu. W 1870 r. francuski ambasador przekazał królowi pruskiemu, przebywającemu na kuracji w uzdrowisku w Ems, notę od Napoleona III w tej sprawie. Król pruski powiadomił w depeszy Bismarcka o rozmowie z ambasadorem i odpowiedzi udzielonej francuskiemu cesarzowi. Kanclerz opublikował w prasie skrót tej poufnej wiadomości, sformułowany w taki sposób, aby zarówno jej wydźwięk, jak i okoliczności jej upublicznienia zostały odebrane w Paryżu jako obraźliwe. Bismarck zrobił to celowo, gdyż chciał sprowokować Francję do wypowiedzenia wojny Prusom, co udało mu się osiągnąć.

? Jakie cechy polityki prowadzonej przez Bismarcka ujawniły się przy okazji skandalu związanego z depeszą emską?

PRZEBIEG ZJEDNOCZENIA NIEMIEC

? 1. Wymień kraje niemieckie, które weszły w skład Cesarstwa Niemieckiego, lecz wcześniej nie należały do Związku Północnoniemieckiego.

2. Podaj nazwy sąsiadujących z Prusami krajów spoza Związku Niemieckiego, z którymi Prusacy nie stoczyli wojny podczas jednoczenia Niemiec.

ZJEDNOCZENIE NIEMIEC

Zjednoczenie Niemiec było długotrwałym procesem. Ostatecznie udało się je przeprowadzić z inicjatywy Prus pod przewodnictwem rządzącego nimi kanclerza Ottona von Bismarcka.

Otto von Bismarck był architektem zjednoczenia Niemiec. Dokonał go „krwią i żelazem", czyli prowokując wojny z państwami rywalizującymi z Prusami.

1815

KONGRES WIEDEŃSKI

Utworzenie **Związku Niemieckiego**.

1848

WIOSNA LUDÓW

Próba oddolnego zjednoczenia Niemiec w połączeniu z reformami społecznymi zakończyła się porażką, lecz wzmocniła siły zjednoczeniowe.

1864

WOJNA O SZLEZWIK I HOLSZTYN

Prusy i Austria pokonały Danię, która wycofała się z ingerencji w sprawy Niemiec.

1866

WOJNA PRUSKO-AUSTRIACKA

Austria poniosła klęskę i zrezygnowała z rywalizacji o wpływy w Niemczech, co przyniosło rozpad Związku Niemieckiego.

1870

WOJNA PRUSKO-FRANCUSKA

Francja, największa przeciwniczka zjednoczenia Niemiec, została pokonana przez Prusy i wspierającą je koalicję państw niemieckich. Francuzi obawiali się wzrostu potęgi zjednoczonego państwa niemieckiego i utraty spornych terenów przygranicznych.

1871

ZJEDNOCZENIE NIEMIEC

W wyniku zjednoczenia Cesarstwo Niemieckie stało się największą potęgą w Europie.

ZWIĄZEK NIEMIECKI 1815–1866

Porozumienie 43 państw niemieckich mające uniemożliwić zjednoczenie Niemiec

KRÓLESTWO PRUSKIE
dominowało na północy Niemiec; w 1834 r. powołało Niemiecki Związek Celny.

CESARSTWO AUSTRIACKIE
miało wpływy na południu Niemiec.

ZWIĄZEK PÓŁNOCNONIEMIECKI 1866–1871

funkcjonował pod przewodnictwem Prus.

CESARSTWO NIEMIECKIE 1871–1918

powstało jako federacja 25 państw niemieckich pod przewodnictwem Prus i rządami dynastii Hohenzollernów.

Związek Niemiecki

dominujące w nim Prusy i Austria miały rozległe posiadłości poza granicami Związku Niemieckiego, co w dużej mierze decydowało o ich sile i wpływach w Niemczech.

- Królestwo Pruskie
- pozostałe państwa wchodzące w skład Cesarstwa Niemieckiego
- pozostałe państwa wchodzące w skład Związku Północnoniemieckiego
- obszary przyłączone do Cesarstwa Niemieckiego
- terytoria pozostałych państw niemieckich
- granice Związku Niemieckiego w latach 1815–1866
- granice Związku Północnoniemieckiego w latach 1867–1871
- granice Cesarstwa Niemieckiego po 1871 r.
- miejsce koronacji cesarskiej Wilhelma I
- ważniejsze bitwy
- kraje Związku Celnego do 1834 r.

Wilhelm I Hohenzollern
jako król pruski systematycznie poszerzał wpływy Prus. Mimo rozbieżności zdań ostatecznie kierował się opinią Bismarcka.

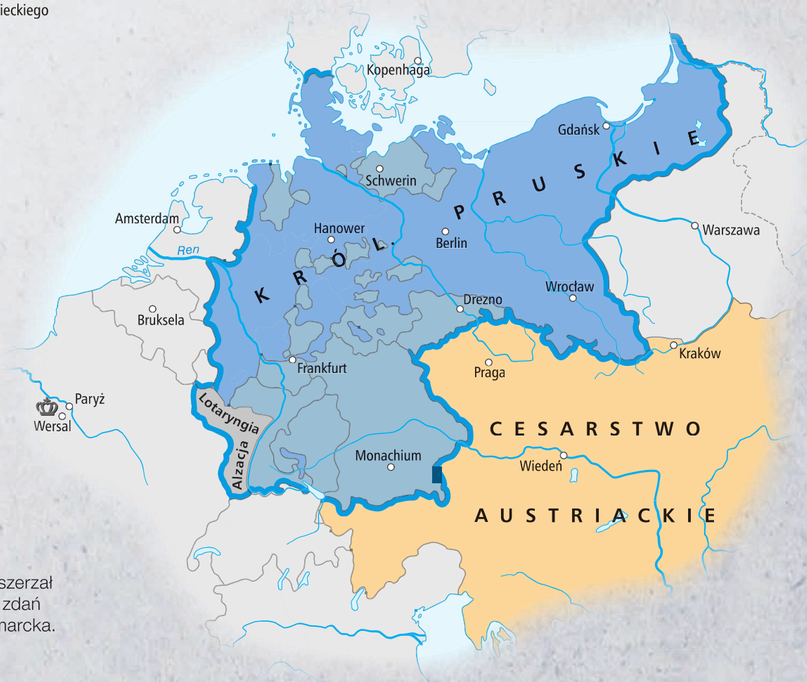
Związek Północnoniemiecki

skupiał kraje Niemieckiego Związku Celnego, którym przewodziły Prusy. W jego skład wchodziło całe Królestwo Pruskie, w tym także Wielkopolska i Pomorze Gdańskie, a nie tylko tereny należące tradycyjnie do Rzeszy Niemieckiej.

Cesarstwo Niemieckie

po odebraniu Francji Alzacji i Lotaryngii przystąpiło do podboju terenów poza Europą, aby zdobyć kolonie.

oburzeni tym robotnicy rozpoczęli w Paryżu rewolucję (więcej o niej w ramce na s. 19). Władzę przejął rewolucyjny rząd zwany **Komuną Paryską**. Mimo że rewolucja po trzech miesiącach została krwawo stłumiona, a na komunardów spadły masowe represje, system republikański we Francji okazał się trwały.

Pokój francusko-niemiecki podpisano **10 maja 1871 r. we Frankfurcie**. Na jego mocy Francja utraciła leżące na pograniczu dwie sporne krainy: Alzację i Lotaryngię, a także była zmuszona zapłacić Niemcom ogromne reparacje wojenne.

Zanim jeszcze doszło do wystąpienia Komuny Paryskiej, zakończył się proces jednoczenia Niemiec. W okupowanym Wersalu **18 stycznia 1871 r.** triumfujący Niemcy ogłosili powstanie **II Rzeszy Niemieckiej** pod berłem cesarskim **Wilhelma I**. Nowo powstałe **Cesarstwo Niemieckie** było federacją 25 państw niemieckich, które zachowały pewną autonomię, wolnych miast oraz przyłączonych w wyniku wojny Alzacji i Lotaryngii (przyjrzyj się mapie na infografice na s. 17). Zjednoczone Niemcy stały się największą potęgą kontynentalnej Europy – drugim co do liczby ludności krajem Europy (po Rosji), dysponującym potężną armią i szybko rozwijającym się przemysłem.

CIEKAWOSTKA

Dlaczego kolej przyniosła zwycięstwo Niemcom?

Podczas wojny francusko-pruskiej o ostatecznym wyniku walk zadecydowała szybkość mobilizacji i przewiezienia na front żołnierzy. Siły Prus i ich sojuszników odniosły zwycięstwo nad Francją dzięki sprawnemu przetransportowaniu wielu oddziałów w pobliże zachodniej granicy. Zapewniła to wojskom pruskim nowo wybudowana, gęsta sieć kolejowa, co pozwoliło im już na początku konfliktu zaskoczyć przeciwnika i uzyskać przewagę liczebną.

TEKST ŹRÓDŁOWY

KORONACJA CESARSKA

Podczas uroczystości towarzyszącej jego koronacji na cesarza Niemiec Wilhelm I wygłosił Manifest o przyjęciu korony cesarskiej.

My Wilhelm, z Bożej łaski król pruski, skoro niemieccy książęta i Wolne Miasta wystosowały do Nas jednomyślne wezwanie, abyśmy spoczywającą od przeszło 60 lat cesarską godność niemiecką wznowili i przyjęli, i skoro w konstytucji Związku Niemieckiego odpowiednie postanowienia zostały przewidziane, przeto niniejszym ogłaszamy, że uznaliśmy za obowiązek względem wspólnej Ojczyzny pójść za tym wezwaniem związkowych niemieckich książąt i miast i przyjąć godność cesarską. W myśl tego My i Nasi Następcy na tronie pruskim będziemy odtąd we wszystkich Naszych stosunkach i sprawach państwa niemieckiego nosili tytuł cesarski, a w Bogu Nasza nadzieja, że danym będzie narodowi niemieckiemu Ojczyznę pod znakiem jej dawnej świetności poprowadzić ku błogiej przyszłości.

[...] *Oby Nam i Naszym na tronie cesarskim Następcom użyczył Bóg, abyśmy po wsze czasy byli pomnożycielami państwa niemieckiego, jednakowoż nie wojennymi podbojami, lecz dobrami i darami pokoju w dziedzinie narodowego dobrobytu, wolności i oświaty.*

Źródło: C. Nanke, *Wypisy do nauki historii nowożytnej*, cz. 2, Lwów–Warszawa 1927, s. 180–181.

Ustanowienie Cesarstwa Niemieckiego w Wersalu ukazał na znanym obrazie Anton Werner. Salę Lustrzaną najwspanialszego pałacu we Francji wypełniają wiwatujący na cześć cesarza Wilhelma I najważniejsi politycy, dowódcy i władcy zjednoczonych państw niemieckich. Są wśród nich m.in.: kanclerz Otto von Bismarck, gen. Helmuth von Moltke, minister wojny Albrecht von Roon czy wielki książę Badenii Fryderyk I.

▪ *obraz, Niemcy, 1885 r.*

? 1. Wyjaśnij, kto miał szansę objąć tron cesarski w zjednoczonych Niemczech.
2. Przedstaw, jakie cele swoim następcom stawiał Wilhelm I.

KOMUNA PARYSKA

Upadek cesarstwa, klęska w wojnie z Prusami i przyjęcie upokarzających warunków pokoju doprowadziły do wybuchu rewolucji w Paryżu. Na jej czele stanęli przywódcy różnych odłamów francuskich stronnictw lewicowych. Utworzony rząd, zwany Komuną Paryską, istniał 72 dni (od 18 marca do 28 maja 1871 r.) i ogłosił szereg radykalnych reform dotyczących funkcjonowania państwa i społeczeństwa. Planowano wprowadzić obowiązkową bezpłatną edukację i pełne równouprawnienie kobiet. Kontrolę nad prywatnymi zakładami pracy mieli przejąć pracujący w nich robotnicy. Chciano również kontynuować wojnę z Prusami, ponieważ wierzono, że – podobnie jak podczas rewolucji francuskiej – obywatelska armia poradzi sobie z najeźdźcą.

Konfrontacja komunardów z rządem francuskim, który przeniósł się do Wersalu, była nieunikniona. Zwolennikom Komuny Paryskiej udało się opanować miasto, lecz nieokupowana przez Prusaków reszta kraju pozostała pod kontrolą dotychczasowego rządu. Po stronie rządowej było również wojsko, któremu wsparcia udzielił Bismarck, wypuszczając na potrzeby stłumienia Komuny Paryskiej 60 tys. francuskich jeńców.

Mimo pełnej poświęcenia postawy komunardzi nie byli w stanie obronić się przed regularną, dobrze wyposażoną armią, która z artylerii ostrzeliwała miasto. W obliczu natarcia wojsk rządowych komunardzi przeprowadzili egzekucję zakładników, w tym arcybiskupa Paryża. Po zaciętych, trwających ponad miesiąc walkach rewolucja została krwawo stłumiona, a jej pozostałych przy życiu zwolenników spotkały surowe represje.

W zmagania po stronie Komuny Paryskiej masowo włączyli się licznie zamieszkujący Paryż Polacy. Dwaj z nich, Jarosław Dąbrowski i Walery Wróblewski, dowodzili siłami Komuny Paryskiej.

Jarosław Dąbrowski był oficerem armii carskiej, który ze względu na udział w polskim spisku niepodległościowym został skazany na katorgę. Podczas podróży na Syberię zbiegł, a następnie trafił do Francji, gdzie podczas Komuny Paryskiej stał na czele komunardów. Zginął, walcząc na barykadzie.

▪ *fotografia, Polska, 1862 r.*

? Jakie grupy społeczne mogły być zainteresowane spełnieniem postulatów Komuny Paryskiej?

Barykady na ulicach Paryża w 1870 r. okazały się już nie tak skuteczne jak w 1848 r. Podczas gruntownej przebudowy Paryża dokonanej za rządów Napoleona III ulice zostały znacznie poszerzone, co utrudniło komunardom stawianie i obronę barykad.

▪ *fotografia, Paryż, 1871 r.*

ĆWICZENIA

1. Opisz, jakimi metodami Bismarck zdecydował się dokonać zjednoczenia Niemiec.
2. Oceń, która spośród wojen stoczonych przez Prusy była najważniejsza i najbardziej ryzykowna. Uzasadnij swój wybór.

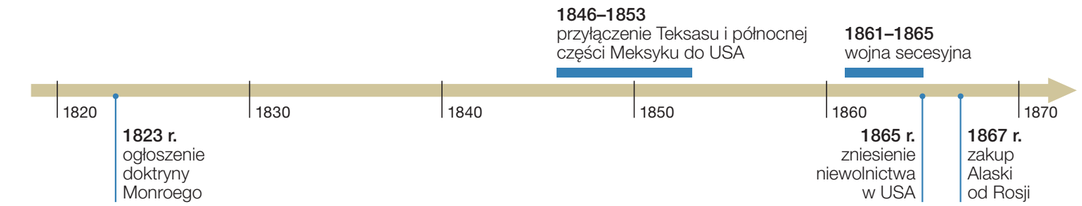
DLA ZAINTERESOWANYCH

C. Krockow, *Bismarck. Biografia*, Warszawa 1998.
M. Suchacki, *Od Nachodu do Wersalu 1866–1871*, Zabrze 2017.

3 STANY ZJEDNOCZONE W XIX WIEKU

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- hasła i cele abolicjonizmu,
- secesja stanów południowych,
- przyczyny i skutki wojny secesyjnej.

STANY ZJEDNOCZONE I JEGO SPOŁECZEŃSTWO

Stany Zjednoczone powstały pod koniec XVIII w. jako państwo federacyjne. Każdy z tworzących je stanów, których w 1860 r. było już 34 (przyjrzyj się mapie na s. 22), korzystał z dużej niezależności.

Umacnianiu państwa od wewnątrz towarzyszył wzrost znaczenia Stanów Zjednoczonych na arenie międzynarodowej. Aby wyeliminować europejską – a szczególnie brytyjską – konkurencję, w obu Amerykach realizowano politykę **izolacjonizmu**. Zgodnie z przyjętą w 1823 r. **doktryną Monroego** (od nazwiska prezydenta **Jamesa Monroe** [czyt.: dżejmsa monroł]) USA nie ingerowały w sprawy Europy, a w zamian państwa europejskie miały powstrzymać się od interwencji w tej części świata.

Doktryna Monroego została przedstawiona na karykaturze. Meksykanie i mieszkańcy Ameryki Południowej 1 są bronieni przez Wuja Sama 2, postać symbolizującą USA, przed chcącymi przywrócić porządki kolonialne Anglikami 3, Niemcami 4, Francuzami 5 i Hiszpanami 6.

- *karykatura, USA, ok. 1860 r.*

Rozwój terytorialny Stanów Zjednoczonych i ich federacyjny charakter powodowały, że tworzące je stany łączyły luźne więzy. Pod względem gospodarczym państwo dzieliło się na dwie strefy – przemysłową Północ i rolnicze Południe. Stany północne były gęściej zaludnione i bogate w surowce. Rozwijał się tam przemysł, rozrastały miasta, zagęszczały linie kolejowe. W słabiej zurbanizowanych stanach południowych dominowało rolnictwo z wielkimi plantacjami bawełny.

Podział ten miał odzwierciedlenie na scenie politycznej, na której ukształtował się system dwupartyjny. **Demokraci** reprezentowali w tym czasie przede wszystkim interesy bogatych plantatorów z Południa i uważali, że stany powinny być w jak największym stopniu niezależne. **Republikanie** natomiast, wywodzący się głównie z przemysłowo-handlowych środowisk Północy, byli zwolennikami silnej władzy centralnej. Przyczyną znaczących antagonizmów między Północą a Południem, nieuchronnie prowadzących do konfliktu politycznego, było **niewolnictwo**. Dominujący na Południu demokraci bronili interesu plantatorów korzystających z pracy czarnoskórych niewolników z Afryki, a wręcz uznawali je za konstytucyjne prawo, którego nikomu nie wolno podważać, republikanie zaś uważali, że jest nieludzkie i hamuje rozwój kraju. Ze względu na brak kompromisu sprawa ta została pozostawiona do decyzji władz stanowych. Stany północne zniosły niewolnictwo, natomiast stany południowe je utrzymały. Coraz więcej zwolenników zyskiwał ruch zwalczający niewolnictwo – **abolicjonizm** (zob. Warto wiedzieć na s. 21).

WOJNA SECESYJNA

Konflikt między Południem a Północą zaognił się, gdy w 1860 r. na prezydenta Stanów Zjednoczonych wybrano zwolennika zniesienia niewolnictwa, republikanina **Abrahama Lincolna** [czyt.: linkolna]. Stany południowe nie uznały tego wyboru i ogłosiły **secesję**, czyli odłączenie się od Unii. W grudniu 1860 r. jako pierwsza Unię opuściła Karolina Południowa. Wkrótce uzyskała poparcie 10 stanów, które wraz z nią utworzyły w **1861 r. Skonfederowane Stany Ameryki**, zwane też **Konfederacją**, z własną konstytucją i prezydentem **Jeffersonem Davisem** [czyt.: dżefersonem dejwisem]. W **kwietniu 1861 r.** wojsko **Konfederacji** zaatakowało leżący nad Atlantykiem wierny Unii Fort Sumter [czyt.: samter] i w ten sposób rozpoczęła się **wojna secesyjna**.

WARTO WIEDZIEĆ

Abolicjonizm

W środowisku jednego z odłamów protestantyzmu, kwakrów, w XVIII w. narodził się ruch na rzecz zniesienia niewolnictwa, zwany **abolicjonizmem** (*abolitio* – z łac. 'zniesienie prawa'). Jego zwolennicy wskazywali, że niewolnictwo jest sprzeczne z chrześcijaństwem i niegodne człowieka. W 1808 r. zakazano co prawda przywożenia niewolników do USA, jednak samo niewolnictwo zostało utrzymane. Abolicjoniści domagali się zniesienia go we wszystkich stanach i organizowali pomoc dla zbiegów z niewoli.

John Brown 1 stał się bohaterem ruchu abolicjonistycznego. Za próbę wzniecenia powstania niewolników na Południu został skazany na śmierć.

- *ilustracja, USA, ok. 1860 r.*

? Jakie były argumenty przeciwników niewolnictwa?

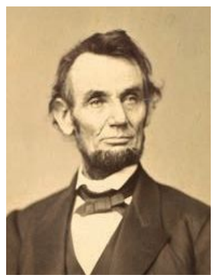

Żołnierze armii Południa i sił Unii dysponowali zbliżonym uzbrojeniem. W miarę trwania konfliktu wojska uprzemysłowionej Północy zyskiwały przewagę pod względem wyposażenia. Armia Południa w większym stopniu odczuwała gospodarcze skutki walk.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ABRAHAM LINCOLN

1809–1865

Był prezydentem USA. Pochodził z farmerskiej rodziny ze stanu Kentucky [czyt.: kentaki]. Dzięki wytrwałej pracy zdobył wykształcenie prawnicze. Wstąpił do Partii Republikańskiej i z jej ramienia został w 1860 r. wybrany prezydentem. Ponieważ opowiadał się za zniesieniem niewolnictwa, jego wybór stał się powodem wybuchu wojny secesyjnej. W 1863 r. ogłosił zniesienie niewolnictwa, a rok później ponownie wybrano go na najwyższy urząd. Dzięki stanowczości Lincolna przezwyciężono secesję i uratowano jedność państwa. Kilka dni po kapitulacji sił Południa został zastrzelony w waszyngtońskim teatrze przez aktora – fanatycznego zwolennika konfederatów.

Zgodnie z przewidywaniami przywódców Południa ich wojska szybko zdobyły przewagę i pozyskały większość dowódców wraz z gen. **Robertem Lee** [czyt.: li], który w 1862 r. został głównodowodzącym wojskami Konfederacji. Wojska Północy, czyli Unii, cofały się pod naporem konfederatów, jednak dwa pierwsze lata wojny nie przyniosły zdecydowanego rozstrzygnięcia.

Przełomowy pod względem militarnym i politycznym okazał się rok **1863**. Prezydent Abraham Lincoln ogłosił wówczas **dekret o zniesieniu niewolnictwa** w stanach południowych, którego władze Konfederacji nie uznały. Wyzwoleni niewolnicy zaczęli masowo wstępować do armii Północy. Obie strony zdecydowały się na powszechny pobór do wojska, przy czym bardziej zaludniona Północ mogła wystawić w czasie wojny ok. 2 mln żołnierzy, Południe – zaledwie połowę tej liczby. Na Północy skupiały się ośrodki przemysłowe, w tym fabryki zbrojeniowe, dzięki czemu unioniści byli w stanie łatwo zwiększać swoją siłę militarną. Poza tym Północ dysponowała flotą, która zablokowała porty atlantyckie, uniemożliwiając dostarczanie pomocy z zagranicy dla konfederatów. Od 1 do 3 lipca 1863 r. w decydującej o wyniku wojny bitwie pod **Gettysburgiem** armia konfederacka pod dowództwem gen. Lee poniosła klęskę. Było to największe i najkrwawsze starcie tej kampanii wojennej. Zginęło w nim 50 tys. żołnierzy, a 43 tys. zostało rannych.

Podczas końcowego etapu wojny wojska Unii, dowodzone przez generałów **Williama Shermana** [czyt.: łiliama szermana] i **Ulissesa Granta**, przeszły do ofensywy z zastosowaniem **taktyki „spalonej ziemi”**, czyli doszczętnie niszcząc i plądrując zajęte tereny. Z tego powodu wojna nabrała charakteru **wojny totalnej**, tzn. takiej, w której celem jest maksymalne wyniszczenie przeciwnika. Armia Unii pustoszyła terytorium Konfederacji w celu pozbawienia zaopatrzenia wojsk Południa. Powszechny głód i wycieńczenie najbardziej dotknęły ludność cywilną. **9 kwietnia 1865 r.** w Wirginii główne siły Konfederacji zostały okrążone i zmuszone do kapitulacji, a w czerwcu w Teksasie poddały się ostatnie oddziały.

Strony konfliktu

	Północ/Unia	Południe/ Konfederacja
liczba stanów	23	11
liczba ludności	22 mln	9 mln
różnice społeczno-ekonomiczne	• szybko rozwijający się przemysł, • robotnicy o wolnym statusie, • urbanizacja, • zniesienie niewolnictwa, • wybór Lincolna na prezydenta	• przede wszystkim rolnictwo – wielkie plantacje, • niewolna siła pracownicza, • nieliczne miasta, • utrzymanie niewolnictwa, • sprzeciw wobec republikańskiego prezydenta
stolica	Waszyngton	Richmond
prezydent	Abraham Lincoln	Jefferson Davis
dowódca armii	Ulysses Grant	Robert Lee

WOJNA SECESYJNA

?
1. Podaj, które tereny na południu siły Unii opanowały w pierwszej kolejności.
2. Oceń, która ze stron konfliktu mogła łatwiej korzystać z pomocy z zewnątrz.

SKUTKI WOJNY SECESYJNEJ

Wojna secesyjna przyniosła Stanom Zjednoczonym trwałe zmiany.

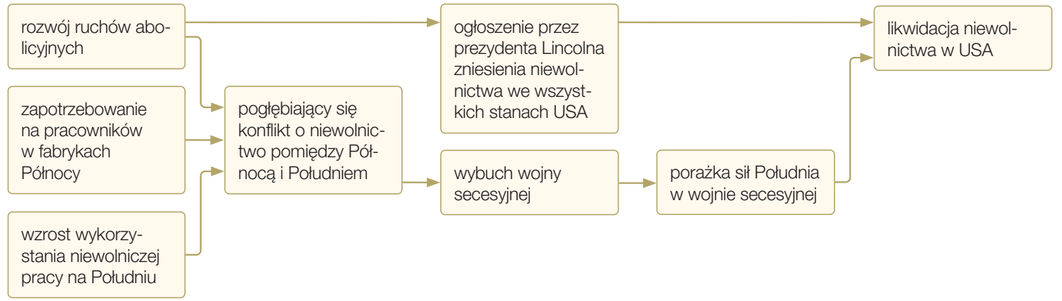
Skutki polityczne:
- zachowanie jedności państwa, konstytucyjny zakaz opuszczania Unii od 1865 r.,
- umocnienie władzy rządu federalnego, osłabienie wpływów plantatorów z Południa,
- nadanie byłym niewolnikom praw politycznych i wolności obywatelskich w 1868 r.;

Skutki społeczne:
- ogromne straty w ludziach – śmierć w walkach i z powodu chorób ponad 650 tys. osób,
- zniesienie niewolnictwa w 1865 r. na obszarze całego państwa,
- rozwój miast i klasy średniej, motoru napędowego amerykańskiego społeczeństwa;

Skutki gospodarcze:
- zniszczenie miasteczek i wsi we wschodniej i w środkowej części kraju,
- do 1877 r. okres tzw. rekonstrukcji lub odbudowy w celu przezwyciężenia negatywnych skutków wojny i zlikwidowania zniszczeń,
- od lat 80. XIX w. intensywny wzrost gospodarczy Stanów Zjednoczonych.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak przebiegało zniesienie niewolnictwa w USA?

TEKST ŹRÓDŁOWY

KONIEC NIEWOLNICTWA

Ogłoszona przez Lincolna 1 stycznia 1863 r. proklamacja całkowicie zmieniła sytuację czarnoskórej ludności w południowych stanach.

Ja, Abraham Lincoln, prezydent Stanów Zjednoczonych, na mocy władzy nadanej mi jako Naczelnemu Wodzowi Armii i Marynarki Wojennej na czas buntu zbrojnego przeciwko władzy i rządowi Stanów Zjednoczonych [...] polecam i ogłaszam, że wszystkie osoby trzymane w niewoli w wymienionych stanach i ich częściach będą odtąd wolne, a rząd Stanów Zjednoczonych wraz z władzami Armii i Marynarki Wojennej uznawać i strzec będzie ich wolności.

Niniejszym nakazuję też wyzwolonym w ten sposób, by powstrzymali się od wszelkiej przemocy, z wyjątkiem koniecznej samoobrony, i polecam im, by we wszystkich przypadkach, w których jest to możliwe, pracowali z oddaniem, w zamian za rozsądne wynagrodzenie.
Ogłaszam również, że osoby takie, jeśli spełnią określone warunki, przyjmowane będą w szeregi sił zbrojnych Stanów Zjednoczonych.
Prezydent: Abraham Lincoln

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 259–260.

?
1. Wyjaśnij, co prezydent Lincoln nazywa buntem.
2. Przedstaw, jakie zalecenia i zadania dla wyzwolonych niewolników prezentuje prezydent Lincoln.

NAPŁYW LUDNOŚCI DO USA

Przez cały wiek XIX Stany Zjednoczone były głównym miejscem emigracji dla mieszkańców Europy. Do osiedlenia się w Ameryce skłaniały ich nędza, bezrobocie, brak ziemi pod uprawę, a czasem także prześladowania polityczne, narodowościowe i religijne. Nowa ojczyzna przyciągała rozległymi terenami osadniczymi, licznymi swobodami oraz szansą awansu społecznego.

przebyta odległość: **7500 km** czas podróży: **4 tygodnie**

16,4 mln

NOWY JORK

SAN FRANCISCO

Port w **Nowym Jorku** był głównym oknem na świat USA od strony wschodniej. Podobne znaczenie na zachodnim wybrzeżu Stanów Zjednoczonych miał port w **San Francisco**.

Napływ imigrantów z Europy w drugiej połowie XIX w.

1851–1860	2,5 mln
1861–1870	2,3 mln
1871–1880	2,8 mln
1881–1890	5,2 mln
1891–1900	3,6 mln

Najsilniej skutki emigracji do USA odczuła Irlandia. Z tej zamieszkanej przez 6,5 mln mieszkańców wyspy w ciągu jednej tylko dekady wyemigrowało do Ameryki aż 915 tys. osób.

SKANDYNAWIA **1,4 mln**

ROSJA **0,8 mln**

WIELKA BRYTANIA **2,7 mln**

IRLANDIA **2,8 mln**

POLACY **0,2 mln**

NIEMCY **4,4 mln**

POZOSTAŁE KRAJE EUROPEJSKIE **3,1 mln**

WŁOCHY **1 mln**

Ellis Island [czyt.: elys ajlend] to wyspa w Zatoce Nowojorskiej, na której działało główne biuro imigracyjne w USA. Do tamtejszej przystani zawijały wszystkie statki z emigrantami z Europy. Poddawano ich tu kontroli i badaniom, zanim mogli trafić na kontynent amerykański.

Statua Wolności to odsłonięty w 1886 r. ogromny posąg stojący na jednej z wysp przy wejściu do portu w Nowym Jorku. Była ona darem narodu francuskiego dla Amerykanów z okazji 100-lecia niepodległości USA.

Imigranci mogli zabrać do Stanów Zjednoczonych jedynie niewielką część swojego majątku ruchomego. W nowym kraju zaczynali życie niejako od początku.

BUDOWA POTĘGI USA

Wraz z rozwojem terytorialnym USA wzrosła również liczba mieszkańców: z 4 mln w 1790 r. do 31 mln w 1860 r., aby w 1900 r. osiągnąć ponad 75 mln. Wzrost demograficzny był spowodowany przede wszystkim masową imigracją z Europy (więcej na infografice na s. 24–25). Miliony imigrantów uciekały do USA przed nędzą, głodem i prześladowaniami. Przyciągała ich możliwość osiedlenia się na rozległych obszarach na zachodzie kraju. Przybysze reprezentowali różne narodowości, religie, obyczaje i poglądy polityczne, jednak bardzo szybko integrowali się i tworzyli nowe, wielokulturowe społeczeństwo amerykańskie, które charakteryzowała otwartość. Szczególnie ceniono w nim pracowitość oraz przedsiębiorczość.

Osadnictwo amerykańskie w szybkim tempie przesuwało się na zachód i powodowało konflikty z tamtejszą rdzenną ludnością. Plemiona indiańskie nie były w stanie przeciwstawić się ekspansji białego człowieka. Rdzenni mieszkańcy nie posiadali pełnych praw obywatelskich, byli w bezwzględny sposób wypierani ze swoich ziem i często eksterminowani lub umieszczani w rezerwatach. Szerzyły się wśród nich choroby zakaźne i alkoholizm.

Rozwój terytorialny USA w XIX w.

Data	Zmiany terytorialne	Sposób
1803	przyłączenie Luizjany	zakupiona od Francji
1819	przyłączenie Florydy	zakupiona od Hiszpanii
1800–1850	rozszerzanie terytorium na zachód	osadnictwo kosztem rdzennych mieszkańców
1846	włączenie Teksasu	likwidacja Teksasu
1848	włączenie północnego Meksyku i Kalifornii	wojna z Meksykiem w latach 1846–1848
1853	przyłączenie terenów nad Rio Grande	zakupione od Meksyku
1867	przyłączenie Alaski	zakupiona od Rosji
1959	przyłączenie Hawajów	anektowane w 1898 r.

ROZWÓJ TERYTORIALNY USA

LEGENDA

- Stany Zjednoczone na początku XIX w.
- tereny zakupione od Francji w 1803 r. (Luizjana)
- obszary uzyskane od Wielkiej Brytanii w latach 1818–1848
- obszary uzyskane od Hiszpanii w 1819 r.
- tereny uzyskane od Meksyku w latach 1845–1853
- Alaska zakupiona od Rosji w 1867 r.
- rezerwaty Indian w 1900 r.
- granice Stanów Zjednoczonych pod koniec XIX w.

Bitwy stoczone przez wojska Stanów Zjednoczonych:

- z Brytyjczykami
- z Meksykanami
- z Indianami

① – Connecticut
② – Dystrykt Kolumbii
③ – Maryland
④ – New Hampshire
⑤ – Rhode Island
⑥ – Vermont

?
1. Wskaż tereny, o które toczył się spór między USA i Meksykiem.
2. Wymień kraje, których posiadłości weszły w skład USA.

ĆWICZENIA

1. Oceń, czym różniło się społeczeństwo Stanów Zjednoczonych od społeczeństw krajów europejskich.
2. Przedstaw postulaty ruchu abolicjonistów.
3. Oceń, jakie znaczenie dla Stanów Zjednoczonych miała wojna secesyjna.

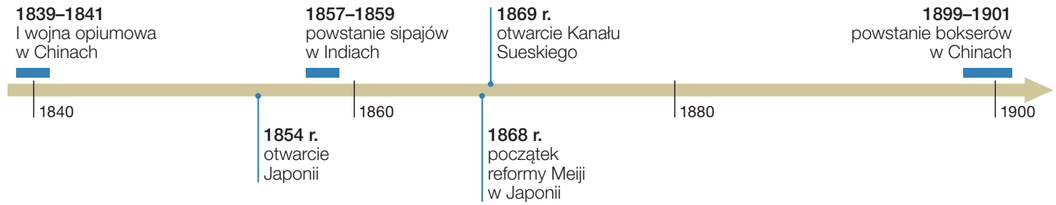
DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Gołębiowski, *Dzieje kultury Stanów Zjednoczonych*, Warszawa 2004.
M.J. Rozbicki, *Historia Stanów Zjednoczonych do 1861 r.*, Warszawa 1991.

4 EKSPANSJA KOLONIALNA

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przyczyny i następstwa XIX-wiecznego kolonializmu,
- zasięg terytorialny ekspansji kolonialnej w XIX w.

KOLONIALIZM W XIX WIEKU

W drugiej połowie XIX w. upowszechnił się na świecie **kolonializm**, czyli system podporządkowania krajów o niższym poziomie rozwoju bogatym i silnym państwom. Mocarstwa europejskie podzieliły wówczas między siebie niemal całą Afrykę oraz Australię i Oceanię, a także zapanowały nad niezależnymi dotąd obszarami w Azji. Do rywalizacji o zamorskie posiadłości włączyły się również potęgi pozaeuropejskie: Stany Zjednoczone i Japonia (przyjrzyj się mapie na s. 28).

Kolonie najczęściej były całkowicie podporządkowane **metropoliom**, czyli imperiom kolonialnym. Czasem jednak tworzono **protektoraty** (np. Egipt), pozostawiając lokalne władze pod ścisłą kontrolą metropolii. Gospodarczo uzależnione, ale formalnie niepodległe państwa nazywano **półkoloniami** (Chiny, Persja). Z kolei kolonie brytyjskie, które uzyskiwały autonomię i częściowo uniezależniały się od metropolii, przekształcały się w **dominia** (Kanada).

Ekspansja kolonialna miała zróżnicowane przyczyny:

- ekonomiczne,
- polityczne i militarne,
- kulturowe i społeczne (więcej o nich w tabeli).

WARTO WIEDZIEĆ

Brytyjskie imperium kolonialne

Na początku XX w. imperium brytyjskie zamieszkiwała ¼ ludności świata i zajmowało ono ¼ powierzchni Ziemi. Jego najcenniejszą kolonią były Indie, nazywane „perłą w koronie brytyjskiej". W Afryce do najważniejszych posiadłości należał protektorat obejmujący Egipt oraz południe tego kontynentu, gdzie odkryto złoża złota i diamentów.

Niektóre brytyjskie kolonie, jak Kanada czy Australia, uzyskały w XIX w. autonomię, stając się dominiami. Z czasem wykształciły się z nich samodzielne państwa, które jednak pozostają do dziś w Brytyjskiej Wspólnocie Narodów.

Kamienny lew, symbolizujący panowanie brytyjskie w Indiach.
▪ *fotografia współczesna, Indie*

Przyczyny ekspansji kolonialnej		
ekonomiczne	**polityczne i militarne**	**kulturowe i społeczne**
• potrzeba zdobywania nowych ziem uprawnych, bogactw naturalnych, • dążenie do opanowania szlaków handlowych i nowych rynków zbytu, • konieczność pozyskiwania taniej siły roboczej, • polityka kolonialna kompanii handlowych, plantatorów i przemysłowców	• dążenie do wzmocnienia pozycji państwa na arenie międzynarodowej, • wzmacnianie potęgi militarnej europejskich imperiów kolonialnych, m.in. wojska rekrutowanego w koloniach, • dążenie do kontrolowania strategicznych obszarów świata, • zwiększanie prestiżu władzy w metropolii	• idea misji cywilizacyjnej i chrystianizacyjnej, która za cel stawiała zaprowadzenie europejskich norm społecznych w Azji i Afryce, • przeświadczenie o wyższości cywilizacyjnej mieszkańców Europy nad ludnością pozostałych kontynentów, umacniane przez teorie rasistowskie

KOLONIZACJA AFRYKI

Do XIX w. Afryka nie wzbudzała większego zainteresowania państw europejskich. Trudny klimat i groźne choroby zakaźne (m.in. malaria) były naturalną barierą dla dążeń kolonialnych. Posiadłości europejskie obejmowały jedynie porty i nadmorskie faktorie handlowe, z których wywożono różne towary, a przede wszystkim czarnoskórych niewolników. Portugalczycy jako pierwsi, już w XVI w., założyli w Afryce kolonię – Angolę. Dopiero na początku XIX w. powstała pierwsza brytyjska kolonia nazwana Sierra Leone, a w 1840 r. pierwszą kolonię, Senegal, założyli Francuzi.

Sytuacja zmieniła się w drugiej połowie XIX w., gdy po wynalezieniu leku na malarię – chininy, rozpoczął się intensywny wyścig kolonialny. Europejczycy wykorzystywali przy tym ogromną przewagę militarną i technologiczną nad afrykańskimi społecznościami. Potęgami kolonialnymi w Afryce były Francja i Wielka Brytania, w której imieniu **Cecil Rhodes** (jego biogram obok) stworzył brytyjskie imperium kolonialne, ciągnące się od północnego do południowego krańca kontynentu. W mniejszym stopniu z podboju Afryki skorzystały: Belgia, Portugalia, Hiszpania, Włochy i Niemcy.

Dopiero w 1883 r. powstała pierwsza kolonia Niemiec – Niemiecka Afryka Południowo-Zachodnia, czyli Namibia. Nie zaspokajało to jednak ambicji niedawno zjednoczonego i rosnącego w potęgę państwa niemieckiego.

W 1885 r. na specjalnie zorganizowanej **konferencji berlińskiej** podzielono strefy wpływów imperiów kolonialnych. Granice między nimi wytyczono za pomocą linii prostych, które nie pokrywały się z rzeczywistymi podziałami etnicznymi, ale odpowiadać miały europejskiemu systemowi równowagi. Niepodległymi państwami w Afryce pozostały wówczas jedynie Liberia i Abisynia (Etiopia).

POSTAĆ HISTORYCZNA

CECIL JOHN RHODES

1853–1902

Był brytyjskim przedsiębiorcą i kolonizatorem. W 1880 r. założył przedsiębiorstwo zajmujące się eksploatacją diamentów na południu Afryki. Dziewięć lat później zorganizował tam Brytyjską Kompanię Południowoafrykańską, która działała jak państwo – miała własną armię, policję i sądy. W 1890 r. został premierem Kolonii Przylądkowej. Prowadził ekspansywną politykę w tym rejonie, która doprowadziła do opanowania rozległego obszaru, nazwanego od jego nazwiska Rodezją. Stał się symbolem brytyjskiej polityki kolonialnej.

PODZIAŁ KOLONIALNY ŚWIATA

LEGENDA

- granice państw ok. 1900 r.
- główne szlaki morskie przed oddaniem do użytku kanałów
- nowe szlaki morskie po oddaniu do użytku kanałów

① Belgia
② Holandia
③ Portugalia
④ Francuska Afryka Zachodnia
⑤ Kamerun
⑥ Francuska Afryka Równikowa
⑦ Niemiecka Afryka Wschodnia
⑧ Niemiecka Afryka Południowo-Zachodnia

Państwa i ich posiadłości:

- Belgia
- Dania
- Francja
- Hiszpania
- Holandia
- Japonia
- Niemcy
- Portugalia
- Rosja
- Stany Zjednoczone
- Wielka Brytania
- Włochy

? 1. Wskaż kontynent, który w XIX w. uwolnił się od kolonializmu.
2. Wymień kontynenty, na których posiadłości mieli Brytyjczycy.

KOLONIALIZM W AZJI

Kolonizacja objęła również Azję, choć – inaczej niż w Afryce – istniały tam państwa, które często stawiały kolonizatorom opór. Podobnie jak w Afryce, najwięcej posiadłości w Azji miały Wielka Brytania i Francja. Największą i najludniejszą kolonią Wielkiej Brytanii były Indie. Brytyjczycy zajęli ponadto tereny od Półwyspu Indyjskiego aż po Himalaje, Birmę i część dzisiejszego Pakistanu.

Walki podczas powstania sipajów były zacięte i trwały trzy lata. Brytyjczycy zostali zmuszeni do ściągnięcia posiłków z odległych posiadłości, aby pokonać zbuntowanych Gurkhów i Sikhów. Powstanie przyniosło znaczne zmiany w sposobie zarządzania Indiami. Nadzór nad nimi z rąk Kompanii Wschodnioindyjskiej bezpośrednio przejęła korona brytyjska.

▪ *obraz, Wielka Brytania, XIX w.*

Z kolei Wietnam, Laos i Kambodża podlegały Francji, a Indonezję opanowała Holandia. Stany Zjednoczone po wygranej wojnie z Hiszpanią przejęły Filipiny. Niewielkie posiadłości kolonialne w Azji mieli też Niemcy (przyjrzyj się mapie na s. 28).

Podziałowi kolonialnemu oparły się Chiny, jednak w 1841 r., po przegranej **I wojnie opiumowej**, zostały zmuszone do otwarcia portów i odstąpienia Brytyjczykom Hongkongu. Prawo korzystania z chińskich portów uzyskały także Francja i Stany Zjednoczone.

TEKST ŹRÓDŁOWY

CELE KOLONIALIZMU

Jeden z teoretyków liberalizmu – Anglik John Stuart Mill – przedstawił stanowisko dotyczące sytuacji ówczesnych kolonii.

Państwa wolne, tak jak wszystkie inne państwa, mogą posiadać pewne kraje, bądź to drogą zaboru, bądź drogą kolonizacji. W nowożytnym świecie Anglia najwięcej ma takich posiadłości. Pytanie, jak mają być rządzone podobne kolonie, jest pytaniem wielkiej wagi.
[...] Jedne składają się z ludów, które stoją na stopniu cywilizacji podobnym do stopnia, na jakim stoi kraj rządzący; które dojrzały do rządu reprezentatywnego i zdolne są do korzystania z jego dobrodziejstw, jak na przykład posiadłości angielskie w Ameryce i Australii; drugie dalekie są jeszcze od takiego stanu, jak na przykład Indie. [...]

Kraj panujący powinien być zdolnym uczynić dla swych poddanych wszystko, co może uczynić szereg następujących po sobie monarchów absolutnych, których despotyzm[1], wsparty na niepokonanej sile, nie ma owego wyniosłego a niepewnego charakteru właściwego despotom barbarzyńskim; ci rządcy, z powodu swej wyższości, powinni być w stanie obdarzyć lud rządzony od razu wszystkim tym, czego doświadczenie nauczyło naród, który zaszedł dalej na drodze postępu. Oto ideał sposobu, w jaki lud wolny powinien sprawować rządy nad ludem zupełnie lub na poły barbarzyńskim.

Źródło: J.S. Mill, *O rządzie reprezentatywnym*, Kraków 1995, r. XVIII.

[1]Despotyzm – nieograniczona władza oparta na terrorze.

? 1. Podaj dwie kategorie posiadłości kolonialnych wymienione przez autora tekstu.
2. Wyjaśnij, jakie obowiązki wobec kolonii miały wypełniać władze państw kolonialnych.

WARTO WIEDZIEĆ

Wojny opiumowe

Narkotyk – opium – stał się ważnym towarem przywożonym do Chin przez brytyjskich kupców, zastępującym w rozliczeniach srebro. W nałogu palenia tego narkotyku pogrążały się tysiące Chińczyków. Gdy w 1839 r. władze chińskie nakazały zniszczenie ładunku opium w porcie w Kantonie, wybuchła wojna. Zakończyła się ona w 1841 r. zwycięstwem Brytyjczyków. Chinom udało się zachować jedność państwa, ale musiały otworzyć się na europejski handel, wpływy polityczne i chrystianizację.

Bitwa o port na wyspie Amoy [czyt.: amoj] zakończyła się zwycięstwem Brytyjczyków, którzy dysponowali lepszym uzbrojeniem niż żołnierze cesarza Chin.

- *obraz, Wielka Brytania, XIX w.*

? Dlaczego kraje azjatyckie obawiały się dopuścić do ekspansji państw europejskich na swoim terenie?

Państwem, które nie uległo kolonizacji, była Japonia. Od XVII w. Cesarstwo Japonii pozostawało w całkowitej izolacji od świata. Japończycy nie odwiedzali innych krajów i nie wpuszczali na swój teren żadnych obcokrajowców, nawet rozbitków z zatopionych statków. Od początku XIX w. do Japonii coraz częściej docierali Europejczycy, a następnie również Amerykanie, którzy byli zainteresowani otwarciem jej granic. W 1853 r. do jednego z japońskich portów przybyła amerykańska eskadra okrętów i zażądała otwarcia japońskich portów. Japończycy, zdając sobie sprawę ze swojej słabości, w **1854 r.** zawarli z Amerykanami układ, na mocy

Delegacja amerykańska komandora Perry'ego podczas wizyty w japońskim porcie Uraga była uroczyście – choć niechętnie – witana przez Japończyków. Amerykanie zaprezentowali przy tym swoją nowoczesną siłę militarną: oddziały piechoty morskiej i flotę uzbrojoną w artylerię.

- *rycina, USA, XIX w.*

Opór przeciwko kolonializmowi

Nazwa	Czas	Miejsce	Przyczyny	Skutki
I wojna opiumowa	1839–1841	Chiny	• ingerencja Wielkiej Brytanii w wewnętrzne sprawy Chin, • sprzeciw władz chińskich wobec sprowadzania opium	klęska Chin, otwarcie portów dla obcych statków, stworzenie strefy wpływów Europejczyków, oddanie Hongkongu Brytyjczykom
powstanie tajpingów	1851–1864	Chiny	opór wobec władzy uległej kolonizatorom i niesprawiedliwości społecznej	osłabienie Chin, wielkie straty w ludziach, rozszerzenie wpływów mocarstw europejskich
powstanie sipajów	1857–1859	Indie	walka Brytyjczyków z lokalnymi tradycjami i podziałem kastowym	klęska powstańców, centralizacja władzy, pozostawienie podziału kastowego i mniejsza ingerencja w tradycje
powstanie Mahdiego	1881–1899	Sudan	• ekspansja Brytyjczyków w Egipcie i Sudanie, sprzeciw wobec władzy Brytyjczyków i Egipcjan, • utworzenie państwa islamskiego	klęska mahdystów i upadek ich państwa
powstanie bokserów	1899–1901	Chiny	• polityka mocarstw kolonialnych, ingerencja w sprawy Chin, • modernizacja państwa	Chiny pod całkowitą kontrolą mocarstw, wzmożona chrystianizacja Chin

którego udostępnili im dwa porty. Otwarcie Japonii przyniosło reformy wewnętrzne w tym kraju. W 1868 r. pozbawiono władzy szoguna, który dotąd faktycznie rządził państwem, a rządy osobiście zaczął sprawować młody cesarz Mutsuhito. Podjął on szereg ważnych decyzji prowadzących do modernizacji państwa na wzór europejski, nazwanych **reformami Meiji** [czyt.: meidżi]. Na początku XX w. wzmocnieni Japończycy zajęli Koreę, a następnie zagrozili Chinom.

WARTO WIEDZIEĆ

Zbrodnie kolonizatorów w Afryce

Na konferencji berlińskiej ustanowiono w Afryce Środkowej Wolne Państwo Konga. Formalnie niezależne, stało się ono posiadłością króla Belgii Leopolda II, który oddał je w zarządzanie spółkom handlowym. Mimo oficjalnego zakazu niewolnictwa Belgowie wprowadzili w Kongu bezwzględny system eksploatacji ludności. Stosowali okrutne kary wobec zmuszanych do niewolniczej pracy przy zbiorze kauczuku mężczyzn i ich rodzin, które więziono jako zakładników. Szacuje się, że spowodowało to śmierć kilku milionów Kongijczyków. W 1908 r., po ujawnieniu zbrodni belgijskich kolonizatorów, Kongo na ponad pół wieku przeszło pod kontrolę państwa belgijskiego.

Niemieccy zdobywcy nie mniej okrutnie obeszli się z rdzennymi mieszkańcami Namibii – plemionami Herero i Namaqua [czyt.: namakła]. W latach 1904–1907 Niemcy w ramach zemsty za próbę oporu przeciwko ich ekspansji wymordowali ok. 100 tys. przedstawicieli tamtejszych ludów, co stanowiło 90% liczebności tych plemion. Zgodnie z rozkazem niemieckiego dowódcy strzelano nawet do kobiet i dzieci. Większość Herero i Namaqua, którym udało się zbiec, zginęła z pragnienia i głodu na pustyni Kalahari.

Misjonarz prezentuje dokonywane przez Belgów okaleczenia mieszkańców Konga, którzy nie wywiązali się z narzuconych prac.

- *fotografia, Kongo, 1908 r.*

? Czy – Twoim zdaniem – zbrodnie na ludach Namibii słusznie nazwano pierwszym ludobójstwem XX w.?

Największe tereny w Azji podbiła jednak Rosja, która skolonizowała rozległe, choć w niewielkim stopniu zamieszkane obszary na wschodzie – kraje Azji Centralnej i Syberię.

NASTĘPSTWA KOLONIALIZMU

Ekspansja kolonialna w XIX w. zmieniła oblicze świata. Początkowo podbite ziemie służyły Europejczykom głównie jako kolonie karne i były miejscem zsyłania przestępców. Szybko zaczęto także traktować je jako źródło surowców oraz taniej siły roboczej. Stawały się również rynkiem zbytu dla towarów produkowanych w metropolii. Morską drogę do Indii i na Daleki Wschód znacząco skrócił otwarty w 1869 r. **Kanał Sueski** (więcej o nim na infografice na s. 32–33).

Między kolonizatorami dochodziło do krwawych konfliktów, w których cierpiały tubylcze ludy. Niemcy bardzo późno włączyły się w rywalizację kolonialną i dlatego dążyły do globalnego konfliktu, żeby kolonie zdobyć. Na kolonizowanych obszarach Afryki Europejczycy walczyli z rdzennymi społecznościami. Choć często nie znały one broni palnej, stawiały zdecydowany opór. Rejonem zaciętych walk było południe Afryki, gdzie **Burowie** – potomkowie holenderskich osadników – na odebranych tubylcom siłą ziemiach założyli własne państwa. Po odkryciu w tym rejonie złota i diamentów musieli stawić czoło Brytyjczykom. Burowie uzyskali pomoc Niemiec, które rywalizowały z Wielką Brytanią. W latach 1880–1881 doszło do **I wojny burskiej**, która zakończyła się zwycięstwem Burów. W 1899 r. wybuchła **II wojna burska**. Burowie, mimo przewagi Brytyjczyków, nie poddawali się i toczyli walki partyzanckie. Podczas tej wojny Anglicy utworzyli pierwsze w dziejach świata obozy koncentracyjne, w których gromadzono i więziono cywilną ludność burską. Wojna zakończyła się w 1902 r. klęską Burów.

Burowie jako myśliwi byli znakomitymi strzelcami. Ta umiejętność wraz z doskonałą znajomością terenu pozwalała im przeciwstawić się znacznie lepiej wyposażonym siłom brytyjskim.

- *fotografia, Afryka Południowa, ok. 1900 r.*

KANAŁ SUESKI

W epoce kolonialnej długość podróży morskiej z Europy do Indii miała szczególne znaczenie. Skrócenie czasu dostawy towarów kolonialnych i transportu ludzi pozwoliłoby na ogromne oszczędności. Z tego powodu w drugiej połowie XIX w. przystąpiono do przekopywania w Egipcie kanału łączącego Morze Śródziemne z Morzem Czerwonym. Tego ambitnego projektu podjął się w 1854 r. Francuz – Ferdinand de Lesseps. Prace budowlane ruszyły w 1859 r. i trwały przez kolejne 10 lat. Początkowo wykonywali je egipscy robotnicy. W 1864 r. do przekopu sprowadzono nowoczesne koparki i pracowników z Europy. Kanał uroczyście oddano do użytku 17 listopada 1869 r.

Ferdinand de Lesseps był francuskim przedsiębiorcą, który prowadził budowę kanałów: Sueskiego i Panamskiego.

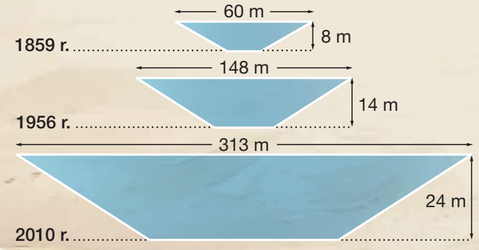
Prowizoryczne linie kolejowe pozwalały wywozić wykopany grunt poza brzegi kanału. Sprowadzono lokomotywy, ale używano także wagonów, do których zaprzęgano zwierzęta pociągowe.

Pracownicy z Europy byli wyposażeni w nowoczesne jak na tamte czasy urządzenia budowlane, dzięki czemu przyspieszono prace i zmniejszono liczbę wypadków.

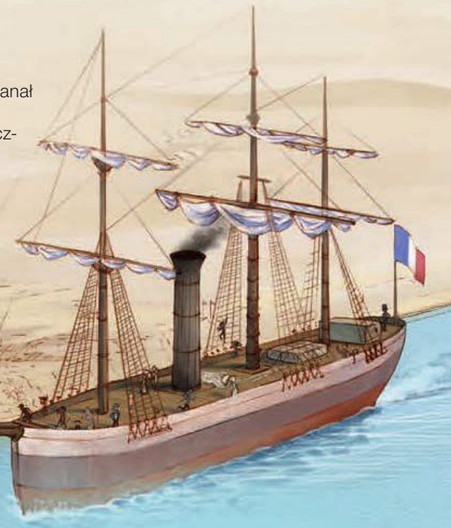
Egipscy robotnicy przymusowi, a nawet **niewolnicy** wykorzystywani przy przekopie kanału, całość prac wykonywali ręcznie.

1859

1864

W kolejnych dziesięcioleciach Kanał Sueski wielokrotnie poszerzano i pogłębiano. Następnie na znacznym odcinku przekopano równolegle drugi kanał, dzięki czemu ruch statków może jednocześnie odbywać się w obu kierunkach.

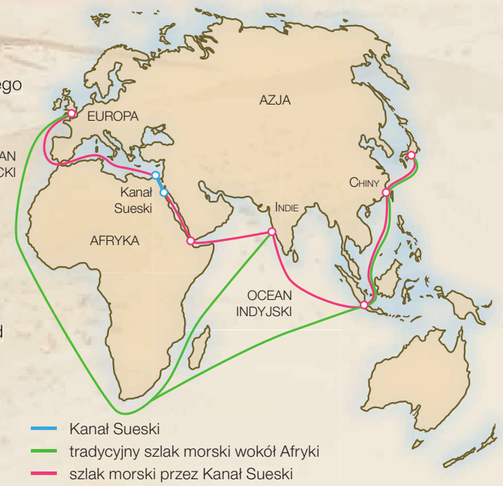
Ruch statków w Kanale Sueskim odbywał się na przemian – jednokierunkowo. Początkowo statki na pokonanie tego szlaku wodnego potrzebowały ok. jednego dnia.

Pogłębiarki wydobywające piasek z dna były używane zarówno podczas przekopywania kanału, jak i w czasie jego eksploatacji, aby pogłębić zamulający się przekop.

1867

1869

Budowa liczącego zaledwie **163 km** długości Kanału Sueskiego skróciła drogę z Europy do Indii o prawie **7500 km**.

Po oddaniu do użytku Kanał Sueski stał się jednym z najważniejszych strategicznie punktów na świecie. Wkrótce kontrolę nad nim przejęli Anglicy, dla których szybka komunikacja z Indiami była niezwykle ważna.

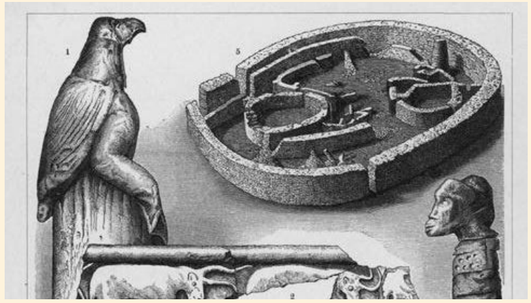
Na przejętych lub kontrolowanych przez państwa kolonialne terenach wybuchały powstania rdzennych ludów (zob. tabela na s. 30). Ludy afrykańskie traktowano bowiem jako dzikie i barbarzyńskie, co umacniało rasistowski stereotyp Afrykanina, oraz dążono do likwidacji ich kultury i tradycyjnych wierzeń. Kolonizatorzy, jak Belgowie w Kongu czy Niemcy w Namibii, przeprowadzali **eksterminację** całych grup ludności (więcej w Warto wiedzieć na s. 31).

Kolonializm przyniósł jednak także pozytywne następstwa. W Afryce i Azji popularyzowano osiągnięcia cywilizacji europejskiej (leki, szczepionki), co korzystnie wpływało na stan zdrowia ludności. W niektórych koloniach wprowadzano system szkolny przeniesiony z metropolii, dzięki czemu mieszkańcy podbitych ziem mogli zdobyć podstawowe wykształcenie. Kolonizacji towarzyszyła działalność misjonarzy chrześcijańskich – zarówno katolickich, jak i protestanckich.

ZAGRABIONE ZABYTKI I DZIEŁA SZTUKI

Ekspansja kolonialna spowodowała, że ogromna ilość dóbr kultury z podbitych terytoriów, traktowana jako łup, znalazła się w rękach Europejczyków. Do europejskich muzeów i prywatnych kolekcji trafiły m.in. zabytki ze starożytnego Egiptu, często tak okazałe jak kilkudziesięciometrowe kamienne obeliski. Niektóre spośród krajów afrykańskich utraciły większość najcenniejszych obiektów.

Obecnie toczą się liczne spory dotyczące zwrotu dóbr kultury wywiezionych do krajów europejskich. Jak dotąd oddano niewiele spośród nich. Do kraju pochodzenia wróciły m.in. cenne brązowe rzeźby z Beninu, które zostały częściowo zwrócone Nigeryjczykom przez Niemcy, a w ateńskim Muzeum Akropolu dzięki Watykanowi można oglądać fragmenty rzeźbionego fryzu z Partenonu. Większość muzeów nie chce jednak słyszeć o konieczności zwrotu zagrabionego dziedzictwa kulturowego jego spadkobiercom.

Orzeł z Wielkiego Zimbabwe jest jednym z najcenniejszych zabytków średniowiecznej kultury tej części Afryki. Po ponad stu latach powrócił do kraju, w którym ta rzeźba powstała.

- *rycina, Niemcy, XIX w.*

Brązy z Beninu pozostają w kolekcjach wielu europejskich muzeów, choć stanowią niezwykle cenny element dziedzictwa kulturowego mieszkańców środkowej Afryki.

- *rzeźba, Nigeria, XVII w.*

? Jakie jest Twoje zdanie na temat zwrotu zabytków krajom, z których zostały wywiezione w epoce kolonialnej?

ĆWICZENIA

1. Wymień przyczyny ekspansji kolonialnej w drugiej połowie XIX w.
2. Przedstaw skutki rozwoju kolonializmu w XIX w. dla mieszkańców Europy i kolonizowanych kontynentów.
3. Omów przykłady konfliktów kolonialnych z ludnością rdzenną oraz pomiędzy Europejczykami rywalizującymi o wpływy w koloniach.

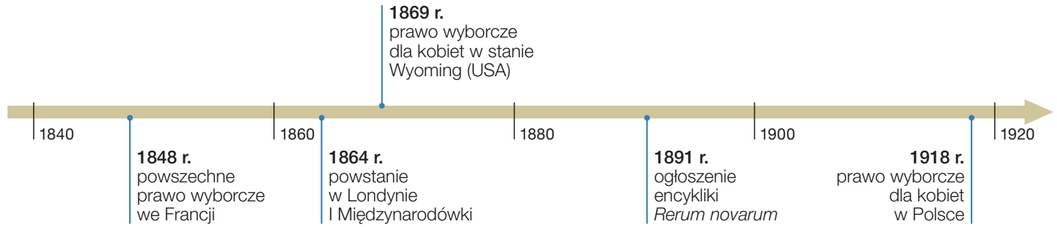
DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Czapliński, *Niemiecka polityka kolonialna*, Poznań 1992.
K. Dziewanowski, *Brzemię białego człowieka. Jak zbudowano Imperium Brytyjskie*, Warszawa 1996.

5 NOWE IDEOLOGIE I RUCHY SPOŁECZNE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- demokratyzacja w Europie w drugiej połowie XIX w.,
- nowe prądy ideowe i ruchy społeczne w drugiej połowie XIX w.,
- przemiany społeczne i obyczajowe oraz emancypacja kobiet.

DEMOKRATYZACJA W EUROPIE

W drugiej połowie XIX w. doszło do wielkich przemian społecznych i politycznych, które przyniosła rewolucja przemysłowa. W Europie Zachodniej toczył się proces **demokratyzacji**. Odchodzono od rządów absolutnych na rzecz zwiększania kompetencji parlamentów i trójpodziału władzy. Rozszerzano prawa obywatelskie, w tym prawa wyborcze. Wzrastała aktywność różnych grup społecznych i zaczęły kształtować się **partie polityczne**. Dzięki rozwojowi prasy szerokie masy zyskiwały coraz większy dostęp do informacji i opinii, przez co upowszechniały się idee liberalne i socjalistyczne, a także nacjonalistyczne.

Im dalej na wschód i południe Europy, tym przemiany demokratyczne były jednak mniej zaawansowane. Do Rosji demokratyzacja nie dotarła w ogóle. W tym procesie przodowała Wielka Brytania, gdzie podstawą życia publicznego była **wolność słowa**, a społeczeństwo cechowało się znaczną różnorodnością i otwartością. Działały związki zawodowe oraz liczne stowarzyszenia. Zwiększono rolę pochodzącej z wyborów Izby Gmin. Stopniowe rozszerzanie prawa wyborczego sprawiło, że posłów do niej mogła wybierać coraz większa część społeczeństwa. Ograniczono zaś rolę Izby Lordów, której członkowie swoje stanowiska otrzymywali z rąk króla lub dziedziczyli po arystokratycznych przodkach. Powstała w 1900 r. Partia Pracy, reprezentująca interesy robotników, już sześć lat później wprowadziła swoich przedstawicieli do parlamentu. Dzięki temu wdrożono wiele reform na korzyść proletariuszy: ustanowiono ośmiogodzinny dzień pracy oraz powszechny system ubezpieczeń zapewniający opiekę zdrowotną i pracownicze emerytury.

W XIX-wiecznej Europie większość państw pozostawała monarchiami, jednak powoli umacniał się także **model republikański**, który już od końca XVIII w. z powodzeniem funkcjonował w Stanach Zjednoczonych. System prezydencki USA charakteryzował się

Powszechne czynne prawo wyborcze (dla wszystkich dorosłych mężczyzn)

Państwo	Rok wprowadzenia
Francja	1848
Niemcy	1871
Belgia	1893
Norwegia	1905
Finlandia	1906
Austria	1908
Szwecja	1909

Wiece polityczne gromadziły tysiące wyborców zainteresowanych przemówieniem, a nawet samym zobaczeniem wpływowego polityka, jak widocznego na zdjęciu Winstona Churchilla [czyt.: łinstona czerczila], wówczas działacza Partii Konserwatywnej, a w przyszłości premiera Wielkiej Brytanii.

- *fotografia, Manchester, 1908 r.*

silną i niezależną od parlamentu pozycją prezydenta, wybieranego w wyborach powszechnych. Z kolei w Europie – we Francji, w Portugalii i Szwajcarii – ukształtowały się republiki z wysoką rangą parlamentu.

Pierwszym państwem w Europie, w którym po Wiośnie Ludów zastosowano powszechne czynne prawo wyborcze dla mężczyzn, była Francja. Po upadku cesarstwa Napoleona III Francuzi wprowadzili w 1870 r. III Republikę. W uchwalonej po klęsce Komuny Paryskiej konstytucji ustanowiono dwuizbowy parlament, wyłaniany w wyborach powszechnych (więcej o Komunie Paryskiej w ramce na s. 19). Głową państwa był prezydent, wybierany przez parlament na siedmioletnią kadencję. Praw wyborczych we Francji nadal jednak nie przyznano kobietom.

SOCJALIZM I RUCH ROBOTNICZY

W drugiej połowie XIX w., mimo stopniowych zmian związanych z demokratyzacją państw, nadal trudno było pogodzić sprzeczne interesy właścicieli zakładów przemysłowych i pracujących tam robotników. Proletariat był w tym czasie już bardzo liczną, znaczącą siłą społeczną i miał za sobą długi okres walk o swoje prawa. Z czasem zaczęły powstawać zorganizowane formy ruchu robotniczego – związki zawodowe i partie polityczne, a hasła rewolucji społecznej zyskiwały ogromną popularność.

Pierwsza partia robotnicza została powołana w **1869 r.** w Niemczech – była to Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza, przekształcona następnie w **Socjaldemokratyczną Partię Niemiec (SPD)**. Później partie robotnicze powstały również w innych krajach Europy, a nawet na innych kontynentach.

Choć wszyscy zwolennicy marksizmu krytykowali kapitalizm i uznawali go za system chylący się ku upadkowi, uwidaczniały się wśród nich istotne podziały ideowe. Celem większości nadal była ogólnoświatowa rewolucja robotnicza. Miała mieć ona charakter **internacjonalistyczny**, gdyż marksiści uważali podziały narodowościowe za drugorzędne, a za najważniejsze uznawali klasowe. W wyniku rewolucji władzę mieliby przejąć robotnicy, a własność prywatna zostałaby uspołeczniona. **W 1864 r. w Londynie** na wiecu zwołanym na znak solidarności z powstaniem styczniowym w Polsce z inicjatywy **Karola Marksa** powołano Międzynarodowe Stowarzyszenie Robotników, zwane **I Międzynarodówką**.

Internacjonalistyczny – związany z internacjonalizmem, ideą międzynarodowej współpracy i przyjaźni między narodami.

Szybko ukształtowały się różnorodne kierunki lewicowe, wśród których szczególne znaczenie nadal miała ideologia socjalistyczna, jednak z czasem coraz większą popularność zdobywały wyodrębnione z niej **idee socjaldemokracji**. Teoretyk socjaldemokratyczny, niemiecki działacz **Eduard Bernstein** [czyt.: bernsztajn] uważał, że rewolucja może przynieść więcej niebezpiecznych następstw niż korzyści. Podzielające to stanowisko partie socjaldemokratyczne coraz wyraźniej odżegnywały się od metod rewolucyjnych i prowadziły legalną działalność. Socjaldemokraci dążyli przede wszystkim do zmian w prawie wyborczym, dzięki czemu ich przedstawiciele mogli zasiąść w parlamencie i wprowadzać przemiany na drodze demokratycznej, a nie na skutek rewolucji. Konflikt między marksistami a socjaldemokratami zarysował się wyraźnie w utworzonej w **1889 r.** w Paryżu **II Międzynarodówce**. Nie udało się wówczas stworzyć jednolitej międzynarodowej organizacji, która połączyłaby walkę o cele ekonomiczne z celami politycznymi.

WARTO WIEDZIEĆ

Społeczeństwo bez państwa

W XIX w. rozwinął się kolejny nurt ruchu robotniczego – anarchizm. Zwolennicy anarchizmu opowiadali się za całkowitą likwidacją państwa jako źródła ucisku i zniewolenia jednostki ludzkiej. Wierzyli w możliwość stworzenia wolnego społeczeństwa bez przymusu, hierarchii i własności prywatnej. Ich koncepcja cieszyła się dużą popularnością w Europie, a także w USA.

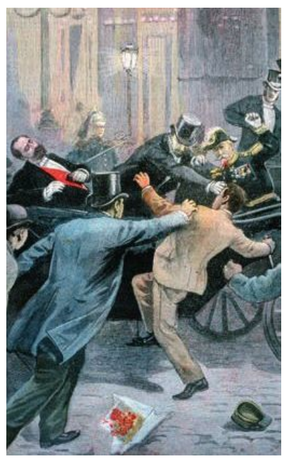
1 maja 1886 r. w Chicago podczas strajków anarchiści zorganizowali manifestację robotniczą, podczas której żądano skrócenia dnia pracy do 8 godzin. Doszło do zamieszek, a następnie walk z użyciem broni palnej i ładunków wybuchowych, padli zabici i ranni. Sąd skazał siedmiu działaczy anarchistycznych na karę śmierci. Wkrótce 1 Maja został przez organizacje robotnicze i partie lewicowe uznany za międzynarodowe Święto Ludzi Pracy i obchodzony jest do dziś.

Tragiczne wydarzenia majowe w Chicago przyniosły ofiary zarówno po stronie manifestantów, jak i policji.

▪ *grafika, USA, XIX w.*

? Jakie postulaty odróżniały anarchistów od socjalistów?

Zamach na prezydenta Francji Sadi Carnota [czyt.: sa**di** karnota] **w 1894 r.** był jednym z anarchistycznych aktów terroru indywidualnego. Zamachowiec lub organizacja terrorystyczna za cel stawiali sobie zamordowanie wysoko postawionych polityków lub monarchów, których obarczali odpowiedzialnością za krzywdy i niesprawiedliwość. W odpowiedzi na ruch anarchistyczny spadały surowe represje.

▪ *grafika, Francja, 1894 r.*

CHRZEŚCIJAŃSKA DEMOKRACJA I NACJONALIZM

W drugiej połowie XIX w. poza lewicowymi powstały również inne idee społeczno-polityczne. Jedną z nich był **chrześcijański ruch społeczny**, opierający się na społecznej nauce Kościoła zainicjowanej przez **Leona XIII** (jego biogram na s. 38) W 1891 r. papież ten ogłosił encyklikę *Rerum novarum* (łac. 'rzeczy nowych'), w której ostro skrytykował idee komunistyczne i liberalne, a także proces laicyzacji społeczeństwa. Komunizm potępiał z racji wiążącego się z nim ateizmu, a liberalizm, ponieważ doktryna ta religię uważała za wybór jednostki, a nie konieczność. Propagował **solidaryzm społeczny**, czyli współdziałanie różnych grup dla dobra ogółu. Wskazywał na konieczność

TEKST ŹRÓDŁOWY

RERUM NOVARUM

W swojej encyklice papież Leon XIII zaprezentował stanowisko Kościoła w kwestii konfliktu toczącego się pomiędzy klasami społecznymi w XIX w.

[...] *Niech utwierdzi się przede wszystkim zasada, iż należy pogodzić się ze swoją kondycją* [położeniem] *ludzką; usunąć ze świata nierówności społeczne jest rzeczą niemożliwą. Zmierzają do tego, prawda, socjaliści, ale każdy wysiłek skierowany przeciw naturze okazuje się bezowocny. Olbrzymia różnorodność istnieje w samej naturze ludzkiej; nie wszyscy mają te same talenty, równą pracowitość; ni zdrowie, ni siły dane w tym samym stopniu. I z tych to nieuniknionych różnic rodzi się konieczność zróżnicowania społecznej pozycji. Obraca się to na korzyść, tak jednostek, jak i społeczności, ponieważ życie społeczne wymaga różnych uzdolnień i rozmaitych służb jest różnorodność ich stanu.* [...] *W kwestii tej największym błędem jest zakładać, że jedna klasa społeczna jest z natury wroga drugiej, czyli że bogaci i proletariusze mają w naturze walkę w bezlitosnym pojedynku ze sobą.* [...]

Zgoda daje piękno i ład, podczas gdy nieustanny konflikt może przynieść jedynie zamęt i barbarzyństwo.
[...] *należy zauważyć, że państwo jest instytucją jedną dla wszystkich: tak dla wielkich, jak i dla maluczkich. Proletariusze mianowicie na podstawie prawa natury na równi z bogatymi obywatelami państwa stanowią prawdziwe i żywe jego części, z których poprzez rodziny powstaje organizm państwowy, nie mówiąc już o tym, że w każdym państwie oni właśnie stanowią liczbę jego obywateli największą. A jak nierozumną byłoby rzeczą, gdyby się państwo starało o dobro części tylko obywateli, resztę zaś zaniedbywało, tak też jasnym jest, że władza publiczna nie powinna w swej działalności pomijać dobra i pożytku proletariatu.*

Źródło: I. Rusinowa, T. Wituch, *Teksty źródłowe do dziejów powszechnych XIX wieku*, Warszawa 1981, s. 252–254.

? 1. Wyjaśnij, na jaki ważny aspekt życia społecznego wskazuje Leon XIII.
2. Wskaż ideologie, z którymi papież konfrontuje swoje poglądy.
3. Wyjaśnij, jakiego typu nierówność papież uznaje za niemożliwą do usunięcia, a jaką równość uważa za oczywistą i konieczną.

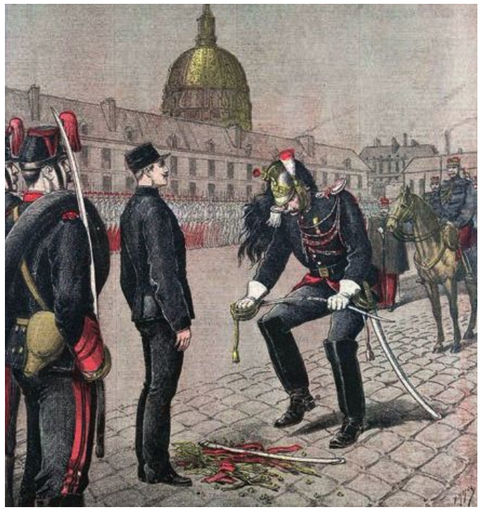
poszanowania godności człowieka i apelował o poprawę warunków pracy robotników. Dzięki zainteresowaniu ideami chrześcijańskiego ruchu społecznego zaczęły powstawać stowarzyszenia, a następnie również partie polityczne, które starały się konkurować z rosnącymi wśród katolików wpływami socjalizmu. W XX w. z tego nurtu wyłoniła się także **chrześcijańska demokracja** (w skrócie nazywana **chadecją**).

Coraz bardziej odrębność kulturową czy religijną zaznaczały narody ukształtowane w pełni w epoce industrialnej. Idee narodowe były szczególnie istotne dla tych spośród nich, które walczyły o niepodległość, m.in. Polaków. Ostatecznie dążenia Włochów i Niemców doprowadziły do zjednoczenia ich państw (więcej o tym na s. 9–17). Na takim gruncie narodził się **nacjonalizm**, którego zwolennicy głosili, że państwa powinny mieć charakter narodowy, a tożsamość narodowa jest najważniejszym elementem tożsamości każdego człowieka. Z czasem nacjonalizm w niektórych krajach przybierał coraz ostrzejsze formy. Na podstawie teorii **darwinizmu społecznego** (nawiązującej błędnie do darwinizmu) część jego zwolenników ustalała hierarchię narodów, starając się udowodnić, że niektóre są jakoby lepsze od innych. Zazwyczaj łączyło się to z rasizmem, skrajni nacjonaliści głosili bowiem nie tylko nierówność narodów, lecz także ras. Powszechny wśród skrajnych nacjonalistów stał się **antysemityzm**. Z niechęcią odnosili się bowiem do wszelkich mniejszości, które nie mieściły się w ich wizji jednolitego narodu. Żydzi, nieposiadający od wieków swojego państwa i żyjący w rozproszeniu, a jednocześnie często zachowujący odrębność kulturową i religijną, byli przez nacjonalistów traktowani z podejrzliwością.

CIEKAWOSTKA

Sprawa Dreyfusa i antysemityzm

Alfred Dreyfus [czyt.: al**fred** drej**fus**], oficer francuskiej armii, w 1894 r. został niesłusznie oskarżony o szpiegostwo na rzecz Niemiec. Niesprawiedliwie go skazano i zesłano do kolonii karnej. Mimo bezdyskusyjnych dowodów niewinności jego proces rewizyjny ze względu na pochodzenie przeciągał się latami. Ujawnienie oszustw, jakich dopuścili się oficerowie, prawnicy i urzędnicy o antysemickich poglądach, wstrząsnęło francuską opinią publiczną i miało ogromne znaczenie dla napiętnowania antysemityzmu.

Publiczna degradacja Dreyfusa była kulminacją antysemickich nastrojów, które ogarnęły część francuskiego społeczeństwa.
▪ *ilustracja barwna, Francja, XIX w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

LEON XIII
1810–1903

Był włoskim duchownym i papieżem w latach 1878–1903. Przyszedł na świat w zubożałej rodzinie szlacheckiej. Odebrał staranną edukację, którą zakończył w 1836 r., broniąc tytułu doktora teologii oraz prawa cywilnego i kanonicznego. Podczas konklawe w 1878 r. został wybrany na papieża. Opracował koncepcję rozwiązywania problemów socjalnych na podstawie społecznej nauki Kościoła.

Nowe ideologie

Ideologia	Najważniejsze postulaty
socjaldemokracja	• równouprawnienie i sprawiedliwość społeczna, • rozszerzenie praw wyborczych, • walka o prawa socjalne w ramach systemu parlamentarnego, • krytyka komunizmu
chrześcijański ruch społeczny	• krytyka socjalizmu, komunizmu i liberalizmu, • poszanowanie godności człowieka, • realizacja idei sprawiedliwości społecznej, • solidaryzm społeczny, • poprawa warunków pracy robotników, • korporacjonizm – współpraca pracodawców i pracowników danych branż
nacjonalizm	• naród najwyższą wartością i najważniejszą formą życia społecznego, • solidaryzm narodowy – przedkładanie interesów narodowych ponad inne cele, • dążenie do utworzenia państwa narodowego, jednolitego etnicznie, • rozwój oświaty, kultury o charakterze narodowym i pielęgnowanie tradycji
anarchizm	• likwidacja władzy państwowej i własności prywatnej, • zerwanie z tradycją i religią, • zorganizowanie dobrowolnych wspólnot, w ramach których funkcjonują wolne jednostki

RUCH NA RZECZ RÓWNOUPRAWNIENIA KOBIET

Wskutek zmieniającej się sytuacji społeczno-ekonomicznej i demokratyzacji życia również kobiety, które w tradycyjnym społeczeństwie zajmowały się wyłącznie domem i rodziną, zaczęły walczyć o równouprawnienie. Wśród postulatów bojowniczek o prawa kobiet, nazywanych **emancypantkami** lub **feministkami**, znalazły się zmiany w prawie cywilnym w kwestiach rodzinnych i ekonomicznych (np. wprowadzenie rozwodów i zasad dziedziczenia majątku), dostęp do wykształcenia czy wreszcie prawa wyborcze.

W pierwszej kolejności udało się kobietom zdobyć dostęp do edukacji. Wstęp na wyższe uczelnie został im przyznany we Francji, w Szwajcarii, krajach skandynawskich i USA. Dzięki temu wkrótce mogły wykonywać wcześniej dla nich niedostępne zawody. Pierwszą kobietą na stanowisku profesorskim została w 1906 r. na paryskiej Sorbonie Polka, Maria Skłodowska-Curie.

Najbardziej zacięta batalia o równouprawnienie dotyczyła jednak prawa wyborczego dla kobiet. Walczące o nie **sufrażystki** (z ang. *suffrage* – prawo wyborcze), mimo ogromnego oporu społecznego, odniosły sukcesy. Prawa wyborcze przyznano po raz pierwszy kobietom w amerykańskim stanie Wyoming [czyt.: łajomin] w 1869 r. Następne były dominia brytyjskie – Nowa Zelandia i Australia. W Europie najwcześniej równouprawnienie stało się udziałem Finek. Polki uzyskały prawa wyborcze wraz z powstaniem niepodległego państwa w 1918 r.

Darwinizm społeczny – dziewiętnastowieczna koncepcja w socjologii, która za pomocą mechanizmu walki o byt i doboru naturalnego Charlesa Darwina (więcej o nim na s. 40) usiłowała uzasadniać brutalne zasady życia społecznego.
Antysemityzm – niechęć i wrogość wobec narodu żydowskiego.

Przyznanie praw wyborczych kobietom

Rok	Państwo
1869	Wyoming (USA)
1893	Nowa Zelandia
1902	Australia
1906	Finlandia
1913	Norwegia
1915	Dania, Islandia
1916	Niemcy
1917	Kanada, Rosja, Węgry
1918	Polska
1919	Szwecja, Austria, Holandia
1920	Wielka Brytania, USA
1944	Francja
1971	Szwajcaria
1976	Portugalia

Demonstracje brytyjskich sufrażystek często odbywały się w napiętej atmosferze. Mimo że kobiety walczące o prawa wyborcze początkowo zwykle spotykały się z drwinami i lekceważeniem, z czasem osiągnęły swoje cele.
▪ *rysunek, Wielka Brytania, ok. 1905 r.*

ĆWICZENIA

1. Wymień przejawy demokratyzacji życia publicznego w XIX w. Które spośród nowych ideologii mogły jej sprzyjać, a które ją utrudniać?
2. Wyjaśnij, jak do problemu rosnącego antagonizmu pomiędzy robotnikami a kapitalistami odnosiły się ideologie powstałe w drugiej połowie XIX w.
3. Wymień postulaty XIX-wiecznych emancypantek i sufrażystek.

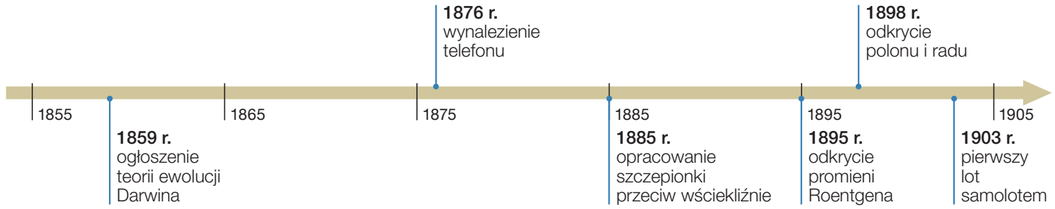
DLA ZAINTERESOWANYCH

B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, Kraków 1997.
D. Sozańska, *Chadecja, czyli kto?*, Kraków 2011.

6 ŻYCIE W EPOCE WIELKICH PRZEMIAN

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- najważniejsze odkrycia naukowe i wynalazki przełomu XIX i XX w.,
- zmiany kulturowe i społeczne w Europie i USA w XIX w.,
- nowe nurty w sztuce i architekturze.

ROZWÓJ NAUKI

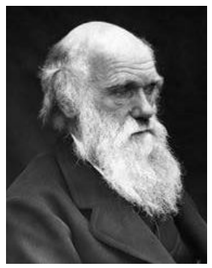
W drugiej połowie XIX w. i na początku XX w. doszło do wszechstronnego rozwoju nauki. Rozwijały się nie tylko nauki przyrodnicze i ścisłe, lecz także humanistyczne, m.in. historia, etnografia czy psychologia. Największy postęp dokonał się jednak w dziedzinie nauk przyrodniczych. Ogromny oddźwięk wywołała teoria ewolucji **Charlesa Darwina**. Podstawy genetyki opracował czeski uczony **Gregor Mendel**, Rosjanin **Iwan Pawłow** zajmował się fizjologią oraz odruchami warunkowymi, austriacki psycholog **Zygmunt Freud** [czyt.: frojd] stworzył zaś psychoanalizę, która stłumieniem popędów tłumaczyła znaczną część problemów psychicznych. Dokonano wielu odkryć w dziedzinie nauk medycznych (zob. tabela na s. 41). Intensywny postęp naukowy nastąpił w fizyce i astronomii. Powstała **teoria elektromagnetyzmu** (James Maxwell) i **teoria kwantów** (Max Planck). Odkryto promieniowanie i dowiedziono istnienia jądra atomowego (Ernest Rutheford), czym zapoczątkowano **fizykę jądrową**. W 1905 r. najwybitniejszy fizyk XX w. **Albert Einstein** [czyt.: ajnsztajn] ogłosił teorię względności i teorię promieniowania kwantów. Odkryto nowe ciała niebieskie, w tym m.in. planetę Neptun oraz wiele komet.

W XIX w. powstał układ okresowy pierwiastków chemicznych (Dmitrij Mendelejew) i odkryto zjawisko promieniotwórczości (Antoine Henri Becquerel [czyt.: an**tłan ąri** beke**rel**]). Przełomowe badania w tej dziedzinie prowadziło francusko-polskie małżeństwo – Pierre Curie [czyt.: pjer ki**ri**] i **Maria Skłodowska-Curie** – które odkryło dwa promieniotwórcze pierwiastki: polon i rad. Z kolei Polacy **Karol Olszewski** i **Zygmunt Wróblewski** jako pierwsi skroplili składniki powietrza: tlen i azot.

POSTAĆ HISTORYCZNA

CHARLES DARWIN

1809–1882

Był brytyjskim przyrodnikiem i geologiem. Jest jedną z najbardziej zasłużonych postaci dla badań pochodzenia człowieka. W 1859 r. opublikował pracę zatytułowaną *O powstaniu gatunków drogą doboru naturalnego*, w której przedstawił wyniki badań prowadzonych w czasie pięcioletniej podróży morskiej dookoła świata. Jego teoria ewolucji (darwinizm), zgodnie z którą konkurujące między sobą organizmy ewoluowały przez miliony lat, a przetrwały najlepiej dostosowane do środowiska, wzbudziła wiele kontrowersji. Powszechny sprzeciw budziło podważenie biblijnej wizji stworzenia świata oraz odkrycie tego uczonego, że ludzie i małpy najprawdopodobniej pochodzą od wspólnego przodka.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MARIA SKŁODOWSKA-CURIE

1867–1934

Była fizyczką i chemiczką, współtwórczynią nowej nauki o promieniotwórczości i prekursorką radiologii. Urodziła się i wychowała w Warszawie, lecz większość życia spędziła we Francji, rozwijając tam karierę naukową. Studiowała na paryskiej Sorbonie, tam też jako pierwsza kobieta została profesorem. Badania prowadziła z mężem Pierre'em Curie. Wraz z nim i Becquerelem otrzymała w 1903 r. Nagrodę Nobla w dziedzinie fizyki za badania nad promieniotwórczością. W 1911 r. po raz drugi została uhonorowana, tym razem samodzielną, Nagrodą Nobla w dziedzinie chemii za wydzielenie czystego radu. Zmarła w wyniku chorób związanych z promieniotwórczością.

POSTĘP TECHNICZNY

Postęp naukowy przyczynił się do szybkiego rozwoju techniki, a odkrycia naukowców otworzyły drogę wynalazcom i konstruktorom, którzy wykorzystywali je w praktyce (zob. tabela na s. 42).

Wynalazki i odkrycia wdrażano w gospodarce. Od 1864 r. do wytopu stali stosowano **piece martenowskie**, do których ogrzewania używano gazu. Powstały nowe gałęzie przemysłu – chemiczny i elektrochemiczny. Zbudowanie przez niemieckiego inżyniera **Ernsta von Siemensa** [czyt.: zimensa] prądnicy elektrycznej pozwoliło na używanie elektrycznych urządzeń mechanicznych oraz zasilanie oświetlenia elektrycznego w wielkich halach produkcyjnych.

Tramwaje całkowicie zmieniły życie XIX-wiecznych miast. Zapewniły szybki i tani transport licznej grupie pracowników, którzy musieli codziennie punktualnie dotrzeć do zakładów pracy, często oddalonych od ich domów.

- *fotografia współczesna, Wielka Brytania*

WARTO WIEDZIEĆ

Rozwój medycyny i higieny

W XIX w. szczególne zasługi dla medycyny położyli dwaj naukowcy – Francuz Louis Pasteur [czyt.: lu**i** pa**ster**] i Niemiec Robert Koch. Pierwszemu z nich zawdzięczamy szczepionki przeciwko wściekliźnie, cholerze i wąglikowi (oraz pasteryzację), drugiemu – przeciwko gruźlicy. Ich odkrycia szybko znalazły praktyczne zastosowanie, ratując życie tysiącom ludzi.

Odkryte przez Wilhelma Roentgena promienie X pozwoliły wykonywać prześwietlenia, co ułatwiło lekarzom diagnozowanie. Upowszechniono również wiele przyrządów i rozwiązań medycznych, takich jak stetoskop, opatrunek gipsowy, tablica do badania ostrości wzroku. Zaczęto też stosować eter do usypiania pacjentów na czas operacji. Wprowadzono szczepienia ochronne na choroby zakaźne, które do tej pory dziesiątkowały ludność, zalecano zażywanie witamin. Zrozumiano ponadto, że kluczową sprawą dla uniknięcia chorób jest higiena. W mieszkaniach zamożnych Europejczyków i Amerykanów zaczęto instalować łazienki, a w miastach uruchamiano wodociągi i kanalizację. Niemiec Vincent Priessnitz [czyt.: wincent pryznic] rozpropagował natryski wodne jako lek na różne schorzenia.

Największe odkrycia i wynalazki w dziedzinie medycyny

Data	Odkrywca/ wynalazca	Odkrycie/ wynalazek
1796	Edward Jenner [czyt.: dżenner]	szczepionka przeciwko ospie
1820	Pierre Joseph Pelletier [czyt.: pjer żo**zef** pe**tje**]	chinina – lek przeciwko malarii
1882–1883	Robert Koch	prątki gruźlicy, zarazki cholery
1885	Louis Pasteur	szczepionka przeciwko wściekliźnie i cholerze, pasteryzacja żywności
1890	Emil Adolf von Behring [czyt.: fon bering]	surowica odpornościowa przeciw groźnym chorobom – błonicy i tężcowi
1894	Edmund Biernacki	zjawisko zróżnicowanego tempa opadania czerwonych krwinek w zależności od rodzaju schorzenia
1895	Wilhelm Roentgen	promienie X
1908, 1914	Kazimierz Funk	termin „witamina", wydzielenie witaminy B

? Jakie rozwiązania upowszechnione w XIX w. w największym stopniu poprawiły warunki higieny?

Nastąpił gwałtowny rozwój motoryzacji i komunikacji. Skonstruowano nowe pojazdy, począwszy od roweru i motocykla, poprzez samochód, po samoloty i sterowce (więcej o nich w Symbolach epoki na s. 168–169). W szybko rozwijających się miastach organizowano komunikację zbiorową. Wprowadzone w pierwszej połowie XIX w. tramwaje konne zastępowano tramwajami elektrycznymi. Siecią tramwajową najwcześniej pokryły się miasta angielskie. W 1863 r. w Londynie otwarto pierwszą na świecie linię kolei podziemnej, czyli **metro**, którą najpierw napędzano parowo, a potem elektrycznie. W żegludze morskiej coraz częściej wykorzystywano parowce. Ponadto w celu skrócenia trasy morskich podróży budowano kanały. Do największych przedsięwzięć tego typu należał przekop Kanału Sueskiego (więcej o nim na infografice na s. 32–33) i Kanału Panamskiego. Na lądzie intensywnie rozwijała się kolej, która również zaczęła wykorzystywać energię elektryczną. Pod koniec XIX w. kolei zaczęła rosnąć konkurencja – stopniowo upowszechniały się samochody, a na początku XX w. w powietrze wzbiły się pierwsze samoloty.

Telefon Alexandra Grahama Bella był w XIX w. zdumiewającym wynalazkiem. Zdziwienie budziła możliwość przetwarzania dźwięku na sygnał elektryczny za pomocą mikrofonu i na odwrót – przekształcania w głośniku sygnału elektrycznego w fale akustyczne.

▪ *telefon, USA, 1877 r.*

Wynalazki techniczne

Data	Wynalazca (kraj)	Wynalazek
1839	Louis Jacques Daguerre [czyt.: da**ger**] (Francja)	fotografia
1853	Ignacy Łukasiewicz (Austro-Węgry/Polska)	lampa naftowa
1863	Londyn (Wielka Brytania)	pierwsza linia metra
1866	Alfred Nobel (Szwecja)	dynamit
1876	Alexander Graham Bell (USA)	aparat telefoniczny
1879	Thomas Alva Edison (USA)	żarówka
1883	Gottlieb Daimler i Carl Benz (Niemcy)	samochód z silnikiem benzynowym
1887	Emil Berliner (USA)	gramofon
1895	Auguste i Louis Lumière (Francja)	kinematograf
1896	Guglielmo Marconi (Włochy) Aleksander Popow (Rosja)	radio
1903	Orville i Wilbur Wright (USA)	samolot z silnikiem spalinowym
1908	Henry Ford (USA)	pierwsza taśma produkcyjna

Innowacje techniczne wpływały na poziom życia ludności. Czyniły codzienność bardziej urozmaiconą i łatwiejszą. Unowocześniano oświetlenie domów mieszkalnych, hal produkcyjnych i ulic miast. Świece zastępowano lampami naftowymi, gazowymi, a pod koniec XIX w. oświetleniem elektrycznym. Wysokie miejskie budowle wyposażano w windy (od 1853 r.) oraz ruchome schody (od końca XIX w.). W gospodarstwach domowych pojawiały się coraz to nowe sprzęty. Od połowy XIX w. były znane lodówka, maszyna do szycia, później również maszyna do pisania. Słuchano płyt odtwarzanych na fonografie, a następnie gramofonie. Dynamicznie się rozwijała i zyskiwała na popularności odkryta w 1839 r. technika **fotografii**.

ZMIANY LUDNOŚCIOWE

Intensywne przemiany cywilizacyjne XIX w., postęp naukowo-techniczny i rozwój przemysłu spowodowały szybki wzrost demograficzny na świecie i ruchy migracyjne. Dzięki rozwojowi medycyny i higieny spadała śmiertelność, szczególnie noworodków. Coraz rzadsze były epidemie, a długość życia rosła.

Zmiany te pociągały za sobą wzrost migracji. W państwach, gdzie następowała industrializacja, ludność w poszukiwaniu pracy masowo przenosiła się ze wsi do miast. Skutkiem tego zjawiska była intensywna **urbanizacja**. Największe europejskie ośrodki miejskie przekroczyły w tym czasie milion mieszkańców. Ogromne aglomeracje miejskie powstawały również w Ameryce i Azji. Miało to odzwierciedlenie w strukturze społecznej. Dynamicznie zmniejszała się liczba ludności pracującej w rolnictwie na rzecz robotników zatrudnionych w przemyśle. W drugiej połowie XIX w. nasiliła się emigracja Europejczyków do Ameryki Północnej i Południowej. Szacuje się, że w latach 1871–1914 z Europy wyjechało ok. 35 mln ludzi, z czego ok. 25 mln osiedliło się na stałe w krajach zamorskich, a najwięcej w USA (zob. więcej na infografice na s. 24–25).

Benz Viktoria to jeden z pierwszych modeli samochodu wytwórni Carla Benza [czyt.: karla benca]. Produkowano go w latach 1892–1896. Na fotografii autem kieruje sam wynalazca w towarzystwie swojej córki Clary [czyt.: klary].

▪ *fotografia kolorowana, Niemcy, 1892 r.*

POZYTYWIZM

Szybki postęp cywilizacyjny i związane z nim głębokie przemiany społeczne spowodowały, że w połowie XIX w. ożywiło się występujące już w oświeceniu zainteresowanie nauką. Zwolenników naukowego poznania rzeczywistości nazywano **scjentystami** (łac. *scientia* – 'wiedza'). Wśród scjentystów szczególne znaczenie zdobyli zwolennicy filozofii **pozytywizmu**, której twórcą był francuski filozof **Auguste Comte** [czyt.: o**gist** kąt]. Pozytywiści wierzyli w postęp i zdobycze nauki wynikające z wiedzy empirycznej, czyli opartej na doświadczeniu (zob. też pozytywizm na ziemiach polskich na s. 62–63). Ustalenia naukowe uważali za jedynie pewne, stąd podważali znaczenie religii.

Pozytywistyczna doktryna filozoficzna znacząco wpłynęła na literaturę drugiej połowy XIX w. Pojawiły się w niej nurty **realizmu** i **naturalizmu**. Autorzy powieści przedstawiali obraz społeczeństwa epoki industrialnej, nie stroniąc od tematyki dotyczącej ludzi biednych, odrzuconych czy dyskryminowanych. Należą do nich tacy twórcy, jak np.: Francuzi **Émile Zola** [czyt.: emil zola], **Honoré de Balzac** [czyt.: ono**re** de balzak] i **Victor Hugo** [czyt.: wik**tor** i**go**] oraz Brytyjczyk **Charles Dickens** [czyt.: czarls dikens]. Szerokie uznanie zdobyły również wielkie powieści rosyjskich pisarzy **Lwa Tołstoja** i **Fiodora Dostojewskiego** oraz dramaty **Antona Czechowa**. Na przełomie XIX i XX w. jako pisarz zasłynął także **Joseph Conrad** [czyt.: dżozef konrad; właśc. Józef Korzeniowski), Polak z pochodzenia, który w rozgrywających się w egzotycznej scenerii utworach zajmował się zagadnieniami etycznymi.

Wzrost liczby ludności na świecie

Rok	Europa z Imperium Rosyjskim	Świat
1850	275 mln	1100 mln
1900	423 mln	1500 mln
1914	487 mln	1650 mln

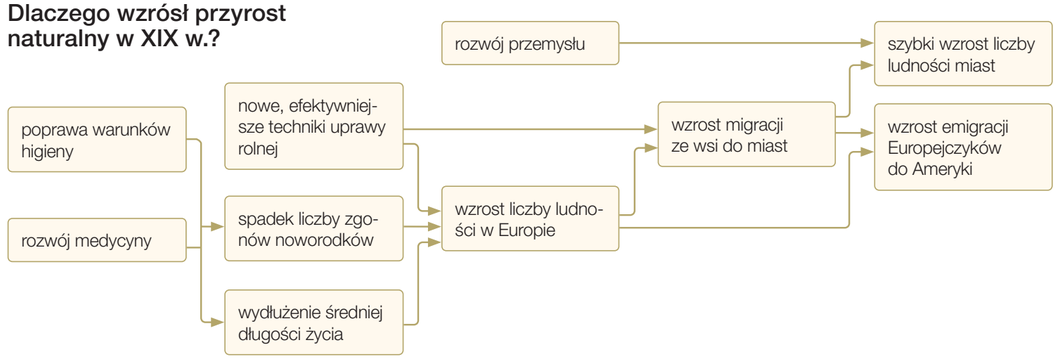

Gawrosz, bezdomny chłopiec żyjący na ulicach Paryża, był postacią z powieści Victora Hugo *Nędznicy*. Pisarze, ukazując losy bohaterów literackich z różnych środowisk, wpływali na zmianę ich postrzegania w społeczeństwie.

▪ *rycina, Francja, XIX w.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Dlaczego wzrósł przyrost naturalny w XIX w.?

NOWE NURTY W SZTUCE I ARCHITEKTURZE

Wiek XIX i początek XX stulecia były bogate w style artystyczne. Szczególnie dynamicznie rozwijało się w tym okresie malarstwo, w którym – po wynalezieniu fotografii w pierwszej połowie XIX w. oraz przewartościowaniu celu i znaczenia sztuki malarskiej – pojawiło się wiele nowych kierunków.

- **Realizm** przedstawiał codzienne życie zwykłych ludzi, w tym biednych, w sposób jak najbardziej zbliżony do rzeczywistości, często z użyciem zgaszonej palety barw.

Obraz *Impresja – wschód słońca* autorstwa Claude'a Moneta przedstawia poranek w porcie. Choć w podobny sposób – za pomocą świetlistych refleksów – już wcześniej malował pejzaże Anglik William Turner [czyt.: ţiliam terner], to dopiero konsekwencja w zastosowaniu nowatorskiej techniki przez francuskich malarzy przyniosła prawdziwy przełom w sztuce.

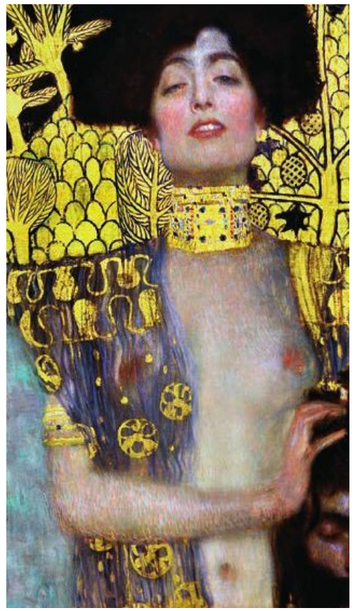
- *obraz, Francja, 1872 r.*

Pawilon Secesji w Wiedniu należy do najwspanialszych budowli w tym stylu. Połączenie prostych form geometrycznych, przemyślanych proporcji i wyrafinowanych zdobień do dziś robi duże wrażenie.

- *budynek, Wiedeń, 1899 r.*

- **Impresjonizm** był nowatorskim kierunkiem malarskim, którego nazwa pochodziła od tytułu obrazu francuskiego malarza **Claude'a Moneta** [czyt.: kloda moneta] *Impresja – wschód słońca* (zob. to dzieło poniżej). Impresjoniści malowali głównie pejzaże oraz sceny z życia miejskiego, przedstawione za pomocą refleksów światła i czystych barw. W ten sposób starali się uchwycić chwilę, ulotne wrażenie. Do grona najwybitniejszych malarzy impresjonistycznych należeli m.in. Francuzi **Auguste Renoir** [czyt.: o**gist** renu**ar**] i **Édouard Manet** [czyt.: edu**ar** ma**ne**] oraz **Berthe Morisot** [czyt.: bert mori**zo**].

Judyta i głowa Holofernesa autorstwa Gustawa Klimta jest przykładem ozdobnego malarstwa secesyjnego. Biblijna scena została przedstawiona z zastosowaniem charakterystycznych dla tego malarza złoceń.

- *obraz, Austria, 1901 r.*

Myśliciel Auguste'a Rodina to jedna z najsłynniejszych rzeźb w dziejach ludzkości. Postać zamyślonego mężczyzny stała się motywem często powracającym w kulturze.

- *rzeźba, Francja, 1880 r.*

- **Postimpresjonizm** nawiązywał do impresjonizmu, a zarazem poszukiwał nowych form. Do grona twórców tego kierunku zalicza się francuskich malarzy **Paula Gauguina** [czyt.: pola gogena] i **Paula Cézanne'a** [czyt.: pola sezana] oraz Holendra **Vincenta van Gogha** [czyt.: winsenta wan hoha].
- **Secesja** charakteryzowała się bogatymi, wyszukanymi motywami zdobniczymi, wzorowanymi na motywach roślinnych, geometrycznych i zwierzęcych, oraz ciągłą, falistą i opływową linią. Reprezentował ją m.in. austriacki malarz i grafik **Gustaw Klimt**. Secesja była szczególnie widoczna w architekturze wnętrz, rzemiośle artystycznym, meblarstwie i witrażu oraz modzie.
- **Symbolizm** nawiązywał w formie do malarstwa realistycznego, skupiał się jednak na obrazowaniu idei i emocji. Do grona symbolistów zalicza się m.in. Francuza Gustave'a Moreau [czyt.: gistawa mo**ro**] czy Polaka Jacka Malczewskiego.
- **Kubizm**, opierający się na przedstawianiu malowanych obiektów jako brył, został zainicjowany na początku XX w. przez dwóch artystów – Georges'a Braque'a [czyt.: żorża braka] z Francji i **Pabla Picassa** [czyt.: pikassa] z Hiszpanii.

Sacré-Cœur [czyt.: sakre ker] ***na Montmartrze*** to kubistyczny obraz George'a Braque'a przedstawiający słynny kościół na paryskim wzgórzu.

- *obraz, Francja, 1910 r.*

W architekturze nawiązywano do stylów historycznych, naśladując stylistykę minionych epok. Tę tendencję nazwano wspólnym określeniem **historyzmu**. Pod koniec XIX w. historyzm w architekturze na skutek poszukiwań nowych rozwiązań artystycznych zaczął być wypierany przez secesję.

WARTO WIEDZIEĆ

Kompozytorzy drugiej połowy XIX wieku

W drugiej połowie XIX w. nastąpił dynamiczny rozwój muzyki. Do ok. 1880 r. panował w niej emocjonalny styl romantyczny. Następnie nadszedł okres muzyki modernistycznej, skupionej na eksperymentowaniu.

Kompozytor	Kraj	Kompozycje
Richard Wagner	Niemcy	dramat muzyczny *Pierścień Nibelunga*, opera *Śpiewacy norymberscy*
Richard Strauss	Niemcy	opery *Salome*, *Elektra*
Giuseppe Verdi	Włochy	opery *Rigoletto*, *Traviata*, *Aida*
Giacomo Puccini	Włochy	opery *Tosca*, *Cyganeria*, *Madama Butterfly*
Piotr Czajkowski	Rosja	opery *Eugeniusz Oniegin*, *Dama pikowa*, balety *Jezioro łabędzie*, *Dziadek do orzechów*
Johann Strauss	Austria	operetki *Zemsta nietoperza*, *Baron cygański*
Igor Strawiński	Rosja	balety *Święto wiosny*, *Ognisty ptak*

Opera *Aida* Giuseppe Verdiego jest wystawiana zazwyczaj z monumentalną scenografią i w bogatych kostiumach.

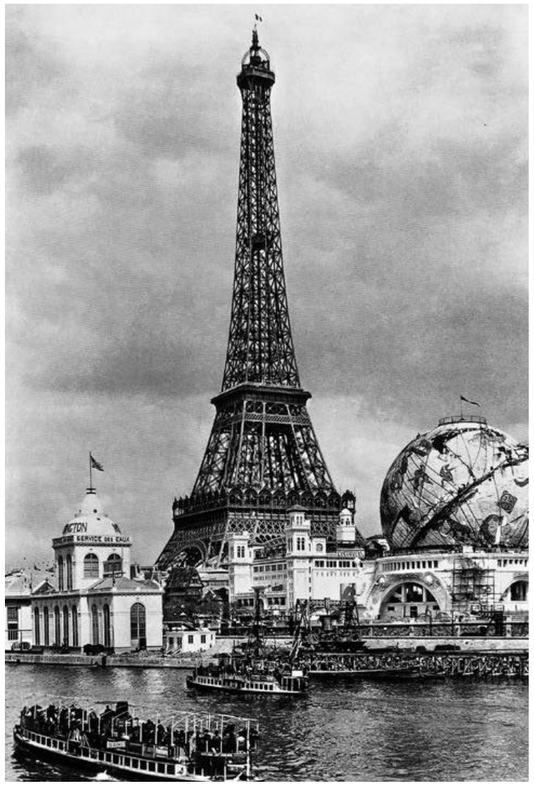
- *fotografia, Werona, 2012 r.*

? Odszukaj informacje na temat polskich kompozytorów tej epoki.

KULTURA STAJE SIĘ MASOWA

Do powstania **kultury masowej**, czyli popularnej, kierowanej do przeciętnego odbiorcy, w znacznym stopniu przyczyniła się wychodząca w dużych nakładach **prasa**, w której oprócz bieżących wiadomości drukowano powieści w odcinkach i pierwsze **komiksy**. Dzienniki, ilustrowane magazyny i literatura popularna (m.in. kryminały, romanse) zyskiwały ogromną poczytność, a zarazem dostarczały czytelnikom rozrywki i wiedzy o świecie.

W tym samym czasie powstało zupełnie nowe medium – **kino**, które miało zrewolucjonizować rozrywkę. Pierwszy pokaz filmowy zorganizowali w 1895 r. w Paryżu bracia Auguste i Louis Lumière [czyt.: o**gist** i lu**i** lim**jer**]. Kinematografia bardzo szybko zaczęła się rozwijać na całym świecie. Początkowo filmy były krótkie, nieme i czarno-białe. Szczególne zainteresowanie kino zyskało w niższych warstwach społecznych, dla których bilety do teatru były zbyt drogie.

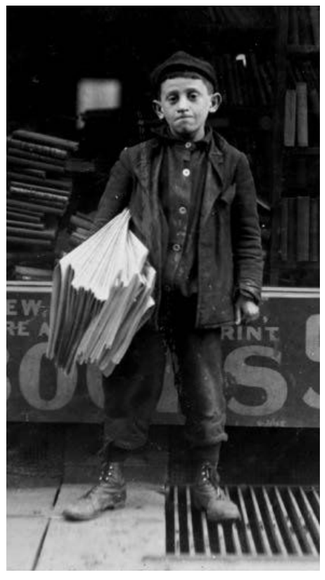
Paryska wieża Eiffla [czyt.: ajfla] jest najbardziej charakterystyczną budowlą XIX w. Powstała ze stali dla upamiętnienia stulecia rewolucji francuskiej. Stal w budownictwie wykorzystywano od tamtych czasów coraz powszechniej, m.in. do stawiania mostów.

▪ *fotografia, Paryż, 1889 r.*

AKTYWNY WYPOCZYNEK

Przemiany w drugiej połowie XIX w. dotyczyły również nowych sposobów spędzania czasu wolnego. Upowszechniły się turystyka, kultura fizyczna i sport, ponieważ zaczęto doceniać znaczenie dla zdrowia ruchu na świeżym powietrzu. Powstały kluby sportowe, organizowano rozgrywki i zawody kolarstwa, wioślarstwa, łyżwiarstwa, rugby [czyt.: ragby] i piłki nożnej. Z czasem sport zaczęto uprawiać już nie tylko amatorsko, lecz także zawodowo, a mistrzowie popularnych dyscyplin stawali się sławni i bogaci.

Pod koniec wieku odrodziła się idea olimpizmu. Z inicjatywą jej wskrzeszenia wystąpił baron Pierre de Coubertin [czyt.: pjer dy kuber**tę**], który w 1896 r. zorganizował w Atenach **pierwsze nowożytne igrzyska**.

Gazeciarz, czyli chłopiec sprzedający przechodniom gazety, był przez dekady obecny na ulicach wielkich miast w XIX i XX w.

▪ *fotografia, USA, ok. 1910 r.*

Kurorty nadmorskie były oprócz kurortów górskich w XIX w. głównym celem rodzącej się turystyki. Wizyty w kurortach miały mieć walor zarówno wypoczynkowy, jak i leczniczy. W XIX w. odkrywano i upowszechniano bowiem wiele naturalnych metod leczniczych.

▪ *fotografia, Wielka Brytania, XIX w.*

Już podczas drugich igrzysk, które odbyły się w 1900 r. w Paryżu, po raz pierwszy wzięły udział kobiety.

W 1907 r. Brytyjczyk Robert Baden-Powell [czyt.: bejden-połl] zainicjował nowy system wychowania młodzieży, zwany **ruchem skautowym** albo inaczej – skautingiem. Do pracy z młodzieżą, zarówno z chłopcami, jak i dziewczynkami, wykorzystał swoje doświadczenie wojskowe. Celem organizacji, która szybko się rozrastała, miało być uzupełnienie kształcenia szkolnego poprzez rozwój sprawnościowy młodych ludzi w duchu patriotyzmu i poszanowania natury. Na ziemiach polskich powstał pod nazwą harcerstwa.

Start biegu na 100 m podczas igrzysk olimpijskich w Atenach. Oprócz lekkoatletyki, do której zaliczały się biegi, zawodnicy podczas tej olimpiady rywalizowali jeszcze w ośmiu innych dyscyplinach.

▪ *fotografia, Grecja, 1896 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

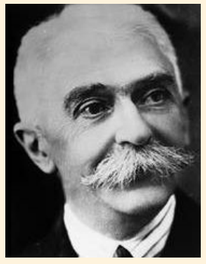
O SPORCIE AMATORSKIM, RYWALIZACJI I DOPINGU

Pierre de Coubertin wielokrotnie wypowiadał się na temat idei olimpizmu zarówno przed odnowieniem igrzysk olimpijskich, jak i później, gdy z troską przyglądał się rozwojowi ruchu olimpijskiego.

Niedoskonałość ludzka skłania się zawsze w stronę przeobrażania atlety z Olimpii [miejscowość, gdzie w starożytnej Grecji rozgrywały się igrzyska] *w gladiatora cyrku. Trzeba zatem dokonać wyboru między dwiema niedającymi się pogodzić formułami atletyzmu. Dla obrony przeciwko duchowi zysku i profesjonalizmu oraz w poczuciu nadciągających stamtąd zagrożeń amatorzy większości krajów ustanowili skomplikowany, pełen kompromisów i sprzeczności system legislacji* [ustanawiania prawa]. [rok 1894]

* * *

Zawsze podziwiam fakt, że młodzieńcy ci, zgromadzeni ze wszystkich krajów świata dla współzawodnictwa, [...] *są w stanie znaleźć w sobie dość siły moralnej, aby poradzić sobie z głęboko przeżywaną porażką, nie okazując przy tym goryczy, a następnie uścisnąć dłoń zwycięzcy ze szczerą serdecznością. Widziałem ten obrazek po stokroć i nigdy mnie on nie zmęczył. Napełnia mnie on radością* [...]. *Jeżeli przejdzie się na ławki widowni, daje się zauważyć stale rosnący brak owego sportowego ducha.* [...] *Edukacja w tym zakresie, tak jak w wielu innych obszarach, musi zostać całkowicie zrewidowana. Chciałbym, aby to wyglądało tak, jakbyśmy mieli traktować dzisiejszych widzów jak wielkie dzieci,* [...] *aby uczyć ich doceniać wspaniały wyczyn sportowy oraz to, jak nie na miejscu w takich sytuacjach są te wybuchy prymitywnego nacjonalizmu, które napełniają nasze czasy pół barbarzyńskim odorem.* [rok 1928]

Pierre de Coubertin

Źródło: K. Deberny, K. Płoszaj, W. Firek, *Błyszczący sterowiec. Pierre de Coubertin o sporcie i olimpizmie*, Warszawa 2016, s. 59 i 65.

? 1. Wymień różnice pomiędzy sportem amatorskim a zawodowym, na które zwraca uwagę autor.
2. Przedstaw postawy sportowców i widzów, które autor chwali, i te, które krytykuje.

ĆWICZENIA

1. Oceń, który spośród wymienionych w temacie wynalazków z drugiej połowy XIX w. miał największe znaczenie dla rozwoju ludzkości.
2. Wymień dziedziny nauki i techniki, które powstały w drugiej połowie XIX w.
3. Wyjaśnij, co spowodowało narodziny kultury masowej w drugiej połowie XIX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Borkowska, *Pozytywiści i inni*, Warszawa 1996.
J. Guze, *Impresjoniści*, Warszawa 1986.
P. Johnson, *Narodziny nowoczesności*, tłum. M. Iwińska i inni, Gdańsk 1995.

SZCZEPIENIA

Osiągnięcie Pasteura daje się w zasadzie porównać z czynem Kopernika. Tak w jednym, jak i w drugim przypadku zostały obalone przesądy panujące na przestrzeni tysiącleci nad umysłami ludzkimi.

Aleksandr Oparin, *Powstanie życia na Ziemi*

PIERWSZE SZCZEPIENIA

W Europie pierwsze próby szczepień dotyczyły czarnej ospy, zwanej też ospą prawdziwą, wirusowej choroby zakaźnej, która od starożytności dziesiątkowała ludzkość. W pierwszej połowie XVIII w. w Anglii Mary Wortley Montagu [czyt.: mery łertli montagu], arystokratka i pisarka, propagowała wykorzystanie zarazków czarnej ospy w celu uodpornienia pacjentów. Przenoszono je z osób lekko chorych na osoby zdrowe. Była to metoda stosowana w Chinach i Turcji, obarczona jednak dużym ryzykiem, że infekcja może się rozwinąć, a rezultat takiego „szczepienia" będzie odwrotny od zamierzonego. Dopiero pod koniec wieku bezpieczną metodę uodparniania na ospę wypracował lekarz Edward Jenner [czyt.: dżenner]. W 1796 r. zaszczepił na próbę ośmioletniego Jamesa zarazkami tzw. ospy bydlęcej. Chłopiec szybko wyzdrowiał i nabrał odporności na ospę. Dlatego kiedy lekarz ponownie go zakaził, tym razem czarną ospą, mały pacjent nie zachorował.

Szczepienia przeciw ospie wolno torowały sobie drogę do powszechnej akceptacji i stosowania. Przeciwnicy używali różnych argumentów – nagłaśniając rzadkie przypadki śmierci po zaszczepieniu, mówiąc o psuciu krwi, a nawet o łamaniu przez lekarzy praw boskich. Obawy budził też sposób wykonywania zabiegu: materiał zakaźny pobierano bezpośrednio od krowy, a następnie nacinano ramię pacjenta ostrym nożem i wprowadzano szczepionkę do rany. Stąd przyjęła się nazwa szczepionki – krowianka. Ostatecznie powszechne szczepienia doprowadziły do tego, że pod koniec XX w. czarna ospa została całkowicie wyeliminowana.

SZCZEPIENIA PASTEURA

W XIX w. największy sukces w walce z chorobami za pomocą szczepień odniósł francuski chemik i biolog Louis Pasteur. W latach 80. XIX w. prowadził badania nad drobnoustrojami cholery atakującymi drób oraz zarazkami wąglika groźnego dla bydła. Aby przekonać krytyków, organizował publiczne pokazy szczepienia zwierząt, udowadniając skuteczność swojej metody.

Najwięcej sławy przyniosły mu jednak badania nad wścieklizną – śmiertelną, nieuleczalną chorobą niosącą śmierć w męczarniach. Kiedy w 1885 r. Pasteurowi udało się uratować małego chłopca pogryzionego przez wściekłego psa, jego szczepionka zyskała rozgłos. Wkrótce szczepionkę na wściekliznę stosowano powszechnie na całym świecie, a liczba ofiar tej choroby w szybkim tempie znacznie spadła.

Odkrywcy szczepionek: **Louis Pasteur** – przeciw wściekliźnie, **Waldemar Haffkine** – przeciw cholerze, **Rudolf Weigl** – przeciw tyfusowi plamistemu, na stałe trafili do panteonu nauk medycznych.

▪ *fotografie, Europa, XIX i XX w.*

W hołdzie Ludwikowi Pasteurowi to obraz przedstawiający scenę podawania szczepień przeciw wściekliźnie dzieciom, a za drzwiami – zwierzętom. Pasteur był jednym z najwybitniejszych uczonych XIX w. Jego szczepionka przeciwko śmiertelnie groźnej wściekliźnie zaczęła być powszechnie stosowana, a on sam, bezinteresownie udzielający pomocy i ratujący życie milionów ludzi, zyskał ogromną sławę i szacunek na całym świecie.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

SZCZEPIONKA PRZECIW CHOLERZE

Dzięki błyskawicznemu sukcesowi szczepionki przeciw wściekliźnie Pasteur uzyskał niezbędne fundusze na budowę Instytutu Medycyny, nazwanego później Instytutem Pasteura. Instytucja ta umożliwiła przeprowadzanie badań innym naukowcom pracującym nad szczepionkami. Jednym z nich był Waldemar Haffkine, rosyjski Żyd, który aby uniknąć antysemickich prześladowań i móc prowadzić dalsze badania, musiał opuścić swój kraj. Haffkine skupił się na pracy nad szczepionką przeciw cholerze. Był tak zaangażowany, że pierwsze badania preparatu przeprowadził na sobie. Następnie wyjechał do Indii ogarniętych epidemią cholery, aby dowieść skuteczności swojej szczepionki. Wkrótce okazało się, że jego preparat uratował życie tysiącom Hindusów, którzy zdecydowali się zaszczepić. Haffkine podczas prac nad szczepionkami musiał zmagać się z niechęcią wynikającą z ciemnoty, zabobonów i antysemityzmu. Przeżył nawet zamach zorganizowany w Indiach przez islamskich fundamentalistów i ostatecznie zyskał światowe uznanie.

POLSKIE SZCZEPIONKI

Zasługi w rozwoju szczepień mieli również polscy uczeni. Największym sukcesem było wynalezienie przez lwowskiego profesora Rudolfa Weigla [czyt.: wajgla] w okresie międzywojennym skutecznej szczepionki przeciwko tyfusowi plamistemu, bakteryjnej chorobie zakaźnej, przyczyny wielu epidemii. W uznaniu dla jego dokonania dwukrotnie chciano przyznać mu Nagrodę Nobla. Zablokowały to jednak za pierwszym razem okupacyjne władze niemieckie, którym odmówił wpisania na volkslistę (więcej o niej na s. 313), za drugim niechętne uczonemu władze PRL.

Ogromny wkład w powstanie szczepionki przeciw wirusowi polio powodującemu chorobę Heinego-Medina [czyt.: hajnego-medina] miał inny polski uczony – Hilary Koprowski (od 1939 r. na emigracji w USA). Nie tylko wynalazł szczepionkę, lecz także zapewnił w latach 50. XX w. dostawę od amerykańskiego producenta do Polski blisko 10 mln preparatów niezbędnych do zaszczepienia dzieci.

Podsumowanie rozdziału I
Świat w drugiej połowie XIX wieku

1 Od wojny krymskiej do zjednoczenia Włoch

1. W 1853 r. w Europie wybuchła wojna krymska, która toczyła się pomiędzy dążącą do ekspansji Rosją a imperium osmańskim, wspieranym przez Wielką Brytanię, Francję i Królestwo Sardynii. Ostatecznie Rosjanie ponieśli klęskę.
2. W połowie XIX w. w Italii odżyły dążenia do zjednoczenia. Premier rządu sardyńskiego Camillo Cavour proponował scalenie północnych Włoch pod patronatem króla Sardynii Wiktora Emanuela II. Walkę o zjednoczenie całych Włoch jako republiki prowadził rewolucjonista Giuseppe Garibaldi.
3. W 1859 r. z pomocą Francji, która pokonała Austriaków, Wiktor Emanuel II odzyskał znaczną część północnych Włoch – Lombardię. Rok później Garibaldi wywołał rewolucję w południowych Włoszech i po porozumieniu z królem Sardynii doprowadził do zjednoczenia kraju jako monarchii.
4. W 1861 r. ogólnowłoski parlament ogłosił powstanie Królestwa Włoch. W 1866 r., w wyniku wojny prusko-austriackiej Włosi odzyskali Wenecję, a w 1870 r., wykorzystując konflikt francusko-pruski – Rzym.

2 Zjednoczenie Niemiec

1. W państwach niemieckich od połowy XIX w. nasilały się tendencje zjednoczeniowe. O wpływy rywalizowały Austria i Prusy, które prezentowały odmienne koncepcje zjednoczenia Niemiec. Prusy realizowały ideę Małych Niemiec, bez wieloetnicznej monarchii Habsburgów, natomiast Austria patronowała koncepcji Wielkich Niemiec.
2. W 1861 r. na pruskim tronie zasiadł Wilhelm I Hohenzollern, a rok później kanclerzem został Otto von Bismarck, który rozpoczął jednoczenie Niemiec „krwią i żelazem". W 1864 r. wspólnie z Austrią odebrał Danii księstwa Szlezwik i Holsztyn, a dwa lata później pokonał Austriaków, pozbawiając ich wpływów w Niemczech.
3. W 1867 r. osłabione Cesarstwo Austriackie przekształcono w dualistyczne państwo nazwane monarchią austro-węgierską.
4. W 1867 r. został utworzony Związek Północnoniemiecki, któremu przewodziły Prusy. W 1870 r. Prusy pokonały Francję i 18 stycznia 1871 r. ogłosiły powstanie II Rzeszy Niemieckiej pod berłem cesarskim Wilhelma I.

3 Stany Zjednoczone w XIX wieku

1. W XIX w. w Stanach Zjednoczonych ukształtował się system dwupartyjny. Scenę polityczną podzielili między siebie demokraci i republikanie.
2. USA dzieliło się na przemysłową Północ i rolnicze Południe. Zasadniczą różnicę pomiędzy tymi społecznościami stanowiło ich podejście do niewolnictwa. Południe prowadziło produkcję rolną z wykorzystaniem pracy niewolników, a Północ domagała się likwidacji niewolnictwa.
3. W kwietniu 1861 r. wybuchła wojna secesyjna pomiędzy Unią a Konfederacją. Najbardziej krwawym starciem konfliktu była stoczona w 1863 r. bitwa pod Gettysburgiem, w której armia Południa poniosła klęskę.
4. Wojna zakończyła się w 1865 r. zwycięstwem Północy. W wyniku tego zachowano jedność państwa, umocniono rząd federalny oraz zniesiono niewolnictwo.
5. Przez cały XIX w. napływała do Ameryki ludność z Europy. Osiadała w rozwijających się miastach przemysłowych i na terenach świeżo przyłączanych do USA.

4 Ekspansja kolonialna

1. W drugiej połowie XIX w. kolonializm objął wszystkie zamieszkane kontynenty. Do rywalizacji o zamorskie posiadłości włączyły się potęgi pozaeuropejskie, takie jak Stany Zjednoczone i Japonia.
2. Podczas konferencji berlińskiej podzielono Afrykę, wyznaczając granice pomiędzy imperiami kolonialnymi. Największymi potęgami na kontynencie afrykańskim były Francja i Wielka Brytania oraz w mniejszym stopniu Belgia, Portugalia, Hiszpania, Włochy i Niemcy.
3. Kolonizacja objęła również Azję, choć – inaczej niż w Afryce – zachowano tam dotychczasowe władze, które utraciły jednak suwerenność. Część krajów, jak Japonia, skutecznie oparła się europejskim kolonizatorom.
4. Kolonizatorzy toczyli wojny nie tylko z broniącymi swoich ziem i niezależności tubylcami, lecz także z innymi państwami kolonialnymi. W latach 80. i 90. XIX w. na południu Afryki doszło do konfliktów między potomkami holenderskich osadników – Burami – a Brytyjczykami, które w 1901 r. zakończyły się klęską Burów.

Kolos Rhodes to karykatura, na której Cecil Rhodes został przedstawiony w pozie przypominającej Kolosa z Rodos – jednego z cudów świata antycznego. Brytyjski kolonizator stoi na dwóch krańcach Afryki opanowanych przez Anglików i rozciąga nad kontynentem linię telegraficzną.

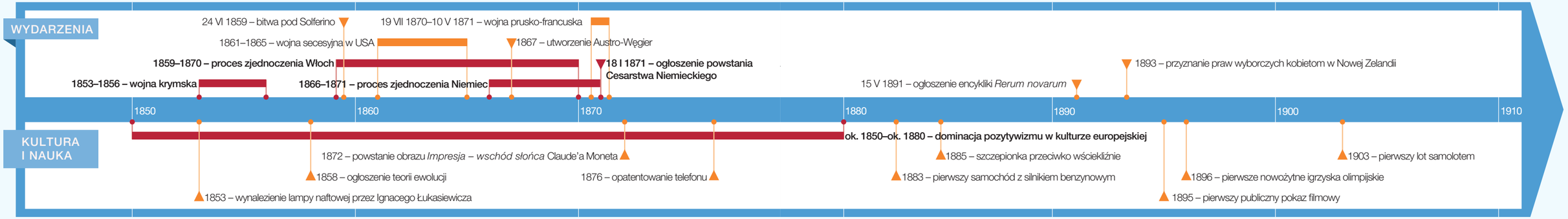
▪ *karykatura, Wielka Brytania, XIX w.*

5 Nowe ideologie i ruchy społeczne

1. Wraz z rewolucją przemysłową i zmianami społecznymi postępował w Europie Zachodniej proces demokratyzacji – poszerzał się zakres swobód obywatelskich. Choć w XIX w. na kontynencie dominowały monarchie, powoli umacniał się tam także ustrój republikański.
2. W XIX w. rozwinęła się ideologia socjalistyczna, a równocześnie powstał silny ruch robotniczy, którego głównym hasłem była rewolucja socjalna.
3. W drugiej połowie XIX w. powstał również chrześcijański ruch społeczny, czyli chadecja, który zamiast walki klas i rewolucji proponował porozumienie pomiędzy kapitalistami a robotnikami. W tym samym czasie powstał nacjonalizm. Nacjonaliści z kolei za najważniejszą uznawali wspólnotę etniczną.
4. Zmieniająca się sytuacja społeczna i demokratyzacja życia zachęciły kobiety do walki o emancypację. Zaciętą batalię o równouprawnienie stoczyły sufrażystki.

6 Życie w epoce wielkich przemian

1. W drugiej połowie XIX w. w Europie i Ameryce doszło do wszechstronnego rozwoju nauki. Do najważniejszych naukowców należeli m.in.: Zygmunt Freud, Charles Darwin, Gregor Mendel, Louis Pasteur, Pierre Curie i Maria Skłodowska-Curie oraz Albert Einstein.
2. Postęp naukowy napędzał rozwój techniki. Najbardziej znanymi wynalazkami tego okresu były np.: lampa naftowa, telefon, fotografia, żarówka, radio, gramofon, samolot oraz samochód z silnikiem spalinowym.
3. Pod koniec XIX w. liczba ludności rosła w błyskawicznym tempie, co pociągało za sobą wzrost migracji mieszkańców ze wsi do miast.
4. W połowie XIX w. w Europie rozwinęła się filozofia pozytywizmu, która opierała się na poznawaniu świata na podstawie faktów i doświadczenia.
5. Wzrostowi popularności pozytywizmu towarzyszył rozwój literatury realistycznej. Do najwybitniejszych pisarzy tego nurtu zaliczamy m.in.: Honoré de Balzaca, Victora Hugo, Charlesa Dickensa.
6. W drugiej połowie XIX w. malarze zbuntowani przeciw obowiązującym regułom stworzyli nowy styl – impresjonizm. Wkrótce pojawiły się także liczne nowe kierunki, np. postimpresjonizm, kubizm, ekspresjonizm.

To budzi kontrowersje

Kim byli XIX-wieczni przeciwnicy emancypacji?

W drugiej połowie XIX stulecia w społeczeństwach europejskich pozycja kobiet, która była zróżnicowana w poszczególnych krajach i środowiskach, zaczęła się stopniowo poprawiać. Zmiany następowały jednak w różnym tempie. Choć ruch emancypacyjny z roku na rok zyskiwał nowe zwolenniczki, miał on również licznych oponentów. Kim byli i jakich argumentów używali przeciwnicy równouprawnienia?

W drugiej połowie XIX w. zaczęły pojawiać się coraz wyraźniejsze głosy żądające równouprawnienia kobiet, przyznania im pełni praw obywatelskich oraz zerwania z dotychczasowym ograniczeniem ich życia tylko do ról żon i matek. Do tej pory kobiety traktowano bowiem jak osoby niepełnoletnie, np. nie mogły dysponować posagiem, a nawet własnymi zarobkami, córki nie dziedziczyły w takim samym stopniu co synowie. Ponadto matki w razie rozwodu nie mogły zachować prawa do dzieci.

Ruch emancypacji powoli, ale konsekwentnie zdobywał nowe przyczółki na drodze do pełnego równouprawnienia. W połowie stulecia kolejne stany Ameryki zaczęły przyznawać obywatelkom prawo własności, a władze stanu Nowy Jork pozwoliły mężatkom objąć opiekę prawną swoje dzieci. Coraz większymi swobodami mogły się cieszyć również Europejki. W 1863 r. przed francuskimi studentkami otwarto drzwi uczelni wyższych. Choć wkrótce podobny przywilej przyznano też Brytyjkom, kobiety mieszkające na Wyspach Brytyjskich wciąż musiały walczyć z powszechnymi stereotypami. Kiedy na jednym z wykładów na Uniwersytecie Oksfordzkim pojawiły się wyłącznie kobiety, profesor odwołał zajęcia z powodu braku słuchaczy.

Najwolniej przebiegał proces nadania kobietom prawa wyborczego, o który szczególnie zabiegały brytyjskie emancypantki, zwane sufrażystkami. Cel ten został osiągnięty w Europie dopiero na początku XX w. za sprawą państw skandynawskich. Pierwszym krajem, który pozwolił obywatelkom brać udział w wyborach, była Finlandia (1906 r.) oraz podążająca tuż za nią Norwegia (1913 r.). Polska może się poszczycić tym, że kobiety mogły wziąć udział w pierwszych wyborach od odzyskania niepodległości w 1918 r. Z równouprawnieniem w tej dziedzinie niespecjalnie próbowały walczyć nawet polskie stronnictwa konserwatywne. Uważały, że Polki są w większym stopniu religijne i przywiązane do tradycji niż mężczyźni, zatem podczas wyborów może to poprawić ich wyniki.

Rosnące ruchy emancypacyjne budziły jednak opór wielu mężczyzn. Często przypominali oni o tradycyjnej roli kobiet w społeczeństwie, a jako argumenty przytaczali opinie duchownych lub uczonych. Lekarze wskazywali na rzekomą szkodliwość pracy umysłowej dla wrażliwej kobiecej psychiki, a sugestia ta została potwierdzona przez ówczesnego eksperta w dziedzinie psychiatrii – Zygmunta Freuda. Kpiono zarówno z zaangażowania kobiet w naukę i pracę, jak i z ich rosnącego zainteresowania uprawianiem sportów. Choć w 1884 r. po raz pierwszy zawodniczki mogły startować w turnieju tenisowym w Wimbledonie [czyt.: łimbledonie], co było wielkim sukcesem brytyjskich feministek, to sama królowa Wiktoria traktowała sprawę równouprawnienia jako zjawisko niechrześcijańskie i przeciwne naturze. Sprzeciw wywoływało też zainteresowanie kobiet jazdą na rowerze. Jeden z redaktorów „Tygodnika Mód i Powieści" ubolewał: *Szczególnie lekkie trzeba mieć sumienie, żeby chcieć tę zapracowaną wyrywać towarzystwu uspołecznionemu, pozbawiać je widowisk pouczających, odczytów, koncertów, a ciągnąć do pedałowania.*

PODYSKUTUJMY

1. Jakich argumentów używali przeciwnicy równouprawnienia kobiet?
2. W jaki sposób przeciwnicy emancypacji próbowali walczyć z tym postępującym procesem?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Porównaj procesy zjednoczenia Włoch i Niemiec. Wskaż podobieństwa i różnice pomiędzy nimi.
2. Opisz, jak zmieniała się sytuacja międzynarodowa i wewnętrzna Austrii w drugiej połowie XIX w.
3. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla Stanów Zjednoczonych w XIX w. miały państwa europejskie.
4. Przedstaw, jakie formy przybierał w XIX w. kolonializm.
5. Oceń, jaki wpływ na zmiany w sztuce XIX w. mogły mieć nowe wynalazki techniczne.
6. Spośród nowych nurtów politycznych, które rozwinęły się w drugiej połowie XIX w., wybierz te wysuwające postulaty według Ciebie nadal aktualne.

▪ Jacek Malczewski, *Melancholia*, obraz olejny, 1894 r.

II
ZIEMIE POLSKIE W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU

1 Powstanie styczniowe

2 Ziemie polskie po powstaniu styczniowym

3 Zmiany gospodarcze i społeczne na ziemiach polskich

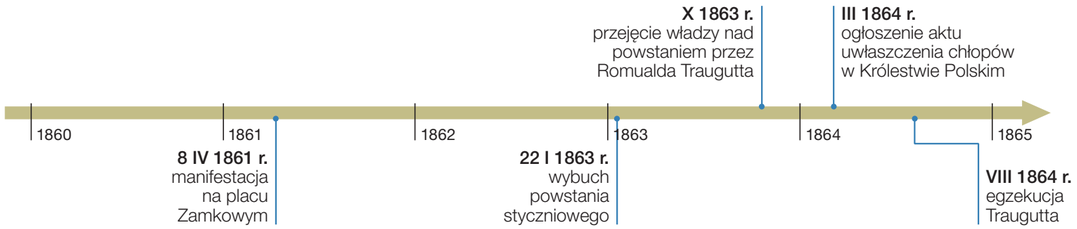
4 Nowe nurty polityczne

5 Polska kultura i nauka przełomu XIX i XX wieku

1 POWSTANIE STYCZNIOWE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przyczyny i skutki powstania styczniowego,
- charakter walk powstańczych,
- międzynarodowa reakcja na powstanie.

GENEZA POWSTANIA

Po klęsce w wojnie krymskiej (więcej na ten temat na s. 8–9) Cesarstwo Rosyjskie weszło w okres zwany **odwilżą posewastopolską**. Przyniosła ona liberalizację polityki wewnętrznej i reformy państwa. Rządzący od 1855 r. car Aleksander II zezwolił m.in. na zniesienie poddaństwa chłopów i skrócenie służby wojskowej. Nie wszystkie zmiany objęły Królestwo Polskie, jednak również jego mieszkańcy odczuli korzystne skutki odwilży posewastopolskiej:

- zniesiono stan wojenny,
- wprowadzono amnestię dla zesłańców,
- złagodzono cenzurę.

Wśród Polaków obudziły się nadzieje na zmiany polityczne i społeczne. W 1858 r. powstało w Królestwie Polskim **Towarzystwo Rolnicze** z hrabią **Andrzejem Zamoyskim** na czele. Ta legalna organizacja stała się nieformalną reprezentacją polskich interesów i podejmowała wysiłki na rzecz rozwoju gospodarczego i naukowego.

WARTO WIEDZIEĆ

Moda patriotyczna

Na początku lat 60. XIX w. popularne stały się ubiory wzorowane na tradycyjnym stroju szlacheckim, lecz w ciemnych barwach. Wkrótce noszenie czarnych strojów przez kobiety zaczęło być traktowane jako wyraz postawy wrogiej wobec rosyjskiej władzy. Groziły za to kary grzywny, a nawet areszt.

Biżuteria patriotyczna stanowiła znak wierności ojczyźnie i Bogu. Dlatego pojawiały się na niej symbole narodowe i religijne. Była wykonywana z tanich materiałów (drewno, szkło, żelazo). Kosztowności z cennych kruszców zostały oddane na zbiórkę na cele patriotyczne.

Moda patriotyczna miała wyrażać dumę z narodowej tradycji. Krój damskich sukni [1] wzorowano na szlacheckich kontuszach. Wśród mężczyzn były modne czapki zwane popularnie konfederatkami [2].

? Jaką symbolikę niosła dla Polaków moda patriotyczna?

Na przełomie lat 50. i 60. XIX w. w środowisku młodzieży inteligenckiej odżyły idee niepodległościowe. Miała na to wpływ sytuacja międzynarodowa, m.in. klęski Austrii w wojnie z Francją i Piemontem oraz zjednoczenie Włoch (więcej na ten temat na s. 9–10). Wśród Polaków ukształtowały się dwa stronnictwa polityczne:

- **„białych”** – stawiających na działalność legalną i kompromis z zaborcą,
- **„czerwonych”** – głoszących hasło zbrojnego powstania (zob. tabela poniżej).

Wyrazem ożywienia nastrojów patriotycznych i rewolucyjnych były manifestacje, które od początku lat 60. XIX w. organizowano w Warszawie, a później także innych miastach Królestwa Polskiego. Najpierw ograniczały się do nabożeństw w kościołach, lecz z czasem przerodziły się w masowe demonstracje. Pierwsza z nich odbyła się w czerwcu 1860 r. przy okazji pogrzebu generałowej Katarzyny Sowińskiej, znanej działaczki społecznej i wdowy po bohaterze powstania listopadowego. W następnych miesiącach organizowano dalsze manifestacje w rocznice ważnych dla Polaków wydarzeń. Początkowo przebiegały one pokojowo, lecz w lutym 1861 r. podczas demonstracji w Warszawie, na skutek interwencji oddziałów rosyjskich, zginęło pięciu manifestantów. W celu złagodzenia antyrosyjskich nastrojów po tym wydarzeniu car zgodził się na mianowanie w marcu 1861 r. dyrektorem Komisji Wyznań i Oświecenia Publicznego hrabiego **Aleksandra Wielopolskiego**. Odwołał on Rosjan z najważniejszych stanowisk w administracji i powołał na nie Polaków. Jednocześnie Wielopolski prowadził ugodową politykę wobec caratu i był przeciwnikiem działalności konspiracyjnej (więcej na jego temat w To budzi kontrowersje na s. 88). Poparcie dla hrabiego zmalało, gdy z jego inicjatywy w kwietniu 1861 r. rozwiązano Towarzystwo Rolnicze. W reakcji na tę decyzję w Warszawie odbyła się manifestacja, która została

Demonstracja patriotyczna zorganizowana 27 lutego 1861 r. w Warszawie została zaatakowana przez oddziały rosyjskie, m.in. kozaków [1]. Zginęło wówczas pięciu uczestników manifestacji. Kilka dni później odbył się ich uroczysty pogrzeb.

- *obraz, Polska, XIX w.*

Branka przedstawiona na obrazie Aleksandra Sochaczewskiego. Schwytani rekruci byli eskortowani przez kozaków jak więźniowie. Ich służba miała często trwać dłużej niż wysoki wyrok zesłania na Syberię.

- *obraz, Polska, XIX w.*

Stronnictwa polityczne w przededniu wybuchu powstania styczniowego

	„Biali”	„Czerwoni”
Liderzy	Andrzej Zamoyski, Leopold Kronenberg, Marian Langiewicz	Stefan Bobrowski, Jarosław Dąbrowski, Zygmunt Padlewski
Program	• Dążenie do niepodległości przy wykorzystaniu legalnych metod. • Powstanie zbrojne to ostateczność. • Zabieganie o poparcie Francji i Wielkiej Brytanii jako warunku powodzenia powstania. • Uwłaszczenie chłopów po wypłaceniu odszkodowań właścicielom ziemskim.	• Hasła radykalne – jedyna metoda odzyskania niepodległości to powstanie zbrojne. • Uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim to sposób na zapewnienie poparcia chłopstwa dla powstania narodowego. • Zaangażowanie w powstanie zbrojne wszystkich grup społecznych. • Przeprowadzenie w Królestwie Polskim zmian demokratyzujących życie polityczne.
Działalność	• Siatka konspiracyjna obejmująca ziemian, mieszczan i inteligencję. • Ośrodek kierowniczy – Dyrekcja Krajowa.	• Od 1861 r. powoływanie tajnych organizacji mających przygotować powstanie narodowe.

zaatakowana przez wojsko rosyjskie. Zginęło ponad stu demonstrantów, a kilkuset zostało rannych. Po tej masakrze fala patriotycznych protestów rozlała się po całym Królestwie Polskim.

W październiku 1861 r. władze wprowadziły stan wojenny, a najbardziej aktywnych działaczy aresztowano. Wielopolski podał się do dymisji. Ożywiły się natomiast środowiska „białych" i „czerwonych". „Czerwoni" powołali Komitet Miejski, którego zadaniem było przygotowanie zbrojnego powstania. Z kolei „biali" utworzyli własny ośrodek władzy, niezależny od Rosjan i władz Królestwa Polskiego – Dyrekcję Krajową.

WYBUCH POWSTANIA STYCZNIOWEGO

Napiętą sytuację w Królestwie Polskim nieco złagodzono na początku 1862 r. W czerwcu, po pertraktacjach z Polakami, car powołał **Rząd Cywilny**, na którego czele stanął **Aleksander Wielopolski**. Jako premier przeprowadził ważne reformy:

- powszechne równouprawnienie Żydów;
- oczynszowanie chłopów – zamiast odrabiać pańszczyznę chłopi mieli odtąd płacić czynsz;
- reformę oświaty – w Warszawie powstała **Szkoła Główna** z polskim językiem wykładowym, a w Królestwie Polskim rozwinięto sieć szkół elementarnych i powołano szkoły zawodowe;
- utworzył samorząd miejski i powiatowy;
- uzyskał zgodę na powołanie Rady Stanu, która przygotowywała ustawy i budżet.

Wielopolski prowadził swoją politykę w porozumieniu z Rosją i dlatego w radykalnych środowiskach niepodległościowych był uznawany za zdrajcę. Zwolennicy niepodległościowego czynu zbrojnego nadal przygotowywali się więc do powstania. „Czerwoni" rozszerzali siatkę konspiracyjną i nawiązali współpracę z działaczami rosyjskimi. Komitet Miejski przekształcił się w Komitet Centralny Narodowy. Ważną rolę odgrywał w nim Jarosław Dąbrowski, który został jednak aresztowany w sierpniu 1862 r. i uwięziony w cytadeli warszawskiej.

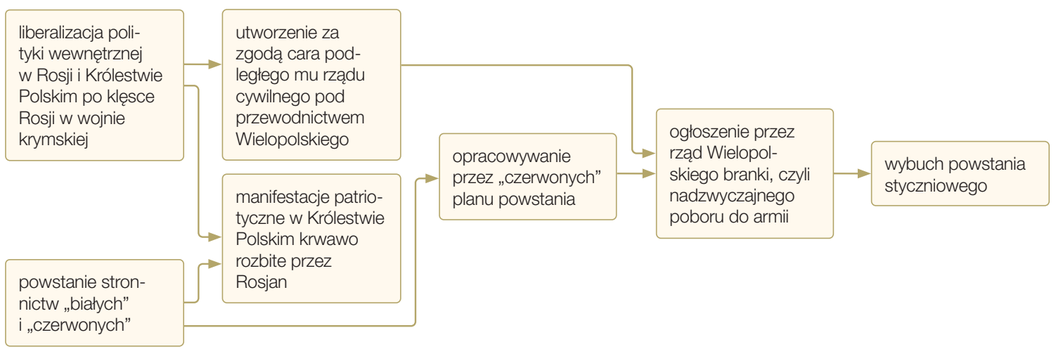
Aleksander Wielopolski postanowił przeciwdziałać radykalizacji nastrojów w Królestwie Polskim. Zarządził nadzwyczajny pobór do wojska carskiego, czyli **brankę**. Na imiennych listach znalazły się nazwiska ok. 10 tys. młodych mężczyzn podejrzewanych o działalność spiskową. Informacja o planowanym na połowę stycznia terminie branki dotarła jednak do spiskowców, dzięki czemu części z nich udało się uciec z Warszawy i ukryć w okolicznych lasach. W tej sytuacji Komitet Centralny Narodowy **22 stycznia 1863 r.** przekształcił się w **Tymczasowy Rząd Narodowy**. Mimo panującej zimy rząd ten ogłosił manifest, w którym wezwał wszystkich Polaków do walki z zaborcą. Tego dnia rozpoczęło się powstanie zwane styczniowym.

PRZEBIEG WALK

Polacy rozpoczęli powstanie w najmniej dogodnym dla siebie momencie. Panowała zima, brakowało broni i doświadczonych dowódców. Powstańcy zrezygnowali z walk o Warszawę i chcieli opanować Płock, gdzie miał się ujawnić Tymczasowy Rząd Narodowy. Jednak ten plan się nie powiódł – rząd wrócił więc do Warszawy i działał w konspiracji. Wyznaczony na naczelnika powstania **Ludwik Mierosławski** dopiero w lutym przybył z Paryża na Kujawy, lecz po kilku przegranych

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak doszło do wybuchu powstania styczniowego?

TEKST ŹRÓDŁOWY

MANIFEST TYMCZASOWEGO RZĄDU NARODOWEGO Z 22 STYCZNIA 1863 ROKU

Manifest, ogłoszony tydzień po przeprowadzeniu branki, zawierał nie tylko wezwanie do walki, lecz także zapowiedzi przyszłych reform.

Komitet Centralny jako Tymczasowy Rząd Narodowy Nikczemny rząd najezdniczy, rozwścieklony oporem męczonej przezeń ofiary, postanowił zadać jej cios stanowczy: porwać kilkadziesiąt tysięcy najdzielniejszych, najgorliwszych jej obrońców, oblec w nienawistny mundur moskiewski i pognać tysiące mil na wieczną nędzę i zatracenie.

Polska nie chce, nie może poddać się bezopornie temu sromotnemu [hańbiącemu] *gwałtowi; pod karą hańby potomnością powinna stawić energiczny opór. Zastępy młodzieży walecznej, młodzieży poświęconej, ożywione gorącą miłością Ojczyzny, niezachwianą wiarą w sprawiedliwość i w pomoc Boga, poprzysięgły zrzucić przeklęte jarzmo lub zginąć.* [...]

W pierwszym zaraz dniu jawnego wystąpienia, w pierwszej chwili rozpoczęcia świętej walki, Komitet Centralny Narodowy ogłasza wszystkich synów Polski, bez różnicy wiary i rodu, pochodzenia i stanu, wolnymi i równymi obywatelami kraju. Ziemia, którą lud rolniczy posiadał dotąd na prawach czynszu lub pańszczyzny, staje się od tej chwili bezwarunkową jego własnością, dziedzictwem wieczystym. Właściciele poszkodowani wynagrodzeni będą z ogólnych funduszów Państwa. Wszyscy zaś komornicy[1] i wyrobnicy[2], wstępujący w szeregi obrońców kraju, lub w razie zaszczytnej śmierci na polu chwały, rodziny ich otrzymują z dóbr narodowych dział obronionej od wrogów ziemi.

Do broni więc, Narodzie Polski, Litwy i Rusi, do broni! Bo godzina wspólnego wyzwolenia już wybiła, stary miecz nasz wydobyty, święty sztandar Orła, Pogoni i Archanioła rozwinięty. [...]

[1] Komornicy – chłopi, którzy nie posiadali własnych gospodarstw.
[2] Wyrobnicy – pracownicy rolni zatrudniani do dorywczych prac.

Źródło: *Teksty źródłowe*, cz. II, oprac. J. Klave, Toruń 1959, s. 84.

? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób rząd powstańczy argumentował wybuch powstania.
2. Przedstaw, jaki sposób rozwiązania sprawy chłopskiej zaproponowano w manifeście. Co było celem tej reformy?
3. Wyjaśnij, do kogo Tymczasowy Rząd Narodowy apelował o wspólną walkę przeciwko zaborcy.

potyczkach zrezygnował z przywództwa i powrócił do Francji. Niechętni walce zbrojnej byli też „biali", zaś Aleksander Wielopolski w porozumieniu z Rosjanami zmierzał do zdławienia wystąpienia w zarodku. Stacjonująca w Królestwie Polskim 100-tysięczna armia rosyjska przygotowywała się do likwidacji oporu i na początku lutego przeszła do natarcia. Tylko dzięki zaangażowaniu młodych powstańców i nielicznych początkowo dowódców ten zryw przetrwał trudny okres zimowy. Powstanie przybrało na sile wiosną, przede wszystkim dzięki warszawskiej organizacji „czerwonych", kierowanej przez **Stefana Bobrowskiego**.

Wobec niepowodzenia pierwotnych planów walki powstańcze przyjęły formę **wojny partyzanckiej**. Prawie na całym obszarze Królestwa Polskiego dochodziło do wielu potyczek i małych bitew między oddziałami powstańców, tzw. **partiami**, a wojskiem rosyjskim. Do powstania, mimo wcześniejszego negatywnego stanowiska, przystąpili „biali". Jednak szybko rozpoczął się konflikt o władzę między nimi a „czerwonymi", co nie sprzyjało wspólnej sprawie. W marcu 1863 r. dyktatorem powstania został reprezentant „białych"

Bitwa pod Ignacewem rozegrała się 8 maja 1863 r. Oddział gen. Edmunda Taczanowskiego został pokonany przez niemal dwukrotnie liczniejsze wojsko rosyjskie. Starcie uwiecznił na obrazie polski malarz Juliusz Kossak.

▪ *obraz, Polska, ok. 1890 r.*

– **Marian Langiewicz**. Zaledwie tydzień później, po dwóch przegranych bitwach, przekroczył granicę zaboru austriackiego i złożył broń.

10 maja 1863 r. Tymczasowy Rząd Narodowy przekształcił się w **Rząd Narodowy** i powołał tajną strukturę **polskiego państwa podziemnego**. Rządowi Narodowemu były podporządkowane organy terenowe. Działały też trybunały rewolucyjne, które m.in. wydawały wyroki na szpiegów i zdrajców. W ramach państwa powstańczego funkcjonowały poczta i służba dyplomatyczna. Powstańcy prowadzili działalność propagandową i zbierali podatki niezbędne do zaopatrywania armii. Dzięki sprawnej organizacji i dużemu zaangażowaniu społeczeństwa latem 1863 r. powstanie osiągnęło największe sukcesy. Od maja do sierpnia stoczono ok. 500 bitew i potyczek. Zasięg walk wykroczył poza granice Królestwa Polskiego, obejmując Białoruś, część zachodniej Ukrainy i Litwę. Z ziem zaboru pruskiego i austriackiego przybywali do Królestwa Polskiego ochotnicy, dostarczano broń i amunicję.

POWSTANIE STYCZNIOWE NA ARENIE MIĘDZYNARODOWEJ

Walka Polaków o niepodległość odbiła się szerokim echem na arenie międzynarodowej. Jednak pomimo zabiegów dyplomatycznych władz powstańczych oraz poparcia opinii publicznej żadne mocarstwo nie udzieliło powstaniu styczniowemu realnej pomocy. Francja, Wielka Brytania i Austria skierowały do Rosji wyłącznie noty dyplomatyczne z żądaniem przyznania autonomii Polakom, utworzenia rządu narodowego i zapewnienia swobód obywatelskich. Wszystkie te postulaty zostały przez władze rosyjskie odrzucone. Początkowo powstanie potępił papież Pius IX. Dopiero później wielokrotnie wyrażał słowa poparcia wobec walczących Polaków. Władzom powstańczym udało się zakupić broń w Belgii, lecz część transportu przejęli Rosjanie.

W tłumienie powstania aktywnie zaangażowały się Prusy. Znaczne siły wojskowe tego państwa zostały zgromadzone na granicy i uniemożliwiły przepływ ochotników z zaboru pruskiego do Królestwa Polskiego. Na pomoc powstańcom przybyli zaś ochotnicy wielu innych narodowości: Czesi, Węgrzy, Francuzi, Włosi, a także Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy.

SIŁY WALCZĄCYCH STRON

W latach 1863–1864, w odróżnieniu od powstania listopadowego, Polacy byli pozbawieni regularnej armii. W momencie wybuchu powstania styczniowego do walki stanęło zaledwie ok. 6 tys. słabo uzbrojonych i zorganizowanych ochotników. Szacuje się, że w czasie powstania przez oddziały partyzanckie przewinęło się ok. 200 tys. uczestników, lecz w walkach z wojskiem rosyjskim wzięło udział jedynie 20–30 tys. Tymczasem Rosjanie dysponowali armią liczącą ok. 100 tys. wyszkolonych żołnierzy, wyposażonych w nowoczesną broń i armaty.

Żołnierze rosyjscy nosili jednolite mundury. Rosjanie górowali nad powstańcami zarówno pod względem liczby żołnierzy, jak i wyposażenia i wyszkolenia. Dodatkowo rosyjska armia rozporządzała ogromnymi rezerwami, co pozwalało jej kierować do walki wciąż nowe oddziały.

Powstańcy styczniowi nie mieli jednolitego umundurowania, najczęściej nosili zwykłą odzież. W walce wykorzystywali myśliwskie sztucery, pistolety, szable, a nawet kosy. Charakterystyczny element stroju stanowiła czapka konfederatka z biało-czerwoną kokardą.

Żuawi śmierci to elitarna jednostka piechoty powstańczej. Nosili charakterystyczne czarne mundury z białym krzyżem na piersi. W ich szeregach walczyli liczni ochotnicy z całej Europy, przybywający na ziemie polskie, aby bić się w słusznej sprawie.

? Jakie były różnice między armią rosyjską a oddziałami powstańców styczniowych?

UPADEK POWSTANIA

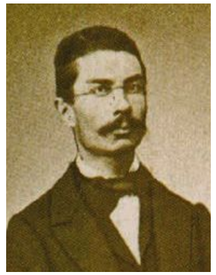
Wobec braku wsparcia ze strony państw europejskich, a także mobilizacji przeciw powstańcom ponad 300-tysięcznej rosyjskiej armii Polacy nie mieli szans na zwycięstwo. Ponadto Rosjanie odsunęli od władzy Aleksandra Wielopolskiego. Do tłumienia powstania przystąpił nowy namiestnik Królestwa Polskiego, gen. Teodor Berg. Zadanie to na Litwie otrzymał z kolei gen. Michaił Murawjow. Ze względu na niezwykle brutalne metody działania i liczne egzekucje, które zarządzał, został obdarzony przydomkiem „Wieszatjel" (ros. 'ten, który wiesza').

Surowe represje przeciwko powstańcom i ludności cywilnej spowodowały, że jesienią 1863 r. siły powstańcze i zapał Polaków do walki osłabły. Gdy powstanie chyliło się już ku upadkowi, 17 października władzę nad nim przejął były oficer armii rosyjskiej i dowódca wojsk powstańczych na Polesiu **Romuald Traugutt** (zob. jego biogram obok). Dzięki zaangażowaniu nowego dyktatora i dokonanym przez niego zmianom organizacyjnym powstanie przetrwało kolejną zimę. Jednak walka partyzancka wygasała, kontynuowali ją tylko najwytrwalsi i zdeterminowani dowódcy. 21 lutego 1864 r. Rosjanie rozbili pod Opatowem na Kielecczyźnie jeden z największych oddziałów powstańczych, dowodzony przez gen. **Józefa Hauke-Bosaka**. Wkrótce, gdy granicę z Królestwem Polskim zamknęli Austriacy, Polacy z Galicji utracili możliwość wspierania rodaków.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ROMUALD TRAUGUTT

1826–1864

Był oficerem armii rosyjskiej i dyktatorem powstania styczniowego. Urodził się na terenie dzisiejszej Białorusi. Jako żołnierz, a później oficer armii rosyjskiej brał udział m.in. w tłumieniu powstania na Węgrzech w 1848 r. i w wojnie krymskiej. W 1862 r. odszedł ze służby w armii carskiej. Po wybuchu powstania styczniowego objął dowodzenie jednego z oddziałów na Polesiu. W sierpniu 1863 r. został mianowany generałem i udał się z misją dyplomatyczną do Paryża. Po powrocie przejął władzę jako dyktator powstania. Zorganizował na nowo oddziały powstańcze i dążył do uwłaszczenia chłopów. Działaniami powstańców zarządzał z prywatnej kwatery w Warszawie, gdzie mieszkał pod fałszywym nazwiskiem. W kwietniu 1864 r. został aresztowany w wyniku zdrady. Podczas brutalnego śledztwa nie wydał nikogo z członków władz powstańczych. Traugutt został przez Rosjan zdegradowany i skazany na śmierć przez powieszenie. Wyrok wykonano 5 sierpnia 1864 r. na stokach cytadeli warszawskiej.

Patrol powstańczy to obraz Maksymiliana Gierymskiego. Przedstawia żołnierzy oddziału partyzanckiego, którzy wypytują chłopa, być może o miejsce postoju oddziałów rosyjskich. Obraz oddaje również sytuację powstańców – słabo uzbrojonych, osamotnionych i pozbawionych łączności z innymi oddziałami.

▪ *obraz, Niemcy, 1873 r.*

Kluczowe znaczenie dla sukcesu powstania mogło mieć pozyskanie chłopów, którzy stanowili większość społeczeństwa. Starania Rządu Narodowego, aby nakłonić ich do udziału w walce poprzez ogłoszenie i przeprowadzenie uwłaszczenia, nie przyniosły jednak oczekiwanych rezultatów. Sceptyczną postawę włościan wobec powstania ugruntowało ogłoszenie przez cara **w marcu 1864 r. ukazu o uwłaszczeniu**. Odbyło się ono na korzystniejszych warunkach niż na ziemiach zabranych:

- chłopstwo otrzymało użytkowaną ziemię na własność bez odszkodowania,
- zniesiono wszelkie powinności wobec dworu,
- bezrolnym obiecano ziemię.

Carski ukaz ostatecznie przyczynił się do odwrócenia się chłopów od powstania, które odbierali jako wystąpienie szlachty.

W kwietniu 1864 r. Rosjanie rozbili siatkę warszawską i aresztowali Traugutta. 5 sierpnia 1864 r. ostatni dyktator powstania został powieszony na stoku cytadeli warszawskiej wraz ze swoimi pięcioma współpracownikami. Najdłużej, bo do jesieni 1864 r., walczył na Podlasiu oddział księdza **Stanisława Brzóski**, który sam ukrywał się do kwietnia następnego roku. Po ujęciu przez Rosjan został powieszony.

POWSTANIE STYCZNIOWE

?

1. Wymień miejsca największych bitew w czasie powstania styczniowego.
2. Wskaż tereny, które były objęte działaniami polskich partyzantów.

ĆWICZENIA

1. Omów przyczyny wybuchu powstania styczniowego i jego konsekwencje.
2. Porównaj charakter walk podczas powstania listopadowego i styczniowego.
3. Wyjaśnij, dlaczego polską organizację konspiracyjną podczas powstania styczniowego określa się mianem państwa podziemnego.

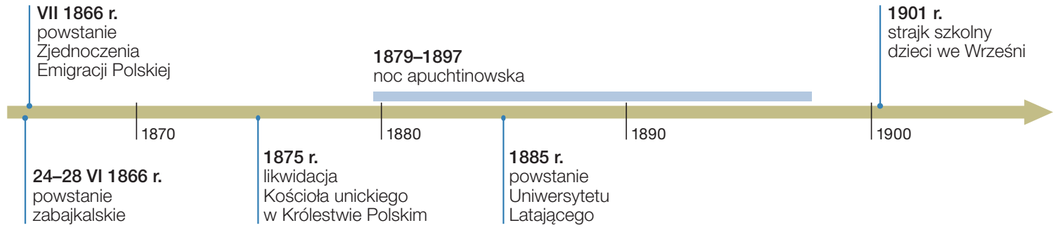
DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983.
W. Suleja, *Kosynierzy i strzelcy. Rzecz o irredencie*, Wrocław 1997.

2 ZIEMIE POLSKIE PO POWSTANIU STYCZNIOWYM

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- postawy Polaków wobec zaborców,
- polityka zaborców wobec mieszkańców ziem polskich po upadku powstania styczniowego,
- przejawy budzenia się polskości na Górnym Śląsku, Pomorzu Gdańskim, Warmii i Mazurach.

REPRESJE PO UPADKU POWSTANIA

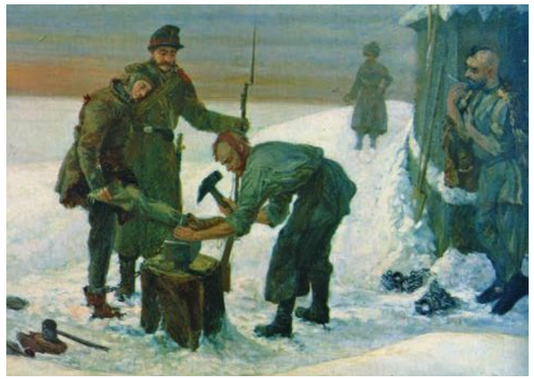
Klęska powstania styczniowego pociągnęła za sobą katastrofalne skutki dla polskiego społeczeństwa. W walkach zginęło ok. 20 tys. powstańców. Znaczna część ocalałych wyemigrowała, aby uniknąć represji ze strony Rosjan. Nie była to tak liczna i aktywna grupa jak po powstaniu listopadowym. Szacuje się, że na obczyźnie znalazło się ok. 5 tys. uczestników tego wystąpienia. Car Aleksander II wziął srogi odwet za polski zryw narodowowyzwoleńczy:

- tysiące powstańców powieszono lub rozstrzelano bez wyroków sądowych;
- ok. 25 tys. Polaków zostało zesłanych na Syberię lub na katorgę (zob. też Symbole epoki na s. 68–69), a kolejne 8 tys. ukarano służbą w oddziałach karnych armii rosyjskiej;
- konfiskowano majątki szlacheckie należące do powstańców;
- **zlikwidowano odrębność Królestwa Polskiego**, scalając je z Rosją – zmieniono, choć nieoficjalnie, jego nazwę na Priwislinskij Kraj (z ros. ‘Kraj Nadwiślański’);
- wprowadzono rosyjską administrację lokalną, pocztę, system sądów i prawo rosyjskie;
- Kościół katolicki podporządkowano Petersburgowi, a Kościół unicki zlikwidowano;
- zamknięto Szkołę Główną, a następnie przekształcono ją w rosyjski uniwersytet.

Dwujęzyczne nazewnictwo na szyldach sklepowych w Królestwie Polskim zostało wprowadzone z rozkazu władz carskich. Miało to na celu stopniowe rusyfikowanie mieszkańców Kongresówki.

- *fotografia, Warszawa, XIX w.*

Zakuwanie zesłańców w kajdany przedstawił na obrazie Aleksander Sochaczewski. Dawni powstańcy skazani na katorgę po dotarciu na Syberię musieli pracować z nogami lub rękami skutymi łańcuchem.

- *obraz, Polska, XX w.*

Warszawski kurator Aleksandr Apuchtin rozpoczął w 1879 r. bezwzględny proces **rusyfikacji** polskiej szkoły. Wprowadzono system szpiegowania uczniów. Okres jego urzędowania nazywany jest „nocą apuchtinowską". Antypolska polityka rusyfikacyjna była szczególnie bezwzględna na ziemiach zabranych, gdzie władze carskie chciały całkowicie wykorzenić polskość.

Powstanie z lat 1863–1864 stało się jednym z symboli walki Polaków o niepodległość. Na pokolenia umocniło patriotyczne postawy i poczucie jedności narodowej. Konfiskaty majątków uczestników walk i ich rodzin doprowadziły jednak do ruiny znaczącą część ziemiaństwa. Ponadto egzekucje, zsyłki i emigracja pozbawiły kraj wielu zdolnych młodych ludzi. Rusyfikacja odcisnęła się silnym piętnem na społeczeństwie. W rezultacie wzmożone represje po powstaniu styczniowym spowodowały odstąpienie Polaków od spisków i powstań zbrojnych. Znaczna część społeczeństwa przyjęła **postawę lojalistyczną**, która polegała na podporządkowaniu się nakazom zaborców. Jej przedstawiciele mieli nadzieję, że w ten sposób uda się uzyskać autonomię dla Polaków. Zakładane przez nich organizacje działały legalnie i w zgodzie z rozporządzeniami władz. Zwolenników takiego stanowiska można było spotkać we wszystkich trzech zaborach, dlatego nazywano je również **trójlojalizmem**.

OD WALKI DO PRACY ORGANICZNEJ

Klęska powstania styczniowego i uwłaszczenie chłopów w 1864 r. sprawiły, że popularność zdobyły idee **pozytywizmu** (więcej o jego źródłach na s. 43). **Pozytywiści warszawscy** wybrali pokojową, ale aktywną metodę walki o polskość. Głosili potrzebę szerzenia postępu, wiedzy i edukacji. Dzięki temu Polacy mieli stać się nowoczesnym, wykształconym i świadomym narodem, obejmującym wszystkie grupy społeczne, a nie – jak dotąd – tylko szlachtę.

CIEKAWOSTKA

Pierwszy nowoczesny elementarz

Jedną z postaci zasłużonych dla polskiej edukacji był Konrad Prószyński (pseud. Kazimierz Promyk). W 1875 r. stworzył elementarz ścienny – tablicę do nauki języka polskiego, której pierwotną wersję namalował na ścianie stodoły we wsi, gdzie pracował jako nauczyciel. W tym samym roku Prószyński wydał pierwszy nowoczesny podręcznik do samodzielnej nauki języka polskiego zatytułowany *Elementarz, na którym nauczysz czytać w 5 albo 8 tygodni*. Jego kolejna książka, *Obrazowa nauka czytania i pisania*, została uznana za najlepszy elementarz świata na międzynarodowej wystawie Londyńskiego Towarzystwa Pedagogicznego w 1893 r.

Elementarz Konrada Prószyńskiego umożliwiał naukę czytania w znacznie szybszy i efektywniejszy sposób niż wcześniejsze tego typu podręczniki.

▪ *obraz, Polska, XX w.*

Hipolit Cegielski był znanym przemysłowcem i społecznikiem. Jego pomnik znajduje się w centrum Poznania. Cegielski stoi oparty o maszynę parową – symbol postępu. Poniżej figury umieszczono napis *labor omnia vincit*, co po łacinie oznacza: *praca wszystko zwycięża*.

▪ *pomnik, Poznań, 2009 r.*

Przedstawiciele pracy organicznej na ziemiach polskich

Zabór	Postać	Dokonania
pruski	Karol Marcinkowski	• lekarz, społecznik, inicjator budowy Bazaru w Poznaniu, • inicjator powstania towarzystwa fundującego stypendia dla zdolnej młodzieży z ubogich rodzin wiejskich
	Hipolit Cegielski	• założyciel fabryki maszyn i narzędzi rolniczych w Poznaniu, • działacz towarzystw naukowych i przemysłowych
rosyjski	Andrzej Zamoyski	• wydawca czasopism gospodarczych, • inicjator i prezes Towarzystwa Rolniczego
austriacki	Franciszek Stefczyk	• założyciel pierwszej na ziemiach polskich wiejskiej kasy oszczędnościowo-pożyczkowej i spółdzielni

Pozytywiści propagowali hasło **pracy organicznej**, czyli działalności służącej rozwijaniu gospodarki, oświaty, kultury i nauki. Byli przekonani, że naród przypomina żywy organizm. Zatem jak dla zdrowia ważne jest właściwe funkcjonowanie wszystkich części ciała, tak dla narodu znaczenie ma równomierny rozwój wszystkich warstw społecznych. Służyć temu miały różnego rodzaju polskie organizacje społeczne, oświatowe i kulturalne, które – mimo carskich zakazów – powstawały w Królestwie Polskim w okresie popowstaniowym.

Kluczową rolę w umacnianiu się narodu odegrało konspiracyjne szkolnictwo zwane **tajnymi kompletami**. Prowadzono na nich m.in. lekcje historii i języka polskiego. Zdaniem organiczników rozwojowi społeczeństwa powinno towarzyszyć umacnianie świadomości narodowej. Wielkim zainteresowaniem cieszyły się organizowane od 1885 r. w Warszawie tajne kursy dla kobiet, nazywane od częstego zmieniania miejsc wykładów ze względów bezpieczeństwa **Uniwersytetem Latającym**. Jego najsłynniejszą absolwentką była m.in. przyszła noblistka Maria Skłodowska-Curie.

Nie mniej istotna była edukacja chłopstwa i rozwijanie jego świadomości narodowej. Było to zasadniczym elementem głoszonej przez pozytywistów idei **pracy u podstaw**. W celu jej realizacji w każdym zaborze powstawały organizacje służące kształceniu najuboższych warstw społeczeństwa. Niektóre z nich zapewniały zarówno podstawowe wykształcenie chłopskim dzieciom, jak i fundowały też stypendia dla zdolnej, ale ubogiej młodzieży.

Jadwiga Szczawińska-Dawidowa była działaczką społeczną i oświatową. Założony przez nią tajny Uniwersytet Latający w 1906 r. został przekształcony w Towarzystwo Kursów Naukowych, które prowadziło legalną działalność. Szczawińska-Dawidowa założyła także pierwszą w Warszawie publiczną czytelnię.

▪ *fotografia, Polska, ok. 1880 r.*

GERMANIZACYJNA POLITYKA WŁADZ NIEMIECKICH

W zaborze pruskim, gdzie powstała idea pracy organicznej, jej niezwykle ważnym elementem była nie tylko oświata, lecz także współpraca gospodarcza. Polacy zakładali spółdzielnie, stowarzyszenia, koła propagujące wiedzę rolniczą oraz organizacje gospodarcze. Symbolem polskiej aktywności na tych ziemiach stał się – otwarty w 1841 r. z inicjatywy **Karola Marcinkowskiego** – poznański **Bazar**. Był on siedzibą instytucji gospodarczych, ale przede wszystkim pełnił funkcję ośrodka polskiego życia społecznego. Polacy w zaborze pruskim zakładali m.in. biblioteki, chóry i czasopisma adresowane do różnych grup społecznych. Tutejsi organicznicy wskazywali kierunek społecznikom z pozostałych zaborów, choć niejednokrotnie byli krytykowani za porzucenie myśli o walce zbrojnej o niepodległość.

Najpóźniej idea pracy organicznej przyjęła się w Galicji, mimo że tutejsza autonomia sprzyjała rozwojowi instytucji społecznych. Jednym z najbardziej zasłużonych galicyjskich działaczy był **Franciszek Stefczyk**, organizator spółdzielni i kas rolniczych.

Represje w zaborze pruskim po upadku powstania styczniowego nie były tak dotkliwe jak w zaborze rosyjskim. Już w 1866 r. została ogłoszona amnestia, lecz Polacy niedługo cieszyli się względnym spokojem. Po zjednoczeniu Niemiec w 1871 r. (więcej o tym procesie na s. 13–18) kanclerz Otto von Bismarck dążył do stworzenia silnego i jednolitego państwa, co wykluczało odrębność kulturową i religijną Polaków. Proces unifikacji rozpoczęto od **walki o kulturę** (niem. 'Kulturkampf'). Polegała ona na podporządkowaniu Kościoła katolickiego centralnej władzy świeckiej. Symbolem oporu wobec tych działań i polskim bohaterem narodowym stał się arcybiskup gnieźnieński Mieczysław Ledóchowski, który za protest wobec decyzji władz został uwięziony.

Szykanom wobec Kościoła katolickiego towarzyszyło zwalczanie polskiego szkolnictwa i języka. We wszelkich instytucjach wprowadzono język niemiecki jako obowiązkowy, a na podstawie **ustawy kagańcowej** z 1908 r. zabroniono Polakom używania języka ojczystego na zebraniach publicznych. Systematycznie usuwano polszczyznę ze szkół, germanizowano nazwy miejscowości i nazwiska.

Walka z polskością objęła również sferę ekonomiczną. W latach 1885–1890 trwały **rugi pruskie**, czyli masowe wysiedlenia z ziem zaboru pruskiego Polaków, którzy przybyli tam w poszukiwaniu pracy

z innych zaborów i nie mieli niemieckiego obywatelstwa. W celu osłabienia wpływów polskich ziemian władze wspierały osadnictwo niemieckie. Do 1914 r. specjalnie do tego utworzona **Komisja Kolonizacyjna** przesiedliła na Pomorze Gdańskie i do Wielkopolski ponad 20 tys. niemieckich rodzin. W 1904 r. zakazano Polakom stawiania budynków mieszkalnych i gospodarskich. Antypolska działalność była prowadzona nie tylko przez państwo, lecz także przez społeczność niemiecką. Pod koniec XIX w. powstawały organizacje nacjonalistyczne, spośród których najbardziej aktywny był utworzony w Poznaniu Niemiecki Związek Marchii Wschodniej, potocznie nazywany **Hakatą**.

WALKA Z GERMANIZACJĄ

Bezwzględna polityka niemieckich władz państwowych zmobilizowała Polaków do obrony wartości narodowych i religii katolickiej. Wieloletnie polskie zmagania z germanizacją nazwano **najdłuższą wojną nowoczesnej Europy**. Pod koniec XIX w. Kościół katolicki odbudował swoje wpływy i aktywnie włączył się w walkę o obronę polskości.

Niemiecka polityka uderzająca w polskie szkolnictwo i język spotkała się z protestami polskiej ludności. W 1901 r. we Wrześni w Wielkopolsce doszło do najsłynniejszego strajku polskich dzieci, które odmawiały nauki w języku niemieckim religii – ostatniego przedmiotu nauczanego po polsku. Wydarzenie to stało się głośne na ziemiach polskich wszystkich zaborów, w Europie, a nawet w Stanach Zjednoczonych. Wieloletnie represje wobec polskich uczniów doprowadziły w 1906 r. w Wielkopolsce do strajku szkolnego, w którym wzięło udział ok. 70 tys. dzieci (przyjrzyj się mapie na s. 65). Właśnie do tych wydarzeń nawiązuje jedna z najsłynniejszych polskich pieśni patriotycznych – ***Rota*** Marii Konopnickiej.

Polacy z Wielkopolski byli aktywni w sferze gospodarczej i społecznej przez cały okres rozbiorów. Tworzyli instytucje kulturalno-oświatowe w celu propagowania polskiej prasy i literatury. Aby zapobiec posunięciom Komisji Kolonizacyjnej, zakładano polskie banki i spółdzielnie, które wspierały polskich właścicieli rolnych (więcej na ten temat zob. na s. 54, 63). W dobie germanizacji dużą aktywność społeczną wykazywały się też Polki. Prowadziły legalną działalność charytatywną, pomagając ubogim dzieciom, sierotom i osobom z niepełnosprawnością. Oprócz tego organizowały tajne nauczanie w języku polskim, tworzyły podręczniki i szkoliły nauczycieli.

Mieczysław Ledóchowski był prymasem Polski w latach 1868–1886. W 1875 r., podczas odbywania kary więzienia, został przez papieża ogłoszony kardynałem. Ta nominacja przyczyniła się do uwolnienia Ledóchowskiego przez władze niemieckie.

- *fotografia, Poznań, ok. 1861 r.*

WÓZ DRZYMAŁY

Symbolem walki z antypolską polityką władz pruskich stał się chłop z powiatu wolsztyńskiego w Wielkopolsce – Michał Drzymała. W 1904 r. wprowadzono prawo, które zabraniało wznoszenia budynków mieszkalnych i gospodarskich bez urzędowej zgody. Drzymała przez kilka lat nie mógł uzyskać takiego pozwolenia, dlatego postanowił zamieszkać ze swoją rodziną w wozie cyrkowym. Aby udowodnić, że jego wóz nie jest domem i nie podlega prawu budowlanemu, regularnie przesuwał go na niewielką odległość. Mimo to władze pruskie pozostały nieugięte i po kilkuletnim procesie nakazały usunięcie wozu. Walka Drzymały odbiła się jednak szerokim echem we wszystkich zaborach.

? Dlaczego – Twoim zdaniem – władze niemieckie utrudniały Polakom budowę domów?

Wóz Michała Drzymały 1 uwieczniono na pocztówce wydanej w 1910 r. z okazji 500. rocznicy bitwy pod Grunwaldem. Kiedy Drzymałę pozbawiono swojego wozu, specjalny Komitet Drzymałowski zakupił ze składek społecznych nowy. W 1939 r. wieś Podgradowice, w której mieszkał bohaterski polski chłop, przemianowano na Drzymałowo.

- *pocztówka, Polska, 1910 r.*

WALKA O JĘZYK I KULTURĘ

1. Wymień miasta, w których działały uczelnie z polskim językiem wykładowym.
2. Wskaż zabory, w których dochodziło do strajków szkolnych polskich uczniów.

POLACY NA ŚLĄSKU, POMORZU, WARMII I MAZURACH

Poza Wielkopolską germanizacyjna polityka władz pruskich była skuteczna na Pomorzu Gdańskim, Górnym Śląsku, Warmii i Mazurach. Choć te obszary zostały silnie zniemczone, od czasu Wiosny Ludów powoli odradzała się tu polskość. Wielkie zasługi dla tego procesu mieli przedstawiciele lokalnej inteligencji oraz duchowieństwa katolickiego i ewangelickiego:

- na Kaszubach ważna była m.in. działalność lekarza i działacza społecznego **Floriana Ceynowy** [czyt.: cejnowy];
- w Gdańsku od lat 70. XIX w. zaczęto wydawać czasopisma i zakładać polskie stowarzyszenia;
- na Warmii wychodziły pisma popularyzujące język i kulturę polską;
- na Górnym Śląsku wydawano gazety w języku polskim i inicjowano działalność kulturalną dla licznych rodzin robotniczych o polskim pochodzeniu; jako działacz odznaczył się tam **Karol Miarka**.

Znacznie trudniejsze zadanie mieli polscy aktywiści na Mazurach. Tutejsza ludność, Mazurzy, odczuwała silne związki z Niemcami i była lojalna wobec władz w Berlinie. Ośrodkami polskiego ruchu narodowego były miasta Ełk i Szczytno, gdzie przez pewien czas wydawano polskie gazety. Jednak proces polonizacji Mazurów ostatecznie przegrał z germanizacją.

AUTONOMIA GALICYJSKA

Wielu Polaków z zaboru austriackiego uczestniczyło w powstaniu styczniowym albo udzielało pomocy powstańcom z Królestwa Polskiego. W 1864 r. powstańców, którzy zbiegli na ziemie zaboru austriackiego, tamtejsze władze wydały w ręce Rosjan. Do 1865 r. stosowano dotkliwe represje wobec uczestników powstania i osób, które je wspierały. Z czasem represje

zelżały i w rezultacie odżyły, popularne już wcześniej, **lojalne postawy wobec zaborcy**, szczególnie w kręgach konserwatystów. Właśnie w tym środowisku ukształtowało się ugrupowanie nazywane **stańczykami**. Przewodniczył im rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego, profesor Józef Szujski. Nazwa ugrupowania wzięła się od serii artykułów prasowych pt. *Teka Stańczyka*. Konserwatyści potępiali w nich idee powstańcze i działania konspiracyjne. Dowodzili, że jak *liberum veto* doprowadziło do upadku przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, tak działania konspiracyjne przyczyniają się do zguby Polaków pod zaborami. Za winną upadku Polski stańczycy uważali polską szlachtę. Przyszłości narodu upatrywali w ewolucyjnych zmianach kierowanych przez elity oraz ścisłą współpracę z władzami w Wiedniu.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ADRES SEJMU GALICYJSKIEGO DO CESARZA AUSTRII

Wystosowany 10 grudnia 1866 r. adres, czyli oficjalny list, Sejmu Krajowego do cesarza Franciszka Józefa był wyrazem koncepcji politycznej środowisk konserwatywnych i ziemiańskich Galicji.

Najjaśniejszy cesarzu i królu nam miłościwy!
Najwyższym pismem z 13 października rb. [roku bieżącego] *raczyłeś, najjaśniejszy panie, uznać dowody wierności i poświęcenia ludów Twoich w chwili ciężkiej walki.*
Wśród dni krwawych bojów, miłościwy panie, niósł i nasz kraj krew synów swoich w ofierze, a wziętym gorącym udziałem, objawiona do poświęceń gotowość, ustalił, iż rozgrzał męstwo mnogich zastępów [...] *stanowią znaczną część Twojej armii.*
Zaledwie ucichł szczęk broni, raczyłeś, najmiłościwszy panie, na nowo otworzyć wytkniętą najwyższym manifestem z 20 września drogę, na której, za współudziałem ludów Twoich, założone być mają podwaliny do nowej budowy konstytucyjnej.

Świadomość własnego dobra i sumienie innych narodów, chrześcijańsko-cywilizacyjną myślą przejętych, nie dozwoli, aby Austria w pełnieniu tego posłannictwa stała odosobnioną.
Takie posłannictwo było udziałem naszym przez długie wieki. Bez obawy więc odstępstwa od myśli naszej narodowej, z wiarą w posłannictwo Austrii i z ufnością w stanowczość zmian, które Twoje monarsze słowo jako niezmienny zamiar wyrzekło, z głębi serc naszych oświadczamy, że przy Tobie, najjaśniejszy panie, stoimy i stać chcemy.
Z całego też serca, w uczuciu niezachwianej wierności wołamy: Oby Bóg Ciebie, najmiłościwszy cesarzu i królu nasz, ochraniał i błogosławił!

Źródło: *Źródła i materiały do nauczania historii*, oprac. zbior. pod red. S. Sierpowskiego, Warszawa 1998, s. 189–191.

Wjazd cesarza Franciszka Józefa 1 do Krakowa w 1880 r. został uwieczniony na obrazie Juliusza Kossaka. Dzieło przedstawia scenę przechodzenia orszaku cesarskiego pod Barbakanem 2. Władcę Austrii powitał prezydent Krakowa 3, wiwatujące tłumy, a także 101 salw armatnich i bicie dzwonów, w tym dzwonu Zygmunt.

▪ *obraz, Polska, 1881 r.*

? 1. Wyjaśnij, o jakich walkach jest mowa w pierwszej części adresu.
2. Określ, w jakim tonie jest utrzymany adres. Wskaż sformułowania, które o tym świadczą.

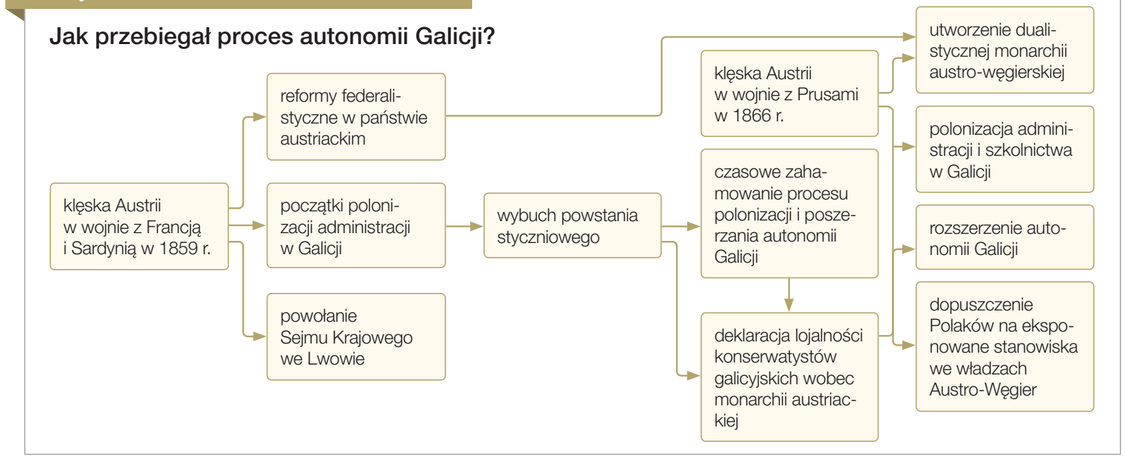
Na przełomie lat 50. i 60. XIX w., pod naciskiem środowisk liberalnych oraz grup narodowych, doszło do głębokich zmian ustrojowych w wielonarodowej monarchii austriackiej. Wśród reformatorów znalazł się konserwatysta galicyjski Agenor Gołuchowski, który pełnił przez krótki czas urząd ministra stanu, czyli ministra spraw wewnętrznych Austrii. Był autorem ustawy zakładającej przekształcenie jej w państwo federalistyczne, czyli takie, w którym kraje wchodzące w skład monarchii Habsburgów cieszyłyby się szerszą autonomią. Już od końca lat 50. polonizowano administrację Galicji, a w 1861 r. powołano we Lwowie Sejm Krajowy. Reformy zostały zahamowane przez wybuch powstania styczniowego i represje. Jednak już w 1866 r. Gołuchowski został pierwszym namiestnikiem Galicji. Polscy politycy wystosowali wtedy do cesarza Franciszka Józefa oficjalny list, który był zakończony znamiennymi słowami: *Przy Tobie, Najjaśniejszy Panie, stoimy i stać chcemy* (zob. tekst źródłowy na s. 66). Za swoją wierną postawę wobec cesarza lojaliści liczyli na dalszą polonizację administracji i szkolnictwa oraz samorządu dla Galicji. Szansa zdobycia większych praw dla Polaków pojawiła się, gdy w 1867 r. utworzono dualistyczną monarchię austro-węgierską. W tym samym roku wprowadzono język polski do szkół elementarnych i średnich, a dwa lata później – do administracji, policji i sądownictwa. W następnych latach spolonizowano wyższe uczelnie i utworzono w Krakowie Akademię Umiejętności.

W Galicji cesarza Austrii reprezentował namiestnik, ale najważniejszą instytucją autonomii był **Sejm Krajowy** z siedzibą we Lwowie. Przedstawiciele Galicji zasiadali także w ogólnokrajowej Radzie Państwa, gdzie tworzyli wpływowe Koło Polskie, a w latach 1895–1897 premierem rządu wiedeńskiego był Polak Kazimierz Badeni.

Autonomia galicyjska miała wielkie znaczenie dla rozwoju polskiej kultury, życia politycznego, a także oświaty i nauki. Zabór austriacki stał się ostoją polskości i oddziaływał na pozostałe zabory. Jednak nadanie Galicji autonomii nie rozwiązało wszystkich problemów tego regionu. Narastał konflikt z Ukraińcami, którzy również dążyli do rozszerzenia swoich praw, szczególnie w Galicji Wschodniej. Trzecią grupą narodową z rosnącymi aspiracjami byli Żydzi, chcący wcielić w życie swoje postulaty.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak przebiegał proces autonomii Galicji?

ĆWICZENIA

1. Opisz represje, jakie dotknęły Polaków w różnych zaborach po powstaniu styczniowym.
2. Oceń, z jakiego powodu w okresie popowstaniowym szczególne znaczenie zyskały idee pozytywizmu.
3. Omów postawy Polaków wobec rusyfikacji i germanizacji.
4. Przedstaw, na czym polegała autonomia Polaków mieszkających w zaborze austriackim.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Z. Fras, *Galicja*, Wrocław 1999.
W. Śliwowska, *Ucieczki z Sybiru*, Warszawa 2005.

WIGILIA NA SYBERII

Oto są kopalnie Sybiru!
Stąpaj tu ostrożnie, bo ta ziemia brukowana jest ludźmi śpiącymi.
Słyszysz? Oto oddychają głośno, a niektórzy z nich jęczą i gadają przez sen.
Jeden o matce swojej, drugi o siostrach i braciach, a trzeci o domie.

Juliusz Słowacki, *Anhelli*

POLSCY ZESŁAŃCY NA SYBERIĘ

Klęska powstania styczniowego w 1864 r. sprowadziła na polskie społeczeństwo niespotykane wcześniej represje. Na mocy carskiego ukazu o zasadach sądzenia polskich buntowników podzielono ich na pięć kategorii, którym przypisano odpowiednie kary:

- dowódcy i członkowie władz oraz dezerterzy z armii rosyjskiej – kara śmierci,
- uczestnicy powstania wywierający szkodliwy wpływ społeczny – kara śmierci lub katorga,
- uczestnicy powstania bez większego wpływu – zesłanie lub oddział karny,
- osoby pomagające powstańcom – zesłanie lub oddział karny,
- powstańcy, którzy złożyli broń – kara więzienia.

Oblicza się, że na Syberię zesłano ok. 25 tys. Polaków zaangażowanych w powstanie styczniowe – na katorgę lub na zasiedlenie słabo zaludnionych terenów. Po dotarciu do Kazania zesłańcy etapami liczącymi po kilkadziesiąt kilometrów ruszali w stronę Irkucka. Podróż wielu z nich liczyła nawet 3 tys. km. Bogaci członkowie rodzin szlacheckich mogli pozwolić sobie na opłacenie wozu więziennego, czyli kibitki, jednak większość powstańców musiała pokonać tę drogę pieszo w niezwykle surowych warunkach. Po latach wrócili z Syberii tylko nieliczni.

Wigilia na Syberii Jacka Malczewskiego to obraz olejny na płótnie. Dzieło jest własnością Muzeum Narodowego w Krakowie. Obecnie możemy je oglądać w Galerii Malarstwa Polskiego XIX w. w Sukiennicach.

▪ *obraz, Polska, 1892 r.*

SYBERIA W SZTUCE MALCZEWSKIEGO

Losy zesłańców na katordze stały się jednym z symboli epoki, powracającym w twórczości poetów i malarzy. Poświęcone im obrazy, zwane cyklami sybirskimi, malowali Aleksander Sochaczewski, Artur Grottger oraz czerpiący z jego twórczości inspirację Jacek Malczewski. Ten ostatni twórca urodził się w Radomiu w szlacheckiej rodzinie, a ojciec zaszczepił w nim ideały patriotyczne i miłość do poezji romantycznej. Młody artysta rozwijał talent w krakowskiej Szkole Sztuk Pięknych pod okiem Jana Matejki. Na wielu obrazach Jacka Malczewskiego są przedstawione sceny i motywy historyczne mające charakter symboliczny.

W latach 1882–1895 powstawały kolejne obrazy cyklu sybirskiego tego malarza: *Niedziela w kopalni*, *Śmierć wygnanki*, *Śmierć na etapie*, *Modlitwa na etapie*. Jednym z jego najbardziej przejmujących obrazów ukazujących samotność i cierpienie sybiraków jest *Wigilia na Syberii* z 1892 r., nazywana również *Wigilią zesłańców*. Kontrast między rodzinną tradycją polskiej wigilii a samotnością i ubóstwem zebranych przy stole zesłańców potęguje rozpacz bijącą z płótna. Przy pustym stole gdzieś na Syberii siedzą wycieńczeni zsyłką polscy powstańcy. O dalekiej ojczyźnie przypominają im tylko okruchy opłatka na kartce, prawdopodobnie listu. Wigilijna wieczerza, która powinna być momentem pełnym ciepła i bliskości, jest przepełniona smutkiem. Każdy z jej uczestników zdaje się osobno i na swój sposób przeżywać rozpacz i tęsknotę za domem rodzinnym, szczególnie dotkliwe w czas świąt.

WIGILIA W POLSKIEJ TRADYCJI

Wigilia Bożego Narodzenia symbolizuje oczekiwanie na narodziny Jezusa. W XIX w. na ziemiach polskich utrwalił się zwyczaj wieczerzy wigilijnej złożonej z 12 postnych potraw, spożywanej w rodzinnym gronie. Do jej przygotowania używa się produktów symbolizujących obfitość i odrodzenie życia, w nawiązaniu do dawnych wierzeń słowiańskich. Należą do nich miód, chleb (w postaci opłatka), mak i grzyby.

W XIX w. zaczęła się upowszechniać choinka, pod którą dzieci znajdowały drobne upominki. Na białym obrusie ustawiano jedno dodatkowe nakrycie dla niespodziewanego gościa, co mogło się odnosić także do wracających z zesłania. Do stołu zasiadano po ukazaniu się pierwszej gwiazdy, symbolizującej Gwiazdę Betlejemską. Po odmówieniu modlitwy i podzieleniu się opłatkiem rozpoczynano wieczerzę. Podczas tego uroczystego wieczoru śpiewano kolędy. Pierwszy ich zbiór, zatytułowany *Pastorałki i kolędy z melodiami*, wydał w 1843 r. ksiądz Michał Mioduszewski, który ocalił w ten sposób od zapomnienia wiele tradycyjnych pieśni, znanych często jedynie z przekazu ustnego. W Europie wigilia jest uznawana za typowo polską tradycję. Francuska gazeta „Le Monde illustré" [czyt.: ly mąd ilu**stre**] w 1884 r. opisała wigilię w Polsce, podkreślając znaczenie pięknie nakrytego stołu, oczekiwania na pierwszą gwiazdkę oraz tradycję łamania się opłatkiem.

PONADCZASOWY MOTYW

Motyw polskich zesłańców na Syberii powracał w polskiej kulturze w czasach trudnych dla Polaków, takich jak okupacja czy okres rządów komunistycznych. W 1980 r. poeta i pieśniarz Jacek Kaczmarski napisał wiersz *Wigilia na Syberii*, dla którego inspiracją był obraz Jacka Malczewskiego. Utwór stał się popularny podczas stanu wojennego, a w 1983 r. wydano go w drugim obiegu na płycie *Pamiątki* Przemysława Gintrowskiego.

Zasyczał w zimnej ciszy samowar
Ukrop nalewam w szklanki
Przy wigilijnym stole bez słowa
Świętują polscy zesłańcy
Na ścianach mroźny osad wilgoci
Obrus podszyty słomą
Płomieniem ciemnym świeca się kopci
Słowem – wszystko jak w domu.

Słyszę z nieba muzykę i anielskie pieśni
Sławią Boga, że nam się do stajenki mieści
Nie chce rozum pojąć tego chyba okiem dojrzy czego
Czy się mu to nie śni...

Nie będzie tylko gwiazdy na niebie
Grzybów w świątecznym barszczu
Jest nóż z żelaza przy czarnym chlebie
Cukier dzielony na kartce
Talerz podstawiam by nie uronić
Tego czym życie się słodzi
Inny w talerzu pustym twarz schronił
Bóg się nam jutro urodzi.

3 ZMIANY GOSPODARCZE I SPOŁECZNE NA ZIEMIACH POLSKICH

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- rozwój gospodarki na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej,
- zmiany społeczne na ziemiach polskich.

ROLNICTWO W TRZECH ZABORACH

Sytuacja gospodarcza na ziemiach polskich w trzech zaborach była bardzo zróżnicowana. W XIX w. różnice te pogłębiały się, a więzi gospodarcze niegdyś łączące ziemie Rzeczypospolitej słabły.

Najlepsze warunki dla rozwoju rolnictwa panowały w zaborze pruskim, szczególnie w Wielkopolsce i na Pomorzu Gdańskim. Postępowi sprzyjały tam:

- uwłaszczenie chłopów, które przeprowadzono najwcześniej, dzięki czemu szybko zostały usunięte pozostałości stosunków pańszczyźnianych,
- wysoki poziom wiedzy rolniczej,
- modernizacja wielu gospodarstw i wzrost ich wydajności,
- chłonny rynek zbytu na wielkopolskie produkty rolne w Niemczech, gdzie dynamicznie postępowało uprzemysłowienie,
- rozwój spółdzielczości.

Bociany Józefa Chełmońskiego to jeden z najsłynniejszych obrazów przedstawiających polskich chłopów w XIX w.

▪ *obraz, Polska, 1900 r.*

Coraz lepiej prosperowały nie tylko duże majątki ziemian, które wyznaczały nowe kierunki rozwoju, lecz także mniejsze gospodarstwa, należące do polskich chłopów. Upowszechniły się hodowla ziemniaków i buraków cukrowych oraz płodozmian. Intensywny rozwój rolnictwa pociągał za sobą rozwój przemysłu przetwórczego (przyjrzyj się mapie na s. 71).

Z kolei ziemie zaboru rosyjskiego dopiero w drugiej połowie XIX w. weszły na drogę uwłaszczenia, co miało decydujący wpływ na rozwój rolnictwa. Na ziemiach zabranych ten proces został zapoczątkowany w 1861 r., a w Królestwie Polskim – w 1864 r. Modernizacja produkcji rolnej dokonywała się najpierw w folwarkach ziemian, a dopiero w ostatnich dekadach XIX w. w gospodarstwach chłopskich. W tym procesie przodowały zachodnie rejony Królestwa Polskiego.

W najgorszym położeniu znajdowało się rolnictwo zaboru austriackiego. Galicyjska wieś była najuboższa i najbardziej rozdrobniona. Brakowało miejsc pracy poza rolnictwem, gdyż przemysł na tych terenach również słabo się rozwijał. Na wsi panowało więc przeludnienie. Dodatkowo niekorzystna dla chłopów reforma uwłaszczeniowa, zapoczątkowana w 1848 r., w niewielkim stopniu wpłynęła na poprawę ich sytuacji. Większości chłopów nie było stać na powiększenie i modernizację gospodarstw, a nawet nie mogli wywiązać się ze zobowiązań podatkowych. Dodatkowo nowe prawo umożliwiło likwidację przez ziemian **serwitutów**. Własnością gmin wiejskich pozostała tylko niewielka część łąk i lasów, z których chłopi korzystali wcześniej w ramach tego prawa. Powodowało to narastanie konfliktów na wsi i rosnące poczucie krzywdy wśród ludności wiejskiej.

ROZWÓJ PRZEMYSŁU

Rozwój przemysłu na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX w., podobnie jak rolnictwa, był bardzo zróżnicowany. Zależał głównie od tego, jaką rolę państwo zaborcze wyznaczało dawnym terenom Rzeczypospolitej w swoim systemie gospodarczym. Nie bez znaczenia dla rozwoju pozostawały również inicjatywy lokalnych polskich działaczy gospodarczych i społecznych.

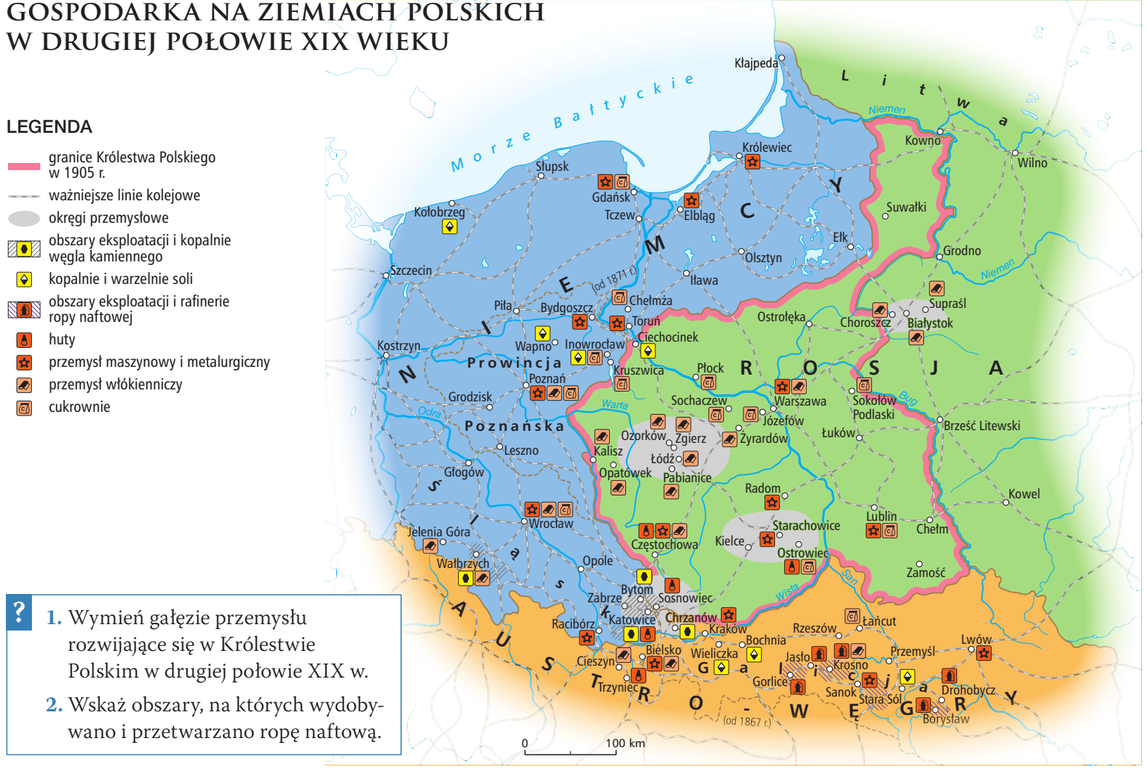
Najszybciej rozwijało się Królestwo Polskie. W dużej mierze przyczyniło się do tego zniesienie granicy celnej między Kongresówką a Rosją w 1851 r. Dzięki temu przed zakładami produkcyjnymi z Kongresówki otworzył się olbrzymi rosyjski rynek zbytu. Gdy zaś car zniósł pańszczyznę, znaczna część ludności, zwolniona z powinności wobec dworu, przeniosła się do miast, gdzie poszukiwała zatrudnienia w przemyśle. Najbardziej było to widoczne w okręgu łódzkim, który w krótkim czasie stał się jednym z największych ośrodków przemysłu włókienniczego w Europie. Sama Łódź w ciągu kilkudziesięciu lat przekształciła się w drugie po Warszawie miasto na ziemiach polskich liczące ok. 500 tys. ludzi (więcej w ramce na s. 72). O wiele bardziej zróżnicowany od łódzkiego był **Warszawski Okręg Przemysłowy**. Przeważała

Szyby naftowe w okolicy Borysławia były niezwykle liczne, powstało ich kilkanaście tysięcy. Ze względu na techniczne elementy krajobrazu i skalę wydobycia Zagłębie Borysławsko-Drohobyckie nazywano „galicyjskim Teksasem". Było to nawiązanie do jednego ze stanów USA, słynącego z wydobycia ropy naftowej.

▪ *fotografia, Ukraina, XX w.*

GOSPODARKA NA ZIEMIACH POLSKICH W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU

?

1. Wymień gałęzie przemysłu rozwijające się w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX w.
2. Wskaż obszary, na których wydobywano i przetwarzano ropę naftową.

tu produkcja maszynowa i metalowa. Trzecim ważnym ośrodkiem przemysłu w Królestwie Polskim było **Zagłębie Dąbrowskie**. Dominował tu przemysł ciężki: stalownie, huty, kopalnie węgla kamiennego i zakłady maszynowe (przyjrzyj się mapie na s. 71).

Znacznie gorsza sytuacja panowała na ziemiach zabranych, gdzie przeważało rolnictwo i poza Białymstokiem nie istniały znaczące ośrodki przemysłowe. Obszary te były pozbawione złóż naturalnych, dzięki którym mogłoby zostać zapoczątkowane górnictwo.

Na ziemiach polskich należących do Prus przemysł najintensywniej rozwijał się na Górnym Śląsku. Dzięki bogatym złożom węgla powstały tu liczne kopalnie, huty, koksownie, walcownie i zakłady maszynowe. W Wielkopolsce, gdzie wciąż największą rolę odgrywało rolnictwo, na znaczeniu zyskiwał przemysł przetwórczo-spożywczy, drzewny i meblarski.

W drugiej połowie XIX w. ziemie zaboru austriackiego pozostawały zacofane gospodarczo. Wprawdzie Austro-Węgry weszły na drogę intensywnego rozwoju, jednak ten proces w niewielkim stopniu objął Galicję. Dopiero na początku XX w. władze w Wiedniu próbowały wprowadzić w życie plan, który miał zintegrować komunikacyjnie i gospodarczo tę prowincję z resztą monarchii. Początkowo głównymi gałęziami przemysłu w Galicji były przemysł przetwórczy oparty na rolnictwie oraz wydobycie soli w Wieliczce i Bochni. W latach 50. XIX w. rozpoczęto w zaborze austriackim eksploatację złóż ropy naftowej. W 1853 r. aptekarz ze Lwowa **Ignacy Łukasiewicz** wynalazł lampę naftową. Ten ważny wynalazek przyczynił się do wzrostu popytu na ropę i do rozwoju górnictwa naftowego. Głównym ośrodkiem wydobycia stało się **Zagłębie Borysławsko-Drohobyckie**. Na początku XX w. pochodziło stamtąd 5% światowego wydobycia ropy naftowej.

PRZEMIANY SPOŁECZNE

W drugiej połowie XIX w. na ziemiach polskich, podobnie jak w całej Europie, nastąpił znaczny wzrost liczby ludności. Wpływ na to miały postęp medycyny oraz poprawa warunków życia, które spowodowały:

- zmniejszenie śmiertelności wśród niemowląt,
- wydłużenie życia,
- podniesienie poziomu przyrostu naturalnego.

Łącznie w Królestwie Polskim, w zaborze pruskim i Galicji w 1880 r. zamieszkiwało ponad 17 mln ludzi, w 1900 r. ponad 22 mln, a w przededniu I wojny światowej blisko 26 mln. Najszybciej rosła populacja Królestwa Polskiego, a najwolniej zaboru austriackiego, na co miała wpływ masowa emigracja z tego obszaru.

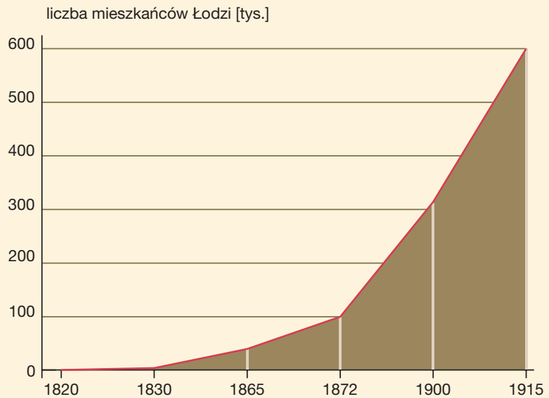
Znacznym przekształceniom uległo społeczeństwo zamieszkujące ziemie polskie. Już w pierwszej połowie XIX w. wraz z postępem industrializacji i rozpoczętym procesem uwłaszczenia na wsi zmieniała się stanowa struktura społeczna, m.in. zmniejszała się największa grupa społeczna, czyli **chłopstwo**. W obrębie stanu szlacheckiego z jego mniej licznej, bogatszej części wykształciła się **arystokracja**. Dawna szlachta średnia w znacznej mierze stała się **ziemiaństwem**. Istotne przemiany objęły także mieszczaństwo. Jego zamożni przedstawiciele utworzyli nową warstwę – **burżuazję**. Mniej zamożni kupcy i rzemieślnicy byli zaś nazywani **drobnomieszczaństwem**. Znaczącą grupę stanowiła również służba domowa. W miastach pojawiły się też zupełnie nowe grupy społeczne: **robotnicy** i **inteligencja**. Ta ostatnia wywodziła się głównie z przedstawicieli zubożałej po powstaniach szlachty, mieszczaństwa oraz – w mniejszym stopniu – chłopstwa. Do inteligencji zaliczano: urzędników, nauczycieli, lekarzy, prawników, dziennikarzy, artystów, a także duchownych.

Robotnicy, zwani też **proletariuszami**, tworzyli warstwę szybko się rozrastającą. Pod koniec XIX w. pracę w fabrykach podejmowało coraz więcej kobiet. Pracownicy fabryk zamieszkiwali osiedla robotnicze, które najczęściej powstawały przy zakładach przemysłowych.

Społeczeństwo ziem polskich było zróżnicowane również pod względem narodowym. W zaborze rosyjskim dominowali Polacy, ale żyli tam też Ukraińcy, Białorusini i Żydzi. W Galicji oprócz Polaków i Ukraińców najliczniejszą grupą byli Żydzi. W zaborze pruskim na wsi mieszkali w większości Polacy, natomiast w miastach znaczny odsetek ludności stanowili Niemcy.

ROZWÓJ ŁODZI

Jeszcze w 1820 r. Łódź była niewielkim miasteczkiem o chaotycznie przebiegających ulicach i niskiej, drewnianej zabudowie. Niecałe sto lat później stała się wielkim przemysłowym miastem z regularną, murowaną zabudową, fabrykami i liniami kolejowymi. Łódź ze względu na dynamiczny rozwój przemysłu i błyskawiczny napływ ludności nazywano „polskim Manchesterem". Porównanie do jednego z największych ośrodków włókiennictwa w Europie było trafne, bo łódzkie fabryki odzieżowe zaspokajały potrzeby nie tylko Królestwa Polskiego, lecz także znacznej części reszty Imperium Rosyjskiego.

Pałac Izraela Poznańskiego, w którym mieszkał ten niezwykle bogaty przemysłowiec, sąsiadował bezpośrednio z fabryką.

▪ *fotografia, Polska, XIX w.*

? W jakim okresie liczba mieszkańców w Łodzi rosła najszybciej?

WARTO WIEDZIEĆ

Emigracja za chlebem

Druga połowa XIX w. charakteryzuje się nasileniem emigracji z ziem polskich. Najliczniej emigrowali mieszkańcy przeludnionych i ubogich ziem zaboru austriackiego. Szacuje się, że do 1914 r. ziemie polskie opuściło ok. 10 mln osób. Częstym kierunkiem wyjazdu stały się obie Ameryki, a tam szczególnie Stany Zjednoczone i Brazylia.

Nie mniejszą popularnością cieszyły się wyjazdy sezonowe do pracy lub na stałe do Niemiec na tzw. saksy, a potem także do szybko rozwijających się belgijskich okręgów przemysłowych.

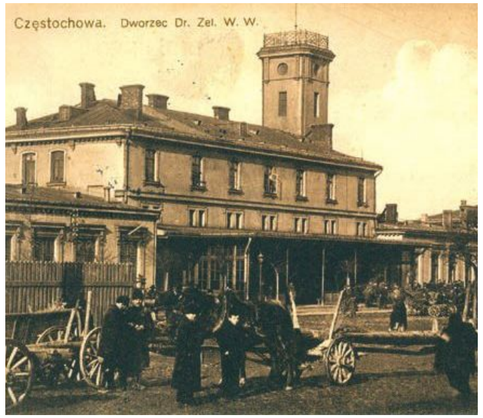
? Odszukaj informację, skąd wzięło się określenie „wyjechać na saksy".

WARTO WIEDZIEĆ

Rozwój linii kolejowych i tramwajowych

Pierwsze linie kolejowe na ziemiach polskich powstały w latach 40. XIX w. w zaborze pruskim na Śląsku. Szybko zaczęto rozwijać ich sieć, łączącą ze sobą kolejne miasta i ośrodki przemysłowe, w tym kopalnie węgla. W 1848 r. ukończono budowę Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, która prowadziła z Warszawy do granicy zaboru austriackiego. W kolejnych latach Warszawa została skomunikowana kolejowo ze stolicami Prus i Rosji. Natomiast dwa największe miasta Galicji, Kraków i Lwów, połączono torami w połowie XIX w.

Pod koniec tego stulecia w polskich miastach zaczęto zastępować tramwaje konne pojazdami elektrycznymi. Pierwsze pojawiły się m.in. na ulicach Lwowa, Elbląga i Bydgoszczy.

Dworce kolejowe stały się w XIX w. nowym ważnym punktem na mapie miasta. Znajdowała się tam poczta, na którą koleją dostarczano przesyłki i ogromne kwoty pieniędzy. Aktualne informacje docierały zaś do miast poprzez dworcową stację telegraficzną, gdyż przewody telegrafu biegły wzdłuż torów kolejowych. Dworzec był tak ważny strategicznie, że często na stałe umieszczano na nim patrol wojska lub policji.

▪ *fotografia, Warszawa, ok. 1890 r.*

? Jakie znaczenie dla rozwoju przemysłu na ziemiach polskich miała rozbudowa sieci kolejowych?

ASYMILACJA ŻYDÓW

W drugiej połowie XIX w. na ziemiach polskich zamieszkiwało ok. 3,5 mln Żydów, czyli ok. 75% ich światowej populacji. W samym Królestwie Polskim stanowili oni 10% społeczeństwa, a w niektórych dużych miastach nawet ok. 30%. Żydzi żyli tam najczęściej w gettach, czyli w osobnych dzielnicach, lub w niewielkich miasteczkach, w których nierzadko stanowili większość mieszkańców. Ich zamknięte społeczności funkcjonowały według ortodoksyjnych zasad judaizmu. Odrębną grupą w społeczności żydowskiej byli **litwacy** – Żydzi uciekający na ziemie polskie w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w. z Imperium Rosyjskiego, gdzie spotykały ich coraz brutalniejsze prześladowania. W odróżnieniu od Żydów mieszkających od wielu pokoleń na ziemiach polskich litwacy rzadziej byli gotowi na asymilację.

Większość żyjącej na ziemiach polskich ludności żydowskiej używała języka **jidysz**. Pod wpływem ruchu oświecenia żydowskiego, **Haskali**, wielu Żydów asymilowało się z polskim społeczeństwem, przyswajając język polski oraz aktywnie włączając się w rozwój polskiej kultury i nauki. Wśród uczonych i artystów pochodzenia żydowskiego, którzy mieli istotny wkład w polskie dziedzictwo narodowe, należy wymienić m.in. historyka Szymona Askenazego czy Ludwika Zamenhofa – lekarza i współtwórcę języka esperanto.

Rynek w Słomnikach, które w drugiej połowie XIX w. leżały w Królestwie Polskim. Pod koniec XIX w. mieszkało tu ok. 900 Żydów, którzy stanowili ok. 25% populacji miasteczka.
▪ *fotografia, Słomniki, XX w.*

Zwolennicy Haskali byli przeciwni izolacji Żydów i dążyli do zespolenia ich ze społeczeństwem, w którym żyli. Asymilacji sprzyjało przyznanie praw obywatelskich Żydom we wszystkich zaborach. Dzięki temu mogli oni m.in. nabywać ziemię i wybierać władze lokalne.

Przeciwko asymilacji opowiadali się żydowscy nacjonaliści – **syjoniści**. Uważali oni, że Żydzi są odrębnym narodem, który powinien dbać o zachowanie swojej kultury i religii oraz dążyć do utworzenia własnego państwa w Palestynie.

EMANCYPANTKI

Dynamicznie rozwijający się w XIX w. ruch emancypacyjny kobiet (zob. s. 39) miał wiele zwolenniczek także na ziemiach polskich. Polki domagały się dostępu do szkolnictwa na wszystkich poziomach nauczania, równego traktowania pod względem prawnym oraz pełnego uczestnictwa w życiu zawodowym, politycznym i społecznym. Dominowały wśród nich aktywistki pochodzące z inteligenckich rodzin z dużych miast. Ich celem było dotarcie do kobiet reprezentujących wszystkie środowiska. Emancypantki zakładały własne organizacje i wydawały czasopisma. Organizowały także spotkania, a nawet zjazdy kobiet ze wszystkich trzech zaborów. Wśród polskich pionierek emancypacji szczególne miejsce zajęły pisarki Narcyza Żmichowska i Eliza Orzeszkowa.

Narcyza Żmichowska była literatką i działaczką na rzecz emancypacji. Zdobyła wszechstronne wykształcenie, m.in. w Paryżu, gdzie jako jedna z pierwszych kobiet uczęszczała na zebrania słynnej Akademii Francuskiej.
▪ *fotografia, Polska, XIX w.*

? Jakie były postulaty polskich emancypantek w drugiej połowie XIX w.?

ĆWICZENIA

1. Omów sytuację chłopstwa w poszczególnych zaborach.
2. Scharakteryzuj rozwój gospodarczy ziem wybranego zaboru w drugiej połowie XIX w.
3. Przedstaw najważniejsze zmiany społeczne, które zaszły na ziemiach polskich.

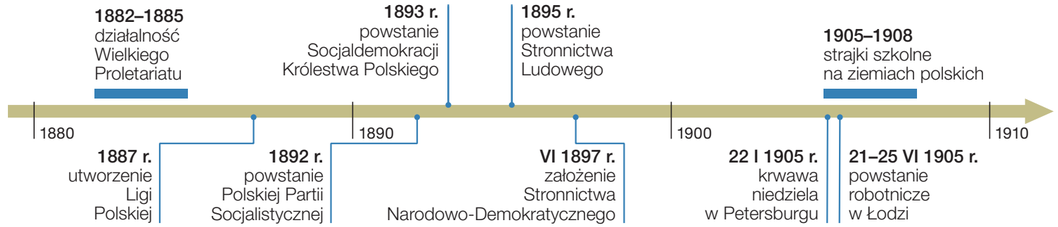
DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Kuciel-Frydryszak, *Chłopki*, Warszawa 2023.
M. Madejska, *Aleja włókniarek*, Wołowiec 2018.

4 NOWE NURTY POLITYCZNE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- powstanie nowoczesnych ruchów politycznych na ziemiach polskich,
- przyczyny, charakter i skutki rewolucji w latach 1905–1907 w Królestwie Polskim.

RUCH SOCJALISTYCZNY

Ruch socjalistyczny na ziemiach polskich najwcześniej ukształtował się w zaborze rosyjskim. Pod koniec lat 70. XIX w. wśród młodzieży i warszawskiej inteligencji powstały pierwsze kółka socjalistyczne. Za ich pośrednictwem nowe hasła trafiały do robotników. Działalność polityczna w Królestwie Polskim była nielegalna, więc socjaliści propagowali swoje przesłanie w konspiracji. Jednak już na wstępie zarysowały się wśród nich różnice dotyczące odpowiedzi na pytanie: czy skupić się jedynie na walce o prawa robotników, czy domagać się także niepodległości Polski?

W **1882** r. w Warszawie powstała pierwsza polska partia socjalistyczna nazywana popularnie **Wielkim Proletariatem**. Jej liderem był **Ludwik Waryński**. Program partii odwoływał się do poglądów Marksa i zakładał dążenie do rewolucji proletariackiej. Dominowały hasła internacjonalistyczne, a kwestie niepodległościowe miały marginalne znaczenie. Partia została w krótkim czasie rozbita, a jej członków aresztowano.

Przełomowe znaczenie dla polskiego ruchu socjalistycznego miał zjazd jego zwolenników w Paryżu w 1892 r. Powstała wówczas **Polska Partia Socjalistyczna** (PPS). Głównym autorem jej programu był **Bolesław Limanowski**, uważany za ojca polskiej

Delegaci PPS na międzynarodowym kongresie socjalistycznym w Londynie w 1896 r. Wśród siedzących są widoczni m.in. Ignacy Mościcki [1] i Józef Piłsudski [2].
▪ *fotografia, Londyn, 1896 r.*

Dwa nurty w ruchu socjalistycznym

	Polska Partia Socjalistyczna (PPS)	Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy
nurt	niepodległościowy, socjaldemokratyczny	internacjonalistyczny, komunistyczny
najważniejszy cel polityczny	wywalczenie niepodległości Polski, mającej być republiką demokratyczną z parlamentem jako najważniejszym organem władzy	obalenie caratu w wyniku rewolucji i pozostawienie ziem polskich jako części republiki tworzonej wspólnie z innymi narodami wchodzącymi w skład Rosji
program	• niepodległe państwo polskie gwarantem bezpieczeństwa socjalnego robotników, • przeprowadzenie reform ograniczających nierówności społeczne, • równość wszystkich obywateli, • prawo do zgromadzeń i tworzenia stowarzyszeń, • prawo robotników do strajku	• odrzucenie walki o niepodległość – uznanie granic narzuconych przez zaborców, • współpraca rewolucjonistów z różnych państw (internacjonalizm) w celu wywołania rewolucji światowej, • cele klasy robotniczej ważniejsze od celów narodowych

myśli socjalistycznej. Partia zaczęła działalność w zaborze rosyjskim, a wśród jej liderów był **Józef Piłsudski**. PPS łączyła w swojej ideologii postulaty socjaldemokratyczne i niepodległościowe. W ciągu kilku lat PPS stała się najliczniejszą partią na ziemiach polskich. Jednak postulat utworzenia państwa polskiego podzielił jej członków i doszło do rozłamu w polskim ruchu socjalistycznym na nurt niepodległościowy i internacjonalistyczny. W **1893 r.** powstała konkurencyjna do PPS partia, nawiązująca swoimi postulatami do internacjonalistycznego komunizmu – **Socjaldemokracja Królestwa Polskiego** (SDKP), która w 1900 r. została przekształcona w **Socjaldemokrację Królestwa Polskiego i Litwy** (SDKPiL). Na jej czele stanęli Róża Luksemburg i Julian Marchlewski (zob. tabela na s. 75). Na terenie zaboru rosyjskiego żydowscy robotnicy stworzyli odrębną partię socjalistyczną zwaną **Bundem**.

Polskie partie socjalistyczne rozwijały się również w Galicji i na Górnym Śląsku, a w Wielkopolsce były bardzo słabe.

RUCH NARODOWY

Pod koniec lat 80. XIX w. ukształtował się polski **obóz narodowy**, czyli nacjonalistyczny. Przełomowe znaczenie dla formowania się tej idei miała **Liga Polska**, utworzona w **1887** r. w Szwajcarii przez Zygmunta Miłkowskiego. Była to tajna organizacja narodowa, która stawiała sobie za cel jednoczenie wszystkich warstw polskiego społeczeństwa i wzmacnianie w nich poczucia polskości. Najważniejszą wartością dla narodowców był naród, a celami – zachowanie jego tożsamości i odzyskanie niepodległości, jednak z odrzuceniem powstania zbrojnego. Propagowali **solidaryzm narodowy** – czyli ponadzaborowe wspieranie się Polaków ze wszystkich warstw społecznych. Idee głoszone przez Ligę Polską szybko dotarły do ziem polskich, gdzie zdobyły poparcie części młodych Polaków. Jeszcze w tym samym roku pod kierunkiem **Zygmunta Balickiego** powstał w Krakowie **Związek Młodzieży Polskiej „Zet”**.

W **1893 r.** z inicjatywy krajowych działaczy Ligi Polskiej została powołana, najpierw w Królestwie Polskim, a następnie w pozostałych zaborach, tajna **Liga Narodowa**. Przewodził jej jeden z głównych ideologów polskiego ruchu narodowego – **Roman Dmowski**. Nacjonalistyczne cele Ligi Narodowej oznaczały rywalizację, a nawet walkę z innymi grupami narodowościowymi. Silne poparcie Liga Narodowa uzyskała w zaborze pruskim, gdzie organizowała opór przeciw polityce germanizacji (więcej na ten temat na s. 63–65). Zdominowali oni życie polityczne Polaków w tym zaborze. Z kolei w zaborze rosyjskim powołali m.in. liczącą blisko 120 tys. członków Polską Macierz Szkolną, która od 1905 r. organizowała polskie prywatne szkolnictwo i biblioteki.

W 1897 r. powstała w Królestwie Polskim pierwsza nacjonalistyczna partia polityczna – **Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne**. Ważnym ośrodkiem narodowców stała się Galicja, gdzie od 1904 r. legalnie działało **Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne**. Polski ruch nacjonalistyczny, nazywany także narodowym, określano odtąd jako **Narodową Demokrację**, a w skrócie – **endecję**.

Narodowcy za największe niebezpieczeństwo dla polskości uważali germanizacyjną politykę państwa niemieckiego. W Galicji natomiast narodowcy za główne zagrożenie uznawali emancypacyjną działalność Ukraińców, którzy w wielu dziedzinach zaczynali konkurować z Polakami. Mimo że sytuacja w zaborze rosyjskim była trudna, endecy sądzili, że Rosja nie stwarza dla polskości zagrożenia takiego jak Niemcy. Od początku XX w. polski ruch nacjonalistyczny przybierał także oblicze antysemickie, co z kolei powodowało wzrost niechęci między Polakami i Żydami.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ROMAN DMOWSKI O PATRIOTYZMIE

W książce *Myśli nowoczesnego Polaka* Dmowski zaprezentował swoją wizję nacjonalizmu, który starał się przedstawić jako patriotyzm.

Przedmiotem tego patriotyzmu, albo ściślej mówiąc nacjonalizmu, nie jest pewien zbiór swobód, które dawniej ojczyzną nazywano, ale sam naród, jako żywy organizm społeczny, mający swą na podstawie rasowej i historycznej rozwiniętą odrębność duchową, swą kulturę, swe potrzeby i interesy. Polega to na przywiązaniu do tej narodowej indywidualności, do języka, kultury, tradycji, na odczuciu potrzeb narodu jako całości, na zespoleniu się z jego interesami. Jego rola nie kończy się z bliższą lub dalszą chwilą odzyskania niepodległości – ta jest dla niego jedynie etapem, poza którym praca i walka trwa dalej, posiłkując się nowymi narzędziami, nową bronią. Jednostka tu nie występuje jako walcząca o wolność jedynie – głównym jej celem jest rozszerzenie zakresu narodowego życia, pomnożenia materialnego i duchowego dobra narodu, zdobycie dla tej całości społecznej, do której należy, możliwości wysokiego stanowiska w szeregu ludów.

W tym nowoczesnym pojmowaniu patriotyzmu zmienia się całkowicie stosunek jednostki do narodu. Polega on na ścisłym związku jednostki ze swym społeczeństwem, na traktowaniu wszystkich jego spraw i interesów jako swoje, bez względu na to, czy osobiście są one nam bliskie, na odczuwaniu jego krzywd nie tylko tam, gdzie nam one osobiście dolegają. [...]

Źródło: *Polska w latach 1864–1918. Wybór tekstów źródłowych do nauczania historii*, pod red. A. Galosa, Warszawa 1987, s. 142–143.

? 1. Wymień obowiązki, które – zdaniem Dmowskiego – ma jednostka wobec narodu.
2. Czym różni się prezentowana przez Dmowskiego definicja nacjonalizmu od tej, którą stosuje się współcześnie? Uzasadnij swoją opinię.

ROZWÓJ RUCHU LUDOWEGO

Najpóźniej, bo pod koniec XIX w., ukształtował się na ziemiach polskich **ruch ludowy**, czyli chłopski. Nastąpiło to w zaborze austriackim, gdzie antagonizmy dzielące chłopstwo i ziemian pozostawały nadal bardzo silne. Jedną z kwestii spornych była sprawa serwitutów. Właściciele majątków legalnie ograniczali prawo chłopów do korzystania z pastwisk i lasów należących do dworów. Często kwestie sporne między ziemianami a chłopami rozstrzygał sąd, jednak zazwyczaj na korzyść tych pierwszych.

Kwestię niesprawiedliwości na wsi jako pierwszy podniósł w 1875 r. ksiądz Stanisław Stojałowski. Większy zasięg miała działalność **Marii** i **Bolesława Wysłouchów**, którzy mimo utrudnień ze strony władz wydawali czasopisma skierowane do chłopów.

Zwieńczeniem pracy licznych działaczy ludowych było utworzenie pierwszej polskiej partii chłopskiej. W **lipcu 1895** r. na wiecu w Rzeszowie powstało **Stronnictwo Ludowe** (SL). Za swój główny cel partia stawiała walkę o poprawę warunków życia mieszkańców wsi. Wśród postulatów ludowców były kwestie:

- społeczne – m.in. ułatwienie awansu społecznego chłopom, dostęp dzieci chłopskich do edukacji,
- gospodarcze – obniżenie podatków, wsparcie chłopskiej spółdzielczości, powołanie instytucji kredytujących rolników,
- polityczne – poszerzenie praw wyborczych i umożliwienie chłopom udziału w życiu politycznym.

W 1903 r. SL przekształciło się w **Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL)**. W 1913 r. doszło w PSL do rozłamu na PSL-Lewicę i PSL-Piast, w którym jednym z liderów został **Wincenty Witos**.

Poza Galicją ruch ludowy rozwinął się w niewielkim stopniu w Królestwie Polskim, natomiast nie miał swoich przedstawicieli w zaborze pruskim, gdzie dominował ruch narodowy.

REWOLUCJA 1905 ROKU W ROSJI

Podobnie jak podczas wojny krymskiej, kryzys w Cesarstwie Rosyjskim nasilił się, gdy toczyło ono kolejną wojnę – z Japonią w latach 1904–1905 (więcej o niej na s. 91). Widoczna stała się słabość zacofanego imperium Romanowów. W styczniu 1905 r. w zakładach przemysłowych Petersburga wybuchły strajki. Niezadowolone społeczeństwo domagało się zmian. **22 stycznia 1905 r.** przed rezydencją cara – Pałacem Zimowym w Petersburgu – odbyła się pokojowa manifestacja, która zgromadziła ok. 100 tys. protestujących. Przedstawiciele demonstrantów, wierzący w dobre intencje władcy, chcieli przekazać mu swoje postulaty. Przeciwko manifestantom car wysłał jednak wojsko, które użyło broni. Zginęło ok. tysiąca osób, a wiele odniosło rany. Masakra przeszła do historii jako **krwawa niedziela** i doprowadziła do upadku autorytetu cara wśród Rosjan. Aby ratować swój wizerunek, Mikołaj II

POSTAĆ HISTORYCZNA

ROMAN DMOWSKI

1864–1939

Był czołowym ideologiem i działaczem Narodowej Demokracji. W 1888 r. wstąpił do Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, a potem do Ligi Polskiej. Był współorganizatorem Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego w Galicji. Opublikował książkę *Myśli nowoczesnego Polaka*, w której zawarł swój program polityczny. W latach 1907–1909 przewodniczył Kołu Polskiemu w rosyjskiej Dumie Państwowej. W czasie I wojny światowej opowiadał się za ententą. Po zakończeniu wojny był jednym z liderów polskiej delegacji na konferencji w Paryżu. W odrodzonej Polsce stał na czele endecji i był zagorzałym przeciwnikiem Piłsudskiego.

zwołał Dumę Państwową, czyli ogólnorosyjski parlament. Nie powstrzymało to fali strajków rozlewającej się po całej Rosji. Jesienią 1905 r. ogłoszono strajk generalny, który sparaliżował kraj. Rosyjskie władze, po początkowych pozornych ustępstwach, nie przeprowadziły jednak zasadniczych reform państwowych.

REWOLUCJA 1905 ROKU NA ZIEMIACH POLSKICH

Rewolucja szybko dotarła na ziemie polskie zaboru rosyjskiego. Pod koniec stycznia 1905 r. fala strajków objęła największe ośrodki przemysłowe Królestwa Polskiego: Warszawę, Łódź i Zagłębie Dąbrowskie. Protestujący domagali się reform społecznych i ekonomicznych. Wśród postulatów formułowanych przez PPS znalazły się też żądania o charakterze niepodległościowym. Domagano się autonomii dla Królestwa Polskiego, wolności słowa, prawa do zgromadzeń oraz polonizacji szkolnictwa i administracji. W czerwcu 1905 r. doszło do rewolucji robotniczej w Łodzi. Szacuje się, że podczas trzech dni walk zginęło ok. 200 osób. Zryw ten zakończył się klęską. Jest nieraz nazywany powstaniem łódzkim, ponieważ było to pierwsze od 1864 r. zbrojne wystąpienie Polaków przeciw zaborcy.

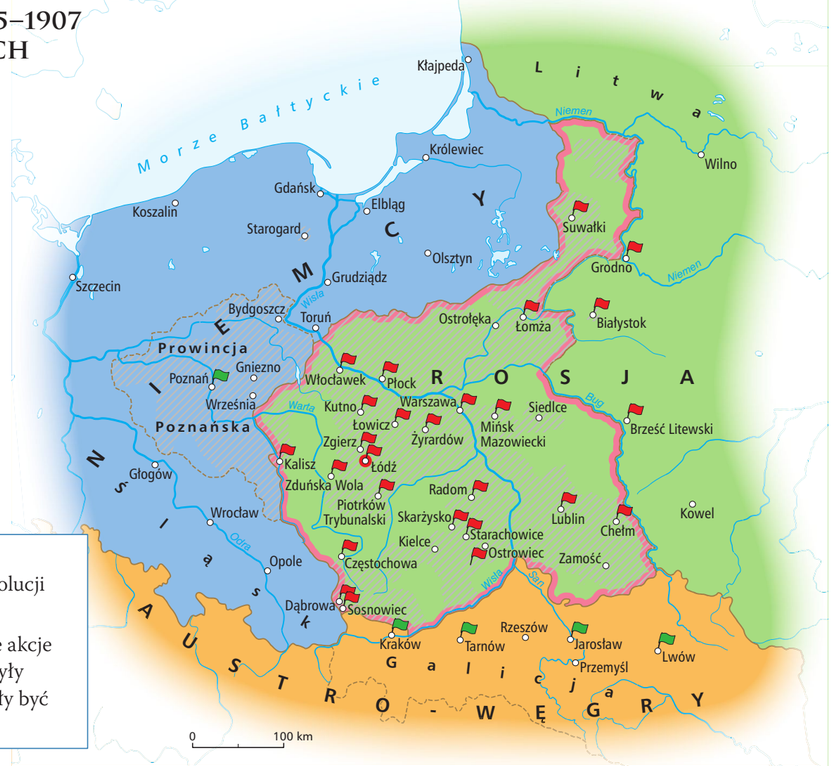
Jesienią 1905 r. polskie ośrodki przemysłowe ponownie przyłączyły się do strajku powszechnego. Odpowiedzią władz rosyjskich było wprowadzenie w listopadzie stanu wojennego w Królestwie Polskim. Wrzenie rewolucyjne ogarnęło też wieś. Wystąpienia robotnicze na ziemiach polskich trwały z różnym natężeniem aż do 1907 r.

Szczególnie aktywni w okresie rewolucji robotniczej byli członkowie **Organizacji Bojowej PPS**. Od 1905 r. na jej czele stał Józef Piłsudski. Bojowcy dokonywali zamachów na rosyjskich policjantów, urzędników, a także donosicieli i prowokatorów. Ponadto zdobywali środki finansowe na działalność polityczną m.in. dzięki napadom na carskie konwoje z gotówką. Najsłynniejsza z takich akcji – zorganizowany w 1908 r. napad na pociąg pod Bezdanami – przyniosła bojowcom ogromny łup, który spożytkowano później na stworzenie organizacji strzeleckich.

W latach 1905–1908 przez ziemie polskie przetoczyła się także fala **strajków szkolnych**. Wśród postulatów strajkujących były żądania:

- nauczania w języku polskim,
- powszechnego i bezpłatnego dostępu do edukacji,
- zaprzestania dyskryminacji religijnej uczniów,
- wprowadzenia prawa kobiet do studiowania.

REWOLUCJA Z LAT 1905–1907 NA ZIEMIACH POLSKICH

?

1. Wymień ośrodki wystąpień robotniczych w okresie rewolucji z lat 1905–1907.
2. Wyjaśnij, w którym zaborze akcje solidarnościowe w 1905 r. były najsłabsze. Oceń, jakie mogły być tego powody.

SKUTKI REWOLUCJI Z LAT 1905–1907

Rewolucji przyświecały idee socjalistyczne na równi z hasłami niepodległościowymi, dlatego często uznaje się ją za kolejne powstanie narodowe Polaków. Szacuje się, że tylko w Łodzi ok. 20 tys. robotników zostało zwolnionych z pracy. W wyniku walk z wojskiem rosyjskim oraz podczas bratobójczych starć pomiędzy socjalistami a narodowcami, wspierającymi Rosjan, zginęło wielu robotników. Władze carskie skazywały aresztowanych rewolucjonistów na kary śmierci, więzienia lub zesłania.

Rewolucja z lat 1905–1907 na ziemiach polskich miała jednak też bardzo dużo pozytywnych skutków:

- Wiosną 1905 r. władze carskie zakończyły dyskryminację Kościoła rzymskokatolickiego i greckokatolickiego.
- W rosyjskiej Dumie powstało polskie koło poselskie.
- Umożliwiono zakładanie legalnych organizacji kulturalnych, naukowych i społecznych.
- Władze rosyjskie wyraziły zgodę na tworzenie elementarnych i średnich szkół prywatnych z językiem polskim jako wykładowym.
- W urzędach gminnych, oprócz języka rosyjskiego, wprowadzono język polski jako urzędowy.

Jedną z konsekwencji rewolucji był także rozłam w Polskiej Partii Socjalistycznej. Wyodrębniły się dwie frakcje: „**młodych**”, którzy planowali rewolucję proletariacką i blisko współpracowali z SDKPiL, oraz „**starych**”, skupionych wokół Józefa Piłsudskiego, stawiających za główny cel walkę o niepodległość Polski. Spór „młodych” i „starych” doprowadził w 1906 r. do podziału PPS na PPS-Lewicę („młodzi”) i PPS-Frakcję Rewolucyjną („starzy”).

Patrol rosyjskich żandarmów prowadzi dwóch pojmanych rewolucjonistów. Obraz Stanisława Masłowskiego dokumentuje scenę z czasu rewolucji 1905 r.

▪ *obraz, Polska, 1906 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak przebiegała rewolucja 1905 r. na ziemiach polskich?

ĆWICZENIA

1. Porównaj postulaty Polskiej Partii Socjalistycznej i endecji. Czy występowały w nich podobieństwa?
2. Wyjaśnij, dlaczego ruch ludowy rozwinął się w zaborze austriackim.
3. Przedstaw skutki rewolucji 1905–1907 dla języka i szkolnictwa polskiego.

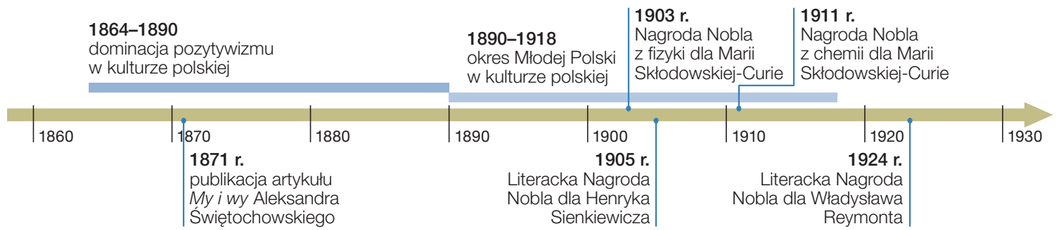
DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Chwalba, *Sacrum i rewolucja. Socjaliści polscy wobec praktyk i symboli religijnych 1870–1918*, Kraków 1992.

5 POLSKA KULTURA I NAUKA PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- charakterystyka i dorobek polskiej kultury doby pozytywizmu i Młodej Polski,
- przykłady dzieł tworzonych „ku pokrzepieniu serc”,
- dokonania najważniejszych ludzi kultury i nauki.

POLSKI POZYTYWIZM

Upadek powstania styczniowego przyniósł w polskiej kulturze koniec dominacji romantyzmu. Na przełomie lat 60. i 70. XIX w. miejsce romantycznych haseł wolnościowych zajęły idee **pozytywizmu**, które już wcześniej docierały na ziemie polskie z Zachodu (więcej na ten temat zob. s. 43, 63). Zwolennicy tego prądu umysłowego:

- stawiali na unowocześnianie społeczeństwa poprzez postęp gospodarczy i społeczny;
- popierali idee pracy organicznej i pracy u podstaw;
- dążyli do upowszechniania oświaty i przełamywania barier społecznych.

Warstwą społeczną, która najchętniej propagowała hasła pozytywistyczne, była **inteligencja**. Głównym ośrodkiem polskiego pozytywizmu stała się Warszawa, dlatego nurt ten często jest nazywany **pozytywizmem warszawskim**. Jego program został zawarty w artykule Aleksandra Świętochowskiego *My i wy* (zob. tekst źródłowy na s. 82). Autor przeciwstawił w nim światopoglądowi „starych” – zachowawczych konserwatystów, którzy w postępie upatrywali zagrożenia dla tradycyjnego modelu społeczeństwa, postawę „młodych”, czyli nowoczesnych pozytywistów. Zdaniem „młodych” praca u podstaw, edukacja i nauka miały służyć do przezwyciężenia zacofania i budowy świadomości narodowej. Pozytywistyczne koncepcje szybko zyskały zwolenników we wszystkich trzech zaborach.

Idee pozytywistyczne popularyzowano w literaturze i publicystyce. Patriotyczna poezja romantyczna i dramat zostały zastąpione przez powieść realistyczną, nowele i artykuły prasowe. W swojej twórczości pozytywiści poruszali przede wszystkim bieżące problemy społeczne. Zwracali uwagę m.in. na biedę i zacofanie polskiej wsi, kwestie asymilacji Żydów czy emancypacji kobiet. Starali się ukazywać ówczesne realia życia, krzewić postawy pożądane, a te niechciane – poddawać krytyce. W literaturze tej epoki powracały jednak wciąż wątki związane z walką o polskość i niepodległość. Pisarze dyskutowali o skutkach powstań narodowych i zastanawiali się, w czym powinien się przejawiać nowoczesny patriotyzm. Do reprezentantów polskiego pozytywizmu, obok Aleksandra Świętochowskiego, należeli m.in. prozaicy Bolesław Prus (właśc. Aleksander Głowacki), Eliza Orzeszkowa i Henryk Sienkiewicz oraz poeci Maria Konopnicka i Adam Asnyk.

POSTAĆ HISTORYCZNA

BOLESŁAW PRUS (ALEKSANDER GŁOWACKI)

1847–1912

Był jednym z najwybitniejszych polskich pisarzy, publicystą i kronikarzem Warszawy. W młodości brał udział w powstaniu styczniowym, podczas którego został ranny, a następnie aresztowany. Po odbyciu kary więzienia ukończył gimnazjum, potem rozpoczął studia, których nigdy nie ukończył, m.in. z powodów finansowych. Pod pseudonimem Bolesław Prus debiutował w 1872 r. W licznych nowelach i opowiadaniach opisywał biedę, zacofanie polskiej wsi i niesprawiedliwość społeczną. Jego najsłynniejsze dzieła to prezentująca społeczeństwo ówczesnej Warszawy powieść *Lalka* i powieść historyczna *Faraon*.

„KU POKRZEPIENIU SERC”

Na przełomie XIX i XX w. popularnością cieszyły się literatura i malarstwo historyczne nawiązujące do czasów świetności Rzeczypospolitej. Miało to umacniać tożsamość narodową Polaków i ich dumę z dziedzictwa minionych wieków. „Ku pokrzepieniu serc” pisał swoje powieści historyczne **Henryk Sienkiewicz**. Jego ***Trylogia*** i ***Krzyżacy*** budziły żywe zainteresowanie szerokiego kręgu czytelników.
Chwalebna przeszłość Rzeczypospolitej stała się również ważnym tematem polskiego malarstwa historycznego. Jego najwybitniejszym przedstawicielem był **Jan Matejko**, autor takich dzieł, jak ***Bitwa pod Grunwaldem***, ***Hołd pruski*** czy ***Unia lubelska***. Obrazy batalistyczne tworzyli **Juliusz Kossak** i jego syn **Wojciech**, który wraz z Janem Styką i innymi malarzami namalował monumentalną ***Panoramę Racławicką***. Do wydarzeń powstania styczniowego odwoływali się m.in. **Artur Grottger** i **Maksymilian Gierymski**. Z kolei **Jacek Malczewski** malował oprócz realistycznych obrazów historycznych dzieła o charakterze symbolicznym, w których przedstawiał kwestie patriotyczne.

? Z jakiego powodu Twoim zdaniem Polacy w XIX w. potrzebowali twórczości „ku pokrzepieniu serc”?

Henryk Sienkiewicz oprócz narodowej przeszłości i tematyki współczesnej odwoływał się w twórczości do historii starożytnego Rzymu. Jego powieść *Quo vadis* z czasów pierwszych chrześcijan zdobyła światowe uznanie. W dużej mierze dzięki niej Sienkiewicz otrzymał Literacką Nagrodę Nobla w 1905 r., czym rozsławił imię Polski.

- *fotografia, Miłosław, 1899 r.*

Zawieszenie dzwonu Zygmunta na wieży katedry w Krakowie to jedno z dzieł Jana Matejki ukazujących Polskę u szczytu potęgi za rządów Jagiellonów. To dzieło powstało, aby przedstawić wykład dziejów z użyciem licznych elementów symbolicznych.

- *obraz, Kraków, 1879–1882*

MŁODA POLSKA

Pod koniec XIX w. pozytywistyczne podejście do sztuki i literatury coraz częściej krytykowano. Zwolenników zaczął zyskiwać nowy kierunek, zwany na ziemiach polskich **Młodą Polską** (a na Zachodzie m.in. modernizmem). Zgodnie z jego założeniami sztukę uznawano za wartość nadrzędną, a nie narzędzie służące umacnianiu postawy patriotycznej. Młodopolscy artyści głosili hasło „sztuka dla sztuki", podkreślając swoje prawo do indywidualnego spojrzenia na świat i doboru środków artystycznych. W twórczości ówczesnych artystów podobnie jak w romantyzmie ważnymi motywami stały się indywidualizm, mistycyzm i historyzm. Dlatego nurt ten nazywa się czasem neoromantyzmem. Wśród artystów młodopolskich istniało przyzwolenie na celowe przekraczanie norm społecznych jako wyraz buntu wobec zasad mieszczańskiego społeczeństwa. Twórcy i ich sympatycy często funkcjonowali w ramach dekadenckiego środowiska zwanego bohemą lub cyganerią.

Początek Młodej Polski datuje się w literaturze na 1891 r., gdy **Kazimierz Przerwa-Tetmajer** wydał pierwszy tom wierszy, a kres temu prądowi artystycznemu przyniosła I wojna światowa. Twórczość młodopolan była zresztą przesycona pesymizmem i poczuciem nadchodzącej katastrofy. Jednak podobnie jak w przypadku pozytywizmu, ważne miejsce zajmowała w niej kwestia zniewolonej ojczyzny. W epoce Młodej Polski ponownie rozkwit przeżywały poezja i dramat. Propagatorem młodopolskich idei był pisarz-skandalista Stanisław Przybyszewski. Do najważniejszych ówczesnych poetów należeli Jan Kasprowicz i Kazimierz Przerwa-Tetmajer. Wśród powieściopisarzy uznanie zdobyli **Stefan Żeromski** i **Władysław Reymont**, zdobywca Nagrody Nobla w 1924 r. za powieść *Chłopi*. Wybitnym dramatopisarzem był zaś Stanisław Wyspiański, który z powodzeniem zajmował się także malarstwem i grafiką oraz tworzeniem projektów witraży i mebli. Dużą popularność jako autorka dramatów obyczajowych i powieści zyskała Gabriela Zapolska.

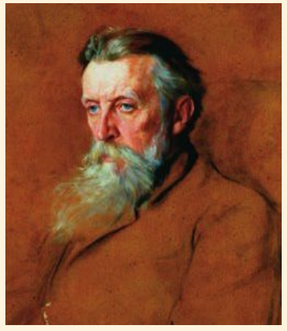
TEKST ŹRÓDŁOWY

MY I WY

W swoim programowym tekście z 1871 r. *My i wy* Aleksander Świętochowski porównał dwa pokolenia Polaków, aby wskazać nową drogę społeczeństwu i twórcom literatury. Z uwagi na rosyjską cenzurę styl wypowiedzi ma charakter niedosłowny.

My jesteśmy młodzi, nieliczni, nierządzący się widokami materialnych korzyści, uwolnieni z obowiązku hołdowania pewnym stosunkom i znajomościom, wypowiadamy swoje przekonania otwarcie, nie lękamy się sądu i kontroli, pragniemy ją rozciągnąć na wszystkich, pragniemy pracy i nauki w społeczeństwie, pragniemy wywołać siły nowe, zużytkować istniejące, skierować uwagę przed, a nie poza siebie – oto nasze wady. Wy jesteście starzy, liczni, krępowani między sobą tysiącem niewidzialnych nici, skradacie się ze swoimi zasadami nieśmiało, żądacie w literaturze spokoju, nieruchomości, każecie wszystkim patrzyć w przeszłość, szanować nawet jej błędy, chcecie, ażeby was, tak jak senatorów rzymskich, była zawsze jedna tylko liczba, ażeby was nikt nie sądził, nikt o nic nie upominał – oto wasza zasługa. [...] *Nie przeczymy, że każdy miał swój czas, w którym coś pożytecznego zrobił, ale czyż to nadaje mu prawo słusznego żądania od innych, ażeby cały swój czas poświęcali rozpamiętywaniu jego czynów jako osłodą jego ostatnich chwil życia? Wdzięczność i szacunek dla poprzedników w sferze pracy umysłowej nie jest wdzięcznością syna dla dobrego ojca. Postęp biegnie tak szybko, obowiązki jednostek tak wielkie, że ci, co wstąpili później do wielkiej pracowni ducha, zaledwie czas mają obejrzeć się na tych, co przed nimi byli.*

Źródło: A. Świętochowski, *My i wy*, [w:] *Programy i dyskusje literackie okresu pozytywizmu*, oprac. J. Kulczycka-Saloni, Wrocław 1985, s. 57–58.

Aleksander Świętochowski był publicystą, pisarzem i działaczem społecznym. Swoje pozytywistyczne ideały nie tylko opisywał, lecz także realizował w praktyce – poświęcał się m.in. rozwojowi wiejskiej edukacji.

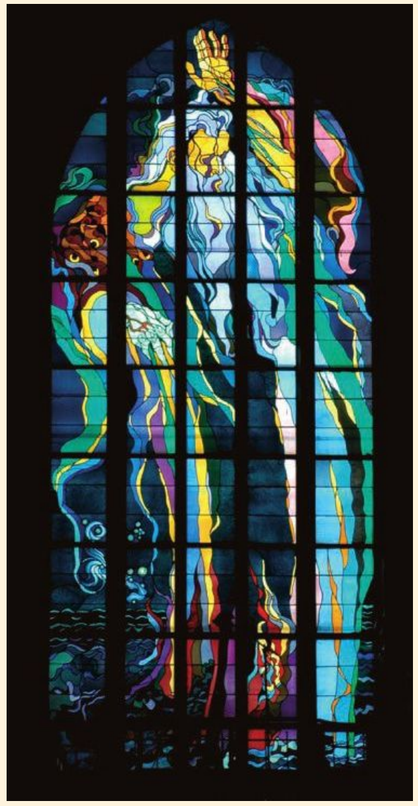
▪ *obraz, Polska, 1908 r.*

? 1. Wyjaśnij, co Świętochowski zarzucał starszemu pokoleniu.
2. Zajmij stanowisko wobec tezy autora artykułu, że nie istnieje szansa na porozumienie między „starymi" a „młodymi".

Do sztuk plastycznych przenikały z Zachodu nowe style: impresjonizm, symbolizm i secesja (więcej o nich na s. 44–45). Tworzyli w nich polscy artyści, jak np. Stanisław Witkiewicz, Jacek Malczewski, Leon Wyczółkowski, Józef Mehoffer, Olga Boznańska i Stanisław Wyspiański. W architekturze, rzeźbie i sztuce użytkowej zapanowała zaś ozdobna secesja. Rozkwit przeżywała również muzyka – ceniona była twórczość kompozytorów Mieczysława Karłowicza, Feliksa Nowowiejskiego i Karola Szymanowskiego. Międzynarodowe kariery rozwijali pianista Ignacy Jan Paderewski i aktorka Helena Modrzejewska.

MALARSTWO I RZEŹBA PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU

W drugiej połowie XIX w. na ziemiach polskich uznaniem cieszyło się realistyczne malarstwo historyczne. W tym czasie rozwijały się również style zdobywające popularność w całej sztuce europejskiej: impresjonizm, symbolizm i secesja.

Bóg Ojciec – Stań się! To jeden z pięciu wielkich witraży Stanisława Wyspiańskiego, które znajdują się w kościele św. Franciszka w Krakowie. Dynamiczny obraz przedstawia Boga Ojca podczas aktu stworzenia świata.

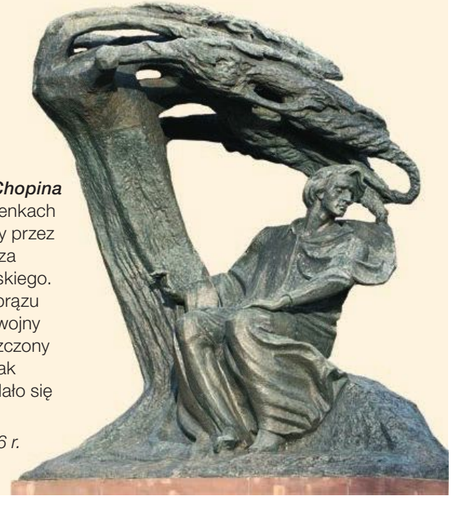
▪ *witraż, Polska, 1904 r.*

? W jaki sposób polscy twórcy uczestniczyli w umacnianiu świadomości narodowej społeczeństwa pod zaborami?

Hamlet polski to dzieło Jacka Malczewskiego. Obraz przedstawia Aleksandra Wielopolskiego, wnuka polityka o takim samym imieniu i nazwisku (więcej o nim na s. 55–56). Po obu stronach postaci stoją kobiety, które symbolizują dwie wizje losów Polski. Postać po prawej jest stara, a jej ręce krępują kajdany. Młoda dziewczyna po lewej stronie uosabia Polskę młodą, gotową do działania, która je zrywa.

▪ *obraz, Polska, 1903 r.*

Pomnik Fryderyka Chopina w warszawskich Łazienkach został zaprojektowany przez secesyjnego rzeźbiarza Wacława Szymanowskiego. Monument odlano z brązu w 1926 r. Podczas II wojny światowej został zniszczony przez Niemców, jednak w latach 50. XX w. udało się go zrekonstruować.

▪ *rzeźba, Polska, 1926 r.*

POLSKA NAUKA POD ZABORAMI

Przełom XIX i XX w. to czas rozkwitu polskiej nauki, którą najbardziej rozsławiła Maria Skłodowska-Curie (jej biogram na s. 40). Na ziemiach polskich nauka rozwijała się głównie na działających w Galicji uniwersytetach w Krakowie i Lwowie oraz w krakowskiej Akademii Umiejętności. Badania polskich uczonych i innowatorów przyniosły znaczące odkrycia i wynalazki:

- **Zygmunt Wróblewski** i **Karol Olszewski**, jako pierwsi na świecie, skroplili tlen i azot;
- **Kazimierz Funk** sformułował pojęcie witaminy oraz zbadał i opisał witaminę B;
- **Edmund Biernacki** wyjaśnił zależność szybkości opadania czerwonych krwinek od rodzaju schorzenia;
- matematyk **Wacław Sierpiński** stworzył teorię mnogości, teorię liczb i teorię funkcji rzeczywistych;
- **Ignacy Łukasiewicz** wynalazł lampę naftową;
- **Kazimierz Prószyński** wynalazł pleograf (aparat do rejestracji i projekcji filmów) oraz skonstruował pierwszą ręczną kamerę filmową;
- **Jan Szczepanik**, twórca ok. 100 wynalazków, m.in. telektroskopu (urządzenia do przesyłania obrazu i dźwięku), prototypu telewizji.
- W XIX w. prężnie rozwijała się również etnografia. Jej przedstawicielem był **Oskar Kolberg**, który prowadził badania nad folklorem ziem wszystkich zaborów. Jego prace udokumentowały wiele zanikających obyczajów i wzmacniały w Polakach poczucie wspólnoty narodowej. Prowadzono także badania krytycznoliterackie (Stanisław Brzozowski) i językoznawcze nad językiem polskim (Jan Baudouin de Courtenay).

Karol Olszewski był chemikiem i fizykiem. Stworzył nowatorską metodę skraplania gazów. Wykonał też pierwsze prześwietlenie rentgenowskie na ziemiach polskich.

▪ *obraz, Polska, 1905 r.*

SPOLONIZOWANI TWÓRCY I UCZENI

Rzeczpospolita przed zaborami była państwem wielonarodowymi i wielowyznaniowym. W drugiej połowie XIX w. wybitne postaci często ulegały procesowi polonizacji, a ich dorobek wzbogacił polską kulturę, naukę i edukację. Należeli do nich m.in.:

- **Wojciech Kętrzyński** (właściwie Adalbert Winkler), wywodził się z niemieckiej rodziny, lecz zmienił nazwisko na polskie. Był historykiem i dyrektorem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie. Uczestniczył w powstaniu styczniowym, za co został skazany na więzienie. Miał zasługi dla budzenia polskiej świadomości narodowej wśród mieszkańców Mazur. Na jego cześć mazurskiemu miastu Rastenburg w 1946 r. nadano nazwę Kętrzyn.
- **Józef Dietl** [czyt.: ditl] pochodził z austriackiej rodziny, był lekarzem i profesorem Uniwersytetu Jagiellońskiego, prezydentem Krakowa. Przyczynił się m.in. do wprowadzenia w szkołach w Galicji języka polskiego oraz utworzenia Rady Szkolnej Krajowej.
- **Henryk Arctowski** – polski podróżnik, glacjolog, geograf i geolog, który pochodził z niemieckiej rodziny Artztów. Świadomie spolszczył nazwisko, wyrażając w ten sposób swoje przywiązanie do polskości. Do jego największych dokonań należą badania obszarów polarnych, przede wszystkim Antarktydy.
- **Ludwik Zamenhof** był językoznawcą i lekarzem żydowskiego pochodzenia. Stworzył najpopularniejszy język międzynarodowy – esperanto, który miał być łatwy do nauczenia się dla ludzi różnych narodowości. Do dziś esperanto ma wielu użytkowników.

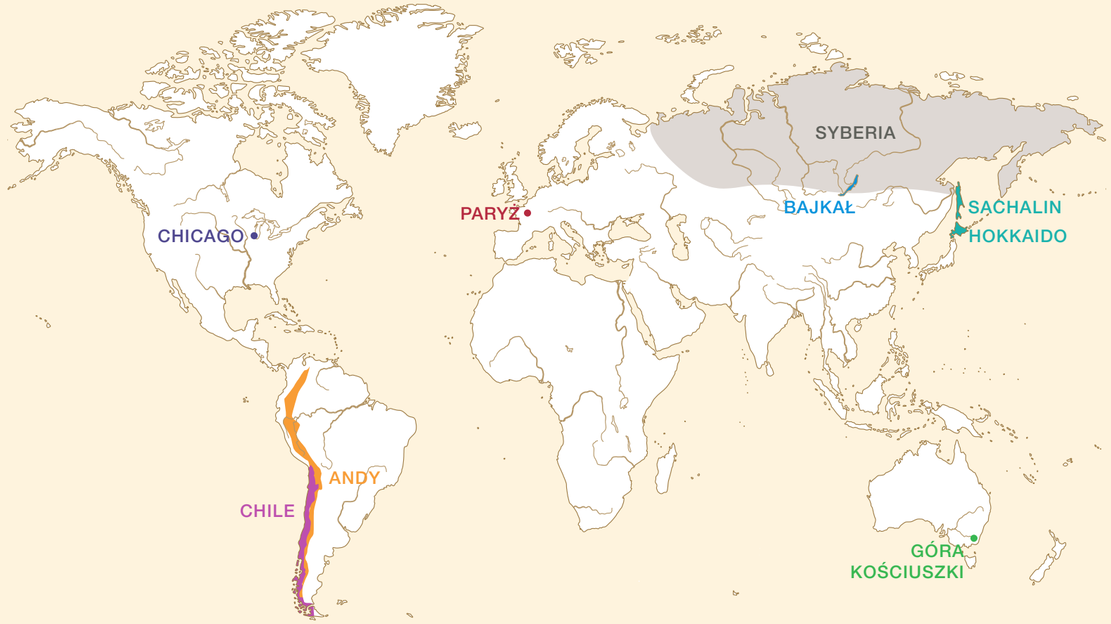

Henryk Arctowski był nie tylko polarnikiem i naukowcem, lecz także polskim patriotą. Wspierał merytorycznie polską delegację podczas konferencji paryskiej przy wyznaczaniu granic Polski.

▪ *fotografia, Arktyka, ok. 1908 r.*

POLSCY NAUKOWCY NA ŚWIECIE

Na przełomie XIX i XX w. polscy uczeni prowadzili badania nie tylko w ośrodkach naukowych na ziemiach polskich, lecz także na całym świecie. Byli wśród nich m.in. naukowcy, odkrywcy, podróżnicy i inżynierowie.

Maria Skłodowska-Curie (1867–1934) – chemiczka i fizyczka, odkryła pierwiastki rad i polon, dwukrotna laureatka Nagrody Nobla.

Edmund Strzelecki (1797–1873) – podróżnik i geolog – badacz Australii, odkrywca złóż złota na tym kontynencie. Badał Wielkie Góry Wododziałowe, a ich najwyższy szczyt nazwał Górą Kościuszki.

Ernest Malinowski (1818–1899) – inżynier kolejowy. Zaprojektował kolej w Andach i kierował jej budową.

Ignacy Domeyko (1802–1889) – inżynier górnictwa, geolog, mineralog, meteorolog. Badał złoża naturalne i klimat Chile. Opracował pierwszą mapę geologiczną tego kraju.

Jan Czerski (1845–1892) – geolog, paleontolog i geograf. Za udział w powstaniu styczniowym zesłano go w głąb Rosji. Został jednym z najwybitniejszych badaczy Syberii Wschodniej.

Rudolf Modrzejewski (1861–1940) – inżynier. Zaprojektował ok. 40 mostów w Ameryce, w tym wiszące.

Benedykt Dybowski (1833–1930) – lekarz, geograf, zoolog i działacz społeczny. Na zsyłce na Syberii, po powstaniu styczniowym, opisał jezioro Bajkał i jego faunę.

Bronisław Piłsudski (1866–1918) – etnograf, socjolog, podróżnik. Prowadził badania etnograficzne na Sachalinie i japońskiej wyspie Hokkaido.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw założenia polskiego pozytywizmu. Porównaj je z ideami romantyzmu i Młodej Polski.
2. Oceń, jaką rolę w polskiej kulturze odgrywały dzieła nawiązujące do historii Rzeczypospolitej.
3. Wymień najwybitniejszych polskich twórców przełomu XIX i XX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Bajda, *Młoda Polska*, Wrocław 2003.

Kobieta i kultura. Kobiety wśród twórców kultury intelektualnej i artystycznej w dobie rozbiorów i w niepodległym państwie polskim, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 1996.

Podsumowanie rozdziału II
Ziemie polskie w drugiej połowie XIX wieku

1 Powstanie styczniowe

1. Na przełomie lat 50. i 60. XIX w. wśród młodych Polaków odżyły idee niepodległościowe. Ukształtowały się wtedy dwa stronnictwa polityczne: „białych” – stawiających na legalną działalność i kompromis z zaborcami, oraz „czerwonych” – dążących do zbrojnego powstania.
2. Aby zapobiec wybuchowi powstania, Rosjanie przeprowadzili brankę. W odpowiedzi 22 stycznia 1863 r. Tymczasowy Rząd Narodowy rozpoczął powstanie styczniowe.
3. Walki w czasie powstania styczniowego miały charakter wojny partyzanckiej, stoczono setki bitew i potyczek. Polacy utworzyli też strukturę państwa podziemnego.
4. Pomimo zabiegów dyplomatycznych Rządu Narodowego oraz poparcia opinii publicznej dla walki Polaków żadne mocarstwo nie udzieliło powstańcom pomocy.
5. Ostatnim dyktatorem powstania był Romuald Traugutt. Jego aresztowanie i śmierć w 1864 r. przyczyniły się do klęski powstania, które upadło jesienią tego roku.

Rok 1863 Polonia to dzieło Jana Matejki. Obraz przedstawia scenę zakuwania w kajdany młodej kobiety w żałobie – Polski [1]. Jednocześnie rosyjscy żołnierze odciągają od niej drugą, symbolizującą Ruś [2]. Na ziemi leży ciało trzeciej kobiety, która uosabia Litwę [3]. Nad nią stoi jej oprawca – Michaił Murawjow [4].

▪ *obraz, Polska, 1864 r.*

2 Ziemie polskie po powstaniu styczniowym

1. Powstanie styczniowe zakończyło się militarną klęską i przyniosło odwet ze strony cara. Polacy zostali poddani rusyfikacji. Wielu uczestników powstania zostało skazanych na kary śmierci lub zsyłkę w głąb Rosji.
2. Pomimo represji mieszkańcy Królestwa Polskiego walczyli o zachowanie polskości. Organizowali tajne nauczanie i wdrażali idee pracy organicznej. Popularnością cieszyły się poglądy warszawskich pozytywistów.
3. Po zakończeniu zjednoczenia Niemiec Polaków w zaborze pruskim poddano germanizacji. Kościół katolicki próbowano podporządkować centralnej władzy świeckiej. Władze niemieckie zwalczały również polską przedsiębiorczość i szkolnictwo.
4. W 1901 r. doszło do strajku szkolnego we Wrześni, a w 1906 r. podobny protest objął Wielkopolskę. Symbolem oporu wobec germanizacji stał się Michał Drzymała.
5. Polacy w zaborze austriackim cieszyli się większą autonomią. Sprzyjała ona rozwojowi polskiej kultury.

3 Zmiany gospodarcze i społeczne na ziemiach polskich

1. W XIX w. najlepsze warunki dla wzrostu rolnictwa na ziemiach polskich panowały w zaborze pruskim. W najgorszym położeniu znajdowały się tereny wiejskie zaboru austriackiego.
2. W drugiej połowie XIX w. nastąpiła industrializacja ziem Królestwa Polskiego. Szczególnie ważne stały się okręgi przemysłowe: Łódzki i Warszawski. Łódź w ciągu kilku dekad ze wsi stała się wielkim przemysłowym miastem.
3. W zaborze pruskim przemysł najintensywniej rozwijał się na Górnym Śląsku, gdzie powstało wiele kopalni węgla kamiennego, hut, koksowni, walcowni i zakładów maszynowych. Ziemie zaboru austriackiego były gospodarczo zacofane, choć prowadzono tu wydobycie ropy naftowej.
4. W drugiej połowie XIX w. na znaczeniu zyskały nowe grupy społeczne: ziemiaństwo, drobnomieszczaństwo, inteligencja i proletariat. W tym samym okresie rozwijały się ruch emancypacyjny i proces asymilacji Żydów.

4 Nowe nurty polityczne

1. W drugiej połowie XIX w. na ziemiach polskich zaczął rozwijać się ruch socjalistyczny. Wyodrębniły się w nim dwie główne partie: Polska Partia Socjalistyczna (PPS) oraz Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL). Różniły się podejściem do kwestii odzyskania przez Polskę niepodległości.
2. W 1893 r. powstała na ziemiach Królestwa Polskiego tajna organizacja Liga Narodowa, której przewodził Roman Dmowski. W 1897 r. została utworzona partia nacjonalistyczna – Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne. Dla jej działaczy najważniejszą wartością był naród.
3. Pod koniec XIX w. na ziemiach polskich ukształtował się ruch ludowy. W 1895 r. powstało Stronnictwo Ludowe, a w 1903 r. przekształciło się w Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL).
4. W 1905 r. w Rosji wybuchła rewolucja, która wkrótce dotarła na znajdujące się pod zaborem rosyjskim ziemie polskie. W Królestwie Kongresowym doszło do strajków i powstań robotniczych oraz buntów nauczycieli i uczniów.

Powstanie łódzkie trwało od 22 do 24 czerwca 1905 r. W jego trakcie na ulicach Łodzi wzniesiono ok. 100 barykad. Było to pierwsze wystąpienie zbrojne na ziemiach polskich od czasu powstania styczniowego.

▪ *fotografia, Łódź, 1905 r.*

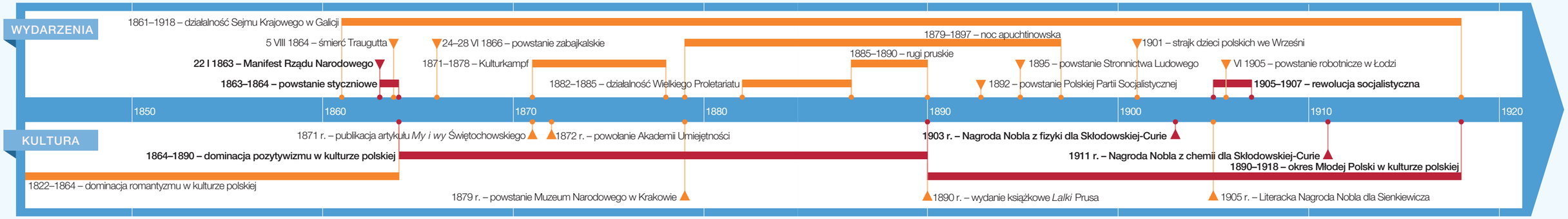
5 Polska kultura i nauka przełomu XIX i XX w.

1. Na przełomie lat 60. i 70. XIX w. miejsce idei romantycznych zajęły hasła pozytywistyczne. Pozytywiści głosili hasła pracy organicznej i pracy u podstaw. Do najwybitniejszych należeli np.: Bolesław Prus, Eliza Orzeszkowa i Aleksander Świętochowski.
2. W tym okresie wielką popularnością cieszyły się również literatura i malarstwo historyczne. Do najsłynniejszych dzieł tworzonych „ku pokrzepieniu serc” zalicza się powieści Henryka Sienkiewicza *Trylogia* i *Krzyżacy* oraz obrazy Jana Matejki.
3. Pod koniec XIX w. coraz większą popularność zaczął zyskiwać nowy kierunek w sztuce, zwany w Europie modernizmem, a na ziemiach polskich Młodą Polską. Literatura tego okresu jest określana mianem neoromantyzmu. Jego przedstawicielami byli m.in.: Jan Kasprowicz, Kazimierz Przerwa-Tetmajer i Stanisław Wyspiański.
4. Na przełomie XIX i XX w. polscy naukowcy i artyści święcili triumfy zarówno w ojczyźnie, jak i na świecie.

Stanisław Wyspiański był jednym z najbardziej utalentowanych twórców epoki Młodej Polski. Był niezwykle wszechstronny – tworzył poezję, dramaty, malował, projektował witraże, a nawet meble i fasady budynków.

▪ *rysunek, Polska, 1902 r.*

To budzi kontrowersje

Spór o Aleksandra Wielopolskiego

W czerwcu 1862 r. hrabia Aleksander Wielopolski został przez cara mianowany naczelnikiem rządu cywilnego, czyli premierem w Królestwie Polskim. Mimo że w Kongresówce nasilały się żądania niepodległościowe i protesty przeciwko polityce Aleksandra II, władca wciąż liczył na ugodę polsko-rosyjską. Jednocześnie w Petersburgu nie brakowało głosów o potrzebie krwawego stłumienia polskich nastrojów rewolucyjnych. Jakie szanse na znalezienie kompromisu miał w tej sytuacji Wielopolski?

Kim był premier, któremu car zdecydował się powierzyć misję ostatniej szansy, mający uchronić kraj przed powstaniem? Pochodził z bogatej rodziny hrabiowskiej. Uzyskał staranne wykształcenie w zakresie prawa, filozofii i ekonomii na uczelniach w Wiedniu, Paryżu i Getyndze. W czasie powstania listopadowego aktywnie działał jako dyplomata, odbywając misje m.in. do Wielkiej Brytanii. Klęska powstania oraz okrucieństwa rzezi galicyjskiej w 1846 r. pozbawiły go jednak złudzeń co do szans powodzenia walki zbrojnej Polaków przeciw zaborcom i skłoniły do poszukiwania innych rozwiązań.

Wielopolski dążył zatem do przywrócenia autonomii Królestwa Polskiego za cenę rezygnacji z dążeń niepodległościowych. Początkowo jego reformy przyniosły wiele sukcesów. Przeprowadził repolonizację administracji oraz dbał o podnoszenie kwalifikacji i wynagrodzeń kadry. Zreformował system edukacji dzięki powiększeniu liczby szkół, doskonaleniu programów nauczania i wreszcie powołaniu wyższej uczelni – Szkoły Głównej w Warszawie. Dzięki niemu wprowadzono ukaz o tolerancji dla ludności żydowskiej, co umożliwiło jej proces asymilacji. W kwestiach ustrojowych Wielopolski był zwolennikiem koncentracji władzy w jednym ośrodku, co w praktyce oznaczało nadawanie jemu samemu coraz większych uprawnień. Sprawnie działał na polu dyplomacji, zyskując poparcie cara, ale i przychylność państw zachodnich.

Przekonany o jedynie słusznej polityce ugody z Rosją, Wielopolski nie potrafił znaleźć kompromisu ze stronnictwem Andrzeja Zamoyskiego, które domagało się przywrócenia konstytucji z 1815 r. i objęcia nią nie tylko Królestwa Polskiego, lecz także ziem litewsko-ruskich.

Niechęć budziły też decyzje kadrowe premiera. Wiele urzędów obsadził zaufanymi ludźmi, a swojego syna Zygmunta mianował nawet prezydentem Warszawy. W kwestii wsi nie spełnił oczekiwań ani ziemian, ani chłopów, przeprowadzając jedynie oczynszowanie.

Polityka Wielopolskiego sprawiała, że nierealne stało się dla niego znalezienie porozumienia z radykalnymi zwolennikami walki o niepodległość, czyli „czerwonymi". Po zamachach na swoje życie oraz na namiestnika Królestwa Polskiego – wielkiego księcia Konstantego, hrabia nakazał publiczne egzekucje. Ponieważ premier zdawał sobie sprawę, że „czerwoni" rwą się do powstania, w celu pokrzyżowania ich planów zarządził brankę, czyli pobór do wojska, 10 tys. młodych mężczyzn, głównie konspiratorów. Jego poglądy charakteryzuje przypisywane mu powiedzenie: *Dla Polaków można czasem coś dobrego zrobić, ale z Polakami nigdy.*

Mimo zabiegów Wielopolskiego powstanie wybuchło w styczniu 1863 r. i z czasem przybrało na sile. W tej sytuacji premier utracił zaufanie Rosjan. W czerwcu tego roku podał się do dymisji i wyjechał do Drezna, gdzie zmarł w 1877 r. W ostatnich latach życia nie angażował się już w politykę.

PODYSKUTUJMY

1. Jak oceniasz politykę Aleksandra Wielopolskiego jako naczelnika rządu cywilnego Królestwa Polskiego?
2. Czy uważasz, że powstania dałoby się uniknąć, gdyby premier zdecydował się na współpracę z opozycją?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Omów przyczyny i skutki powstania styczniowego.
2. Wyjaśnij, jaki był wpływ powstania styczniowego na rozwój polskiej kultury.
3. Wyjaśnij, w czym przejawiała się autonomia Polaków w zaborze austriackim w drugiej połowie XIX w.
4. Omów narodziny i kształtowanie się ruchu socjalistycznego na ziemiach polskich.
5. Podaj przykłady oporu Polaków przed germanizacją w zaborze pruskim.
6. Wymień przejawy rusyfikacji i przykłady polskiego oporu przeciwko niej.

▪ *fotografia, Francja, 1916 r.*

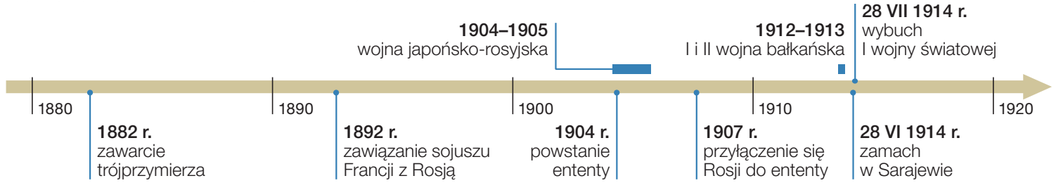
III
I WOJNA ŚWIATOWA

1 Świat w przededniu Wielkiej Wojny
2 Fronty Wielkiej Wojny
3 Rewolucje w Rosji
4 Klęska państw centralnych
5 Polacy na frontach Wielkiej Wojny
6 Sprawa polska na arenie międzynarodowej

1 ŚWIAT W PRZEDEDNIU WIELKIEJ WOJNY

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- proces kształtowania się dwóch przeciwstawnych sojuszy militarnych w Europie na przełomie XIX i i XX w.,
- przyczyny wybuchu I wojny światowej.

SPORY MIĘDZY MOCARSTWAMI EUROPEJSKIMI

Po burzliwym zjednoczeniu Niemiec (więcej o nim na s. 13–19) przez ponad cztery dziesięciolecia w Europie panował pokój, co przyczyniało się do rozwoju gospodarczego i cywilizacyjnego. Okres ten nazwano po francusku ***belle époque*** [czyt.: bel e**pok** – 'piękna epoka']. Na początku XX w. zaczęły jednak narastać sprzeczności między mocarstwami europejskimi. Już wcześniej Wielka Brytania i Francja podzieliły się rozległymi strefami wpływów w Azji i Afryce i stały się światowymi imperiami kolonialnymi. Podobny status planowały zdobyć **Niemcy**, przeżywające okres dynamicznego rozwoju gospodarczego. W ramach polityki imperialnej, tzw. ***Weltpolitik***, rozbudowywały flotę wojenną i handlową, co budziło niepokój i zagrażało dotychczasowej pozycji **Wielkiej Brytanii**. Napięte były również stosunki francusko-niemieckie. **Francja** nigdy nie pogodziła się z utratą Alzacji i Lotaryngii, odebranych jej przez Niemcy w 1871 r.

Sprzeczne interesy potęg europejskich krzyżowały się także na Bałkanach. W tym regionie słabnące imperium osmańskie stopniowo traciło kolejne podbite przed wiekami ziemie. Powstawały tam nowe państwa, a wpływy poszerzały coraz zacieklej rywalizujące ze sobą Austro-Węgry oraz Rosja. Powołując się na hasła **panslawizmu**, car uznawał Bałkany zamieszkane przez Słowian i ludność prawosławną za strefę rosyjskich wpływów. W rzeczywistości jego głównym celem było przejęcie kontroli nad Morzem Czarnym po zajęciu łączących je z Morzem Śródziemnym cieśnin, a nawet Stambułu. Z kolei w 1908 r. Austro-Węgry zaanektowały Bośnię i Hercegowinę, co wywołało niezadowolenie Rosji.

POWSTANIE DWÓCH PRZECIWSTAWNYCH SOJUSZY

Pomiędzy państwami europejskimi dążącymi do realizacji sprzecznych celów politycznych doszło do zawierania sojuszy. Tak zaczęły się krystalizować dwa bloki polityczne, które podzieliły ówczesną Europę. Jako pierwsze w 1882 r. powstało **trójprzymierze**, w którego skład weszły Austro-Węgry, Niemcy i Włochy. Ze względu na położenie tych krajów nazywano je także **państwami centralnymi**.

Rosnąca potęga Niemiec i ich ścisły sojusz z Austro-Węgrami zmusiły dotąd rywalizujące ze sobą Francję i Wielką Brytanię do współpracy. W 1904 r. państwa te podpisały układ nazwany po francusku ***entente cordiale*** [czyt.: ą**tąt** kor**dial**], czyli serdeczne porozumienie. W 1907 r. do tego paktu dołączyła Rosja, która już od 1892 r. była związana sojuszem z Francją. Tak ukształtował się drugi sojusz mocarstw europejskich, zwany **trójporozumieniem** lub **ententą** (przyjrzyj się mapie na s. 92).

POSTAĆ HISTORYCZNA

WILHELM II HOHENZOLLERN

(1859–1941)

Był ostatnim cesarzem Niemiec (1888–1918). Odsunął od rządów Ottona von Bismarcka. Od początku panowania realizował politykę imperialną, która miała zapewnić Niemcom pozycję światowej potęgi, ale prowadziła również nieuchronnie do konfliktu z innymi mocarstwami. Rozbudował flotę i starał się pozyskać kolonie. Ze szczególnym okrucieństwem obchodził się z rdzennymi mieszkańcami podbitych terytoriów zamorskich. Jego polityka stała się w 1914 r. jedną z przyczyn wybuchu I wojny światowej. Po przegranej Niemiec w 1918 r. abdykował i wyjechał do Holandii.

WOJNA ROSYJSKO-JAPOŃSKA

Podczas gdy w Europie nasilały się międzynarodowe konflikty, zmieniał się układ sił na Dalekim Wschodzie, gdzie do roli hegemona pretendowała Japonia. W epoce Meiji (1868–1912) Cesarstwo Japonii przekształciło się w nowoczesne państwo na wzór zachodni i podjęło politykę ekspansji terytorialnej, która doprowadziła do wojny z Chinami i zajęcia Tajwanu.

Na początku XX w. Japonia zainteresowała się aneksją bogatej w surowce naturalne Korei. Taki sam cel miała jednak Rosja, która prowadziła politykę zajmowania sąsiadujących z nią terytoriów w Azji. Stało się to przyczyną wybuchu wojny w lutym **1904** r. Japończycy zaatakowali bazę rosyjskiej floty – Port Artur,

Trójporozumienie na rosyjskim plakacie przedstawiono w postaci trzech kobiet symbolizujących cnoty chrześcijańskie: wiarę (Rosja 1), nadzieję (Wielka Brytania 2) i miłość (Francja 3).

▪ *plakat, Rosja, ok. 1910 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

DĄŻENIA NIEMIEC DO UTWORZENIA MOCARSTWA

1 stycznia 1907 r. urzędnik brytyjskiego ministerstwa spraw zagranicznych spisał tajne memorandum, czyli nieoficjalny dokument dyplomatyczny na temat Niemiec.

Tymczasem marzenie o imperium kolonialnym głęboko zakorzeniło się w świadomości Niemców. Cesarz, mężowie stanu, dziennikarze, geografowie, ekonomiści, domy handlowe, przedsiębiorstwa żeglugowe i ogół wykształconej i niewykształconej opinii publicznej woła w dalszym ciągu jednogłośnie: „Musimy mieć prawdziwe kolonie, gdzie niemieccy emigranci mogliby się osiedlać i rozpowszechniać narodowe ideały ojczyzny, i musimy mieć flotę i stacje węglowe [portowe składy zapewniające węgiel dla parowców]*, aby utrzymać kolonie, które nabędziemy".* [...]

Tak długo więc, jak Niemcy dążą do intelektualnego i moralnego kierownictwa nad światem w oparciu o ich własne zalety i energię narodową, Anglia może być podziwiana, oklaskiwana i włączona do wyścigu. Jeżeli odwrotnie jednak, Niemcy będą uważały, że większa względna przewaga materialnej siły, większa objętość terytorium, niezagrożone granice i przewaga na morzu są niezbędnymi wstępnymi przesłankami, bez których jakakolwiek aspiracja [dążenie] *do takiego kierownictwa skończyłaby się niepowodzeniem, wtedy Anglia może się spodziewać, że Niemcy z pewnością będą się starały zmniejszyć moc rywala i zwiększyć własną siłę, przeszkadzając we współpracy z innymi państwami i wreszcie rozbijając imperium brytyjskie i zajmując jego miejsce.* [...]

Można wyciągnąć wniosek, że antagonizm jest zbyt głęboko zakorzeniony we wzajemnych stosunkach obu krajów, aby można było go zlikwidować przez tymczasowe poczynania, do których Wielka Brytania tak długo i tak cierpliwie uciekała się. [...] *Niemcy celowo prowadzą politykę, która zasadniczo przeciwstawna jest żywotnym interesom brytyjskim i że konflikt zbrojny nie może być odwrócony* [nie można mu zapobiec] *na dalszą metę* [...].

Źródło: *Sprawy międzynarodowe 1870–1914. Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, Warszawa 1960, s. 16–18.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego Brytyjczycy byli zaniepokojeni polityką Niemiec.
2. Określ, do czego mogły doprowadzić ogromne aspiracje Niemiec.

zniszczyli stacjonujące tam okręty, a po roku oblężenia zdobyli port. Te sukcesy zapewniły przewagę Japończykom. Dodatkowo uzyskali nieoficjalne poparcie Wielkiej Brytanii, która odmówiła zgody rosyjskiej Flocie Bałtyckiej na przepłynięcie przez Kanał Sueski. Gdy po czasochłonnym opłynięciu Afryki okręty rosyjskie dotarły w końcu w rejon konfliktu, zostały od razu zatopione w bitwie pod **Cuszimą** w maju 1905 r. Rosja straciła w wojnie większość swoich okrętów i tym samym status potęgi morskiej.

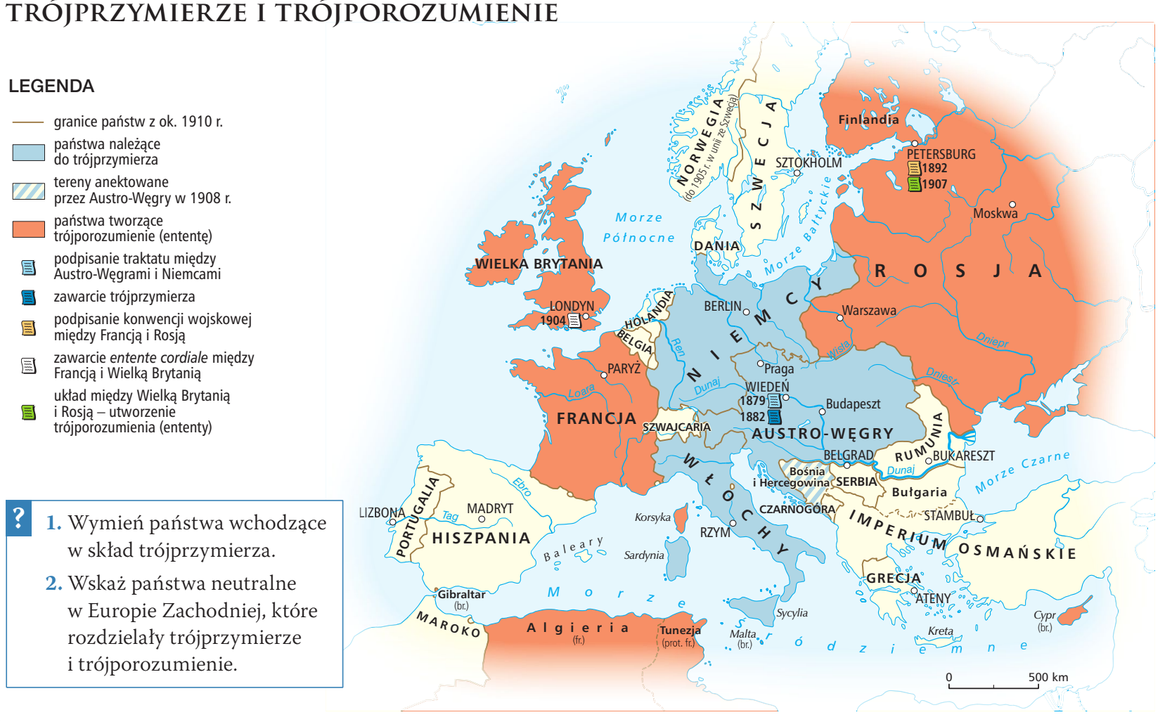
Pokój kończący wojnę podpisano we wrześniu **1905 r.** Na jego mocy Japonia uzyskała Port Artur, południową część Sachalinu, odcinek kolei w Mandżurii oraz wpływy w Korei. Trzy lata później Japończycy zajęli cały Półwysep Koreański.

„KOCIOŁ BAŁKAŃSKI"

W wyniku wojny rosyjsko-tureckiej w latach 1877–1878, zakończonej zwycięstwem Rosji, na Półwyspie Bałkańskim powstały niepodległe państwa: **Czarnogóra, Rumunia i Serbia**. **Bułgaria**, która uzyskała wtedy ograniczoną niezależność i status lenna tureckiego, w 1908 r. również stała się niepodległa. **Bośnia i Hercegowina**, formalnie część Turcji, została w tym samym roku anektowana przez Austro-Węgry. Niezależnym państwem już od 1830 r. pozostawała Grecja, która zamierzała wykorzystać osłabienie Turcji i zająć Saloniki, Kretę i wyspy na Morzu Egejskim. Każdy z krajów bałkańskich dążył do zdobycia jak największego znaczenia w regionie i poszerzenia swoich granic. Szczególnie aktywna była – popierana przez Rosję – Serbia, dążąca do zjednoczenia wszystkich ziem zamieszkanych przez południowych Słowian. Oba państwa energicznie zaprotestowały więc przeciw aneksji Bośni i Hercegowiny przez Austro-Węgry.

W latach **1912–1913** doszło na Bałkanach do dwóch wojen. W pierwszej z nich państwa bałkańskie tworzące koalicję wspólnie wystąpiły przeciwko Turcji, a po jej pokonaniu podzieliły pomiędzy siebie większość europejskich posiadłości imperium osmańskiego. Drugi konflikt wybuchł latem 1913 r. pomiędzy Bułgarią a jej dotychczasowymi sojusznikami wspieranymi przez Turcję. Tym razem Bułgarzy ponieśli klęskę i utracili większość niedawnych zdobyczy. Jednak te dwie wojny nie rozładowały napięcia na Bałkanach. Skomplikowana mozaika narodowościowa i wyznaniowa niemal w każdym momencie mogła wywołać wojnę między mocarstwami występującymi jako protektorzy tutejszych państewek. Nic dziwnego, że rejon ten nazywano często „kotłem bałkańskim". Nie bez podstaw obawiano się, że właśnie tam wybuchnie przyszły światowy konflikt.

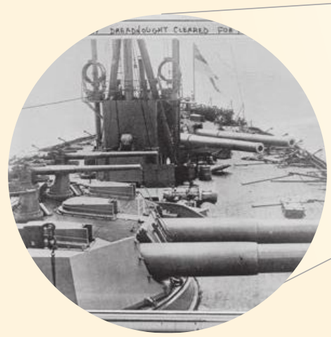
TRÓJPRZYMIERZE I TRÓJPOROZUMIENIE

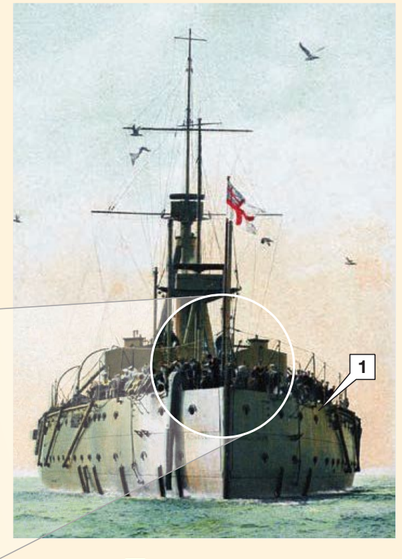

1. Wymień państwa wchodzące w skład trójprzymierza.
2. Wskaż państwa neutralne w Europie Zachodniej, które rozdzielały trójprzymierze i trójporozumienie.

WYŚCIG ZBROJEŃ

Od początku XX w. rywalizacja mocarstw przybierała na sile, czemu towarzyszył dynamiczny wyścig zbrojeń. Poszczególne kraje przeznaczały na uzbrojenie coraz większe środki finansowe. Był to czas gwałtownego rozwoju przemysłu oraz wdrażania do użytku nowych wynalazków i rodzajów broni. Produkowano nowoczesne działa i moździerze o coraz większym zasięgu, a w 1884 r. Brytyjczycy skonstruowali pierwszy w pełni automatyczny karabin. Ponadto rozbudowywano flotę wojenną, szczególnie w Wielkiej Brytanii i Niemczech. Do służby weszły wielkie pancerniki, które były wyposażane w coraz potężniejszą artylerię, oraz dysponujące torpedami okręty podwodne. W armiach europejskich mocarstw zaczęto tworzyć siły powietrzne, w których skład wchodziły balony, sterowce, a potem także samoloty. Wojska wielu państw dysponowały poza tym działami kolejowymi i pociągami pancernymi.

Dreadnought 1 [czyt.: drednot] to brytyjski okręt, którego skonstruowanie dało początek nowemu typowi pancerników. Zastosowane w nim ulepszenia okazały się tak znaczące, że wszystkie okręty tego typu nazywano drednotami. Dzięki nowym rozwiązaniami drednoty dysponowały potężną artylerią.

- *fotografia kolorowana, Wielka Brytania, XX w.*

? Wymień nowe rodzaje broni wprowadzone w armiach państw europejskich na przełomie XIX i XX w.

WOJNY BAŁKAŃSKIE

1. Wylicz państwa, które zdobyły terytoria kosztem Turcji w wyniku I wojny bałkańskiej.
2. Wymień państwa, które na skutek wojen bałkańskich uzyskały największe zdobycze terytorialne.

ZAMACH W SARAJEWIE

Pierwsze lata XX w. przyniosły rosnące napięcie pomiędzy państwami trójporozumienia i trójprzymierza. Do rozpoczęcia działań zbrojnych brakowało jedynie pretekstu. Ostatecznie stał się nim zamach na następcę tronu Austro-Węgier, Franciszka Ferdynanda Habsburga. Stało się to **28 czerwca 1914 r.** w Sarajewie – stolicy Bośni i Hercegowiny. Arcyksięcia i jego żonę zastrzelił serbski nacjonalista Gawriło Princip z organizacji Młoda Bośnia. Władze w Wiedniu postanowiły wykorzystać okazję do rozprawienia się z Serbią, zagrażającą ich wpływom na Półwyspie Bałkańskim. Austriacy oskarżyli serbski rząd o zorganizowanie zamachu i wystosowali ultimatum. Spełnienie wszystkich żądań oznaczałoby dla Serbii utratę niepodległości, dlatego rząd w Belgradzie zgodził się na większość z nich, lecz odmówił prowadzenia dochodzenia przez śledczych z Austro-Węgier na swoim terytorium. W Wiedniu uznano tę odpowiedź za niewystarczającą i **28 lipca 1914** r. oficjalnie wypowiedziano Serbii wojnę. Jak się wkrótce okazało, konflikt między tymi dwoma państwami stał się przyczyną jednego z największych konfliktów militarnych w dziejach świata.

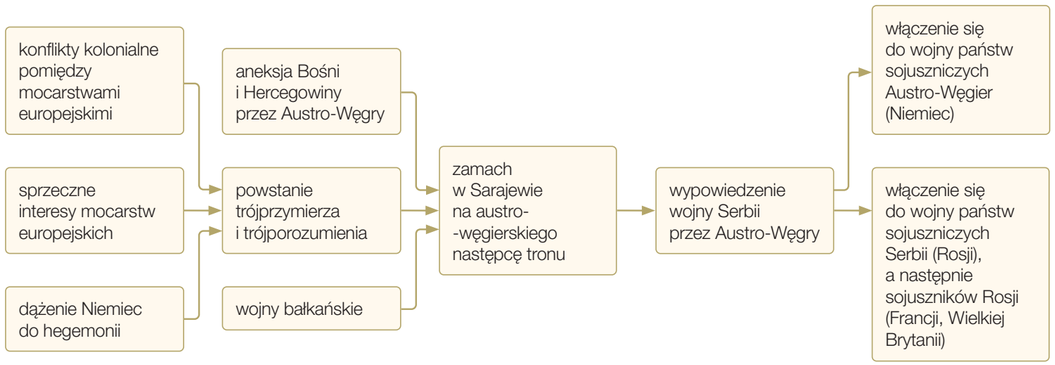

Zamach na arcyksięcia Franciszka Ferdynanda 1 został przeprowadzony na jednej z ulic Sarajewa. Oprócz następcy tronu zginęła także jego żona Zofia von Hohenberg [czyt.: hoenberg] 2. Zamachowiec Gawriło Princip 3 próbował na miejscu popełnić samobójstwo, jednak zażyta przez niego trucizna nie zadziałała. Ostatecznie został aresztowany. Ze względu na młody wiek skazano go na dwadzieścia lat więzienia. Zmarł cztery lata po zamachu.

▪ *ilustracja, Francja, 1914 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak doszło do wybuchu I wojny światowej?

ĆWICZENIA

1. Omów wpływ polityki Niemiec na przełomie XIX i XX w. na światowy układ sił.
2. Wyjaśnij, dlaczego ukształtowały się dwa przeciwstawne sojusze: trójprzymierze i trójporozumienie.

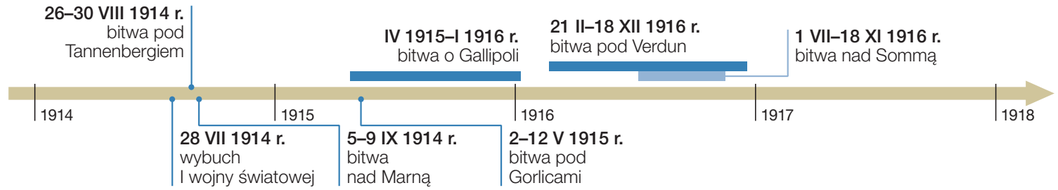
DLA ZAINTERESOWANYCH

B. Jelavich, *Historia Bałkanów. Wiek XX*, Kraków 2005.
M.S. Neiberg, *Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków*, tłum. B. Gutowska-Nowak, Kraków 2013.

2 FRONTY WIELKIEJ WOJNY

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przebieg rozszerzania się światowego konfliktu w 1914 r. o kolejne państwa,
- charakter działań wojennych na różnych frontach.

WYBUCH I WOJNY ŚWIATOWEJ

Latem 1914 r., w ciągu kilku tygodni od wypowiedzenia wojny **Serbii** przez **Austro-Węgry**, do konfliktu przystępowały kolejne państwa, które w ten sposób wywiązywały się z zawartych wcześniej sojuszy. Po stronie Serbii opowiedziała się Rosja, Austro-Węgrom przyszły zaś z pomocą Niemcy. Wkrótce w ramach ententy do wojny po stronie Rosji i Serbii włączyły się Francja i Wielka Brytania oraz, jeszcze w 1914 r., Japonia. Państwa centralne natomiast już w 1914 r. poparła Turcja, a rok później Bułgaria. W maju 1915 r. z trójprzymierza wystąpiły Włochy i, wbrew wcześniejszym zobowiązaniom, poparły ententę. W kolejnych latach opowiedziało się za nią także wiele innych państw. Jednak decydujące znaczenie miało przystąpienie do konfliktu w 1917 r. Stanów Zjednoczonych (więcej na ten temat na s. 115).

W ten sposób początkowo lokalna wojna niebawem stała się konfliktem globalnym, nazywanym **Wielką Wojną** lub **I wojną światową**. Działania wojenne toczyły się na lądach oraz morzach i oceanach z użyciem coraz nowocześniejszej broni. Objęły nie tylko Europę, lecz także Azję, Amerykę Północną, a nawet Afrykę, Amerykę Południową i Oceanię.

NIEUDANA WOJNA BŁYSKAWICZNA

Latem 1914 r. obie strony konfliktu zmobilizowały siły o niespotykanej dotąd liczebności. Państwa ententy dysponowały 12 mln żołnierzy, a państwa centralne – 8 mln, przy czym to Niemcy i Austro-Węgry miały znaczącą przewagę w sprzęcie. Wielka Wojna rozpoczęła się od nieudanego ataku armii Austro-Węgier na Serbię. Decydujące dla losów wojny okazały się jednak działania na froncie zachodnim w północnej Francji i Belgii.

Niemieccy 1 **i francuscy** 2 **rekruci** wyruszali na front pełni entuzjazmu. Byli przekonani, że wojna potrwa krótko, a zwycięstwo ich strony jest pewne. Rzeczywistość okazała się jednak zupełnie inna – długotrwały i krwawy konflikt pochłonął miliony ofiar po obu stronach.

▪ *fotografie, Niemcy i Francja, 1914 r.*

Na początku sierpnia armia niemiecka przystąpiła do ofensywy realizowanej według planu **wojny błyskawicznej**, opracowanego przez feldmarszałka Alfreda von Schlieffena [czyt.: fon szlifena]. Plan ten przewidywał kolejno:

- obejście przez terytorium Belgii francuskich umocnień na granicy z Niemcami,
- zdobycie Paryża i szybki podbój państwa francuskiego,
- skierowanie niemieckich wojsk na wschód przeciw Rosji.

W nocy z 3 na 4 sierpnia armia niemiecka przekroczyła granicę Belgii, której neutralność gwarantowały porozumienia mocarstw, i po zajęciu jej terytorium zaatakowała Francję. Okazało się, że plan trzeba szybko zmodyfikować, gdyż armia carska została zaskakująco sprawnie zmobilizowana, a jej oddziały wkroczyły do Prus Wschodnich. Zmusiło to niemieckie dowództwo do odesłania na wschód części wojsk skierowanych początkowo przeciwko Belgii i Francji.

To właśnie konieczność podjęcia walki na dwa fronty przez armię niemiecką osłabiła jej natarcie i pozwoliła Francuzom na umocnienie swoich pozycji. Wraz z wojskami belgijskimi oraz brytyjskimi francuscy żołnierze mogli stawić zacięty opór najeźdźcom. Ostatecznie na początku września 1914 r. niemiecka ofensywa na Paryż została zatrzymana w bitwie nad **rzeką Marną** przez siły francuskie dowodzone przez **Ferdynanda Focha** (jego biogram na s. 97).

WOJNA POZYCYJNA NA FRONCIE ZACHODNIM

Niemiecka koncepcja wojny błyskawicznej nie sprawdziła się i pod koniec 1914 r. sytuacja militarna na zachodzie Europy zaczęła się stabilizować. Rozpoczął się okres **wojny pozycyjnej**. Linia frontu ciągnęła się od Morza Północnego do granic Szwajcarii (przyjrzyj się mapie na s. 97). Pomiędzy okopami walczących stron znajdował się wąski pas terenu zwany ziemią niczyją. Przez kolejne cztery lata obie strony przeprowadziły wiele prób przełamania linii frontu, jednak bez oczekiwanych skutków. Jedna z największych i najbardziej krwawych bitew I wojny światowej toczyła się w 1916 r. pod Verdun [czyt.: wer**dę**] (więcej o niej w Symbolach epoki na s. 104–105). Podczas trwającej prawie 10 miesięcy ofensywy niemieckiej zginęło tam łącznie blisko 700 tys. żołnierzy.

W celu zdobycia przewagi na froncie zarówno wojska ententy, jak i państw centralnych zaczęły korzystać z najnowszych osiągnięć ówczesnej nauki i techniki (więcej na ten temat na infografice na s. 98–99). W lecie 1915 r. w okolicach belgijskiej miejscowości Ypres [czyt.: ipr] Niemcy po raz pierwszy na froncie zachodnim użyli gazów bojowych. Z kolei w 1916 r. nad rzeką Sommą, podczas największej bitwy I wojny światowej, Brytyjczycy jako pierwsi do przełamania linii obrony Niemców wykorzystali czołgi. Obie strony używały także samolotów, balonów i sterowców, które prowadziły działalność rozpoznawczą, bombardowały wojska lądowe oraz zwalczały lotnictwo przeciwnika.

CIEKAWOSTKA

Taksówką na front

Bitwa nad Marną rozgrywała się zaledwie kilkadziesiąt kilometrów od Paryża. W obliczu zagrożenia stolicy francuskie dowództwo wykorzystywało wszystkie możliwe metody dostarczenia oddziałów na front, m.in. taksówki. Przykładowo 5 września 1914 r. 630 samochodami przewieziono w rejon walk ok. 3 tys. żołnierzy. Koszt wynajęcia taksówek pokrył rząd francuski.

Francuscy kawalerzyści wyjeżdżający na front w taksówkach budzili sensację na ulicach Paryża.

▪ *fotografia, Paryż, 1914 r.*

CIEKAWOSTKA

Rozejm bożonarodzeniowy

W 1914 r. na froncie zachodnim walczące strony zawarły rozejm bożonarodzeniowy. Doszło do niego w okolicach miasta Ypres w Belgii. W noc wigilijną niemieccy żołnierze udekorowali okop ozdobami bożonarodzeniowymi. Wkrótce alianci i Niemcy śpiewali kolędy i wykrzykiwali w swoim kierunku życzenia świąteczne. Następnego dnia żołnierze obu stron wyszli na ziemię niczyją. Nastąpiła wymiana drobnych podarunków. Oficerowie obu stron ustalili zawieszenie broni do drugiego dnia świąt. Rozegrano nawet mecz piłkarski Anglia–Niemcy.

Mecz piłki nożnej na linii frontu pomiędzy okopami wrogich stron stanowił rzadką chwilę wytchnienia dla walczących żołnierzy. W późniejszym czasie na froncie zdarzały się również inne mecze piłkarskie pomiędzy walczącymi stronami. Uczestniczyli w nich także polscy legioniści.

▪ *fotografia, Belgia, 1914 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

FERDYNAND FOCH

1851–1929

Był dowódcą i teoretykiem wojskowym. We wrześniu 1914 r. dowodził francuską armią, która w bitwie nad Marną zatrzymała niemiecką ofensywę, dzięki czemu został bohaterem narodowym. Od stycznia 1918 r. był naczelnym wodzem sił ententy i przyjął w listopadzie 1918 r. kapitulację Niemiec. Po wojnie wspierał odradzające się państwo polskie, m.in. uniemożliwiając niemiecką interwencję zbrojną w czasie powstania wielkopolskiego. Za zasługi dla II Rzeczypospolitej otrzymał w 1923 r. tytuł marszałka Polski.

POSTAĆ HISTORYCZNA

PAUL VON HINDENBURG

1847–1934

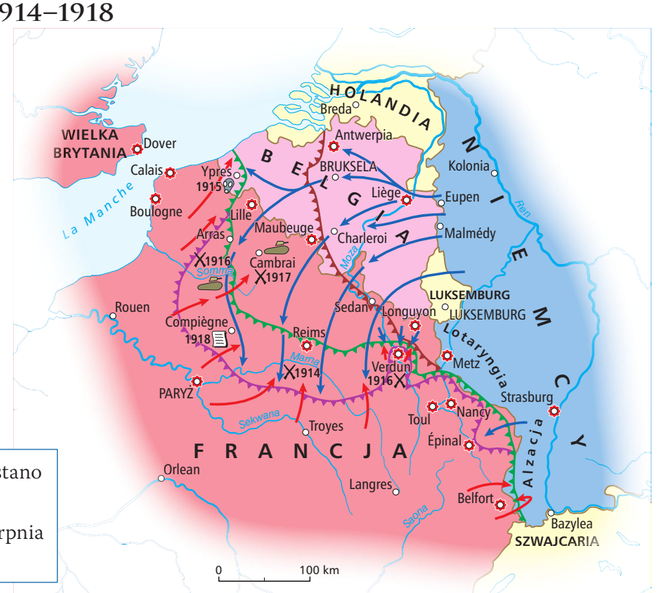

Był niemieckim dowódcą wojskowym i politykiem. Jako żołnierz armii pruskiej uczestniczył m.in. w wojnach z Austrią (1866) i Francją (1870–1871). W sierpniu 1914 r. odniósł zwycięstwo nad Rosjanami w bitwie pod Tannenbergiem. Triumf przyniósł mu popularność w Niemczech. W listopadzie 1914 r. został mianowany feldmarszałkiem i objął dowództwo frontu wschodniego. W latach 1916–1918 pełnił funkcję szefa sztabu generalnego. W latach 1925–1934 był prezydentem Niemiec.

FRONT ZACHODNI W LATACH 1914–1918

LEGENDA

- państwa ententy i jej sojusznicy
- państwa centralne
- państwa neutralne
- kierunek działań wojsk niemieckich
- kierunek działań wojsk ententy
- zasięg działań wojsk niemieckich do końca sierpnia 1914 r.
- linia frontu pod koniec 1914 r.
- linia frontu w listopadzie 1918 r.
- ważniejsze bitwy
- ważniejsze twierdze
- miejsce użycia gazów bojowych przez wojska niemieckie
- ważniejsze bitwy z użyciem czołgów
- miejsce podpisania rozejmu z Niemcami

? 1. Wymień bitwy, podczas których wykorzystano czołgi i gazy bojowe.

2. Opisz, jak zmieniała się linia frontu od sierpnia do końca 1914 r.

WOJNA POZYCYJNA NA FRONCIE ZACHODNIM

Walki na froncie zachodnim trwały nieprzerwanie przez ponad cztery lata. Wzdłuż linii frontu walczące strony rozbudowywały swoje umocnienia. Wprowadzały również nowe typy broni, które miały dać przewagę nad przeciwnikiem. Jednak mimo olbrzymiej liczby ofiar oraz ogromnych nakładów sił i środków żadna ze stron nie była w stanie osiągnąć zwycięstwa.

Samoloty były używane do obserwowania pozycji przeciwnika, kierowania ostrzałem artylerii i atakami piechoty. Z czasem coraz lepiej je uzbrajano, dzięki czemu toczyły pojedynki z samolotami wroga i ostrzeliwały oddziały naziemne.

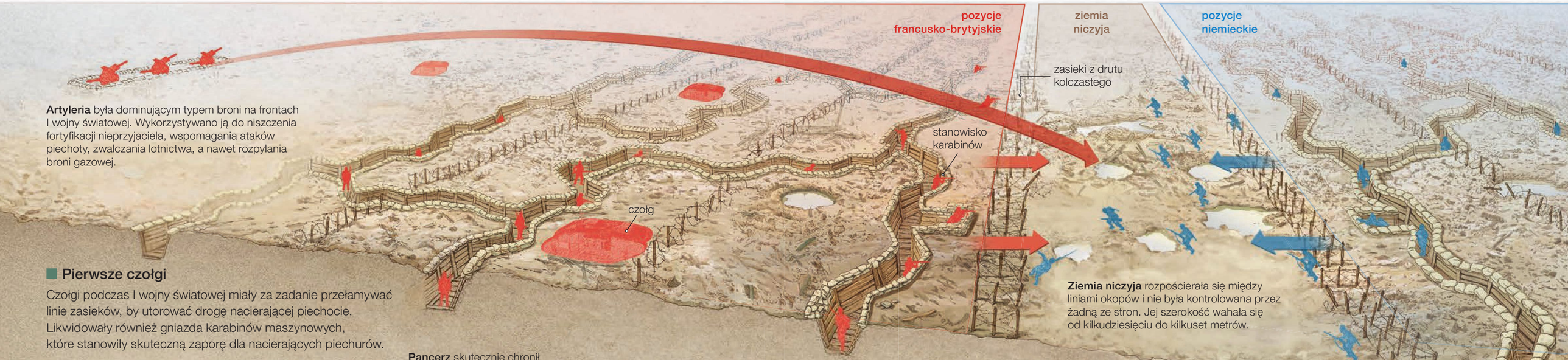
Broń gazowa

Gazy bojowe, takie jak gaz musztardowy czy fosgen, rozpylano ze specjalnych butli lub za pomocą pocisków artyleryjskich. Żołnierze przeciwnika porażeni gazem bojowym dusili się lub ulegali poparzeniom i tracili wzrok.

Maski przeciwgazowe z filtrami węglowymi pozwalały wychwytywać rozpylone w powietrzu gazy bojowe. Należały do wynalazków z okresu tej wojny, które znalazły zastosowanie w produkcji cywilnej.

Artyleria była dominującym typem broni na frontach I wojny światowej. Wykorzystywano ją do niszczenia fortyfikacji nieprzyjaciela, wspomagania ataków piechoty, zwalczania lotnictwa, a nawet rozpylania broni gazowej.

Ziemia niczyja rozpościerała się między liniami okopów i nie była kontrolowana przez żadną ze stron. Jej szerokość wahała się od kilkudziesięciu do kilkuset metrów.

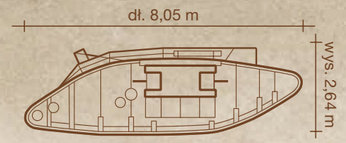
Pierwsze czołgi

Czołgi podczas I wojny światowej miały za zadanie przełamywać linie zasieków, by utorować drogę nacierającej piechocie. Likwidowały również gniazda karabinów maszynowych, które stanowiły skuteczną zaporę dla nacierających piechurów.

Karabiny maszynowe i działa, z których ostrzeliwano broniącego się przeciwnika, umieszczano z każdej strony czołgu.

Pancerz skutecznie chronił załogę czołgu przed ostrzałem karabinów maszynowych.

Gąsienice pozwalały pokonywać przeszkody na polu bitwy: głębokie okopy, grząskie, błotniste tereny ziemi niczyjej i zasieki.

Okopy bunkry i zasieki

Umocnienia składały się z wielokilometrowych linii okopów, zasieków z drutu kolczastego, a także bunkrów. Niektóre z nich były bardzo rozbudowane i miały nawet kilka kondygnacji.

Karabiny maszynowe dzięki swojej szybkostrzelności niezwykle skutecznie się sprawdzały w odpieraniu ataku piechoty. Każdy karabin był obsługiwany przez strzelca [1] i kilku innych żołnierzy, którzy pomagali mu w ładowaniu broni [2] i dostarczali amunicję [3].

TEKST ŹRÓDŁOWY

BITWA NAD SOMMĄ

Walki nad Sommą toczyły się od lipca do listopada 1916 r. i pochłonęły łącznie ponad milion ofiar. Przebieg bitwy opisał jeden z jej uczestników, Niemiec Ernst Jünger [czyt.: jinger].

Później pomaszerowaliśmy rzędem jeden za drugim. Każdy miał rozkaz trzymać się bezwarunkowo poprzednika. Zaraz u wyjścia z miejscowości zauważył nasz przewodnik, że zbłądził. Byliśmy zmuszeni wracać pod silnym ogniem szrapnelowym[1]. Potem posuwaliśmy się biegiem przeważnie otwartym polem wzdłuż wyłożonej dla orientacji białej taśmy, która była postrzelana na kawałki. Często, gdy przewodnik zgubił drogę, musieliśmy się zatrzymywać właśnie na najpodlejszych miejscach. Przy tym dla zachowania łączności nie wolno było się kłaść... Dalej! W mocno ostrzeliwanym parowie drużyny zatrzymały się. Położyć się! Odrażający przenikliwy zapach pouczył nas, że to przejście pociągnęło już wiele ofiar...

Dalej! Dalej! Ludzie padali w biegu. Groziliśmy im twardo, aby wypompowali ostatnie natężenie sił ze swych wyczerpanych ciał. Ranni z krzykiem o pomoc, na który nie zwracano uwagi, walili się do lejów na prawo i lewo. Szliśmy dalej z oczami wlepionymi w poprzednika rowem, sięgającym do kolan, utworzonym z łańcucha olbrzymich lejów. Polegli leżeli tam jeden obok drugiego. Z odrazą deptała noga po miękkich, poddających się ciałach. Także ranionych, padających po drodze, czekała dola, że ich zdepcą buty pędzących z tyłu. I ciągle ten mdły zapach...

Źródło: E. Jünger, *Książę piechoty*, tłum. J. Gałady, Warszawa 1935, s. 58–59.

[1] Szrapnel – pocisk zawierający liczne odłamki do rażenia przeciwnika.

Natarcie niemieckiej piechoty w chmurze gazu bojowego na froncie zachodnim.
- *fotografia, Francja, 1916 r.*

? **1.** Opisz, z jakimi trudnościami musieli mierzyć się żołnierze na froncie zachodnim.
2. Przedstaw, jak we wspomnieniach Ernsta Jüngera opisana jest ziemia niczyja.

FRONT WSCHODNI

Podczas ofensywy na Francję Niemcy, zgodnie z założeniami planu Schlieffena, pozostawili na wschodzie niewielkie siły. Wykorzystali to sojusznicy Francuzów i Brytyjczyków – Rosjanie – i w sierpniu 1914 r. rozpoczęli ofensywę w kierunku austriackiej Galicji i Prus Wschodnich. Aby zatrzymać Rosjan, Niemcy musieli przerzucić część sił z zachodu na front wschodni, gdzie w dniach 26–30 sierpnia 1914 r. rozegrała się wielka bitwa **pod Tannenbergiem**. Armia niemiecka okrążyła wówczas i rozgromiła dwie niewspółpracujące ze sobą rosyjskie armie. Kolejna bitwa, nad Jeziorami Mazurskimi, stoczona we wrześniu, ostatecznie zdecydowała o klęsce wojsk rosyjskich.

Inaczej wyglądała sytuacja na austriacko-rosyjskim odcinku frontu. Wojska austro-węgierskie ponosiły kolejne porażki, a dodatkowo na skutek silnego uderzenia wojska carskie zajęły tereny aż do linii Karpat. Dopiero w maju 1915 r., dzięki wsparciu armii niemieckiej, Austro-Węgry pokonały

CIEKAWOSTKA

Druga bitwa pod Grunwaldem?

Starcie między wojskami niemieckimi a rosyjskimi w sierpniu 1914 r. rozgrywało się na olbrzymim obszarze, jednak do historii przeszło jako bitwa pod Tannenbergiem. Było to bezpośrednie nawiązanie do bitwy z 1410 r., która w Polsce jest nazywana bitwą pod Grunwaldem, a którą niemiecka historiografia określa jako bitwę pod Tannenbergiem (niemiecka nazwa Stębarku, wsi w pobliżu Grunwaldu). Zwycięstwo z 1914 r. było przedstawiane przez niemiecką propagandę jako rewanż na Słowianach za klęskę Krzyżaków sprzed 504 lat.

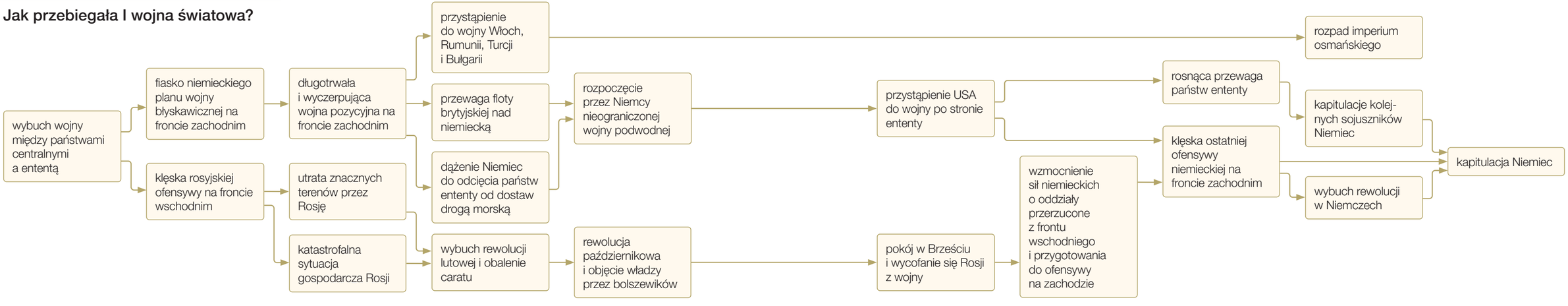
Mauzoleum Hindenburga zostało wzniesione w okolicach Tannenbergu w okresie międzywojennym i stało się miejscem spoczynku i kultu najwybitniejszego niemieckiego dowódcy I wojny światowej, a później prezydenta Niemiec.
- *fotografia, Tannenberg, 1935 r.*

Hitlerowcy organizowali w mauzoleum w Tannenbergu nazistowskie uroczystości, fetując na nich dawnych dowódców armii cesarskiej.
- *fotografia, Niemcy, 1914 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak przebiegała I wojna światowa?

Rosjan w bitwie pod Gorlicami. Po tej klęsce Rosjanie zostali zmuszeni do odwrotu, armie państw centralnych zajęły zaś całe Królestwo Kongresowe, Litwę oraz część Wołynia i Białorusi. W 1916 r. siły rosyjskie podjęły ostatnią, nieudaną próbę odzyskania utraconych terenów, okupioną olbrzymimi stratami. W kolejnych latach linia frontu na wschodzie nie ulegała większym zmianom i ciągnęła się od Zatoki Ryskiej do Morza Czarnego (przyjrzyj się mapie poniżej). Walki na wschodzie przybrały głównie charakter wojny manewrowej, podczas której wojska często przemieszczały się w celu uzyskania jak najlepszej pozycji do ataku. Ostatecznie po wybuchu rewolucji w Rosji (więcej o tych wydarzeniach na s. 106–111) zmagania na froncie wschodnim zakończyły się zwycięstwem państw centralnych i zawarciem z Rosją Sowiecką pokoju w Brześciu 3 marca 1918 r. (więcej o nim na s. 111).

WALKI W EUROPIE W LATACH 1914–1916

LEGENDA

- granice państw w 1914 r.
- państwa centralne i ich sojusznicy
- państwa ententy i ich sojusznicy
- państwa neutralne
- Sarajewo – zamach na arcyksięcia Franciszka Ferdynanda 28 VI 1914 r.
- 1 VIII 1914 – data przystąpienia do wojny po stronie państw centralnych
- 3 VIII 1914 – data przystąpienia do wojny po stronie państw ententy
- kierunki działań wojsk państw centralnych
- kierunki działań wojsk państw ententy

Linie frontów:

- latem i jesienią 1914 r.
- pod koniec 1914 r.
- pod koniec 1915 r.
- pod koniec 1916 r.

- ważniejsze bitwy
- ważniejsze bitwy morskie
- ważniejsze twierdze
- ataki bombowe lotnictwa niemieckiego

? 1. Wymień państwa, które w 1914 r. przystąpiły do wojny po stronie ententy.
2. Wylicz największe bitwy w czasie I wojny światowej.

FRONT BAŁKAŃSKI I WŁOSKI

Dopiero w 1915 r., gdy po stronie trójprzymierza w wojnie opowiedziała się Bułgaria, udało się Austro-Węgrom zająć Serbię. W 1916 r. po stronie ententy wystąpiła Rumunia, lecz szybko została pokonana przez siły bułgarskie i niemieckie. Rok później do wojny z państwami centralnymi przystąpiła Grecja, która z pomocą sił francuskich i brytyjskich pokonała wojska bułgarskie.

Turcja stanęła po stronie państw centralnych, dlatego w odpowiedzi kraje ententy podjęły działania zbrojne. Próbowały zająć Stambuł oraz cieśniny czarnomorskie – Dardanele i Bosfor. Ich opanowanie znacznie ułatwiłoby łączność morską aliantów zachodnich z Rosją. Bitwa o **Gallipoli** w pobliżu Dardaneli trwała od kwietnia 1915 do stycznia 1916 r. i zakończyła się klęską ententy. W krwawych walkach zginęło łącznie ponad 130 tys. żołnierzy.

Gdy w 1915 r. do wojny po stronie ententy przystąpiły Włochy, ich dawni sojusznicy – Austro-Węgry i Niemcy – byli zmuszeni do skierowania na front włoski swoich armii. Działania wojenne toczyły się przeważnie w górzystym terenie i nie przynosiły ostatecznego rozstrzygnięcia. Angażowały jednak znaczną część sił państw centralnych, które nie mogły zostać wykorzystane do walk na innych frontach.

WYPOSAŻENIE ŻOŁNIERZY W CZASIE WIELKIEJ WOJNY

Wojna pozycyjna na froncie zachodnim wymogła zmiany w umundurowaniu i wyposażeniu żołnierzy. Stroje stawały się coraz mniej jaskrawe. Używano maskujących barw, aby walczący nie byli łatwo widoczni dla wroga. Dawne nakrycia głowy zastąpiono hełmami, ponieważ czapki nie chroniły przed odłamkami artyleryjskimi.

1914 r. 1918 r. 1914 r. 1918 r.

Umundurowanie żołnierzy francuskich zdecydowanie uproszczono. Został też zmniejszony ich ekwipunek, ponieważ nie musieli już być przygotowani na długie marsze, za to większość czasu spędzali w okopach. Dodatkowo do wyposażenia weszły maski gazowe i lekkie karabiny maszynowe.

Mundury wojsk niemieckich w okresie I wojny światowej zmieniły barwę z niebieskiej na szarozieloną, co ułatwiało maskowanie. Dawne hełmy z charakterystycznym kolcem, zwane pikielhaubami, wyszły z użycia jako zbyt kosztowne w produkcji i utrudniające ukrywanie się w okopach.

? Wyjaśnij, jakie zmiany w umundurowaniu i wyposażeniu żołnierzy wymogła I wojna światowa.

ĆWICZENIA

1. Oceń, jakie skutki dla państw centralnych miało fiasko planu wojny błyskawicznej.
2. Scharakteryzuj wojnę pozycyjną na froncie zachodnim.
3. Omów różnice między działaniami zbrojnymi na froncie wschodnim i zachodnim.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Borodziej, M. Górny, *Nasza wojna*, t. 2: *Narody 1917–1923*, Warszawa 2018.
J. Centek, *Verdun 1916*, Warszawa 2009.
A. Nieuważny, *Zapomniana wojna. Front wschodni I wojny światowej*, Olszanica 2016.

VERDUN

Miasto to stało się symbolem i przedmiotem podziwu wszystkich, którzy wiązali swe nadzieje ze zwycięstwem sztandaru francuskiego.

Józef Piłsudski

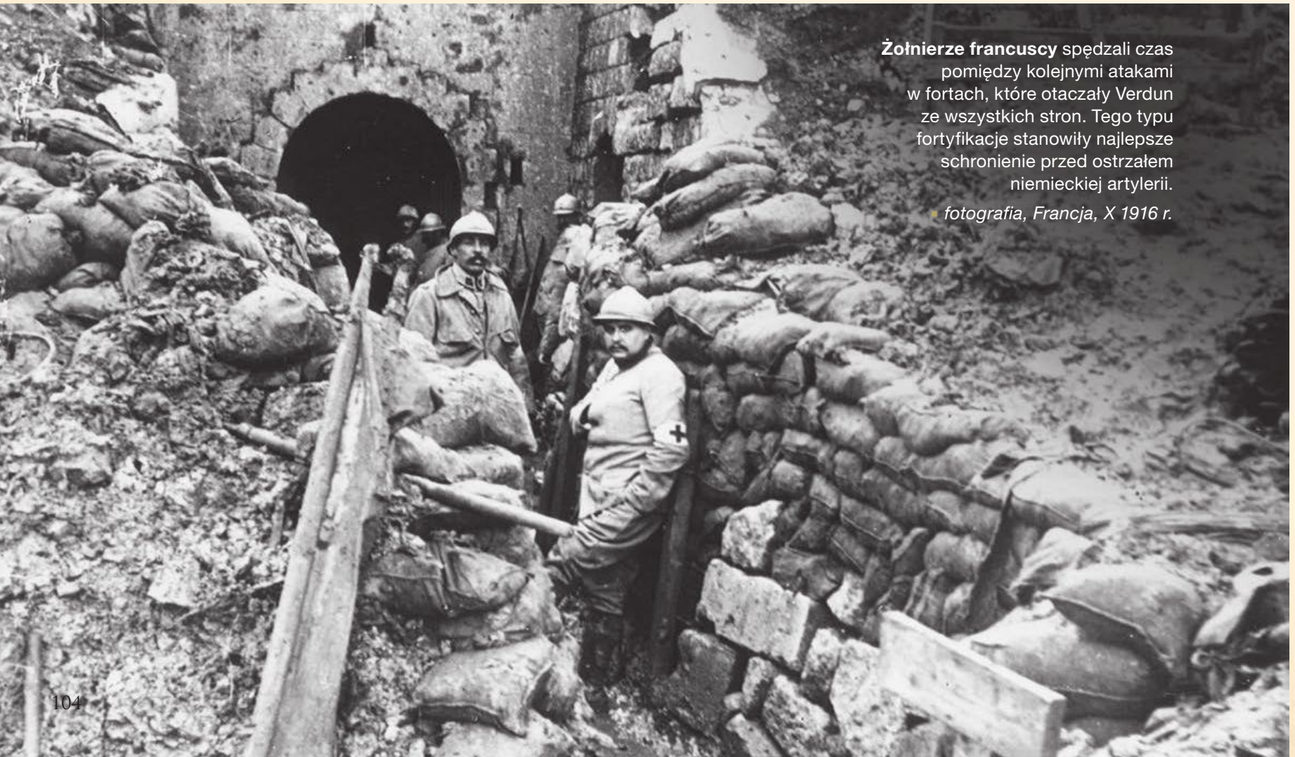
„SERCE FRANCJI"

Na początku 1916 r. państwa centralne uzyskiwały przewagę na wszystkich frontach I wojny światowej. W tej sytuacji ich główne siły miały być wykorzystane do przełamania frontu na Zachodzie. Celem dla nich stało się niewielkie miasto – a jednocześnie twierdza – Verdun. To miasteczko, położone w Lotaryngii, ze względu na strategiczne i symboliczne znaczenie, było nazywane „sercem Francji". Przez niemal cały rok 1916 toczyła się tam najkrwawsza bitwa I wojny światowej, w której starły się wojska niemieckie i francuskie.

„PIEKŁO VERDUN"

Ofensywa niemiecka pod Verdun rozpoczęła się 21 lutego 1916 r. Początkowe działania zaczepne wojsk niemieckich szybko przekształciły się w walki, które historycy nazwali wojną na wyniszczenie. Niemcy zgromadzili ponad 50 dywizji i ogromne siły artylerii, zyskując kilkukrotną przewagę, co jednak nie przyniosło im szybkiego zwycięstwa. Francuskie załogi dzielnie odpierały w fortyfikacjach kolejne niemieckie natarcia. Działaniami obronnymi po stronie francuskiej sprawnie kierował gen. Philippe Pétain [czyt.: fi**lip** pe**tę**].

Dziennie walczące strony wystrzeliwały do 300 tys. pocisków artyleryjskich, a na jeden kilometr frontu przypadało ok. 110 dział. Po miesiącach walk Niemcy gigantycznym kosztem na krótko zajęli niewielki obszar. Jesienią Francuzi przeprowadzili zaś kilka kontrnatarć, dzięki którym udało im się odzyskać to, co niemieccy żołnierze zdobyli w ciągu 10 miesięcy walk. 18 grudnia francuski kontratak został przerwany, a obie armie wróciły w zasadzie na pozycje zajmowane na początku bitwy. Ostatecznie nikomu nie udało się osiągnąć przewagi w terenie, a obie armie poniosły przy tym olbrzymie straty. Łącznie w bitwie pod Verdun zginęło ok. 700 tys. żołnierzy.

Żołnierze francuscy spędzali czas pomiędzy kolejnymi atakami w fortach, które otaczały Verdun ze wszystkich stron. Tego typu fortyfikacje stanowiły najlepsze schronienie przed ostrzałem niemieckiej artylerii.

▪ *fotografia, Francja, X 1916 r.*

JAKI BYŁ CEL BITWY?

Historycy spierają się, jaki był rzeczywisty cel bitwy. Czy Niemcom chodziło o zdobycie twierdzy Verdun i otwarcie drogi na Paryż, czy o przerwanie frontu i okrążenie sił francuskich? Belgijski historyk Jacques de Launay [czyt.: żak de lo**ne**] podsumował jednak bitwę pod Verdun następująco: *Na początku roku 1916 siły walczących są tak z jednej, jak i z drugiej strony zarazem zbyt silne, by łudzić się nadzieją na szybkie zwycięstwo, jak i zbyt słabe, aby podjąć decydujące działania. Obie strony decydują się więc na prowadzenie wojny wyniszczającej aż do chwili zachwiania równowagi sił.* Najprawdopodobniej celem bitwy pod Verdun było więc liczebne wycieńczenie francuskiej armii, a jednocześnie załamanie jej morale. To zaś miało spowodować wycofanie się Francji z wojny.

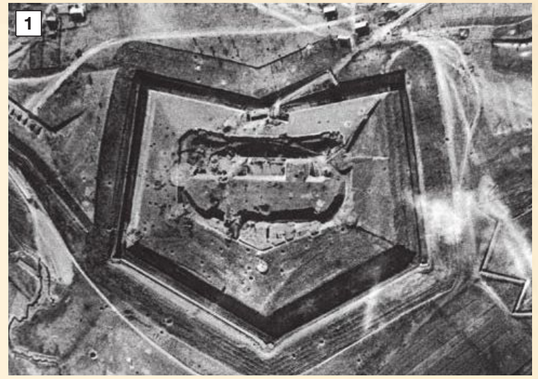
BITWA POD VERDUN W TRADYCJI

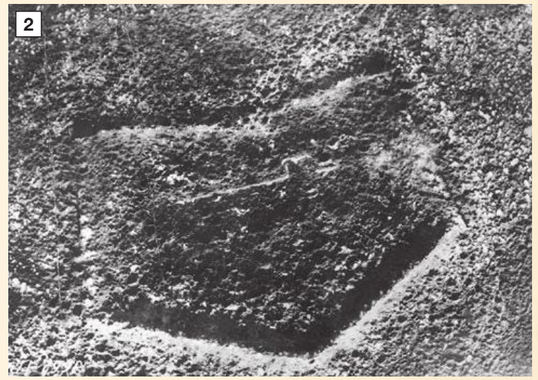
Francuzi uznali bitwę za sukces, ponieważ dzięki bohaterskiej postawie obrońców Niemcom nie udało się przerwać linii frontu. Verdun stało się we Francji symbolem odwagi, niezłomności i zwycięstwa w I wojnie światowej. Dowodzącego obroną Verdun gen. Pétaina okrzyknięto bohaterem narodowym Francji. Pomimo ogromnych strat poniesionych przez francuską armię walki pod Verdun nie wykrwawiły jej do tego stopnia, by Republika Francuska wycofała się z wojny. Zatem cel bitwy prowadzonej przez Niemców – wyniszczenie sił przeciwnika – nie został osiągnięty.

Niemcy uznali Verdun za synonim klęski, rozpamiętywanej aż do 1940 r., kiedy to znów najechali Francję i zdobyli twierdzę w ciągu 24 godzin. W propagandzie niemieckiej ten sukces był opisywany jako udany rewanż za porażkę w najbardziej krwawej bitwie I wojny światowej.

Bitwa pod Verdun

Strony konfliktu	Republika Francuska	Cesarstwo Niemieckie
Głównodowodzący	Philippe Pétain, Robert Nivelle [czyt.: ni**wel**]	Erich von Falkenhayn, Paul von Hindenburg, Erich Ludendorff
Liczba żołnierzy	1 140 000	1 250 000
Straty	ok. 380 000 żołnierzy	ok. 340 000 żołnierzy

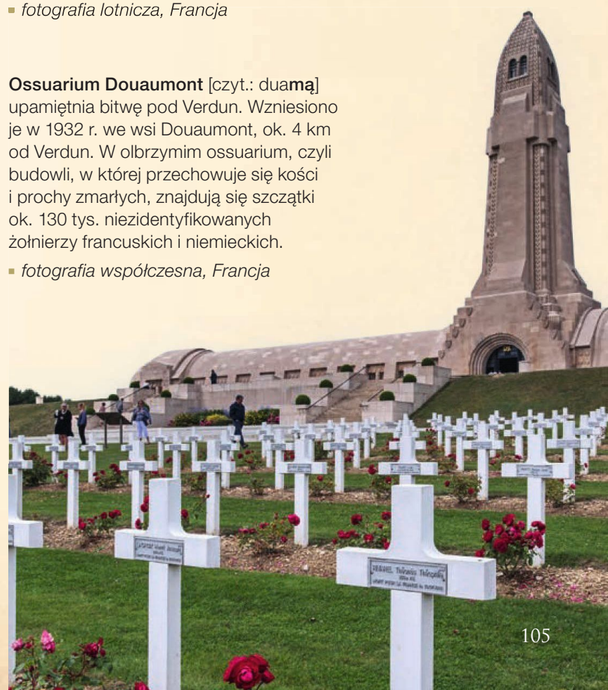

Fort Douaumont był jeszcze w lutym 1916 r. [1] najpotężniejszą fortyfikacją broniącą dostępu do Verdun. W wyniku intensywnego ostrzału przez artylerię obu walczących stron w listopadzie tego roku [2] w jego miejscu znajdowały się wyłącznie zgliszcza.

▪ *fotografia lotnicza, Francja*

Ossuarium Douaumont [czyt.: dua**mą**] upamiętnia bitwę pod Verdun. Wzniesiono je w 1932 r. we wsi Douaumont, ok. 4 km od Verdun. W olbrzymim ossuarium, czyli budowli, w której przechowuje się kości i prochy zmarłych, znajdują się szczątki ok. 130 tys. niezidentyfikowanych żołnierzy francuskich i niemieckich.

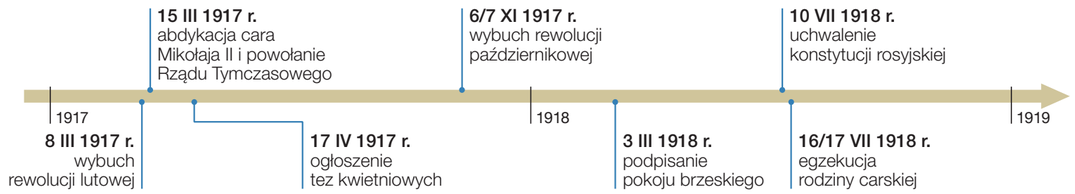
▪ *fotografia współczesna, Francja*

3 REWOLUCJE W ROSJI

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przyczyny i wynik rewolucji lutowej w Rosji,
- przebieg i skutki bolszewickiego zamachu stanu.

REWOLUCJA LUTOWA

W wyniku dotkliwych klęsk podczas I wojny światowej państwo rosyjskie stanęło na krawędzi zapaści gospodarczej, społecznej i politycznej. W kryzysie pogrążyły się przemysł i rolnictwo, a w społeczeństwie rosło niezadowolenie. Wobec braku wojennych sukcesów car Mikołaj II osobiście wyruszył na front, by stanąć na czele armii. Takie posunięcie stanowiło jednak znaczne zagrożenie dla autorytetu władcy, gdyż odtąd za wszystkie niepowodzenia odpowiadał osobiście. Sytuacja gospodarcza uległa dramatycznemu pogorszeniu na przełomie 1916 i 1917 r. W zakładach pracy stołecznego Piotrogrodu (do 1914 r. noszącego nazwę Petersburg) wybuchały strajki. W fabrykach powstawały rady delegatów robotniczych, które na początku 1917 r. zaczęły organizować demonstracje na ulicach stolicy. Coraz większe braki w zaopatrzeniu doprowadziły 8 marca (według kalendarza juliańskiego – 23 lutego 1917 r.) do masowego protestu kobiet, przez wiele godzin bezskutecznie próbujących zdobyć chleb. Następnego dnia manifestowało już 200 tys. osób. Władze, które początkowo nie podjęły działań przeciwko demonstrantom, przystąpiły do brutalnego tłumienia protestów.

WARTO WIEDZIEĆ

Grigorij Rasputin

Jedną z najbardziej wpływowych osób w państwie rosyjskim w ostatnich latach istnienia caratu stał się Grigorij Rasputin, który podawał się za mnicha, uzdrowiciela i proroka. Około 1905 r. trafił na dwór carski, gdzie zdobył zaufanie rodziny Romanowów, ponieważ potrafił zatamować krwotoki chorego ma hemofilię następcy tronu. Szybko zdobył wpływ na władzę, m.in. decydował o obsadzie stanowisk rządowych i wojskowych. Znienawidzony przez część arystokracji, został zamordowany przez spiskowców w grudniu 1916 r. Jego zabójców wykryto, lecz nie ukarano.

Grigorij Rasputin poszerzył swoje wpływy, gdy car przebywał na froncie. Wówczas rzekomy mnich uzależnił od siebie cesarzową.

- *fotografia, Rosja, XX w.*

? W jaki sposób Rasputin uzyskał wpływ na władzę w Rosji?

Rewolucja lutowa miała burzliwy przebieg, a w towarzyszących jej masowych demonstracjach licznych uczestniczyły setki tysięcy niezadowolonych Rosjan.

- *fotografia, Piotrogród, 1917 r.*

Od kul carskich żołnierzy zginęło lub zostało rannych wielu uczestników manifestacji. Pogorszyło to jedynie sytuację, a do protestu przyłączyli się żołnierze garnizonu Piotrogrodu, którzy odmówili strzelania do tłumu. Przeciwko carowi wystąpiła również Duma Państwowa. W rezultacie przebywający nadal na froncie władca został zmuszony do abdykacji. Powstał wówczas Rząd Tymczasowy, który 15 marca 1917 r. ogłosił likwidację caratu i przejął rządy w Rosji.

OKRES DWUWŁADZY

Po obaleniu caratu ukształtowały się w Rosji dwa ośrodki władzy. Oficjalnie najważniejsze decyzje w kraju podejmował **Rząd Tymczasowy**, kierowany od lipca przez premiera **Aleksandra Kiereńskiego**. Drugi ośrodek – Tymczasowy Komitet Wykonawczy – reprezentował **Radę Delegatów Robotniczych i Żołnierskich** Piotrogrodu. Największy wpływ na decyzje tej rady mieli członkowie partii socjalistycznych. Początkowo na lewicy dominowali socjaldemokraci – mienszewicy i eserowcy (zob. tabela poniżej). Z czasem jednak coraz większe znaczenie uzyskiwał najbardziej radykalny odłam lewicy – komuniści, zwani w Rosji **bolszewikami**, którym przewodził **Włodzimierz Lenin** (jego biogram poniżej).

CIEKAWOSTKA

Kalendarz juliański i gregoriański

Na początku XX w. prawie we wszystkich państwach europejskich obowiązywał kalendarz gregoriański. W Rosji jednak wciąż używano kalendarza juliańskiego. Różnica między datami w obu kalendarzach wynosiła wówczas 13 dni. Rewolucja lutowa wybuchła 23 lutego, czyli 8 marca według kalendarza gregoriańskiego. Z kolei data wybuchu rewolucji październikowej to odpowiednio 25 października (w kalendarzu juliańskim) i 7 listopada (w kalendarzu gregoriańskim). W 1918 r. bolszewicy po przejęciu władzy wprowadzili w Rosji kalendarz gregoriański.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁODZIMIERZ LENIN

1870–1924

Był działaczem rewolucyjnym, współtwórcą Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji i przywódcą jej skrajnego stronnictwa – bolszewików. Po rewolucji 1905 r. opuścił kraj. Wrócił w 1917 r. dzięki wydatnej pomocy Niemców, którzy liczyli, że działalność Lenina wywoła zamęt w Rosji. Po wybuchu rewolucji lutowej przybył do Piotrogrodu i stanął na czele bolszewików. Był jednym z organizatorów i liderów rewolucji październikowej. Został przewodniczącym Rady Komisarzy Ludowych. W kolejnych latach przyczynił się do powstania Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS) i był jego pierwszym przywódcą. Głosił hasła rewolucji proletariackiej i rozszerzenia jej na inne państwa Europy. Po śmierci pochowano go w specjalnie do tego celu wzniesionym mauzoleum przy moskiewskim Kremlu.

Rosyjskie stronnictwa polityczne

Partia	Przywódca	Charakterystyka partii
Bolszewicy	Włodzimierz Lenin	Ugrupowanie wyodrębniło się z Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji (SPRR). Nazwa partii pochodzi od słowa *bolszenstwo* (ros. ‘większość’), mimo że jej członkowie stanowili mniejszość w SPRR. Bolszewicy głosili potrzebę wycofania Rosji z wojny. Dążyli do przejęcia władzy na drodze zbrojnego przewrotu.
Mienszewicy	Julij Martow	Podobnie jak bolszewicy, wyodrębnili się z SPRR. Byli jednak stronnictwem bardziej umiarkowanym. Odrzucali ideę rewolucji proletariackiej, chcieli stopniowego reformowania państwa. Po rewolucji październikowej stronnictwo mienszewików zostało rozwiązane.
Eserowcy	Wiktor Czernow	Członkowie Partii Socjalistów-Rewolucjonistów (SR) głosili potrzebę reformy systemu kapitalistycznego. Pragnęli utworzenia państwa, w którym dominującą rolę odgrywaliby przedstawiciele chłopstwa. Po rewolucji lutowej na kilka miesięcy przejęli rządy, jednak po dojściu do władzy bolszewików ugrupowanie eserowców zostało zdelegalizowane.
Kadeci	Pawieł Milukow	Nazwa tego ugrupowania pochodzi od skrótu Ka-De, oznaczającego partię konstytucyjno-demokratyczną. Jej przedstawiciele chcieli przekształcenia Rosji w demokrację konstytucyjną. Jednocześnie opowiadali się za dalszym udziałem w wojnie. Ugrupowanie zostało zdelegalizowane przez bolszewików po rewolucji październikowej.

REWOLUCJE W ROSJI

Imperium Rosyjskie, toczące walki na froncie wschodnim, z każdym rokiem coraz bardziej odczuwało skutki wojny. Rosjanie ponosili porażki i utracili dużą część uprzemysłowionych terenów na zachodzie państwa. Społeczeństwo odczuwało dotkliwe niedobory żywności i towarów pierwszej potrzeby, a władze lekceważyły rodzące się protesty. W 1917 r. nastroje w największych miastach Rosji zwiastowały nadciągającą rewolucję.

Włodzimierz Lenin, przywódca bolszewików, wykorzystał hasła antywojenne do obalenia legalnego rządu i przejęcia władzy. Wbrew obietnicom jego rządy nie miały przynieść pokoju, lecz długotrwałą wojnę domową i bolszewicki terror.

1916

CESARSTWO ROSYJSKIE

Car Mikołaj II, skupiony na sprawach frontowych, lekceważył nastroje społeczne w swoim państwie.

- skandal Rasputina kompromitujący rodzinę carską
- całkowita utrata autorytetu przez cara
- duża liczba rosyjskich żołnierzy poległych i wziętych do niewoli
- straty terytorialne na zachodzie Imperium Rosyjskiego
- rosnąca bieda i głód panujące w rosyjskim społeczeństwie
- wysokie koszty prowadzenia wojny
- klęski armii rosyjskiej na froncie
- ogromne niezadowolenie społeczne w Rosji

Setki tysięcy rosyjskich żołnierzy podczas trzech lat wojny trafiło do niewoli państw centralnych.

III 1917

REPUBLIKA ROSYJSKA

Manifestacje uliczne podczas rewolucji lutowej towarzyszyły zmianie rządów i systemu politycznego w Rosji.

- wybuch rewolucji lutowej i obalenie caratu
- niemieckie plany zdestabilizowania sytuacji wewnętrznej w Rosji z pomocą bolszewików
- wysłanie przez Niemców Lenina do Rosji w celu rozpętania rewolucji komunistycznej

Powrót Lenina do Rosji odbył się potajemnie w porozumieniu z Niemcami. Po zwycięstwie bolszewików w celach propagandowych był przedstawiany jako ważne i uroczyste wydarzenie.

Aleksander Kiereński stojący na czele rządu rosyjskiego po rewolucji lutowej był zwolennikiem kontynuowania walki z państwami centralnymi.

- decyzja Rządu Tymczasowego o kontynuowaniu wojny
- przeprowadzenie przez Rząd Tymczasowy reform społecznych i politycznych
- rosnące niezadowolenie społeczne z dalszego udziału Rosji w wojnie
- ogłoszenie przez Lenina tez kwietniowych: zapowiedź wycofania się z wojny i przekazania chłopom ziemi
- tworzenie przez Lenina konkurencyjnych ośrodków władzy w stosunku do legalnego rządu
- zdobycie przez bolszewików wpływów w radach robotniczo-żołnierskich

Rady Robotnicze i Żołnierskie powstawały oddolnie. Początkowo były tworzone przez różnorodne formacje lewicowe, wśród których najmniej liczni byli bolszewicy. Z czasem na skutek polityki intryg i głośnej propagandy zwolennicy Lenina zaczęli kontrolować rady.

X 1917

ROSJA SOWIECKA

Szturm na Pałac Zimowy w Piotrogrodzie był później przedstawiany jako skuteczny atak sił bolszewickich. W rzeczywistości był to zamach stanu skierowany przeciwko legalnemu rządowi osłabionemu walkami na froncie.

- obalenie Rządu Tymczasowego i przejęcie władzy przez bolszewików w wyniku zamachu stanu, tzw. rewolucji październikowej
- traktat brzeski z państwami centralnymi; wycofanie Rosji z I wojny światowej
- wprowadzenie rządów terroru przez bolszewików
- wybuch wojny domowej w Rosji

Rząd Tymczasowy wprowadził wiele ważnych reform, m.in. zniósł przywileje stanowe, zagwarantował wolności obywatelskie i ogłosił autonomię dla narodów zamieszkujących Rosję. Mimo to nie udało mu się zdobyć szerszego poparcia, przede wszystkim dlatego, że nie odważył się na realizację żądań społeczeństwa:

- wycofania kraju z wojny, która była coraz bardziej uciążliwa dla Rosjan;
- przyznania najliczniejszej grupie społecznej – chłopom – ziemi na własność.

Oba te postulaty umieścili więc bolszewicy w kwietniu 1917 r. w swoim programie społeczno-politycznym, zwanym **tezami kwietniowymi** (zob. tekst źródłowy poniżej). Ich podstawowym celem było jednak zdobycie większego poparcia, obalenie demokratycznego Rządu Tymczasowego i przejęcie pełnej władzy w państwie przez Radę Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, nad którą zdobyli kontrolę.

REWOLUCJA PAŹDZIERNIKOWA

Jesienią 1917 r. przywódcy partii bolszewickiej podjęli decyzję o obaleniu Rządu Tymczasowego. W nocy z 6 na **7 listopada 1917 r.** (według kalendarza juliańskiego z 24 na 25 października) rozpoczęli zbrojny przewrót. Sygnałem do walki był wystrzał z okrętu Aurora, zacumowanego w porcie w Piotrogrodzie. Spiskowcy bez większego oporu opanowali najważniejsze punkty stolicy, a następnej nocy zajęli **Pałac Zimowy**, czyli siedzibę Rządu Tymczasowego, i aresztowali ministrów. W niedługim czasie bolszewicy kontrolowali

TEKST ŹRÓDŁOWY

TEZY KWIETNIOWE

Lenin ogłosił tezy kwietniowe podczas zjazdu działaczy komunistycznych na początku kwietnia 1917 r. Przywódca bolszewików potępił w nich przemiany, które nastąpiły w Rosji po rewolucji lutowej, i przedstawił swoją wizję państwa.

1. [...] *Na wojnę rewolucyjną, która by istotnie usprawiedliwiała stanowisko obrony rewolucyjnej, świadomy proletariat może dać swą zgodę jedynie pod warunkiem:*
a) przejścia władzy w ręce proletariatu i bliskiej mu najbiedniejszej części chłopstwa;
b) faktycznego, a nie w słowach tylko, wyrzeczenia się wszelkich aneksji;
c) faktycznego całkowitego zerwania ze wszystkimi interesami kapitału. [...]
2. Swoistość chwili bieżącej w Rosji polega na przejściu od pierwszego etapu rewolucji, który na skutek niedostatecznego uświadomienia i zorganizowania proletariatu dał władzę burżuazji – do drugiego jej etapu, który powinien oddać władzę w ręce proletariatu i najbiedniejszych warstw chłopstwa. [...]
3. Żadnego poparcia Rządowi Tymczasowemu, wyjaśnianie zupełnej kłamliwości wszystkich jego obietnic, zwłaszcza co do wyrzeczenia się aneksji. [...]
5. Nie republika parlamentarna – powrót do niej od Rad Delegatów Robotniczych byłby krokiem wstecz – lecz republika Rad Delegatów Robotniczych, Parobczańskich [reprezentujących parobków – pracowników rolnych] *i Chłopskich w całym kraju, od dołu do góry. Zniesienie policji, armii, biurokracji. Płaca wszystkich urzędników, obieralnych i mogących być odwołanymi w każdej chwili, nie powinna przewyższać przeciętnej płacy dobrego robotnika.*
6. W programie agrarnym [rolnym] *przeniesienie punktu ciężkości na Rady Delegatów Parobczańskich. Konfiskata wszystkich gruntów obszarniczych* [należących do wielkich posiadaczy ziemskich]. *Nacjonalizacja wszystkich gruntów w kraju; ziemią rozporządzają miejscowe Rady Delegatów Parobczańskich i Chłopskich. Wyodrębnienie Rad Delegatów najbiedniejszych chłopów. Stworzenie z każdego wielkiego majątku* [...] *wzorowego gospodarstwa pod kontrolą Delegatów Parobczańskich i na koszt społeczny.* [...]
8. Nie „zaprowadzenie" socjalizmu jako nasze bezpośrednie zadanie, lecz przejście natychmiast jedynie do kontroli Rad Delegatów Robotniczych nad produkcją społeczną i podziałem produktów.

Źródło: W. I. Lenin, *Dzieła wybrane*, t. 2, Warszawa 1949, s. 7–11.

?
1. Wskaż postulaty Lenina zawarte w tezach kwietniowych, które miałyby przynieść bolszewikom popularność wśród większości społeczeństwa.
2. Oceń, z jakiego powodu Lenin, inaczej niż Marks, na którego poglądach się opierał, dużą rolę przypisywał nie tylko proletariatowi, lecz także chłopstwu.

już centralne rejony imperium z przemysłowym zagłębiem, gdzie znajdowały się fabryki zbrojeniowe, oraz przejęli skarb państwa, co miało kluczowe znaczenie dla utrzymania się przez nich u władzy.

7 listopada odbył się II Ogólnorosyjski Zjazd Rad Delegatów Robotniczych. Powołano na nim **Radę Komisarzy Ludowych** z Leninem na czele. Następnego dnia uchwalono dwa dokumenty ważne dla celów propagandowych: Dekret o pokoju i Dekret o ziemi. Zawarto w nich deklaracje wycofania się Rosji z wojny oraz nadania ziemi chłopom. Podjęto także decyzję o przeniesieniu stolicy z Piotrogrodu do Moskwy.

Pod koniec 1917 r. w całym państwie przeprowadzono wybory do Zgromadzenia Konstytucyjnego. Zakończyły się one jednak porażką bolszewików, którzy zdobyli zaledwie ok. 25% mandatów. Skłoniło to Lenina do podjęcia decyzji o przejęciu całkowitej władzy siłą. Z jego rozkazu 18 stycznia 1918 r. (według kalendarza gregoriańskiego) pierwsze i jedyne posiedzenie Zgromadzenia Konstytucyjnego zostało rozpędzone przez milicję po opuszczeniu sali przez eserowców i bolszewików.

Na początku 1918 r. bolszewicy doprowadzili do wycofania się Rosji z I wojny światowej. 3 marca (według kalendarza gregoriańskiego) 1918 r. w Brześciu nad Bugiem podpisano pokój z państwami centralnymi (traktat brzeski). Oznaczało to zakończenie działań zbrojnych na froncie wschodnim. Warunki były bardzo korzystne dla państw centralnych – na mocy traktatu bolszewicy zrzekli się m.in. Królestwa Polskiego, Litwy, Łotwy, Estonii i zachodniej Białorusi. W lipcu 1918 r. ogłoszono zaś nową konstytucję, na której mocy utworzono Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republikę Sowiecką.

WOJNA DOMOWA

Władza bolszewików, nazywana też władzą sowiecką (ros. *sowiet* – 'rada'), nie była popierana w całym kraju. Przeciwnicy nowych rządów, a wśród nich żołnierze nadal posłuszni carowi, zwolennicy obalonego Rządu Tymczasowego, przedstawiciele odsuniętych od władzy partii politycznych czy nawet anarchiści i ludność chłopska, określani byli przez bolszewików jako kontrrewolucjoniści. Do walki z nimi utworzono pod kierownictwem jednego z przywódców rewolucji – Lwa Trockiego – **Armię Czerwoną**. Znaczne obszary imperium kontrolowała natomiast tzw. **Biała Gwardia** pod dowództwem wiernych carowi generałów: Antona Denikina, Aleksandra Kołczaka i Piotra Wrangla. Między tymi dwoma stronami doszło w Rosji do wojny domowej. Zbrojną interwencję przygotowała tam też ententa, nieuznająca Rady Komisarzy Ludowych.

Wiosną 1919 r. Biała Gwardia uderzyła na tereny zajęte przez bolszewików, jej celem było także zdobycie Moskwy i Piotrogrodu. Skutki wojny najdotkliwiej odczuła ludność cywilna, zwłaszcza chłopi. Wyjątkowego okrucieństwa dopuszczały się obie strony konfliktu, które stosowały tzw. **czerwony** lub **biały terror**. Ofiarami bolszewików padały całe warstwy społeczne, przede wszystkim te zajmujące wyższą pozycję w dotychczasowym porządku społecznym: arystokracja, szlachta, bogate mieszczaństwo i zamożni chłopi. Bolszewicy stosowali odpowiedzialność zbiorową, co skutkowało mordowaniem dużych grup niewinnej ludności. Nie mniej bezwzględni okazali się „biali", którzy zabijali wszystkich rzeczywistych i domniemanych zwolenników bolszewików. Brutalność, z jaką działali komuniści, była jedną z głównych przyczyn ich ostatecznego zwycięstwa w 1920 r.

Zdobycie Pałacu Zimowego w Piotrogrodzie było przełomowym momentem rewolucji październikowej. Mimo że dawnej siedziby cara broniły niewielkie siły złożone z batalionu kobiecego i młodych żołnierzy piechoty, zdobywanie go zajęło bolszewikom niemal całą dobę. Zajęciu pałacu bolszewicy nadali wyjątkową rangę, choć w walkach zginęło tylko pięć osób. Sama „rewolucja październikowa" nie była zaś masowym wystąpieniem społeczeństwa przeciwko Rządowi Tymczasowemu, ale zbrojnym zamachem stanu.

▪ *ilustracja, Rosja, 1917 r.*

ROSJA W LATACH 1917–1922

LEGENDA

- granice Cesarstwa Rosyjskiego w 1914 r.
- granice państw w 1922 r.
- tereny, na których stale utrzymywała się władza sowiecka
- obszary opanowane przez Armię Czerwoną do marca 1919 r.
- obszary, na których władzę sowiecką wprowadzono do marca 1920 r.
- obszary, na których nie ustanowiono władzy sowieckiej do marca 1920 r.
- obszary okupowane przez wojska interwencyjne
- kierunki działań Armii Czerwonej
- kierunki działań Białej Gwardii
- kierunki działań wojsk interwencyjnych
- wybuch rewolucji lutowej (3–15 III 1917 r.)
- wybuch rewolucji październikowej (7 XI 1917 r.)
- główne ośrodki oporu kontrrewolucjonistów
- miejsce zamordowania rodziny carskiej (17 VII 1918 r.)
- miejsce podpisania traktatu brzeskiego w 1918 r.

? 1. Wskaż tereny, które znajdowały się podczas wojny domowej pod kontrolą białogwardzistów.
2. Wymień państwa, które podjęły interwencję zbrojną podczas wojny domowej w Rosji. Omów kierunki ich działań.

ROSJA PO REWOLUCJI

Po zwycięstwie nad Białą Gwardią bolszewicy wdrożyli szereg zmian ustrojowych i prawnych. Wprowadzono tzw. **dyktaturę proletariatu**, choć w praktyce władzy nie sprawowali robotnicy, ale przywódcy partii bolszewickiej. Przekształcili oni Rosję w państwo totalitarne:

- znieśli większość swobód obywatelskich;
- przejęli i znacjonalizowali wielkie majątki prywatne (w tym ziemię, fabryki, huty, kopalnie, nieruchomości);
- zdelegalizowali wszystkie partie polityczne oprócz bolszewickiej;
- prowadzili politykę antyreligijną i prześladowali duchownych;
- pozbawili robotników przyznanego im wcześniej prawa do strajku.

Wojna domowa w Rosji i komunistyczny terror pochłonęły miliony ofiar. Po zakończeniu działań zbrojnych bolszewicy nadal prześladowali, więzili i zabijali przeciwników politycznych. Do zwalczania i realnych, i urojonych wrogów rewolucji powołano Ogólnorosyjską Nadzwyczajną Komisję do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem, w skrócie nazywaną **Czeka**. Na jej czele stanął polski komunista **Feliks Dzierżyński**. Organizacja ta szybko stała się postrachem całego społeczeństwa, a liczba jej ofiar rosła lawinowo. Główną metodą działania Czeki był bowiem masowy terror, który dotknął nie tylko zwolenników caratu, lecz także w zasadzie wszystkie stronnictwa polityczne, a nawet całe grupy społeczne przez komunistów uznane za wrogie i mordowane.

Za pomocą okrucieństwa i strachu czekiści bezwzględnie likwidowali wszelki opór przeciwko decyzjom władzy sowieckiej. W grudniu 1922 r., gdy rządy bolszewików w kraju się ustabilizowały, proklamowano powstanie nowego państwa – **Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich** (**ZSRS**).

Bolszewicy głosili konieczność rozprzestrzenienia rewolucji komunistycznej na inne kraje. Szczególnie zależało im na dotarciu dowodzonej przez Trockiego Armii Czerwonej do Niemiec. Po klęsce w I wojnie światowej robotnicy, którzy stanowili znaczną część niemieckiego społeczeństwa, szczególnie odczuli powojenny kryzys, co sprzyjało licznym wystąpieniom rewolucyjnym. Plany bolszewików pokrzyżowali jednak Polacy, którzy pokonali Armię Czerwoną w bitwie pod Warszawą w sierpniu 1920 r. (więcej o tym wydarzeniu na s. 197–201).

Feliks Dzierżyński 1 wraz ze swoimi podwładnymi z Czeka budzili przerażenie milionów Rosjan. Byli brutalni, bezwzględni i bezkarni, a ich działania pozostawały bez jakiejkolwiek kontroli. Dzierżyńskiemu przypisuje się powiedzenie: *Nie ma ludzi niewinnych, są tylko źle przesłuchani.*

▪ *fotografia, Rosja, 1920 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Losy rodziny carskiej

Po abdykacji w marcu 1917 r. car Mikołaj II Romanow wraz z najbliższymi – żoną, czterema córkami i synem – zostali osadzeni w areszcie domowym w swojej rezydencji w Carskim Siole pod Piotrogrodem. W tym czasie olbrzymi majątek Mikołaja II został znacjonalizowany. Ostatecznie w kwietniu 1918 r. przewieziono ich do Jekaterynburga, miasta położonego na Uralu. Lenin obawiał się, że wojska Białej Gwardii uwolnią Mikołaja i przywrócą go na tron, dlatego w lipcu 1918 r. podjął decyzję o zamordowaniu cara i jego bliskich. Egzekucję przeprowadzili członkowie Czeka w nocy z 16 na 17 lipca 1918 r. w piwnicy domu, w którym więziono rodzinę carską. Zwłoki zabitych wrzucono do nieczynnego szybu kopalni.

Mikołaj II 1 pozuje do zdjęcia wraz z żoną Aleksandrą 2, córkami Olgą 3, Tatianą 4, Marią 5 i Anastazją 6 oraz synem Aleksym 7. Fotografię wykonano w 1914 r. Takie zdjęcie otrzymywali żołnierze rosyjscy wyjeżdżający na front.

▪ *fotografia, Rosja, 1914 r.*

? Co skłoniło Lenina do brutalnej rozprawy nie tylko z carem, lecz także z całą jego rodziną?

ĆWICZENIA

1. Przedstaw przyczyny i skutki rewolucji lutowej w Rosji.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób bolszewicy zdobyli władzę w państwie rosyjskim.
3. Scharakteryzuj strony walczące w wojnie domowej w Rosji.

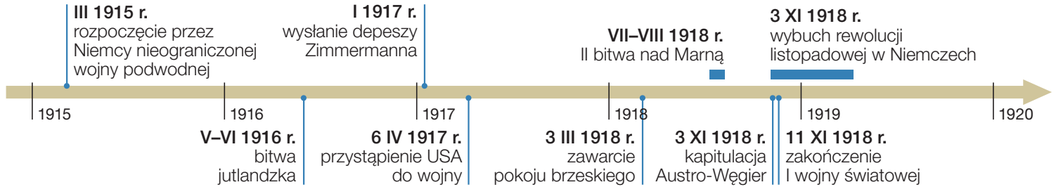
DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, tłum. T. Szafar, Warszawa 1994.
R. Service, *Szpiedzy i komisarze*, tłum. M. Bielewicz, Kraków 2013.

4 KLĘSKA PAŃSTW CENTRALNYCH

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- okoliczności i znaczenie przystąpienia Stanów Zjednoczonych do wojny,
- przyczyny klęski państw centralnych i Rosji.

WOJNA NA MORZACH

Od wybuchu Wielkiej Wojny – oprócz walk na lądzie – trwały zmagania na morzach. Przewagę miała tu ententa, przede wszystkim dzięki rozbudowanej i nowoczesnej flocie brytyjskiej. Chcąc odciąć Niemcy i Austro-Węgry od dostaw surowców niezbędnych w przemyśle zbrojeniowym, Brytyjczycy przystąpili do organizowania blokady morskiej. W jej wyniku państwa centralne zaczęły odczuwać coraz dotkliwsze braki w zaopatrzeniu (więcej o tym w ciekawostce na s. 116).

Aby zniwelować przewagę ententy na morzach, Niemcy wykorzystywali w walce łodzie podwodne, zwane **U-Bootami**. W marcu 1915 r. niemiecka flota podjęła **nieograniczoną wojnę podwodną** i rozpoczęła ataki nie tylko na okręty wojenne, lecz także na statki handlowe i pasażerskie. W maju 1915 r. doszło do zatopienia przez niemiecką łódź podwodną brytyjskiego statku pasażerskiego **Lusitania** [czyt.: luzytania], na którego pokładzie znajdowało się wielu obywateli amerykańskich. Wywołało to falę międzynarodowych protestów, po których Niemcy zobowiązały się do zaprzestania ataków na flotę cywilną. W styczniu 1917 r. ogłosiły jednak powrót do nieograniczonej wojny podwodnej, co pogłębiło niechęć USA do państw centralnych.

U-Booty okazały się niezwykle groźne dla floty zaopatrującej walczące państwa ententy, a często także dla statków neutralnych. Brytyjczycy uznawali ataki na statki cywilne za zbrodnię wojenną, dlatego schwytane załogi U-Bootów traktowali jak przestępców, a nie jeńców.

- *fotografia, Niemcy, 1915 r.*

Parowiec Lusitania powstał w 1906 r. jako najbardziej ekskluzywny statek świata. Przez niecałą dekadę odbył ponad 200 rejsów pomiędzy Wielką Brytanią a USA. Podczas ataku U-Boota 7 maja 1915 r. na pokładzie znajdowało się 2700 osób, z których zaledwie 700 udało się uratować.

- *ilustracja, Wielka Brytania, 1915 r.*

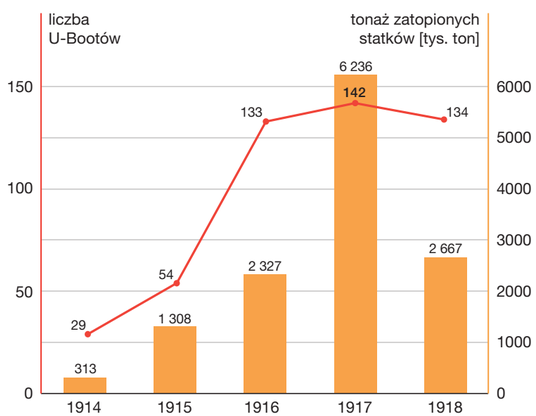
Na przełomie maja i czerwca 1916 r. na Morzu Północnym rozegrało się największe starcie morskie z czasów I wojny światowej – **bitwa jutlandzka** (przyjrzyj się mapie na s. 102). Walki między flotą brytyjską i niemiecką trwały dwa dni i wzięło w nich udział łącznie ok. 250 okrętów. Bitwa pozostała nierozstrzygnięta, lecz dotkliwe straty uświadomiły niemieckiemu dowództwu, że nie jest w stanie przełamać brytyjskiej dominacji na morzach w bezpośrednim starciu.

PRZYSTĄPIENIE STANÓW ZJEDNOCZONYCH DO WOJNY

Na początku konfliktu między państwami centralnymi a ententą Stany Zjednoczone zajmowały stanowisko neutralne. Handel z obu stronami toczącymi wojnę przynosił im olbrzymie zyski, ponadto w społeczeństwie amerykańskim nie było dużego poparcia dla udziału w wojnie. Nastroje społeczne gwałtownie zmieniły się jednak wraz z ponownym rozpoczęciem przez Niemcy nieograniczonej wojny podwodnej. Brutalność niemieckich ataków i śmierć wielu Amerykanów wywołały powszechny gniew i coraz głośniejsze domaganie się przystąpienia do wojny.

Decydujące znaczenie miało przechwycenie w styczniu 1917 r. przez brytyjski wywiad niemieckiej depeszy, zwanej **depeszą Zimmermanna** [czyt.: cymermana]. W zaszyfrowanym telegramie ministra spraw zagranicznych Arthura Zimmermanna Niemcy proponowały Meksykanom sojusz w wojnie przeciwko Stanom Zjednoczonym i krajom ententy. W zamian za to państwo meksykańskie miałoby odzyskać tereny utracone w przeszłości na rzecz Amerykanów. Ujawnienie tej propozycji wywołało oburzenie w USA. W rezultacie 6 kwietnia **1917 r**. Stany Zjednoczone oficjalnie wypowiedziały wojnę Niemcom.

Liczba U-Bootów i tonaż zatopionych przez nie statków podczas I wojny światowej

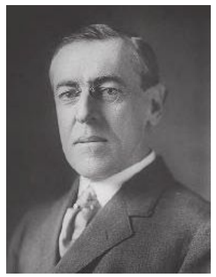
Amerykański plakat z 1917 r. nawoływał do wstępowania do wojska. Widoczny na nim Wuj Sam, postać, która uosabia Stany Zjednoczone, zwraca się do czytającego słowami: *Potrzebuję Cię w armii amerykańskiej, zapisz się teraz.*

- *plakat, USA, 1917 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

THOMAS WOODROW WILSON

1856–1924

Był 28. prezydentem Stanów Zjednoczonych, prawnikiem i historykiem. Jako kandydat Partii Demokratycznej dwukrotnie wygrał wybory prezydenckie. Po wybuchu I wojny światowej opowiedział się za neutralnością USA, jednak ze względu na wzrost nastrojów antyniemieckich w USA wypowiedział wojnę państwom centralnym. Podkreślał, że celem Stanów Zjednoczonych nie są zdobycze terytorialne, ale zaprowadzenie pokoju. W orędziu przedstawił swój słynny plan pokojowy, zwany 14 punktami Wilsona. Po kapitulacji państw centralnych reprezentował USA na konferencji paryskiej, gdzie forsował koncepcję utworzenia Ligi Narodów. Chociaż udało mu się doprowadzić do powstania tej organizacji, opozycja w Kongresie zablokowała przystąpienie do niej USA, co Wilson do końca życia uważał za swoją największą porażkę. Mimo to w 1919 r. otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla.

SYTUACJA PAŃSTW CENTRALNYCH POD KONIEC WOJNY

Przedłużanie się wojny pogłębiało trudności wewnętrzne Niemiec i Austro-Węgier. Braki w zaopatrzeniu i doskwierający coraz częściej głód sprawiały, że w Niemczech zaczęły wybuchać strajki. Do największych dochodziło w Berlinie i ośrodkach przemysłowych kraju. Latem 1917 r. zaprotestowali marynarze floty wojennej. W styczniu następnego roku w zakładach przemysłowych strajkowało już ponad milion robotników. Pogarszało to dodatkowo i tak trudną sytuację niemieckiej armii na froncie.

W monarchii austro-węgierskiej, oprócz robotniczych protestów, narastały także narodowe ruchy niepodległościowe. Niezależności domagali się Czesi, Słowacy, Polacy, Ukraińcy i Słowianie południowi. Zasiadający od 1916 r. na tronie następca darzonego powszechnym szacunkiem Franciszka Józefa – Karol I Habsburg – nie był w stanie zapobiec postępującemu rozpadowi wielonarodowego państwa. Jednak pomimo niepokojów społecznych i coraz aktywniejszych ruchów separatystycznych państwa centralne wciąż odnosiły sukcesy militarne na froncie wschodnim. Po odparciu ostatniej rosyjskiej ofensywy w 1916 r. i po pokonaniu Rumunii Niemcy i Austro-Węgry zwiększyły kontrolę w Europie Wschodniej i na Bałkanach. 3 marca **1918 r.** zawarto **pokój w Brześciu** między państwami centralnymi a Rosją Sowiecką, która uznała prawo narodów Europy Wschodniej do niepodległości. W maju 1918 r. państwa centralne zawarły pokój z pokonaną Rumunią, która musiała oddać Bułgarii i Austro-Węgrom część swoich ziem. Traktaty pokojowe z Rosją Sowiecką i Rumunią były elementami realizacji niemieckiej koncepcji **Mitteleuropa** [czyt.: myttelojropa], zakładającej utworzenie w Europie Środkowej bloku państw (m.in. Polski, Białorusi i Ukrainy) uzależnionych od Berlina.

CIEKAWOSTKA

Produkty zastępcze

Wobec braków w zaopatrzeniu w podstawowe produkty w czasie wojny wytwarzano w Niemczech towary zastępcze określane jako **ersatz** (czyt.: er-zac; niem. 'namiastka'). Główne składniki wyrobów często zastępowano innymi, np. chleb pieczono z ziemniaków zamiast mąki, kawę przygotowywano z żołędzi, a marmoladę z buraków. Ponadto w zakładach chemicznych powstawały sztuczne produkty spożywcze, np. sztuczny miód.

Niemiecki chleb z ziemniaków był określany jako *K-Brot* (z niem. *krieg Brot*; czyt.: krig brot), czyli chleb wojenny.

▪ *fotografia, Niemcy, 1916 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

14 PUNKTÓW WILSONA

Na posiedzeniu Kongresu 8 stycznia 1918 r. prezydent Thomas Woodrow Wilson przedstawił plan pokojowy. Dokument zawierał warunki zawarcia pokoju w Europie i zarys nowego porządku, który miałby w przyszłości zapobiegać wybuchowi kolejnego konfliktu zbrojnego.

Programem naszym jest program, który zapewni światu pokój; program ten – naszym zdaniem jedynie możliwy – jest następujący:
1. Jawne traktaty pokojowe, jawnie zawarte, po których nie będzie już żadnych tajnych porozumień międzynarodowych, dyplomacja zaś będzie działać zawsze szczerze i jawnie.
2. Zupełna wolność żeglugi na morzu, poza obrębem wód terytorialnych, zarówno w czasie pokoju, jak i w czasie wojny [...].
3. Zniesienie [...] *wszelakich barier gospodarczych i ustanowienie równych warunków w handlu dla wszystkich narodów godzących się na pokój i jednoczących się celem jego utrzymania.*
4. Wzajemna wymiana dostatecznych gwarancji, że zbrojenia każdego narodu zostaną zredukowane do minimum, które da się pogodzić z bezpieczeństwem wewnętrznym [...].
14. Winno być utworzone powszechne zrzeszenie narodów na podstawie szczegółowych umów celem udzielenia wszystkim państwom, zarówno wielkim, jak i małym, wzajemnych gwarancji niezawisłości politycznej i całości terytorialnej.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 43–45.

? **1.** Omów sposób, w jaki program Wilsona miał zapobiegać wybuchom kolejnych wojen.
2. Wyjaśnij, jak rozumiesz zawarty w punkcie 14. postulat utworzenia powszechnego zrzeszenia narodów.

KLĘSKA SOJUSZNIKÓW NIEMIEC

Po podpisaniu traktatów pokojowych z Rosją i Rumunią Niemcy mogli skupić prawie całe swoje siły na froncie zachodnim. Plan gen. Ericha Ludendorffa zakładał przełamanie frontu i zajęcie Paryża, zanim wojska amerykańskie wysłane do Europy osiągną pełną gotowość bojową. Ofensywa rozpoczęła się pod koniec marca 1918 r. i początkowo przynosiła sukcesy. Ich natarcie po raz kolejny zatrzymało się latem 1918 r. w wyniku **drugiej bitwy nad Marną**, w której

ZAKOŃCZENIE WALK W EUROPIE

LEGENDA

- granice państw w 1914 r.
- państwa centralne i ich sojusznicy
- państwa ententy
- państwa, które przystąpiły do wojny po stronie ententy
- państwa neutralne
- obszary działania łodzi podwodnych państw centralnych
- 27 VI 1917 – data przystąpienia do wojny po stronie państw ententy
- blokada morska
- kierunki ataków i odwrotów wojsk państw centralnych
- kierunki transportu wojsk państw ententy
- kierunki ataków wojsk państw ententy
- linie frontów pod koniec 1917 r.
- najdalszy zasięg wojsk państw centralnych 1918 r.
- linie frontów z listopada 1918 r.
- miejsce zatopienia Lusitanii 7 V 1915 r.
- ważniejsze bitwy
- bombardowania lotnicze miast
- ważniejsze twierdze
- ważniejsze bazy morskie i porty wojenne
- rewolucje
- miejsca podpisania rozejmów, kapitulacji i pokojów
- kapitulacje i zawieszenia broni

? **1.** Omów zmiany przebiegu frontu wschodniego w latach 1917–1918.
2. Wymień miasta, które padły ofiarą bombardowań lotniczych.

ponownie ponieśli klęskę. Kluczowe okazało się wsparcie wojsk amerykańskich, które pozwoliło siłom ententy przejść do kontrofensywy. Armia niemiecka rozpoczęła odwrót i w ciągu trzech miesięcy została wyparta z terytorium Francji. Ta porażka zbiegła się w czasie z klęską ostatniej ofensywy Austro-Węgier na froncie włoskim.

Niekorzystnie dla państw centralnych układała się również sytuacja na Półwyspie Bałkańskim i Bliskim Wschodzie. We wrześniu z wojny wycofała się Bułgaria, a w październiku Turcja.

Rosła także skala społecznych protestów w pogrążonych w kryzysie gospodarczym państwach centralnych. Rozpadała się monarchia Habsburgów. Niepodległość ogłosili Czesi i Polacy, a Chorwaci i Słoweńcy zapowiedzieli utworzenie wspólnego państwa z Serbami. Austriaccy parlamentarzyści uchwalili 30 października 1918 r. powstanie niepodległej Austrii. Do monarchii austro-węgierskiej wkroczyły armie włoska, serbska i rumuńska, co zmusiło 3 listopada 1918 r. Austro-Węgry do kapitulacji, a Karola I do abdykacji.

KAPITULACJA NIEMIEC

Dotkliwe porażki armii niemieckiej na froncie zachodnim jesienią 1918 r. i kapitulacje sojuszników zapowiadały klęskę Niemiec. Jej nieuchronność stawała się oczywista zarówno dla żołnierzy, jak i reszty społeczeństwa. 3 listopada w porcie w Kilonii wybuchł bunt marynarzy, którzy odmówili udziału w atakach na flotę ententy, ponieważ uznali, że są z góry skazane na porażkę. Zbuntowani marynarze wraz ze strajkującymi robotnikami opanowali miasto. Rewolucyjna fala szybko ogarnęła inne miasta portowe – Hamburg, Lubekę i Bremę. 7 listopada socjaliści proklamowali Wolne Państwo Bawarię, a 9 listopada rozpoczęły się rozruchy w Berlinie. W wyniku **rewolucji listopadowej** cesarz Wilhelm II abdykował i uciekł z kraju, a Niemcy zostały ogłoszone republiką. Dwa dni później – **11 listopada 1918 r. w Compiègne** [czyt.: kąpień] – pod Paryżem przedstawiciele nowego rządu podpisali akt kapitulacji Niemiec. W ten sposób zakończyły się działania wojenne na froncie zachodnim. Ostateczne decyzje dotyczące państw centralnych miały zostać podjęte na konferencji pokojowej w Paryżu, która rozpoczęła się w styczniu 1919 r.

Żołnierze niemieccy na ulicach Berlina z czerwoną flagą manifestują swoje poparcie dla strajków. Ich postawa wobec rewolucji zdecydowała o przyspieszeniu kapitulacji Niemiec, utracie władzy przez cesarza i zmianie ustroju – ostatecznym odejściu tego kraju od monarchii. Rewolucja listopadowa w okresie międzywojennym była przez niemieckich nacjonalistów, w tym także nazistów, nazywana „nożem w plecy" wbitym armii niemieckiej. Fałszywie obarczali oni winą za klęskę w wojnie socjalistów.

▪ *fotografia, Niemcy, 1918 r.*

Podpisanie rozejmu w Compiègne odbyło się w wagonie kolejowym, który należał wcześniej do cesarza Napoleona III. Miało to być symboliczne unieważnienie porażki Francji w wojnie z Prusami w 1870 r. Na czele francuskiej delegacji stał marszałek Ferdynand Foch 1.

▪ *ilustracja, Francja, 1918 r.*

SKUTKI WIELKIEJ WOJNY

Wielka Wojna była pierwszym konfliktem zbrojnym o zasięgu globalnym i przyniosła straty na niespotykaną dotąd skalę. W walkach wzięły udział 33 państwa. W ciągu czterech lat zmobilizowano ok. 70 mln żołnierzy. W wyniku działań zbrojnych zginęło ok. 8,5 mln z nich, a dwukrotnie więcej zostało rannych. Liczbę ofiar powiększały epidemie, które dziesiątkowały wyniszczone wojną społeczeństwa. Największą była epidemia odmiany grypy zwanej **hiszpanką**. W latach 1918–1919 zmarło na nią kilkadziesiąt milionów ludzi. Śmiertelne żniwo zbierały też głód i choroby, przenoszone przez powracających z frontu żołnierzy.

W rezultacie I wojna światowa wpłynęła na niemal wszystkie sfery życia społecznego:

- **Skutki polityczne**
  W Niemczech i Rosji upadły monarchie i kraje te stały się republikami, choć w dalszej perspektywie władzę w nich przejęli dyktatorzy. Ponadto na mapie Europy pojawiły się nowe lub odrodzone państwa. Rozpadły się Austro-Węgry, a na ich dawnym terytorium powstały państwa narodowe. Po kompromitacji monarchii, którą przyniosła Wielka Wojna, coraz większe znaczenie zyskiwały partie lewicowe. W wielu parlamentach stały się one głównymi siłami politycznymi. Na arenie międzynarodowej spadło znaczenie państw europejskich, osłabionych ogromnymi stratami w I wojnie światowej. Wzrosła z kolei rola Stanów Zjednoczonych, które znacząco wzbogaciły się na europejskim konflikcie, a przede wszystkim okazały się potęgą decydującą o wyniku wojny.
- **Skutki gospodarcze**
  Przemysł państw uczestniczących w tej wojnie, nastawiony przez cztery lata na produkcję na rzecz armii, był zrujnowany. Państwa ententy zaciągały wielkie pożyczki, m.in. w USA, aby zaspokoić potrzeby armii. Wszystkie kraje, które wzięły udział w wojnie, dotknął kryzys gospodarczy.
- **Skutki społeczne**
  Zaangażowanie milionów mężczyzn w walkę na froncie sprawiło, że coraz aktywniejsze w życiu społecznym stawały się kobiety. W czasie wojny zastępowały ich w pracy, np. w fabrykach broni. Skutkiem tych przemian było m.in. przyznawanie po wojnie obywatelkom praw wyborczych. Z frontu powrócili też okaleczeni fizycznie i psychicznie żołnierze, potrzebujący pomocy i utrzymania ze strony państwa.

Brytyjscy żołnierze, trwale oślepieni w wyniku użycia gazów bojowych przez Niemców na froncie zachodnim. Powojenna sytuacja osób okaleczonych była dramatyczna, choć w zwycięskich krajach państwo objęło ich częściową opieką.

▪ *fotografia, Francja, 1918 r.*

Straty wojenne głównych uczestników wojny

Sojusz	Kraj	Polegli
Ententa	Rosja	2 500 000
	Francja	1 400 000
	Wielka Brytania	1 000 000
	Włochy	380 000
	Stany Zjednoczone	48 000
	Rumunia	300 000
	Serbia	45 000
Państwa centralne	Niemcy	2 000 000
	Austro-Węgry	1 200 000
	Bułgaria	90 000

Źródło: J. Holzer, *Europa wojen 1914–1945*, Warszawa 2008, s. 100.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, czym była nieograniczona wojna podwodna i jakie były jej skutki.
2. Omów przyczyny klęski państw centralnych.
3. Wymień najważniejsze skutki I wojny światowej dla Europy.

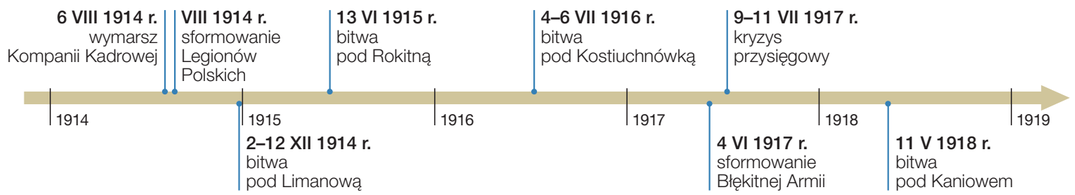
DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Chwalba, *Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914–1918*, Kraków 2014.
Z. Flisowski, *Bitwa jutlandzka*, Warszawa 1994.

5 POLACY NA FRONTACH WIELKIEJ WOJNY

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- szlak walk Legionów Polskich i innych polskich formacji walczących u boku ententy,
- losy Polaków walczących w armiach państw zaborczych.

POLACY U BOKU AUSTRO-WĘGIER

Ukształtowanie się na przełomie XIX i XX w. trójporozumienia i trójprzymierza (więcej na ten temat na s. 90–91) rozbiło dawny sojusz państw zaborczych. Gdy Niemcy i Austro-Węgry stanęły przeciwko Rosji, pojawiła się szansa realizacji dotąd mało prawdopodobnego celu – odzyskania niepodległości przez Polskę. Wśród polskich działaczy politycznych zaczęły ścierać się dwie koncepcje, jak to osiągnąć: czy poprzez poparcie państw centralnych, czy ententy.

W zaborze austriackim jeszcze przed wybuchem wojny, w 1912 r., miejscowi socjaliści, demokraci oraz część dawnych endeków, którzy domagali się niepodległości Polski, utworzyli **Komisję Tymczasową Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych**. Na jej czele stanął **Józef Piłsudski**. Komisji została podporządkowana paramilitarna (czyli zorganizowana na wzór wojskowy) organizacja **„Strzelec”**.

Z kolei konserwatyści zaczęli propagować ideę przekształcenia Austro-Węgier w **monarchię trialistyczną** – austro-węgiersko-polską. W jej skład miałyby wejść także ziemie Królestwa Polskiego odebrane Rosji. Wraz z ludowcami utworzyli w lipcu 1914 r. we Lwowie **Centralny Komitet Narodowy**, któremu podporządkowano mniejsze organizacje paramilitarne.

LEGIONY POLSKIE

Już na początku wojny rząd w Wiedniu zgodził się na mobilizację polskich oddziałów strzeleckich w Galicji. W rezultacie działań, których inicjatorem był Józef Piłsudski, w pierwszych dniach sierpnia 1914 r. powstała **I Kompania Kadrowa**, dowodzona przez Tadeusza Kasprzyckiego. 6 sierpnia 1914 r. wkroczyła do Królestwa Polskiego w celu wywołania tam powstania przeciw władzy rosyjskiej. Ludność zamieszkująca Kielecczyznę nie poparła jednak antycarskiego zrywu, co zmusiło kompanię do powrotu do Krakowa. Władze austriackie zażądały wtedy jej rozwiązania i wcielenia żołnierzy do armii austriackiej.

Dzięki poparciu udzielonemu Piłsudskiemu przez polityków galicyjskich, którzy założyli Naczelny Komitet Narodowy (NKN), idea stworzenia polskich formacji wojskowych nie upadła i jeszcze w 1914 r. rozpoczęto tworzenie Legionów Polskich. W grudniu 1914 r. utworzono I Brygadę Legionów Polskich pod dowództwem Józefa Piłsudskiego. Brygada przeszła chrzest bojowy w bitwie pod Limanową, gdzie Polakom udało się zatrzymać atak wojsk rosyjskich. W kolejnym roku powstały II i III Brygada. Zgodnie z zamysłem Piłsudskiego w Legionach miała wykształcić się kadra przyszłej armii polskiej.

Jednocześnie jesienią 1914 r. niezależnie od działalności legionów powstała konspiracyjna **Polska Organizacja Wojskowa** (POW). Działała ona w zaborze rosyjskim, a jej zadaniem było prowadzenie akcji wywiadowczych oraz przygotowywanie Polaków na upadek państw zaborczych.

W zamyśle Piłsudskiego podczas toczonych walk miał się kształtować rdzeń armii przyszłej niepodległej Polski, dlatego jako dowódca starał się unikać udziału swoich oddziałów w zmaganiach grożących ich wykrwawieniem. Czasem wręcz odmawiał wykonania rozkazów, które mogły doprowadzić do znacznych strat w szeregach dowodzonej przez niego brygady. W początkowym okresie wojny poszczególne brygady walczyły na froncie osobno. Żołnierze legionów brali udział w walkach przeciwko Rosjanom, m.in. pod Laskami, Łowczówkiem i Rokitną. W 1916 r. wszystkie brygady znalazły się na Wołyniu, gdzie uczestniczyły w walkach, w tym pod Kostiuchnówką, osłaniając odwrót wojsk niemieckich (przyjrzyj się mapie na s. 123).

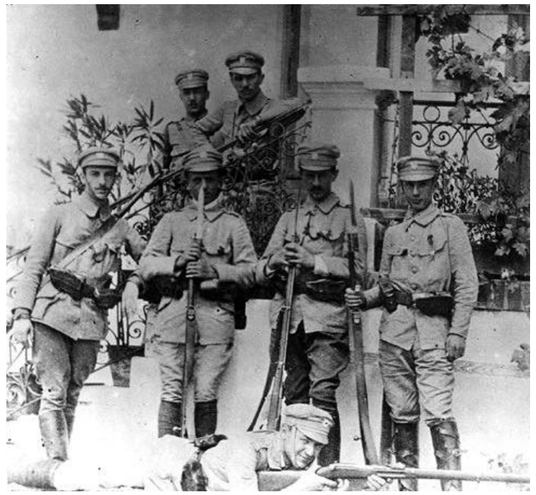
POSTAĆ HISTORYCZNA

JÓZEF PIŁSUDSKI

1867–1935

Był socjalistą, działaczem niepodległościowym, politykiem i dowódcą wojskowym. W młodości związał się z niepodległościowymi organizacjami konspiracyjnymi. W 1886 r. został oskarżony o spisek na życie cara i zesłany na Syberię. Po powrocie do kraju rozpoczął działalność w Polskiej Partii Socjalistycznej. W latach 1905–1907 przeprowadzał akcje bojowe podczas rewolucji w Królestwie Polskim. W 1908 r. przeniósł się do Galicji – był współorganizatorem polskich oddziałów strzeleckich w zaborze austriackim, a w czasie I wojny światowej – Legionów Polskich. Przewidział wynik wojny, do którego dostosował taktykę działania: na początku walczył przeciwko Rosji, później zaś zerwał współpracę z państwami centralnymi. W 1917 r. w związku z tą zmianą został uwięziony przez Niemców, a wierne mu oddziały internowano. Przyczynił się w decydującym stopniu do odzyskania niepodległości przez Polskę, następnie sprawował władzę jako naczelnik państwa. Dowodził wojskami polskimi w czasie wojny z bolszewicką Rosją. Od 1920 r. był marszałkiem Polski, lecz w 1923 r. wycofał się z życia politycznego, choć utrzymał duże wpływy w wojsku. Powrócił do działalności politycznej w 1926 r., gdy zorganizował przewrót majowy. Aż do śmierci zachowywał decydujący wpływ na politykę Polski, choć nie zdecydował się na objęcie stanowiska prezydenta.

„Siódemka” Beliny była pierwszym polskim oddziałem, który już 2 sierpnia 1914 r. przekroczył granicę zaboru rosyjskiego. Dowodzona przez Władysława Prażmowskiego, ps. Belina, grupa liczyła tylko siedmiu żołnierzy i, z braku koni, przekroczyła granicę dwiema dorożkami. Jej misję uważano za straceńczą, tymczasem „siódemka” zlikwidowała rosyjski posterunek w Jędrzejowie i powróciła na koniach ofiarowanych im przez Polaków sympatyzujących z Kompanią Kadrową.

▪ *fotografia, Polska, 1914 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMÓWIENIE JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO DO ŻOŁNIERZY I KOMPANII KADROWEJ

3 sierpnia 1914 r., w dniu sformowania I Kompanii Kadrowej, w Krakowie Józef Piłsudski zwrócił się do swoich żołnierzy z uroczystym przemówieniem.

Odtąd nie ma ani Strzelców, ani Drużyniaków. Wszyscy, co tu jesteście zebrani, jesteście żołnierzami polskimi. Znoszę wszelkie odznaki specjalnych grup. Jedynym waszym znakiem jest odtąd orzeł biały [...]. *Żołnierze. Spotkał was ten zaszczyt niezmierny, że pierwsi pójdziecie do Królestwa i przestąpicie granice rosyjskiego zaboru, jako czołowa kolumna wojska polskiego, idącego walczyć za oswobodzenie ojczyzny. Wszyscy jesteście równi wobec ofiar, jakie ponieść macie. Wszyscy jesteście żołnierzami. Nie naznaczam szarż, każę tylko doświadczeńszym wśród was pełnić funkcje dowódców. Szarże uzyskacie w bitwach. Każdy z was może zostać oficerem, jak również każdy oficer może znów zejść do szeregowców, czego oby nie było... Patrzę na was, jako na kadry, z których rozwinąć ma się przyszła armia polska, i pozdrawiam was jako pierwszą kadrową kompanię.*

Źródło: J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, t. IV, Warszawa 1937, s. 7–8.

? 1. Wyjaśnij, jaką rolę w planach Józefa Piłsudskiego miała odegrać I Kompania Kadrowa.
2. Wymień zasady, jakie miały panować w tej jednostce.

Rok 1917 przyniósł zmianę sytuacji międzynarodowej. Państwa centralne słabły, a Rosja po upadku caratu prawie wycofała się z wojny. Piłsudski, zgodnie ze swoimi wcześniejszymi kalkulacjami, zdecydował się wówczas na **reorientację** polityczną. Pretekstem do tego stały się żądania państw centralnych dotyczące złożenia przez legionistów nowej przysięgi wierności władcom Niemiec i Austro-Węgier.

W lipcu 1917 r. żołnierze I i III Brygady odmówili podporządkowania się temu rozkazowi, co doprowadziło do rozwiązania obu jednostek. Po tym wydarzeniu, nazwanym **kryzysem przysięgowym**, Piłsudski został oskarżony o bunt i osadzony w twierdzy w Magdeburgu. Jedynie II Brygada, dowodzona przez **gen. Józefa Hallera**, złożyła przysięgę i walczyła po stronie państw centralnych jeszcze do lutego 1918 r. Dopiero wówczas, w proteście przeciwko zapisom traktatu brzeskiego, w którym przekazywano Chełmszczyznę państwu ukraińskiemu, oddziały Hallera wypowiedziały posłuszeństwo państwom centralnym. Aby uniknąć losu dwóch pozostałych brygad, gen. Haller wraz z dużą grupą żołnierzy, w tym ponad stu oficerami, przedarł się na stronę rosyjską.

FORMACJE POLSKIE U BOKU ROSJI

Wielu zwolenników wśród Polaków w czasie I wojny światowej miała także orientacja na Rosję i szerzej – ententę. W dobrych relacjach z władzami carskimi pozostawali działacze Narodowej Demokracji z **Romanem Dmowskim** na czele. W 1914 r. utworzyli oni w Warszawie prorosyjski **Komitet Narodowy Polski** (KNP), który był oficjalnie uznawany także przez Francję i Wielką Brytanię. Z inicjatywy komitetu już w 1914 r. zaczęły powstawać pierwsze jednostki bojowe, z których sformowano I Legion. Liczył on ok. 900 żołnierzy i oficerów i stacjonował w Puławach. Z tego powodu nazwano go **Legionem Puławskim**. W 1915 r. walczył u boku Rosjan z siłami niemieckimi w Królestwie Polskim. Wkrótce sformowano także Brygadę Strzelców Polskich oraz Pułk Ułanów, wspierające wojska rosyjskie w walce z państwami centralnymi. Jednak latem 1915 r. ziemie Królestwa Polskiego zostały zajęte przez państwa centralne i prorosyjskie oddziały musiały się wycofać wraz z wojskiem rosyjskim na wschód. Legion został wcielony wówczas do tzw. Brygady Strzelców Polskich, walczącej w ramach armii rosyjskiej.

W 1917 r., po rewolucji lutowej, Polacy przebywający w Rosji rozpoczęli starania o utworzenie armii polskiej. Latem tego roku w Mińsku uformowano **I Korpus Polski**, a następnie dwa kolejne. W skład II Korpusu w 1918 r. weszła dawna II Brygada Legionów Polskich pod dowództwem gen. Józefa Hallera, która w lutym 1918 r. wypowiedziała posłuszeństwo państwom centralnym. Po przejęciu władzy w Rosji przez bolszewików i podpisaniu przez nich pokoju brzeskiego z Niemcami (więcej o traktacie brzeskim na s. 111) polskie korpusy miały zostać zlikwidowane. II Korpus odmówił rozwiązania się i stoczył zaciekły bój z armią niemiecką pod **Kaniowem**. Wobec wyczerpania się zapasów amunicji Polacy musieli jednak złożyć broń. Mimo to Haller zdołał wydostać się z okrążenia, a następnie poprzez Murmańsk przedostał się do Francji.

Przemarsz Kompanii Kadrowej przez Kielce. Polacy zajęli miasto 12 sierpnia 1914 r., jednak ich wkroczenie nie wywołało spodziewanego entuzjazmu wśród mieszkających tu rodaków.
▪ *fotografia, Kielce, 12 VIII 1914 r.*

Reorientacja – zmiana dotychczasowego stanowiska.

Zmobilizowani żołnierze z ziem Rzeczypospolitej

	Zabór rosyjski	Zabór pruski	Zabór austriacki	Łącznie
Żołnierze zmobilizowani do armii zaborczych	1 196 tys.	779 tys.	1 401 tys.	3 376 tys.
Zabici i zaginieni	ok. 60 tys.	ok. 108 tys.	ok. 219 tys.	ponad 387 tys.

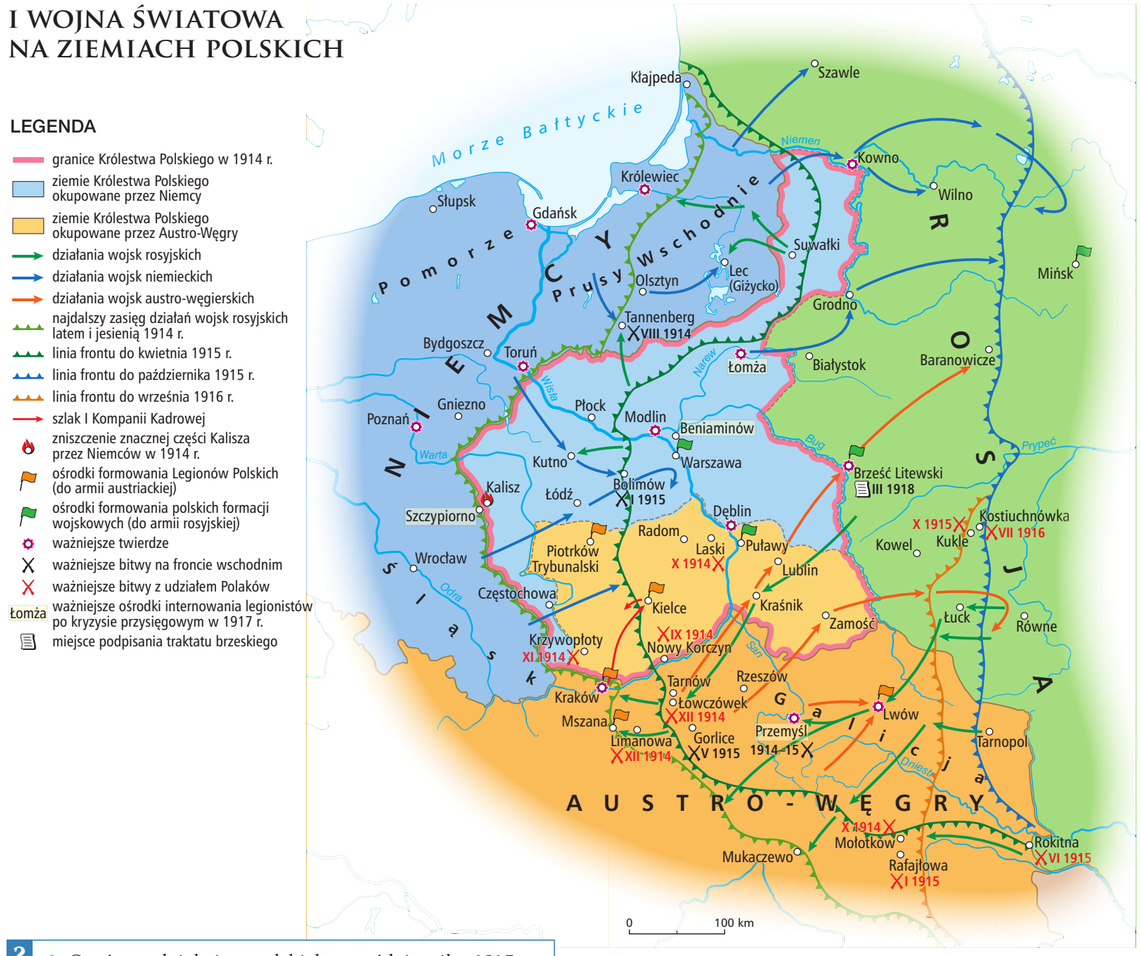
POLACY W ARMIACH ZABORCZYCH

Pozbawieni własnej państwowości Polacy byli mobilizowani w czasie I wojny światowej do armii zaborczych. Służyli w nich i ginęli pod sztandarami obcych monarchii. Gdy wybuchła wojna, doszło do mobilizacji rezerwistów w Kongresówce. Polaków masowo wcielano do 2 Armii rosyjskiej, która została rozbita w bitwie pod Tannenbergiem (więcej o niej na s. 101). Walczyła ona z niemieckim XX Korpusem Armijnym, rekrutowanym z mieszkańców południowej części Prus Wschodnich, więc w znacznej części także z Polaków.

Do walk między Polakami walczącymi w armii austro-węgierskiej i rosyjskiej doszło m.in. w bitwach pod Komarowem i Kraśnikiem. Bratobójcze walki wspominał ówczesny legionista, a później premier Polski – Felicjan Sławoj-Składkowski: *W tę noc wigilijną nasi w okopach zaczęli śpiewać „Bóg się rodzi…”. I oto z okopów rosyjskich Polacy, których dużo jest w dywizjach syberyjskich, podchwycili słowa pieśni i poszła w niebo z dwóch wrogich okopów.*

Podczas walk Polacy zdobywali bojowe doświadczenie, co miało znaczenie w przypadku oficerów, którzy w odradzającej się Rzeczypospolitej tworzyli Wojsko Polskie i walczyli o granice państwowe. Najwięcej z nich, z racji szerokiej autonomii, służyło w armii Austro-Węgier: Władysław Sikorski, Józef Haller czy Edward Rydz-Śmigły. Z kolei Józef Dowbor-Muśnicki był oficerem armii rosyjskiej, a Józef Unrug – niemieckiej.

I WOJNA ŚWIATOWA NA ZIEMIACH POLSKICH

? 1. Omów podział ziem polskich w październiku 1915 r.
2. Wymień ważniejsze bitwy z udziałem Polaków, które rozegrały się na ziemiach polskich.

SZLAK BOJOWY LEGIONÓW POLSKICH

Legiony Polskie powstały w 1914 r., tworzyły je trzy brygady. Przez ponad trzy lata żołnierze każdej z nich przebyli długi i burzliwy szlak bojowy, obejmujący ziemie Królestwa Polskiego, a także Rosji i Austro-Węgier.

Piechota stanowiła główną część legionów. Jej szare mundury zostały uwiecznione w jednej z najsłynniejszych polskich pieśni wojskowych *Piechota, ta szara piechota*.

Maciejówka to charakterystyczna czapka legionistów z okrągłym denkiem. W okresie międzywojennym w Wojsku Polskim wyparła ją rogatywka, jednak aż do śmierci nosił ją Józef Piłsudski.

Orzełek 2 Brygady Karpackiej Legionów Polskich był zdobiony tarczą z literą L oznaczającą legiony. Charakterystyczne dla orła legionów było odrzucenie korony, kojarzonej z zależnością od monarchy.

Owijacze ułatwiały marsz i chroniły podudzie piechura. To rozwiązanie, pozwalające zaoszczędzić na kosztownych skórzanych cholewach, spopularyzowali Brytyjczycy. Zapożyczyli je od mieszkańców Himalajów.

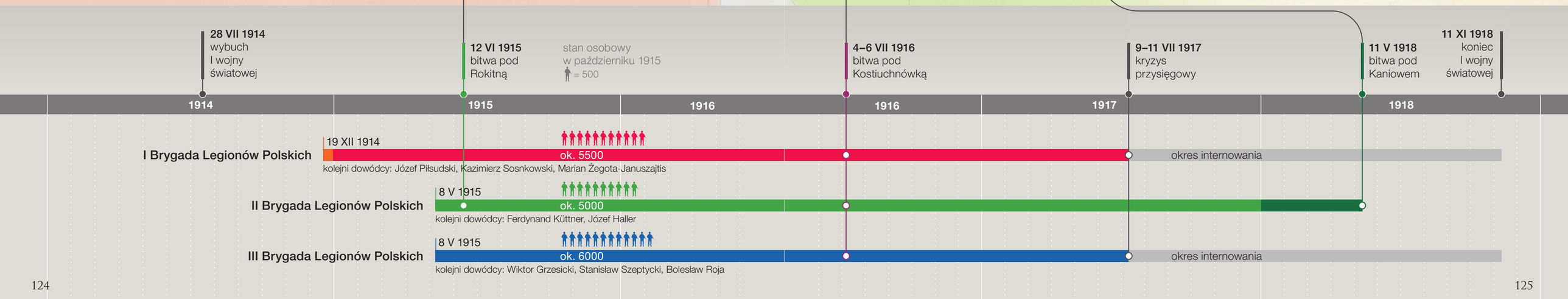

Rogatywka była tradycyjną polską czapką wojskową. Jej kształt, barwy i symbole, którymi ją opatrzono, nawiązywały do symboliki narodowej. Zaprojektował ją malarz Zygmunt Rozwadowski.

Ułanka, czyli ozdobna kurtka, miała dwa rzędy guzików.

Bryczesy to spodnie do jazdy konnej, o specjalnym kroju i dodatkowych wzmocnieniach.

Kawalerzysta z 1 Pułku Ułanów Legionów Polskich miał mundur przypominający ubiory jeźdźców z czasów napoleońskich. Różnił go jednak kolor, zmieniony na znacznie bardziej maskujący.

WOJSKO POLSKIE WE FRANCJI

W czasie I wojny światowej polskie formacje wojskowe powoływano nie tylko na ziemiach polskich, lecz także we Francji. W sierpniu 1914 r. powstała kompania francuskiej Legii Cudzoziemskiej złożona z polskich ochotników. Od miejsca jej szkolenia w mieście Bayonne [czyt.: ba**jon**] nazwano ich **bajończykami**. Ten niewielki oddział szybko wykrwawił się podczas walk we Flandrii, a dalszy werbunek wstrzymano po proteście Rosji. Po upadku caratu pojawiły się nowe możliwości w kwestii utworzenia wojsk polskich walczących u boku Francuzów, zaczęto więc organizować sprzymierzoną z ententą polską armię. Duże zasługi w sformowaniu tych oddziałów miał nowy **Komitet Narodowy Polski**, założony w sierpniu 1917 r. przez Romana Dmowskiego, który od 1915 r. przebywał na zachodzie Europy. Nowa siedziba KNP – szwajcarska Lozanna – stała się głównym ośrodkiem polskiego życia politycznego na Zachodzie, komitet zaś został uznany przez państwa ententy za przedstawicielstwo Polaków, a po zakończeniu wojny reprezentował Polskę na konferencji pokojowej w Paryżu.

W Stanach Zjednoczonych i Kanadzie sprawę polską propagował reprezentujący KNP światowej sławy pianista **Ignacy Jan Paderewski** (więcej o jego działalności w tym czasie na s. 130). Dzięki temu do polskich formacji we Francji zaczęli przybywać ochotnicy zza oceanu. Rekrutowano jednak przede wszystkim mieszkających we Francji Polaków, a także jeńców z armii państw centralnych. W październiku 1918 r. dowództwo nad nowymi siłami objął **gen. Józef Haller**. Dowodzone przez niego wojsko od koloru francuskich mundurów nazywano **Błękitną Armią**.

Wojska Hallera trafiły na front dopiero pod koniec działań wojennych. Wiosną 1919 r., po zakończeniu walk, formacja została rozbudowana i osiągnęła stan ok. 70 tys. żołnierzy. Wówczas przetransportowano Błękitną Armię drogą lądową przez terytorium Niemiec do Polski. Odegrała ona bardzo ważną rolę w walkach z Ukraińcami o Galicję Wschodnią, a także w wojnie polsko-bolszewickiej w latach 1919–1921 (więcej na ten temat na s. 196–202).

Plakat rekrutacyjny Błękitnej Armii zawierał napisy w języku polskim i angielskim. Dzięki akcji propagandowej Komitetu Narodowego Polskiego do powstających we Francji wojsk zgłosiło się kilkadziesiąt tysięcy Polaków.

▪ *plakat, Francja, 1918 r.*

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie były zasługi Józefa Piłsudskiego dla tworzenia polskich formacji wojskowych w czasie I wojny światowej.
2. Oceń, jakie znaczenie dla Polaków mogła mieć walka w wojnie toczonej przez zaborców.
3. Wymień polskie formacje wojskowe walczące po stronie państw ententy.

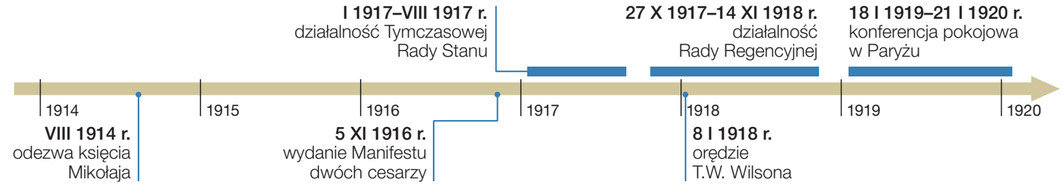
DLA ZAINTERESOWANYCH

„Błękitna Armia" i jej dowódca gen. Józef Haller, pod red. B. Kopki i J. Tarczyńskiego, Warszawa 2017.
R. Kaczmarek, *Polacy w armii Kajzera na frontach I wojny światowej*, Kraków 2014.
Legenda Legionów. Opowieść o Legionach oraz ludziach Józefa Piłsudskiego, Warszawa 2008.

6 SPRAWA POLSKA NA ARENIE MIĘDZYNARODOWEJ

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- zmiana stosunku państw zaborczych do sprawy polskiej podczas I wojny światowej,
- koncepcje polskich ugrupowań politycznych na wykorzystanie światowego konfliktu.

SPRAWA POLSKA W 1914 ROKU

Przed wybuchem I wojny światowej sprawa polska nie była przedmiotem dyskusji między mocarstwami. Na arenie międzynarodowej panowała zgodna opinia, że jest to wyłącznie wewnętrzny problem państw zaborczych. Sytuację Polaków trafnie ujął historyk i dyplomata Michał Sokolnicki: *Nikt na całym świecie Polski nie chce.*

Wybuch wojny także nie przyniósł przełomu w tej kwestii. Dowództwa armii Austro-Węgier, Niemiec i Rosji podejmowały jedynie działania propagandowe – wydawały odezwy, w których odwoływały się do polskiej historii. Niemcy podkreślali wrogość Rosjan do Polaków, przypominali o rusyfikacji i zsyłkach na Syberię. Rosjanie z kolei akcentowali wspólny słowiański rodowód i przywoływali zagrażającą polskości działalność Krzyżaków oraz germanizację. Naczelny wódz armii rosyjskiej, stryj cara, książę Mikołaj Mikołajewicz, wydał w sierpniu 1914 r. odezwę do Polaków, w której obiecywał wskrzeszenie Polski, ale pod berłem rosyjskim. Odezwa nie zawierała wizji granic przyszłego państwa polskiego i przede wszystkim nie została podpisana przez samego cara, a zatem nie miała żadnej mocy prawnej.

Podobnie wszelkie inne zabiegi zaborców w początkowej fazie wojny nie wiązały się z żadnymi konkretnymi propozycjami dla Polaków, wobec czego nie zdecydowali się oni na masowe poparcie którejkolwiek ze stron.

PAŃSTWA CENTRALNE WOBEC SPRAWY POLSKIEJ

W 1915 r. wojska austro-węgierskie i niemieckie wyparły Rosjan z Królestwa Polskiego. Tereny dawnej Kongresówki okupanci podzielili na dwa gubernatorstwa:

- niemieckie z gubernatorem rezydującym w Warszawie,
- austriackie, którym zarządzał gubernator rezydujący w Lublinie.

Pojednawcze gesty wobec Polaków podejmowali przede wszystkim Niemcy, którym zależało na zatarciu złego wrażenia, wywołanego zniszczeniem przez nich Kalisza w pierwszych dniach wojny. W listopadzie 1915 r. w Warszawie, za zgodą niemieckich władz, wznowiono działalność uniwersytetu i politechniki, a w następnym roku przywrócono funkcjonowanie samorządu. Decyzje te nie miały jednak prowadzić do odbudowania w pełni niezależnego państwa polskiego, tylko jednego z podległych Rzeszy obszarów buforowych oddzielających ją od Rosji (więcej o polityce Mitteleuropy na s. 117).

Zwrot w polityce państw centralnych wobec Polaków nastąpił w drugiej połowie 1916 r., kiedy to poniosły one olbrzymie straty w krwawych walkach na froncie zachodnim i na Bałkanach. Niemcy i Austro-Węgry zaczęły wtedy dotkliwie odczuwać demograficzne skutki wojny, a na terenach przez nie okupowanych żyło ok. miliona Polaków w wieku poborowym.

5 listopada 1916 r. gubernatorzy niemiecki i austriacki wspólnie ogłosili w Warszawie i Lublinie manifest dwóch cesarzy, zwany też **Aktem 5 listopada**. W podpisanym przez cesarzy Wilhelma II i Franciszka Józefa dokumencie zapowiadano powstanie samodzielnego państwa polskiego z dziedzicznym monarchą i ustrojem konstytucyjnym. Jego granice nie zostały jednak określone; ta kwestia miała być rozstrzygnięta w przyszłości. Jednocześnie w akcie obiecywano utworzenie polskiej armii pod dowództwem niemieckim i austriackim.

Manifest dwóch cesarzy, w odróżnieniu od poprzednich niezobowiązujących deklaracji, miał ogromne znaczenie dla umiędzynarodowienia sprawy polskiej. Był pierwszym wydanym przez zaborców dokumentem, w którym wyrażali oni zgodę na powstanie samodzielnego polskiego państwa. Tym samym ostatecznie zakończyła się solidarność państw zaborczych względem Polaków, a postanowienia rozbiorowe głoszące, że Polska nigdy się nie odrodzi, zostały anulowane. W styczniu 1917 r. utworzono w Warszawie polską Tymczasową Radę Stanu, a referat wojny w jej ramach powierzono Józefowi Piłsudskiemu. We wrześniu 1917 r. w miejsce Tymczasowej Rady Stanu powołano **Radę Regencyjną**, w której skład weszli:

- Aleksander Kakowski – arcybiskup warszawski,
- Józef Ostrowski – ziemianin, polityk konserwatywno-liberalny,
- Zdzisław Lubomirski – prawnik, prezydent Warszawy.

Rada Regencyjna miała sprawować tymczasową władzę do czasu wyboru monarchy, jednak nadzór nad jej posunięciami sprawował niemiecki gubernator. W listopadzie 1917 r. Rada Regencyjna powołała polski rząd z Janem Kucharzewskim jako premierem. Jego działania doprowadziły m.in. do polonizacji urzędów i szkolnictwa.

Rada Regencyjna rozpoczęła prace 27 października 1917 r. Tego dnia Józef Ostrowski 1, abp Aleksander Kakowski 2 i Zdzisław Lubomirski 3 złożyli uroczystą przysięgę w katedrze warszawskiej, a następnie udali się na Zamek Królewski, gdzie oficjalnie objęli rządy.

▪ *fotografia, Warszawa, 27 IX 1917 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

AKT 5 LISTOPADA

Tekst Aktu 5 listopada został uzgodniony podczas konferencji przedstawicieli Niemiec i Austro-Węgier w Pszczynie. Następnie jego treść ogłoszono na ziemiach Królestwa Polskiego okupowanych przez państwa centralne.

Przejęci niezłomną ufnością w ostateczne zwycięstwo ich broni i życzeniem powodowani, by ziemie polskie przez waleczne ich wojska ciężkiemi ofiarami rosyjskiemu panowaniu wydarte do szczęśliwej przywieść przyszłości, Jego Cesarska Mość Cesarz Niemiecki oraz Jego Cesarska i Królewska Mość Cesarz Austryi i Apostolski Król Węgier postanowili z ziem tych utworzyć państwo samodzielne z dziedziczną monarchią i konstytucyjnym ustrojem. Dokładniejsze oznaczenie granic Królestwa Polskiego zastrzega się. Nowe królestwo znajdzie w łączności z obu sprzymierzonymi mocarstwami rękojmię potrzebną do swobodnego sił swych rozwoju. We własnej armii nadal żyć będą pełne sławy tradycje wojsk polskich dawniejszych czasów i pamięć walecznych polskich towarzyszy broni we wielkiej obecnej wojnie. Jej organizacja, wykształcenie i kierownictwo uregulowane będą we wspólnem porozumieniu.
Sprzymierzeni Monarchowie, biorąc należny wzgląd na ogólne warunki polityczne Europy, jako też na dobro i bezpieczeństwo własnych krajów i ludów, żywią niezłomną nadzieję, że obecnie spełnią się życzenia państwowego i narodowego rozwoju Królestwa Polskiego.
Wielkie zaś, od zachodu z Królestwem Polskiem sąsiadujące mocarstwa z radością ujrzą u swych granic wschodnich wskrzeszenie i rozkwit wolnego, szczęśliwego i własnem narodowem życiem cieszącego się państwa.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 64–65.

? **1.** Wymień zapowiedzi dotyczące ustroju przyszłego państwa polskiego zawarte w odezwie.
2. Oceń, jakie obawy mógł budzić w Polakach Akt 5 listopada.

SPRAWA POLSKA W POLITYCE ENTENTY

Aktywne działania Niemiec i Austro-Węgier zmusiły państwa ententy do zajęcia konkretnego stanowiska w kwestii niepodległości Polski.

W grudniu 1916 r. car Mikołaj II wydał rozkaz swojej armii, w którym zapowiedział utworzenie państwa polskiego z ziem trzech zaborów. Wywołało to oburzenie wśród rosyjskich żołnierzy, ponieważ uznali, że wojna jest prowadzona w imię obcych interesów. Deklaracja cara została za to entuzjastycznie przyjęta przez zachodnich sojuszników Rosji, ograniczonych do tej pory jej twardym stanowiskiem w kwestii polskiej. Zarówno Wielka Brytania, jak i Francja poparły w styczniu 1917 r. koncepcję Mikołaja II.

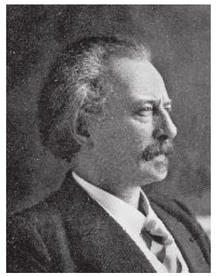
Realizacja obietnic cara nie była jednak możliwa, gdyż w tamtym czasie ziemie polskie znajdowały się pod kontrolą państw centralnych.

Po abdykacji cara Mikołaja II w marcu 1917 r. (więcej zob. na s. 107) prawo Polaków do własnego państwa potwierdził Rząd Tymczasowy. Zastrzegł jednak, że będzie ono połączone sojuszem wojskowym z Rosją. Potrzebę istnienia niezależnej Polski podkreślała także opanowana przez bolszewików Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich. Mimo to po rewolucji październikowej ich stanowisko nie było już tak jednoznaczne.

POSTAĆ HISTORYCZNA

IGNACY JAN PADEREWSKI

1860–1941

Był wybitnym polskim pianistą, kompozytorem i politykiem. Kształcił się w Warszawie, a później w Wiedniu. W wieku 27 lat rozpoczął międzynarodową karierę. Koncertował w Anglii, we Francji i w Stanach Zjednoczonych. Podczas Wielkiej Wojny wykorzystał swoją sławę, aby propagować ideę niepodległości Polski za granicą, szczególnie w USA. W latach 1917–1919 działał w ramach założonego w Lozannie Komitetu Narodowego Polskiego. W znacznym stopniu przyczynił się do podjęcia sprawy polskiej przez prezydenta USA Thomasa Woodrowa Wilsona. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości powrócił do kraju. Jego przyjazd do Poznania stał się pretekstem do wybuchu powstania wielkopolskiego. W styczniu 1919 r. stanął na czele polskiego rządu. Wraz z Romanem Dmowskim reprezentował Polskę na konferencji paryskiej. W 1922 r. wycofał się z życia politycznego i całkowicie poświęcił się działalności artystycznej i charytatywnej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ORĘDZIE THOMASA WOODROWA WILSONA

Przemówienie prezydenta USA z 8 stycznia 1918 r. zostało wygłoszone przed przedstawicielami połączonych izb amerykańskiego Kongresu. Zawarty w nim program pokojowy odbił się szerokim echem na całym świecie.

Naszym programem jest program pokoju światowego. Program ten – naszym zdaniem jedynie możliwy – jest następujący: [...]
13. Musi zostać stworzone niepodległe państwo polskie, obejmujące terytoria zamieszkałe przez ludność niezaprzeczalnie polską i któremu musi zostać zapewniony wolny dostęp do morza; niepodległość polityczna, gospodarcza oraz integralność terytoriów zamieszkałych przez tę ludność będą zagwarantowane przez konwencję międzynarodową.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 43–45.

Prezydent Wilson 1 wygłaszający orędzie w Kongresie Stanów Zjednoczonych.

▪ *fotografia kolorowana, Waszyngton, 8 I 1918 r.*

? **1.** Określ, jakie znaczenie dla odrodzonej Polski miał akcentowany przez Wilsona dostęp do morza.
2. Wyjaśnij, jaką gwarancję niepodległości powinni – zdaniem prezydenta – otrzymać Polacy.

Lenin i jego współpracownicy głosili bowiem potrzebę światowej rewolucji i wprowadzenia ponadnarodowej dyktatury proletariatu. Ostatecznie dopiero traktat brzeski, podpisany przez bolszewików z państwami centralnymi w marcu 1918 r., zmusił władze sowieckie do przyznania Polakom i innym narodom dawnej carskiej Rosji prawa do posiadania własnych państw.

Przełomowe znaczenie dla sprawy polskiej miało orędzie prezydenta USA **Thomasa Woodrowa Wilsona z 8 stycznia 1918 r.**, w którym przedstawił swój 14-punktowy program mający zagwarantować trwały pokój na świecie (więcej o tym dokumencie na s. 116). Punkt 13. planu Wilsona dotyczył Polski (zob. tekst źródłowy na s. 129). Prezydent stwierdził w nim, że powinno powstać niepodległe państwo polskie złożone z ziem zamieszkanych w większości przez Polaków. Podkreślił też, że odrodzonej Polsce należy zagwarantować dostęp do morza. Tak silne zaakcentowanie kwestii polskiej w polityce prezydenta USA było w dużej mierze zasługą Ignacego Jana Paderewskiego i jego działalności w Stanach Zjednoczonych (zob. ciekawostka obok). W swoim orędziu Wilson uznawał powstanie niepodległej Polski za jeden z warunków trwałego pokoju w Europie. Z tym stanowiskiem zgodziły się rządy Francji, Wielkiej Brytanii i Włoch, dla których przystąpienie USA do wojny było szansą na ostateczne zwycięstwo. W ogłoszonej **3 czerwca 1918 r.** wspólnej deklaracji państwa ententy wraz z sojusznikami poparły powstanie niepodległego państwa polskiego, które miało mieć zapewniony dostęp do morza.

CIEKAWOSTKA

Stany Zjednoczone Polski?

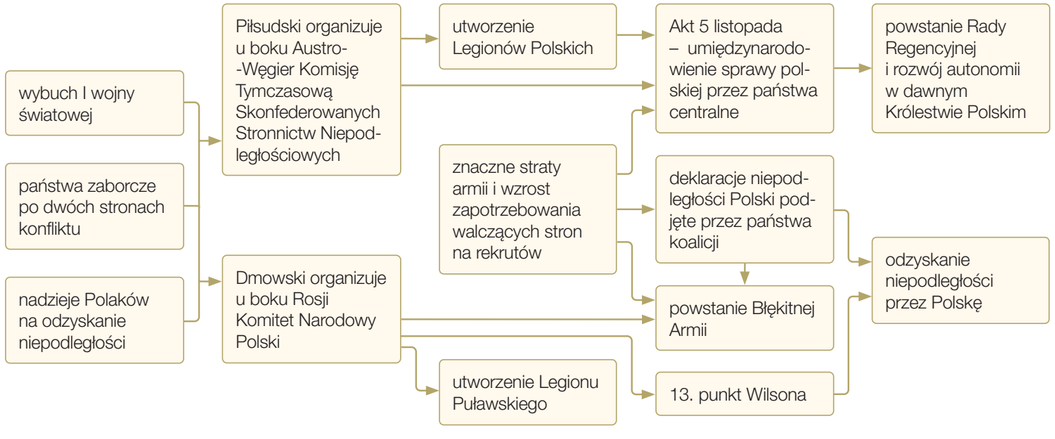
W styczniu 1917 r. podczas spotkania z Thomasem Woodrowem Wilsonem Ignacy Jan Paderewski przekazał prezydentowi USA swój memoriał na temat Polski. Znalazła się w nim opracowana przez Paderewskiego koncepcja utworzenia Stanów Zjednoczonych Polski – federacyjnego państwa, w skład którego weszłoby kilka autonomicznych regionów, m.in. Królestwo Polski, Królestwo Litwy i Królestwo Polesia. Pomysł ten nigdy nie doczekał się realizacji, ale znacząco wpłynął na zainteresowanie amerykańskiego prezydenta sprawą polską.

POLACY NA KONFERENCJI POKOJOWEJ W PARYŻU

W styczniu 1919 r. w Paryżu rozpoczęła się konferencja pokojowa, podczas której miał być ustanowiony nowy porządek w Europie. Uczestniczyły w niej reprezentacje 27 państw, a wśród nich także polska delegacja. Na jej czele stali: premier, a jednocześnie minister spraw zagranicznych Ignacy Jan Paderewski i szef Komitetu Narodowego Polskiego – Roman Dmowski. Mimo że to właśnie to gremium było uznawane przez ententę za oficjalne przedstawicielstwo naszego narodu, do delegacji dołączyli również wysłannicy naczelnika państwa – Józefa Piłsudskiego. Choć różnili się poglądami, obaj politycy, Józef Piłsudski i Roman Dmowski, współdziałali dla dobra sprawy polskiej.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak przebiegały wydarzenia związane ze sprawą polską w czasie I wojny światowej?

Po raz pierwszy kwestia polska zaistniała na konferencji w Paryżu 29 stycznia 1919 r., gdzie dzięki umiejętnej akcji dyplomatycznej Polska znalazła się wśród państw sprzymierzonych zwycięskiej ententy. Dmowski przedstawił wówczas podczas przemówienia sytuację Polaków oraz zakres polskich roszczeń terytorialnych (zob. ciekawostka poniżej). Dla pełnego rozpatrzenia zgłoszonych przez niego kwestii powstała specjalna Komisja do Spraw Polskich. Wynikiem jej prac była złożona w marcu 1919 r. propozycja, aby przyznać Polsce Górny Śląsk, Wielkopolskę, Pomorze Gdańskie oraz Powiśle. Spotkało się to jednak z protestem brytyjskiej delegacji. Wypracowany później kompromis zakładał następujące warunki:

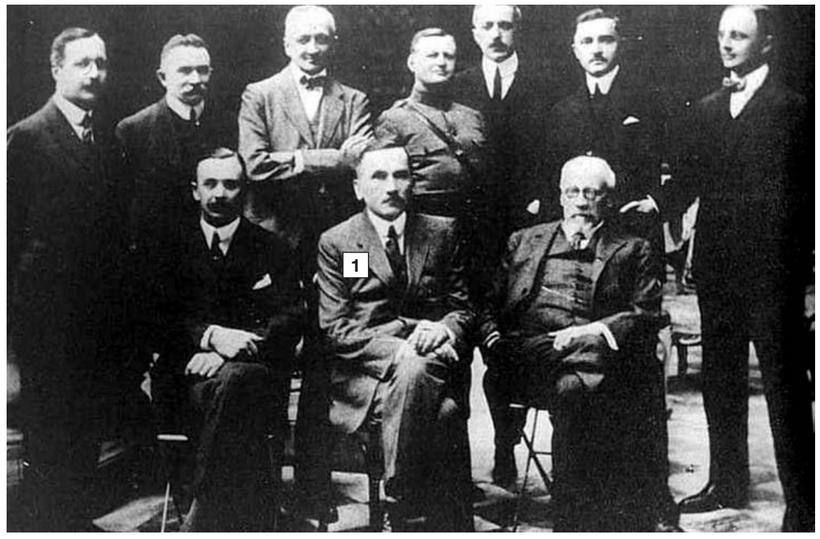
- Pomorze Gdańskie oraz Wielkopolska zostaną przyznane Polsce,
- Gdańsk wraz z przyległymi terenami stanie się wolnym miastem pod kontrolą międzynarodową, a o przynależności Górnego Śląska, Warmii, Mazur i Powiśla zdecydują plebiscyty.

Polska delegacja złożyła podpisy pod ostatecznym tekstem **traktatu wersalskiego** 28 czerwca 1919 r. Polacy przyjęli również tzw. **mały traktat wersalski**, który gwarantował poszanowanie praw mniejszości narodowych zamieszkujących Polskę (więcej o nim na s. 140).

CIEKAWOSTKA

Wielojęzyczne przemówienie Dmowskiego

Podczas pięciogodzinnego wystąpienia Roman Dmowski początkowo przemawiał po polsku. Następnie osobiście przetłumaczył swoją wypowiedź na język angielski i francuski. W ten sposób chciał uniknąć przeinaczeń w tak istotnych kwestiach, jak powojenne granice Polski, do których – jak się obawiał – mogło dojść za sprawą zagranicznych tłumaczy.

Komitet Narodowy Polski powstał w 1917 r. w Lozannie, jako kontynuacja organizacji o tej samej nazwie działającej wcześniej na ziemiach polskich. Siedzibą komitetu był Paryż. Na jego czele stał Roman Dmowski [1].

▪ *fotografia, Paryż, 1918 r.*

ĆWICZENIA

1. Omów znaczenie Aktu 5 listopada dla sprawy polskiej podczas I wojny światowej.
2. Wyjaśnij, jaką rolę w propagowaniu sprawy polskiej w latach 1914–1919 odegrał Ignacy Jan Paderewski.
3. Przedstaw, jak zmieniało się stanowisko państw ententy wobec sprawy polskiej w czasie I wojny światowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Akt 5 listopada i jego konsekwencje dla Polski i Europy, red. J. Kłaczkow, K. Kania, Z. Girzyński, Toruń 2016.
A. Chwalba, *Wielka wojna Polaków 1914–1918*, Warszawa 2018.

Podsumowanie rozdziału III
I wojna światowa

1 Świat w przededniu Wielkiej Wojny

1. W drugiej połowie XIX w. Cesarstwo Niemieckie prowadziło *Weltpolitik*, czyli politykę globalną, mającą na celu uzyskanie statusu mocarstwa kolonialnego.
2. W tym okresie w Europie zaczęły się kształtować dwa bloki polityczne: trójprzymierze, w którego skład weszły Austro-Węgry, Niemcy i Włochy, oraz trójporozumienie (ententa), zawiązane przez Wielką Brytanię, Francję i Rosję.
3. W lutym 1904 r. pomiędzy Rosją a Japonią wybuchła wojna o wpływy w Korei. Rosjanie ponieśli klęskę i we wrześniu 1905 r. podpisali pokój, na mocy którego Japonia uzyskała Port Artur i południową część Sachalinu.
4. Na początku XX w. szczególnie niespokojnym obszarem był Półwysep Bałkański. Ze względu na niestabilną sytuację polityczną nazywano go „kotłem bałkańskim". W latach 1912–1913 toczyły się tam dwie wojny, w wyniku których Turcja utraciła większość swoich europejskich posiadłości.
5. 28 czerwca 1914 r. w Sarajewie dokonano zamachu na następcę tronu Austro-Węgier, arcyksięcia Franciszka Ferdynanda.

2 Fronty Wielkiej Wojny

1. Zamach w Sarajewie stał się bezpośrednią przyczyną wybuchu I wojny światowej. Konflikt toczył się pomiędzy państwami centralnymi, czyli Niemcami, Austro-Węgrami, Turcją i Bułgarią, a ententą, w której skład weszły: Francja, Wielka Brytania, Włochy, Japonia, Rosja, Serbia, Rumunia, Grecja i USA.
2. Na początku sierpnia 1914 r. niemiecka armia zaatakowała Francję. Niemcy zostali jednak zatrzymani w bitwie nad Marną. Konflikt na froncie zachodnim wkrótce przekształcił się w wojnę pozycyjną.
3. Do najważniejszych starć na froncie zachodnim zalicza się bitwę pod Ypres (1915 r.), Verdun (1916 r.) oraz nad rzeką Sommą (1916 r.).
4. Na froncie wschodnim w sierpniu 1914 r. wojska niemieckie rozgromiły Rosjan w bitwie pod Tannenbergiem. W kolejnych latach toczyła się tu wojna manewrowa.

3 Rewolucje w Rosji

1. Kolejne porażki ponoszone przez armię rosyjską podczas Wielkiej Wojny doprowadziły państwo na krawędź zapaści politycznej, gospodarczej i społecznej. W marcu 1917 r. doszło do demonstracji i protestów ulicznych, nazwanych później rewolucją lutową. W jej wyniku car abdykował.
2. Po obaleniu caratu w kraju ukształtowały się dwa ośrodki władzy: Rząd Tymczasowy, kierowany przez premiera Aleksandra Kiereńskiego, oraz Tymczasowy Komitet Wykonawczy, reprezentujący Radę Delegatów Robotniczych i Żołnierskich.
3. W listopadzie 1917 r. wybuchła rewolucja, zwana październikową, podczas której władzę w kraju przejęli bolszewicy. Utworzyli oni Radę Komisarzy Ludowych, a na jej czele stanął Włodzimierz Lenin.
4. Wydarzenia te wywołały wojnę domową. Przeciwko bolszewikom wystąpiła Biała Gwardia oraz państwa ententy, które ostatecznie przegrały z komunistami w 1920 r.
5. W 1922 r. proklamowano powstanie nowego państwa – Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS).

Brytyjski czołg Mark IV był wyposażony w dwa działa i cztery karabiny maszynowe. Załogę tego pojazdu stanowiło ośmiu ludzi. Produkcję czołgu rozpoczęto w 1917 r., a do końca wojny powstało ponad 1000 egzemplarzy.

▪ *fotografia, Francja, 1917 r.*

4 Klęska państw centralnych

1. W marcu 1915 r. niemieckie dowództwo ogłosiło nieograniczoną wojnę podwodną, a U-Booty zaczęły atakować nie tylko okręty wojenne, lecz także statki handlowe i pasażerskie. Na przełomie maja i czerwca 1916 r. rozegrało się największe starcie morskie z czasów I wojny światowej – bitwa jutlandzka.
2. 6 kwietnia 1917 r. Stany Zjednoczone oficjalnie wypowiedziały wojnę państwom centralnym. Bezpośrednią przyczyną tej decyzji było przejęcie przez brytyjski wywiad depeszy Zimmermanna.
3. W marcu 1918 r. ponosząca klęski na froncie I wojny światowej Rosja Sowiecka podpisała z państwami centralnymi pokój brzeski, który zakończył działania zbrojne na froncie wschodnim.
4. 3 listopada 1918 r. Austro-Węgry ogłosiły kapitulację, a 11 listopada 1918 r. został zawarty rozejm w Compiègne, kończący działania wojenne na froncie zachodnim.
5. W I wojnie światowej poległo ok. 10 mln żołnierzy. Do najważniejszych skutków politycznych konfliktu należały: upadek monarchii w Niemczech i Rosji, rozpad Austro-Węgier oraz powstanie nowych lub odrodzonych państw, takich jak Polska i Łotwa.

Gen. Józef Haller składa przysięgę na sztandar Pułku Strzelców Pieszych. Tym samym uroczyście obejmuje dowództwo nad polskim wojskiem we Francji, zwanym od koloru mundurów Błękitną Armią.

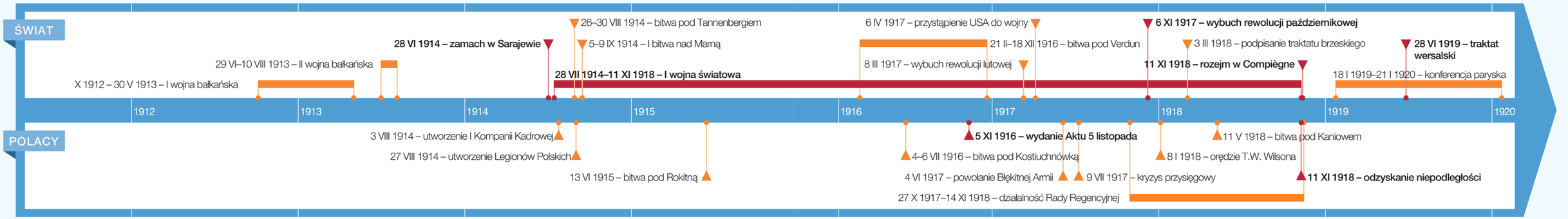
▪ *fotografia, Francja, 1918 r.*

5 Polacy na frontach Wielkiej Wojny

1. Uformowanie się na przełomie XIX i XX w. trójporozumienia i trójprzymierza rozbiło dawny sojusz państw zaborczych. Wśród Polaków zaczęły ścierać się koncepcje poparcia ententy bądź państw centralnych w celu odzyskania niepodległości.
2. Już w 1914 r. z inicjatywy Józefa Piłsudskiego zaczęły powstawać polskie formacje wojskowe u boku Austro-Węgier. Początkowo była to I Kompania Kadrowa, a następnie trzy brygady Legionów Polskich.
3. Legiony Polskie walczyły m.in. w bitwach pod Limanową, Rokitną i Kostiuchnówką.
4. Zwolennicy orientacji prorosyjskiej utworzyli w 1914 r. w Warszawie Komitet Narodowy Polski (KNP), który przyczynił się do sformowania Legionu Puławskiego.
5. W czasie I wojny światowej polskie formacje wojskowe powołano również we Francji. W sierpniu 1914 r. powstała kompania francuskiej Legii Cudzoziemskiej złożona z polskich ochotników, zwana bajończykami. Od 1917 r. tworzono we Francji polskie wojsko, zwane Błękitną Armią. Na jej czele stanął Józef Haller.

6 Sprawa polska na arenie międzynarodowej

1. W początkowej fazie wojny zaborcy próbowali przekonać Polaków do opowiedzenia się po jednej ze stron. Ich odezwy nie zawierały jednak konkretnych i zobowiązujących ofert zjednoczenia ziem polskich.
2. 5 listopada 1916 r. gubernatorzy niemiecki i austriacki wspólnie ogłosili manifest dwóch cesarzy, w którym obiecano powstanie samodzielnego państwa polskiego z dziedzicznym monarchą i ustrojem konstytucyjnym. Z kolei w grudniu 1916 r. car Mikołaj II zapowiedział utworzenie państwa polskiego z ziem trzech zaborów.
3. Przełomowe znaczenie dla sprawy polskiej miało orędzie Thomasa Woodrowa Wilsona z 8 stycznia 1918 r. Punkt 13. tego wystąpienia dotyczył powstania niepodległego państwa polskiego złożonego z ziem zamieszkanych w większości przez Polaków.
4. W konferencji pokojowej w Paryżu uczestniczyła polska delegacja, na której czele stali Ignacy Jan Paderewski i Roman Dmowski. Traktat wersalski zakładał przyznanie Polsce Pomorza Gdańskiego oraz Wielkopolski. Gdańsk stał się wolnym miastem, a o przynależności Górnego Śląska, Warmii, Mazur i Powiśla miały zdecydować plebiscyty.

To budzi kontrowersje

Czy Niemcy mogły wygrać I wojnę światową?

W 1918 r. I wojna światowa zakończyła się zwycięstwem ententy. Potencjał militarny i gospodarczy państw centralnych okazał się niewystarczający, aby prowadzić skuteczną walkę na kilku frontach. Czy jednak taki właśnie musiał być rezultat wielkiego konfliktu mocarstw? A może Niemcy i ich sojusznicy mogli wygrać I wojnę światową?

W badaniach historycznych stosuje się niekiedy metodę eksperymentu myślowego, która polega na wyobrażaniu sobie alternatywnych scenariuszy minionych wydarzeń. Jest to tzw. historia kontrfaktyczna, zakładająca, że objęcie władzy przez inną osobę, wejście w sojusz z innym państwem w czasie wojny lub podjęcie innej decyzji przez daną postać historyczną doprowadziłoby do odmiennych rezultatów. Odpowiedzi na pytanie: *Co by było, gdyby...?* nadal bazują na źródłach i odnoszą się do działań prawdziwych postaci. Historia alternatywna z kolei opisuje sytuacje, które – choć teoretycznie mogły się wydarzyć – były bardzo mało prawdopodobne. Podczas śledzenia przebiegu I wojny światowej historycy kreślili rozmaite wersje przebiegu wypadków. Zastanawiali się m.in., jaki byłby rezultat tego konfliktu, gdyby nie przystąpiła do niego Wielka Brytania lub gdyby Amerykanie zdecydowali się zachować neutralność. Profesor ekonomii Witold M. Orłowski, konstruując alternatywne scenariusze dla historii świata w XX w., zaczął dociekać, czy Niemcy mogły zwyciężyć w Wielkiej Wojnie.

Aby odpowiedzieć na to pytanie, autor przeanalizował kilka prawdopodobnych opcji. Po pierwsze, rozpatrzył możliwe konsekwencje zdobycia przez wojska niemieckie Paryża. Zauważył, że choć Niemcy dwukrotnie podchodzili pod stolicę Francji (w 1914 r. i 1918 r.), armiom alianckim udawało się ją ocalić i odepchnąć wojska nieprzyjaciela podczas dwóch wygranych bitew nad Marną. Badacz uważa, że zajęcie Paryża nie oznaczałoby jednak końca wojny, a tylko przesunięcie linii frontu na zachód od tego miasta. Z uwagi na duży potencjał wojsk lądowych państw ententy konflikt trwałby nadal, zmieniając się w wojnę pozycyjną, w której obie strony dążyłyby do jak najszybszego wyniszczenia sił wroga.

Orłowski zastanawiał się również, co by było, gdyby Niemcy wcześniej rozpoczęły budowę U-Bootów i wypowiedziały Wielkiej Brytanii nieograniczoną wojnę podwodną, której skutki byłyby spotęgowane blokadą brytyjskich portów. Według profesora prawdopodobną odpowiedzią państw ententy byłoby skonstruowanie floty specjalnych niszczycieli do zwalczania łodzi podwodnych. Dodatkowo Amerykanie wcześniej przystąpiliby do wojny, zaniepokojeni niemiecką przewagą na morzu, która godziła w bezpieczeństwo ich statków handlowych i pasażerskich.

Badacz teorii o zwycięstwie trójprzymierza rozważył także scenariusz, w którym Niemcy nie decydują się na bitwę na wyniszczenie pod Verdun. Po pokonaniu Rosji na froncie wschodnim państwa centralne przerzuciłyby wszystkie siły na Zachód, by ostatecznie przełamać linię frontu. Choć armia niemiecka prawdopodobnie pokonałaby Francję, Niemcy nie zdołałyby uniknąć blokady morskiej ustanowionej przez potężne floty Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych. Wkrótce w obawie przed dominacją Cesarstwa Niemieckiego powstałaby nowa koalicja antyniemiecka, która doprowadziłaby do kolejnej zmiany układu sił w Europie.

PODYSKUTUJMY

1. Omów alternatywne scenariusze wojny zaproponowane przez Witolda M. Orłowskiego.
2. Czy uważasz, że któraś z analizowanych przez tego uczonego wersji wydarzeń pozwoliłaby Niemcom wygrać wojnę?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Omów przyczyny wybuchu I wojny światowej.
2. Scharakteryzuj walki na froncie zachodnim podczas I wojny światowej.
3. Omów zmiany, jakie dokonały się w Rosji w czasie Wielkiej Wojny.
4. Wyjaśnij, w jaki sposób przemiany polityczne w Rosji wpłynęły na przebieg i wynik wojny.
5. Przedstaw losy Legionów Polskich w czasie I wojny światowej.
6. Wymień czynniki, które zdecydowały o klęsce państw centralnych w I wojnie światowej.
7. Powiedz, jakie kroki podejmowali władcy państw zaborczych, by pozyskać przychylność Polaków.

▪ *Mussolini pozdrawia członków Hitlerjugend wizytujących Rzym, fotografia, Rzym, 1936 r.*

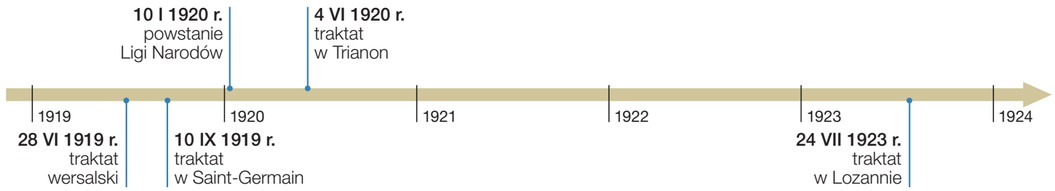
IV
ŚWIAT W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

1 Świat po Wielkiej Wojnie
2 ZSRS – imperium komunistyczne
3 Rozwój faszyzmu w Europie
4 Przemiany społeczne w okresie międzywojennym
5 Świat na drodze ku nowej wojnie

1 ŚWIAT PO WIELKIEJ WOJNIE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- funkcjonowanie ładu wersalskiego i Ligi Narodów,
- przyczyny i skutki Wielkiego Kryzysu.

TRAKTAT WERSALSKI

Alianci, choć zwyciężyli w Wielkiej Wojnie, ponieśli ogromne straty w trakcie kilkuletnich walk (więcej o tym na s. 119). Za cel stawiali sobie więc trwałe osłabienie Niemiec i uniemożliwienie im powrotu do roli mocarstwa gospodarczego i politycznego w Europie. Miały temu służyć ustalenia podpisanego **28 czerwca 1919 r. traktatu wersalskiego**. Na podstawie tego układu pokojowego Niemcy utraciły m.in.:

- Alzację i wschodnią Lotaryngię,
- Wielkopolskę i Pomorze Gdańskie,
- wszystkie kolonie (w Afryce i Oceanii).

Ponadto Gdańsk oraz Kłajpeda zostały przekształcone w wolne miasta. Na skutek wyniku plebiscytów Niemcy utraciły także północny Szlezwik, fragmenty Powiśla oraz wschodnią część Górnego Śląska (przyjrzyj się mapie na s. 140).

Niemcy obarczono główną odpowiedzialnością za wybuch wojny. Aby zapobiec niemieckiej agresji w przyszłości, podjęto szereg postanowień. Biegnący wzdłuż granic Francji i Belgii pas niemieckiej ziemi nad Renem (Nadrenia) został poddany **demilitaryzacji**. Niemiecką armię zredukowano do 100 tys. żołnierzy, pozbawiono większości floty, wojsk pancernych i lotniczych. Niemcy zostały poza tym obciążone koniecznością wypłaty zwycięzcom znacznych odszkodowań wojennych.

Demilitaryzacja – trwałe wycofanie sił wojskowych z określonego terytorium.

NOWE PAŃSTWA W EUROPIE

Po I wojnie światowej mapa Europy zmieniła się zasadniczo w stosunku do sytuacji w 1914 r. Rozpadły się wielkie zróżnicowane etnicznie imperia – Austro-Węgry i carska Rosja, a w ich miejsce powstały państwa narodowe, w których jednak zamieszkiwały liczne mniejszości narodowe. Niepodległość uzyskały takie kraje, jak: Polska, Czechosłowacja, Litwa, Łotwa, Estonia, Finlandia oraz Jugosławia (do 1929 r. Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców). Również na Zachodzie pojawiło się nowe państwo – Irlandia, które wkrótce uniezależniło się od Londynu.

? W jakich regionach Europy po I wojnie światowej zaszły największe zmiany terytorialne?

Tomasz Masaryk, pierwszy prezydent Czechosłowacji, wjechał do Pragi i był uroczyście witany przez Czechów na placu Wacława.

- *fotografia, Czechosłowacja, 1918 r.*

ROZPAD AUSTRO-WĘGIER

Na przełomie października i listopada 1918 r. niepodległość lub chęć przyłączenia się do innego państwa zadeklarowała większość narodów wchodzących w skład monarchii habsburskiej. Z tego powodu wojska Austro-Węgier były zmuszone przerwać walkę już 3 listopada 1918 r. Ostatecznie pokój z Austrią państwa ententy zawarły w Saint-Germain [czyt.: są żer**mę**] pod Paryżem 10 września 1919 r. Na jego mocy Austria utraciła:

- Czechy, Morawy i Śląsk Opawski,
- Galicję i Śląsk Cieszyński,
- Bukowinę,
- południowy Tyrol,
- tereny Słowenii oraz Bośnię i Hercegowinę.

Otrzymała zaś zamieszkany przez Austriaków obszar zwany Burgenlandem, który w Austro-Węgrzech był częścią Królestwa Węgier. Austriackie siły zbrojne miały liczyć odtąd tylko 30 tys. żołnierzy. Zakazano im też m.in. posiadania lotnictwa wojskowego, a pokonanemu krajowi narzucono konieczność spłaty odszkodowań wojennych.

TEKST ŹRÓDŁOWY

TRAKTAT WERSALSKI

Traktat wersalski zawierał ustalenia dotyczące wielu problemów międzynarodowych.

Stany Zjednoczone Ameryki, Wielka Brytania, Francja, Włochy i Japonia, mocarstwa wskazane w niniejszym traktacie jako główne mocarstwa sprzymierzone i zaprzyjaźnione, Belgia, Boliwia, Brazylia, Chiny, Kuba, Ekwador, Grecja, Gwatemala, Haiti, Honduras, Liberia, Nikaragua, Panama, Peru, Polska, Portugalia, Rumunia, Serbia–Chorwacja–Słowenia, Syjam, Czechosłowacja i Urugwaj, stanowiące wraz z powyżej wymienionymi mocarstwami państwa sprzymierzone i zaprzyjaźnione z jednej strony i Niemcy z drugiej strony, przyjmują następujące postanowienia:

C. Kolonie niemieckie

Niemcy zrzekają się na rzecz głównych mocarstw wszystkich swoich praw i tytułów do swoich posiadłości zamorskich. Wszystkie prawa do ruchomości i nieruchomości, przysługujące na tych obszarach cesarstwu niemieckiemu lub jednemu z państw niemieckich, przejdą na rząd wykonujący władzę na tych obszarach. [...]

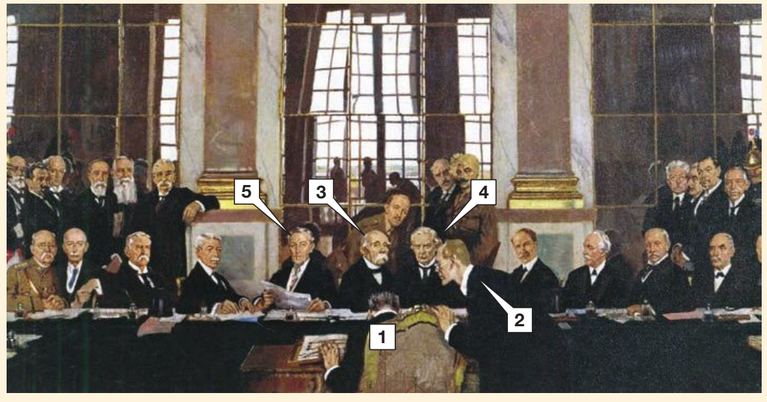
D. Warunki wojskowe, morskie i aeronautyczne [lotnictwo]

Dział 1 (warunki wojskowe) postanawia zmniejszenie armii niemieckiej do rozmiarów stałej siły zbrojnej bezpieczeństwa publicznego i odbiera Niemcom prawo i środki odbudowy wielkiej armii narodowej. [...]

F. Odszkodowania

Zasada. Niemcy i ich sprzymierzeńcy uznają swoją odpowiedzialność za wszystkie straty i szkody, poniesione gdziekolwiek przez państwa sprzymierzone i zaprzyjaźnione. Niemcy zobowiązują się powetować wszystkie szkody wyrządzone ludności cywilnej i jej mieniu.

Źródło: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej*, z. 59, Kraków 1924, s. 15–17.

Traktat wersalski podpisano w Sali Zwierciadlanej pałacu w Wersalu – w tej samej, w której w 1871 r. proklamowano Rzeszę Niemiecką. Na obrazie przedstawiającym tę scenę znaleźli się po jednej stronie stołu przedstawiciele Niemiec: Johannes Bell [1] i Hermann Müller [czyt.: miler] [2]. Po drugiej zaś zasiadali przywódcy państw ententy: Francuz Georges Clemenceau [3] [czyt.: żorż klemą**so**], Anglik David Lloyd George [4] [czyt.: dejwid llojd dżordż], a także prezydent USA Thomas Woodrow Wilson [5].

- *obraz, Wielka Brytania, 1920 r.*

? 1. Wymień postanowienia skierowane przeciw Niemcom i wyjaśnij, jaki miały cel.
2. Oceń szanse i zagrożenia, jakie niosły postanowienia dla przyszłego ładu europejskiego.

Węgierski plakat z okresu międzywojennego prezentował straty terytorialne Węgier poniesione w wyniku pokoju w Trianon (oznaczone kolorem czerwonym na mapie). Poczucie krzywdy ze względu na znaczne straty towarzyszyło Węgrom przez cały okres międzywojenny. Ziemie przekazane Czechosłowacji 1, Rumunii 2 i Jugosławii 3 były jednak w zdecydowanej większości zamieszkane przez ludność niewęgierską.

▪ *plakat, Węgry, ok. 1930 r.*

EUROPA PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ

?
1. Wskaż wszystkie nowe kraje, które powstały w Europie po 1918 r.
2. Oceń, w której części kontynentu nastąpiły największe zmiany graniczne.

Dopiero 4 czerwca 1920 r. w **Trianon** [czyt.: trianą] został zawarty pokój z Węgrami, w którego wyniku straciły one ⅔ swojego przedwojennego terytorium. W rezultacie poza granicami pozostały miliony Węgrów, które dotąd zamieszkiwały rozległe Królestwo Węgierskie. Najwięcej z nich znalazło się w Rumunii i Czechosłowacji. Ponadto Węgry obciążono reparacjami wojennymi. Ich armię zredukowano do 35 tys. żołnierzy i zakazano używania lotnictwa.

TRAKTATY Z BUŁGARIĄ I TURCJĄ

Na mocy traktatu podpisanego 27 listopada 1919 r. w Neuilly [czyt.: nei] Bułgaria musiała zrzec się terenów na rzecz Grecji, Rumunii i Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (późniejszej Jugosławii).

Ostatnim państwem centralnym, z którym zawarto pokój, była Turcja. Podpisano go 10 sierpnia 1920 r. w Sèvres [czyt.: sewr]. Turcja utraciła resztę swojego terytorium na Bałkanach oraz ziemie arabskie (tereny Iraku, Syrii, Libanu i Palestyny). Armia miała zostać zredukowana do 50 tys. żołnierzy i pozbawiona ciężkiego uzbrojenia. Warunki te wzbudziły powszechne oburzenie w tureckim społeczeństwie. Te emocje wykorzystało wojsko zgromadzone wokół **Mustafa Kemala Paszy**, nazwanego potem **Atatürkiem** [czyt.: atatirkiem], który w obronie dotychczasowego stanu posiadania Turcji ponownie podjął walkę z państwami alianckimi. W dniu 24 lipca 1923 r. w Lozannie zawarto ostatecznie pokój. Turcja odzyskała znaczną część utraconych ziem. Następnie wysiedlono 1,5 mln Greków, którzy zamieszkiwali państwo tureckie, a w zamian przyjęto 400 tys. Turków z ziem przekazanych Grecji. Było to pierwsze w XX w. masowe przesiedlanie ludności. W 1922 r. Turcja stała się państwem nowoczesnym – świecką republiką ze stolicą w **Ankarze**.

LIGA NARODÓW

W wyniku postanowień traktatu wersalskiego w styczniu 1920 r. powstała organizacja mająca rozstrzygać międzynarodowe spory i zapobiegać konfliktom – **Liga Narodów**. Przystąpiła do niej większość państw. Poza Ligą pozostały jednak Stany Zjednoczone, w których po zakończeniu wojny ponownie zaczęły dominować nastroje izolacjonistyczne, co osłabiało znaczenie tej organizacji. W 1926 r. dołączyły do niej za to Niemcy, a w 1934 r. – ZSRS. W latach 30. okazało się, że Liga Narodów jest całkowicie bezsilna wobec rozpadu systemów demokratycznych w Europie i grabieżczej polityki Japonii, Włoch i Niemiec. Przyczyniło się to do upadku autorytetu tej instytucji, choć jej formalne rozwiązanie nastąpiło dopiero w 1946 r.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

1881–1938

Był tureckim politykiem i wojskowym. Po klęsce Turcji wraz z innymi wojskowymi zwolennikami reform nie zgodził się na przyjęcie niekorzystnych warunków pokoju. Na czele tureckich sił skutecznie obronił znaczną część ziem, które mieli przejąć Grecy. W 1922 r. Mustafa Kemal obalił władzę sułtana i ogłosił powstanie Republiki Tureckiej – świeckiego państwa, funkcjonującego na wzór krajów europejskich. W 1928 r. nakazał zmienić alfabet arabski na łaciński, dostosowany do tureckich potrzeb. Ze względu na ogromne zasługi dla Turcji zyskał przydomek Atatürk, czyli „ojciec Turków".

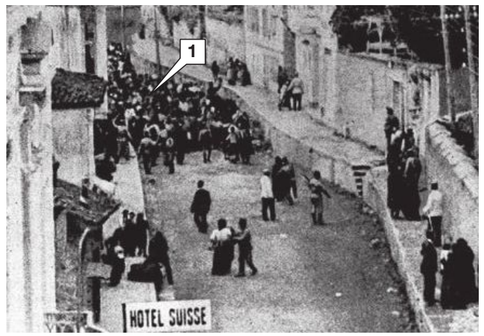
Pałac Narodów w Genewie był w okresie międzywojennym siedzibą Ligi Narodów. Obradujące w nim Zgromadzenie Ogólne tej organizacji stanowiło forum wymiany myśli, w którym uczestniczyli najwybitniejsi politycy tamtych czasów.

▪ *fotografia współczesna, Genewa*

WARTO WIEDZIEĆ

Rzeź Ormian – pierwsze ludobójstwo XX w.

Podczas I wojny światowej główną część ofiar stanowili żołnierze, a ludność cywilna ponosiła niewielkie straty. Wyjątkiem stały się wielkie prześladowania ludności chrześcijańskiej w imperium osmańskim, głównie Ormian. W latach 1915–1917 z inicjatywy tureckich władz w systematyczny sposób przeprowadzono zbiorowe mordy. Dochodziło zarówno do masowych egzekucji, jak i marszów śmierci, podczas których zagłodzeni i wyczerpani cywile masowo umierali. W ten sposób zginęło ok. 1,5 mln Ormian, a także setki tysięcy Greków i Syriaków (Asyryjczyków). Ten akt ludobójstwa był przez dekady ukrywany, a spór o jego przebieg i liczbę ofiar trwa do dziś.

Wypędzanie Ormian z Trapezuntu (miasta nad Morzem Czarnym) zostało utrwalone przez jednego z gości hotelu. Pędzonych ulicami miasta Ormian 1 czekał wyniszczający marsz śmierci albo pogromy ze strony Turków lub Kurdów.

▪ *fotografia, Turcja, 1916 r.*

? Wyjaśnij, dlaczego do dzisiaj trwa spór o ludobójstwo Ormian.

MAŁY TRAKTAT WERSALSKI

Po I wojnie światowej nie udało się w pełni wcielić w życie idei przestrzegania w Europie zasady samostanowienia narodów. Mimo że w miejsce wieloetnicznych imperiów powstały państwa narodowe, w wielu z nich nadal zamieszkiwały liczne mniejszości narodowe. Zarówno w państwach już istniejących, jak i nowo powstałych ściśle trzymano się idei państwa narodowego. Rządy tych krajów często ograniczały autonomię mniejszości narodowych i dążyły do ich asymilacji. Rodziło to napięcia, którym starano się zapobiec jeszcze podczas konferencji paryskiej w 1919 r. Przyjęto wówczas tzw. **mały traktat wersalski**; do jego podpisania zmuszono niektóre z państw środkowoeuropejskich, m.in. Czechosłowację i Polskę. Zobowiązały się one do przestrzegania praw mniejszości narodowych i wyznaniowych na swoich terytoriach. Obywatele, którzy czuli się dyskryminowani, mogli wnieść skargę na zamieszkiwane przez siebie państwo do Ligi Narodów. Efekty takich zażaleń były znikome. Przyjęcia małego traktatu wersalskiego nie wymagano jednak np. od Niemiec, mimo że ich terytorium również zamieszkiwały liczne mniejszości. Był to przykład nierównego traktowania na arenie międzynarodowej nowo powstałych państw z Europy Środkowo-Wschodniej.

SKUTKI I WOJNY ŚWIATOWEJ

W Europie po czterech latach konfliktu zapanował nowy porządek polityczny. Wielka Wojna przyniosła straty gospodarcze na niespotykaną dotąd skalę. Obszary, na których toczyły się działania zbrojne, zostały zrujnowane. Na frontach zginęły miliony mężczyzn w wieku poborowym, co zachwiało rozwojem demograficznym części państw (np. Francji). Liczeni w setkach tysięcy weterani wojenni wrócili z frontów często jako inwalidzi i nie mogli podjąć żadnej pracy. Straty wojenne pogłębiała dodatkowo **pandemia grypy hiszpanki**, która w latach 1918–1920 przyniosła śmierć blisko 50 mln osób na całym świecie. Powojenna bieda wywołała rozgoryczenie społeczeństw i narastającą obawę o przyszłość. Monarchowie przestali być powszechnie szanowanymi głowami państw, a traktowano ich jako skompromitowanych sprawców wojny. Został też podważony autorytet Kościołów, które wspierały władców (więcej zob. w Warto wiedzieć na s. 166). W Europie doszło do rewolucyjnych wystąpień, a zapowiadane przez komunistów wizje upadku kapitalizmu wydawały się właśnie urzeczywistniać.

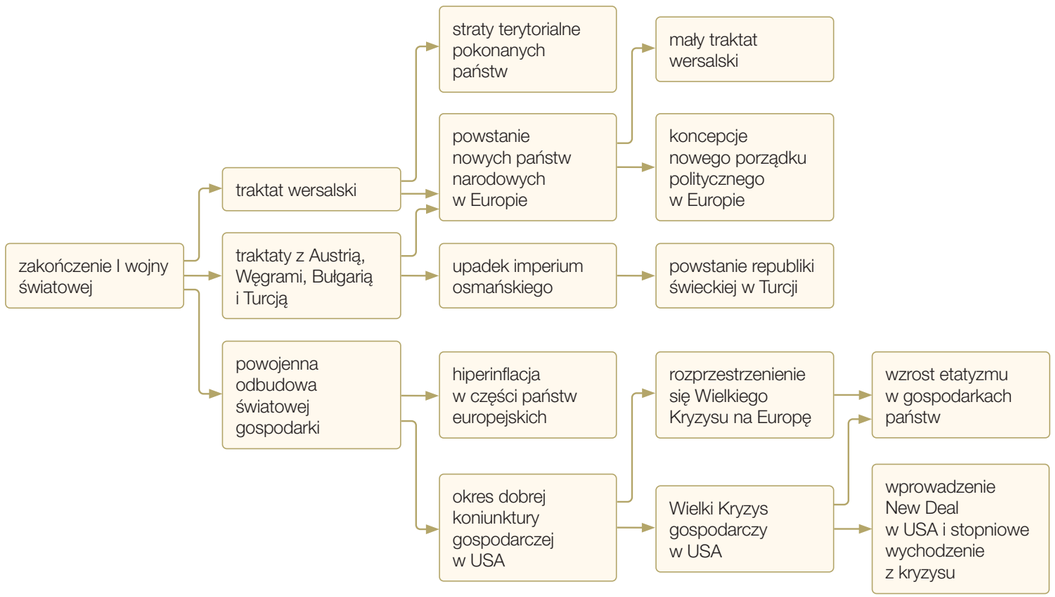

Ford T był jednym z symboli sukcesów amerykańskiej gospodarki. W latach 1908–1927 wyprodukowano łącznie 15 mln samochodów tego modelu. Auto było tanie dzięki zastosowaniu taśmy produkcyjnej, a jego konstrukcja nieskomplikowana, dlatego łatwo można było je naprawiać.

▪ *fotografia, USA, 1920 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak rozwijał się świat po I wojnie światowej?

Wbrew temu powoli sytuacja się jednak poprawiała. W Europie zduszono hiperinflację, a Niemcy odciążono dzięki rozłożeniu spłat reparacji wojennych na wiele lat. Zapanowały optymistyczne nastroje i światowa gospodarka zaczęła się szybko rozwijać. W tym czasie w USA trwała dobra koniunktura dzięki dynamicznie rozbudowującemu się przemysłowi motoryzacyjnemu. Poprawa była odczuwalna także w Europie – szczególnie w Niemczech, które po wojnie zaciągnęły kredyty w USA.

W Stanach Zjednoczonych przez całe lata wartość akcji przedsiębiorstw nieustannie rosła, co jednak przyczyniło się do narastania niebezpiecznego zjawiska zwanego **bańką spekulacyjną**. Powszechnie lokowano kapitał na giełdzie, jako że przez wiele lat obrót akcjami gwarantował korzystne pomnożenie zaoszczędzonych czy wręcz pożyczonych pieniędzy. Często inwestowano w firmy pozbawione solidnych fundamentów finansowych i opierające swoją działalność głównie na chwilowej koniunkturze. Nie brano pod uwagę, że rynek akcji może się nagle załamać i zainwestowane w nie pieniądze będą nie do odzyskania.

WIELKI KRYZYS

Już pod koniec 1928 r. kryzys stopniowo ogarniał amerykański przemysł. Spadało zapotrzebowanie na towary, przez co ograniczano produkcję. Do prawdziwego załamania rynku kapitałowego doszło jednak dopiero 24 października 1929 r. – w dniu, który przeszedł do historii jako „**czarny czwartek**”. Wówczas to na giełdzie nowojorskiej na Wall Street [czyt.: ł̨ol strit] ceny akcji zaczęły gwałtownie spadać. Wybuchła panika i nastąpiła zmasowana wyprzedaż papierów wartościowych. Spowodowało to falę bankructw części amerykańskich przedsiębiorstw zasilanych kapitałem giełdowym.

POWOJENNA HIPERINFLACJA

Część krajów Europy, które dotkliwie odczuły skutki I wojny światowej (m.in. Niemcy, Austria i Polska), przeżywała duże trudności w okresie powojennej odbudowy. Obciążenia i wydatki tych państw były tak znaczne, że ich niewielkie przychody okazały się niewystarczające. Niedobór środków finansowych starano się uzupełnić poprzez emitowanie ogromnych ilości pieniędzy, które jednak nie miały pokrycia ani w zasobach skarbu państwa, ani w towarach znajdujących się na rynku. Uruchomiło to **hiperinflację**, czyli zjawisko gwałtownej utraty wartości pieniądza. W latach 1919–1923 wartość waluty w tych krajach spadała nawet o miliony procent. Za wzrostem cen towarów często nie nadążała wysokość zarobków. Poza tym wieloletnie oszczędności w gotówce straciły wartość. Poprawę sytuacji finansowej przyniosły dopiero reformy skarbowe, m.in. drastyczne ograniczenie wydatków i wymiana dotychczasowej waluty.

? Z jakiego powodu po I wojnie światowej pojawiło się zjawisko hiperinflacji?

Tapetowanie ścian banknotami, które utraciły wartość, symbolicznie miało przedstawić sytuację osób pozbawionych oszczędności w wyniku hiperinflacji.

▪ *fotografia, Niemcy, 1923 r.*

WIELKI KRYZYS

Wielki Kryzys, który trwał w USA w latach 1929–1933, a w niektórych krajach dłużej, był największą katastrofą gospodarczą w dziejach współczesnych. Nastąpiło załamanie produkcji przemysłowej i międzynarodowego handlu, miliony ludzi dotknęło bezrobocie i ubóstwo, a w polityce do głosu doszły radykalne ugrupowania.

1929 r.

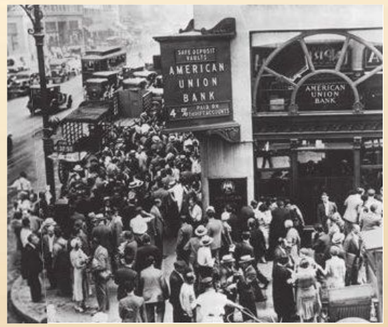
W „czarny czwartek" 24 października nastąpił krach na giełdzie w Nowym Jorku. Ceny akcji zaczęły gwałtownie spadać. Wywołało to panikę wśród inwestorów, którzy starali się wyprzedać akcje. Wielu z nich zbankrutowało, a liczne firmy upadły.

Panika, która towarzyszyła krachowi na giełdzie, kosztowała życie wielu osób. Ci, którzy zainwestowali w akcje całe oszczędności życia, często popełniali samobójstwa.

1930 r.

Nastąpił wybuch paniki bankowej, zaostrzającej kryzys. Zaniepokojeni sytuacją Amerykanie masowo wypłacali pieniądze, co doprowadziło do upadku 9 tys. banków. Klienci, którzy nie zdążyli na czas, stracili wszystkie oszczędności. W kolejnych latach sytuacja dwukrotnie się powtórzyła.

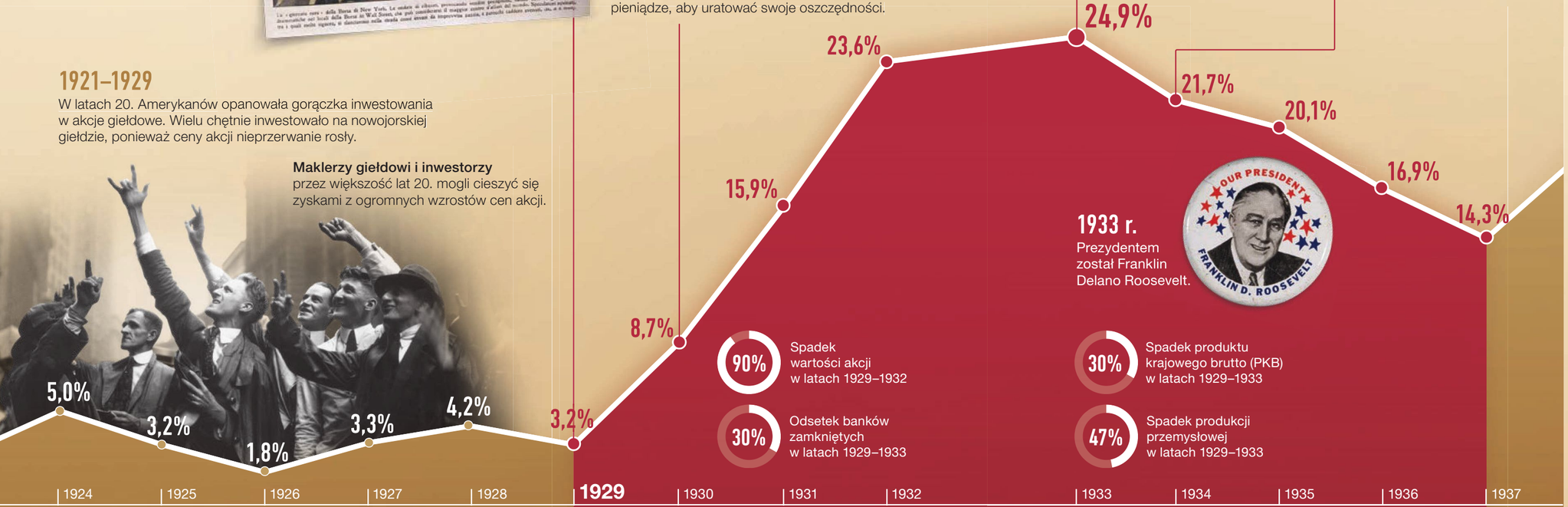

Bank, który był podejrzewany o to, że wkrótce upadnie, szturmowali klienci chcący odebrać pieniądze, aby uratować swoje oszczędności.

1921–1929

W latach 20. Amerykanów opanowała gorączka inwestowania w akcje giełdowe. Wielu chętnie inwestowało na nowojorskiej giełdzie, ponieważ ceny akcji nieprzerwanie rosły.

Maklerzy giełdowi i inwestorzy przez większość lat 20. mogli cieszyć się zyskami z ogromnych wzrostów cen akcji.

Bezrobocie w USA

1933 r.

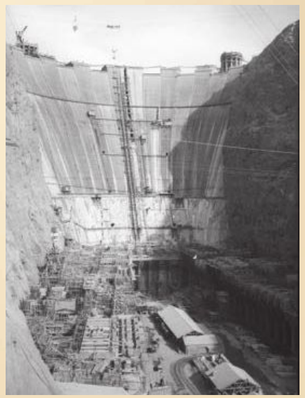
Bezrobocie osiągnęło rekordowy poziom.

Bezrobotny sprzedaje jabłka w centrum Nowego Jorku. Brak stałego zatrudnienia, który dotknął 1/4 mieszkańców USA, zmuszał ludzi do zarobkowania w dorywczy sposób.

1934 r.

Wprowadzony przez Roosevelta program New Deal przyniósł pierwszy spadek bezrobocia i poprawę sytuacji rolników.

Zapora Hoovera zbudowana na rzece Kolorado była jedną z największych inwestycji lat 30. Do jej stawiania masowo zatrudniano bezrobotnych.

1933 r.
Prezydentem został Franklin Delano Roosevelt.

Spadek wartości akcji w latach 1929–1932

Odsetek banków zamkniętych w latach 1929–1933

Spadek produktu krajowego brutto (PKB) w latach 1929–1933

Spadek produkcji przemysłowej w latach 1929–1933

Wielki Kryzys na świecie

Zapoczątkowany w USA kryzys w różnym stopniu dotknął inne kraje. Aby chronić własny rynek, w 1930 r. amerykańskie władze wprowadziły wysokie cła ochronne. Inne kraje odpowiedziały tym samym. W wyniku tego nastąpiła zapaść światowego handlu. Mocno ucierpiały gospodarki Ameryki Łacińskiej, Dalekiego Wschodu, a zwłaszcza Europy. W niektórych krajach doszło też do radykalizacji nastrojów społecznych.

Niemcy

W Niemczech poziom bezrobocia przekroczył 30%. Sytuację wykorzystał Adolf Hitler, który pozyskał wyborców obietnicami nowych miejsc pracy i budowy gospodarczej potęgi.

Adolf Hitler

Polska

Polska, jako kraj ubogi i rolniczy, głęboko odczuła kryzys. Słabość gospodarcza przełożyła się na niedoinwestowanie armii, której do 1939 r. nie zdołano dostatecznie wzmocnić.

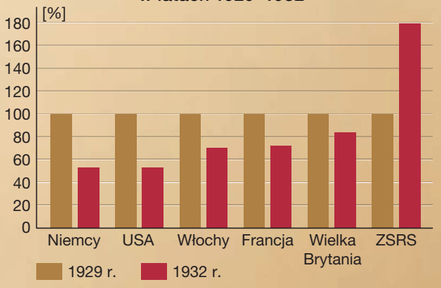

Ubóstwo i bezdomność stały się znacznie bardziej dostrzegalne na polskich ulicach podczas Wielkiego Kryzysu.

ZSRS

Związek Sowiecki uniknął recesji, ponieważ gospodarka tego kraju była centralnie sterowana i samowystarczalna. W czasie Wielkiego Kryzysu trwała tam gwałtowna industrializacja.

Produkcja przemysłowa na świecie w latach 1929–1932

Amerykanie zaczęli w tej sytuacji gwałtownie wycofywać pieniądze zainwestowane w Europie. Z tego powodu w krótkim czasie kryzys objął większą część światowej gospodarki. Dotknął zwłaszcza Niemcy, gdzie wystąpiła największa zapaść gospodarcza na Starym Kontynencie. W Stanach Zjednoczonych, Europie i Ameryce Łacińskiej produkcja spadła o blisko połowę. W błyskawicznym tempie rosło zaś bezrobocie, które np. w USA w 1933 r. osiągnęło rekordowy poziom 27% (zob. wykres na infografice na s. 142–143).

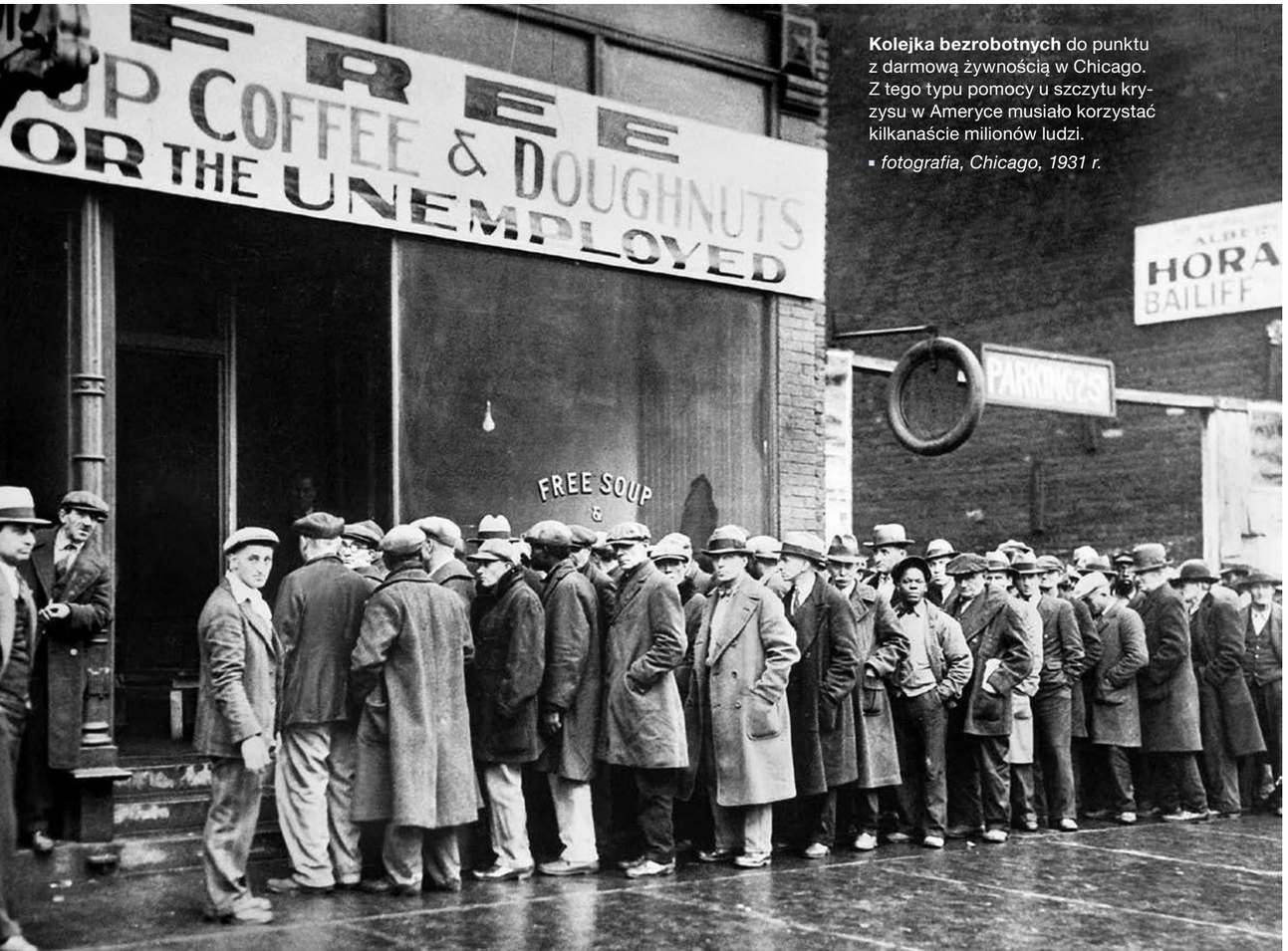
Wielki Kryzys objął nie tylko przemysł, lecz także rolnictwo. Ceny produktów rolnych spadły o blisko ⅔, co doprowadziło do ruiny wielu rolników. W wyniku kryzysu zaczęły upadać banki, z których w panice masowo wycofywano oszczędności.

NEW DEAL

Przez długi czas rządy większości państw nie były w stanie przełamać kryzysu. Część miała nadzieję, że koniunktura gospodarcza po prostu w końcu wróci. Początkowo rządy podejmowały zabiegi nieskuteczne lub nawet pogarszające i tak trudną sytuację. Umacniały własną walutę, ściągały jej nadmiar z rynku oraz obniżały płace.

Poszczególne państwa starały się chronić swoje rynki również poprzez nakładanie protekcyjnych ceł. Dążyły także do **autarkii**, czyli oparcia rozwoju ekonomicznego państwa w wysokim stopniu na własnej gospodarce.

Po dojściu do władzy w USA w 1933 r. nowy prezydent **Franklin Delano Roosevelt** [czyt.: ruzwelt] wprowadził program **New Deal** [czyt.: nju dil] (z ang. ‘nowy ład’). Zakładano w nim zmianę dotychczasowej polityki państwa opartego na zasadach liberalizmu, zgodnie z którym w niewielkim stopniu ingerowało ono w kwestie ekonomiczne, pozostawiając je w możliwie dużym stopniu grze wolnego rynku. Jednym z nowych zaleceń stał się dla odmiany **etatyzm**, czyli szeroka interwencja państwa w gospodarkę, choć przy pozostawieniu przedsiębiorstw w rękach prywatnych.

Kolejka bezrobotnych do punktu z darmową żywnością w Chicago. Z tego typu pomocy u szczytu kryzysu w Ameryce musiało korzystać kilkanaście milionów ludzi.

▪ *fotografia, Chicago, 1931 r.*

W ramach **interwencjonizmu** dokonano szeregu posunięć:

- ustanowiono szereg monopoli państwowych,
- dewaluowano dolara, czyli obniżano jego wartość,
- podejmowano program robót publicznych,
- wprowadzono zasiłki dla bezrobotnych,
- ustanowiono subsydia, czyli dopłaty dla rolnictwa,
- wyznaczono płacę minimalną,
- wprowadzono ubezpieczenia społeczne (emerytury).

Przyniosło to szybką poprawę sytuacji w USA i ostateczny sukces. O wiele dłużej z kryzysu wychodziły kraje rolnicze. W Europie Środkowej (m.in. w Polsce) opanowanie załamania gospodarczego wynikającego z Wielkiego Kryzysu trwało do 1935 r., a czasem dłużej.

W inny sposób starały się wyjść z kryzysu państwa totalitarne. Do ożywienia gospodarki stosowały zbrojenia i podboje terytorialne. W faszystowskich Włoszech w celu kontrolowania sytuacji gospodarczej znacjonalizowano część przedsiębiorstw. Proces nacjonalizacji postępował także w niektórych krajach autorytarnych (m.in. w Polsce) i demokratycznych (np. we Francji).

W Europie kryzys przyniósł widoczne zmiany polityczne – jego skutkiem był wzrost poparcia dla społecznego programu lewicy. W Niemczech jednak problemy gospodarcze doprowadziły do ostatecznego upadku systemu demokratycznego.

Interwencjonizm – celowe oddziaływanie władz państwowych na gospodarkę kraju.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRANKLIN DELANO ROOSEVELT

1882–1945

Był politykiem Partii Demokratycznej i najdłużej urzędującym prezydentem USA. W listopadzie 1932 r. zwyciężył w wyborach prezydenckich. Aby opanować Wielki Kryzys, wprowadził zasady interwencjonizmu gospodarczego. Zastosował również program robót publicznych. Zniósł prohibicję, czyli zakaz sprzedaży alkoholu, ale dochody ze sprzedaży używek nakazał objąć zwiększonymi podatkami. Miały je także płacić osoby z wysokimi dochodami. W 1935 r. wdrożył emerytury finansowane z podatków oraz zasiłki dla bezrobotnych. Był osobą z niepełnosprawnością i przez cały okres swojej prezydentury poruszał się na wózku inwalidzkim.

WARTO WIEDZIEĆ

Wielkie roboty publiczne

Szczególną rolę w poprawie sytuacji kryzysowej odgrywały organizowane w ramach New Deal na koszt państwa roboty publiczne. Do ogromnych inwestycji strategicznych (jak np. budowa autostrad albo tam) państwo zatrudniało bezrobotnych. To rozwiązało problem wysokiego bezrobocia i pozwoliło w krótkim czasie przełamać bezwład, w którym kilka lat wcześniej znalazła się amerykańska gospodarka.

Budowa tamy to obraz ścienny z czasu New Deal, popularyzujący wielkie inwestycje prowadzone przez rząd USA. Tego typu dzieła sztuki o propagandowej treści często również powstawały na zamówienie rządu, w ramach projektu pomocy państwowej dla artystów pozbawionych zleceń na skutek kryzysu.

▪ *mural, USA, 1938 r.*

? Jakie były efekty prowadzenia robót publicznych na szeroką skalę?

ĆWICZENIA

1. Opisz najważniejsze postanowienia traktatu wersalskiego.
2. Przedstaw, w jaki sposób doszło do Wielkiego Kryzysu w USA i rozprzestrzenienia się go na cały świat.
3. Wyjaśnij, jakie działania podjęły władze USA w ramach New Deal w celu wyjścia z kryzysu gospodarczego.

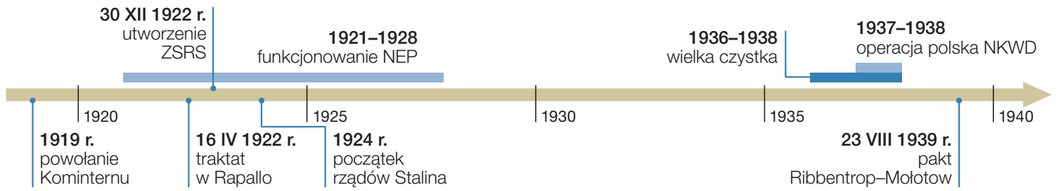
DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Kaliński, *Historia gospodarcza XIX i XX wieku*, Warszawa 2008.
R. Nowakowska, *Dobroczynna Ameryka. Walka ze skutkami Wielkiego Kryzysu w latach 1929–1937*, Warszawa 2009.

2 ZSRS – IMPERIUM KOMUNISTYCZNE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- kształtowanie się państwa sowieckiego,
- polityka wewnętrzna i zagraniczna ZSRS w okresie międzywojennym,
- zbrodnie stalinowskie w latach 30. XX w.

POWSTANIE ZSRS

Po zwycięstwie nad siłami kontrrewolucyjnymi, czyli wojskami białych, komuniści przystąpili do odzyskiwania ziem, które wcześniej należały do carskiej Rosji. Bolszewikom nie udało się opanować ani ziem polskich i Finlandii, ani też Litwy, Łotwy i Estonii. W latach 1920–1921 podbili jednak **Zakaukazie**, czyli Gruzję, Armenię i Azerbejdżan, tworząc tam republikę sowiecką. Republika Zakaukaska wraz z trzema innymi republikami sowieckimi: Rosyjską, Białoruską i Ukraińską od 30 grudnia 1922 r. tworzyła sowieckie państwo federalne – **Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich** (ZSRS), nazywany także **Związkiem Sowieckim** lub **Radzieckim**.

Z biegiem czasu republiki związkowe wyodrębniono także w azjatyckiej części Rosji lub tworzono z kolejnych podbitych krajów. Taki wyraźny podział administracyjny miał świadczyć o tym, że w ZSRS istnieje znacząca autonomia republik. W rzeczywistości Związek Sowiecki był najbardziej scentralizowanym państwem na świecie. Jego granice były otoczone przez zasieki z drutu kolczastego i pasy zaoranej ziemi, przygotowane po to, aby nikomu nie udało się uciec i przekazać informacji o zbrodniach reżimu komunistycznego. W tych okolicznościach gorzkim paradoksem były słowa jednej z piosenek wychwalających ZSRS: *gdzie jest taki inny kraj, w którym tak swobodnie oddycha człowiek*.

TEKST ŹRÓDŁOWY

LENIN PRZECIWKO PORZĄDKOWI EUROPEJSKIEMU

W przemówieniu wygłoszonym w październiku 1920 r. w Moskwie Lenin przedstawił stanowisko komunistów na temat systemu wersalskiego.

Wiecie, że po rozgromieniu Niemiec sojusznicy imperialistyczni – Francja, Anglia, Ameryka i Japonia – zawierają pokój wersalski, który jest w każdym razie bez porównania bardziej bestialski niż sławetny pokój brzeski, o którym tak wiele krzyczano [...]. *Wszystkim krajom zwyciężonym, Niemcom, wszystkim krajom, które wchodziły w skład cesarstwa austro-węgierskiego, wtrącenie się oficerów angielskich i francuskich do życia gospodarczego dowodzi, że żyć w takich warunkach nie można. Jednym z powodów, dzięki któremu utrzymuje się ten potworny pokój, jest okoliczność, że Polska dzieli Niemcy na dwie części, gdyż ziemie polskie sięgają do morza. Stosunki między Niemcami a Polską są teraz w najwyższym stopniu napięte. Polaków, kiedy prześladują oni ludność niemiecką, popierają wojska i oficerowie ententy. Pokój wersalski stworzył z Polski państwo buforowe, które ma odgrodzić Niemcy od zetknięcia się z radzieckim komunizmem i które ententa traktuje jako oręż przeciw bolszewikom.*

Źródło: W. Lenin, *O Polsce i polskim ruchu robotniczym. Artykuły, przemówienia, dokumenty, listy*, Warszawa 1954, s. 498.

? **1.** Scharakteryzuj stosunek Lenina do państw ententy.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób ocenia on rolę niepodległej Polski w systemie wersalskim.

GOSPODARKA ZSRS

Trwająca w latach 1917–1920 wojna domowa miała tragiczny wpływ na sytuację gospodarczą w Rosji. Bolszewicy wprowadzili **komunizm wojenny**, który polegał na tym, że natychmiastowo upaństwowiono większość sektorów gospodarki: przemysł, handel i transport, a ich funkcjonowanie podporządkowano wyłącznie potrzebom toczonej wojny domowej. Narzucono także obowiązkowe dostawy żywności ze wsi do miast. Nie zapobiegło to klęsce głodu, w wyniku której zmarło ponad 5 mln ludzi. Przyczyniło się to do powstań chłopskich, krwawo pacyfikowanych przez bolszewików. Wprowadzone przez nich porządki rozczarowały nawet marynarzy w twierdzy w Kronsztadzie, dotychczasowych zwolenników rewolucji. Ich bunt został jednak bezwzględnie stłumiony, a uczestników powstania, którzy dostali się do niewoli, rozstrzelano lub zesłano do obozów pracy na Syberii.

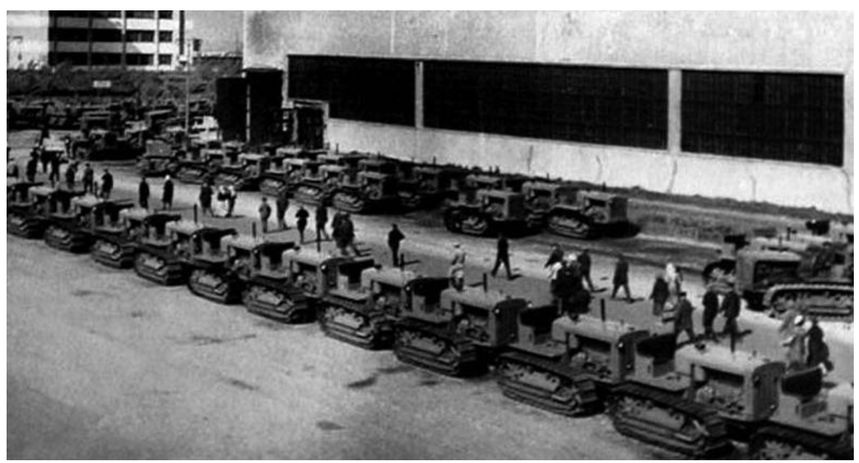
Gdy walki ustały, Lenin złagodził swoje dotychczasowe decyzje w dziedzinie gospodarki. W 1921 r. wprowadzono **Nową Politykę Ekonomiczną** (**NEP**), co ludność przyjęła z ulgą. Zlikwidowano obowiązek dostaw przez wytwórców całej wyprodukowanej żywności i dopuszczono możliwość handlu przez chłopów jej nadwyżkami. Z kolei w miastach zezwolono na przywrócenie drobnego prywatnego przemysłu oraz usług. Mimo że sytuacja mieszkańców znacznie się poprawiła, szybko okazało się, że jest to tylko działanie tymczasowe. NEP służył jedynie do przyspieszenia odbudowy zniszczonego kraju. Miał przy tym przyczynić się do uspokojenia niechętnych bolszewikom nastrojów w społeczeństwie, co pozwoliło zapewnić czas na umocnienie się reżimu komunistycznego. Złagodzeniu polityki gospodarczej miała towarzyszyć modernizacja kraju poprzez powszechną **elektryfikację** miast i wsi, co jednak przez długi czas pozostało wyłącznie w sferze propagandowych obietnic.

Godło ZSRS zostało przyjęte w 1923 r. Przedstawia m.in. symbole klas pracujących – chłopów (sierp 1) i robotników (młot 2) – znajdujące się nad globem 3, co symbolizowało ogólnoświatowy charakter rewolucji proletariackiej. Oznaczało to, że Sowieci nie planują poprzestać na wdrażaniu ustroju komunistycznego wyłącznie w granicach ZSRS.

W 1928 r. następca Lenina – Stalin – ogłosił jednak zakończenie NEP-u. Rozpoczął **kolektywizację rolnictwa**, a cały przemysł i handel ponownie upaństwowił. Stalin zdecydował się prowadzić gospodarkę planową, czyli odtąd rozwój ZSRS miał się odbywać ściśle na podstawie planów pięcioletnich przygotowywanych przez najwyższe władze państwowe. W ramach centralnego planowania szczególny nacisk kładziono na **industrializację**, czyli uprzemysłowienie kraju. Wierzono bowiem, że w ten sposób uda się szybko przekształcić go w przemysłowo-rolniczy i zniwelować różnice cywilizacyjne w stosunku do państw Zachodu. Te iluzoryczne kalkulacje kosztowały życie milionów ludzi skierowanych przymusowo do realizacji gigantycznych inwestycji, czasami zupełnie bezużytecznych, takich jak kanały Białomorski oraz Wołga–Don czy zagłębie węglowe w Workucie. Szybka industrializacja była połączona z prowadzonymi przez Sowietów zbrojeniami na ogromną skalę. Stalin planował bowiem podboje.

Kolektywizacja rolnictwa – łączenie gospodarstw indywidualnych w duże gospodarstwa spółdzielcze lub państwowe.

Fabryka traktorów w Czelabińsku była jedną z licznych fabryk wzniesionych w ZSRS w okresie międzywojennym. Produkowano w niej nie tylko ciągniki, lecz także czołgi.

- *fotografia, ZSRS, 1930 r.*

RZĄDY STALINA

Gdy w 1924 r. zmarł Lenin, o władzę w ZSRS walkę zaczęli toczyć główni przywódcy bolszewiccy, m.in. Lew Trocki, którzy jednak wobec braku porozumienia zdecydowali się na powierzenie stanowiska sekretarza generalnego partii Józefowi Stalinowi i (jego biogram na s. 149). W czasie rewolucji oraz wojny domowej należał on do niezbyt liczących się działaczy bolszewickich i nikt nie podejrzewał go o nadmierne ambicje. Tymczasem Stalin umiejętnie podsycał konflikty pomiędzy partyjnymi towarzyszami.

Swojego największego wroga Lwa Trockiego skazał na zsyłkę, a w 1929 r. zmusił do emigracji. Był to początek procesu likwidacji dawnych przywódców Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) – WKP (b). Zastąpić mieli ją oddani Stalinowi aparatczycy, zawdzięczający mu karierę i całkowicie od niego zależni. W ten sposób już pod koniec lat 20. XX w. Stalin stał się niekwestionowanym przywódcą ZSRS. Na straży jego wpływów stała tajna policja polityczna NKWD (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych). Aby umocnić jeszcze bardziej swoją pozycję, wprowadził także kult własnej osoby, nazwany **kultem jednostki** (zob. też ramkę poniżej).

Lew Trocki 1, który przez dziesięciolecia był jednym z głównych działaczy bolszewickich, gdy popadł w konflikt ze Stalinem, zaczął być przedstawiany jako odrażający wróg komunizmu. Wyrażona pod jego adresem na plakacie groźba *Unicestwić gadzinę!* została spełniona po latach. W 1940 r. sowiecki agent podstępnie zamordował Trockiego przebywającego na emigracji w Meksyku.

▪ *plakat, ZSRS, 1930 r.*

KULT JEDNOSTKI

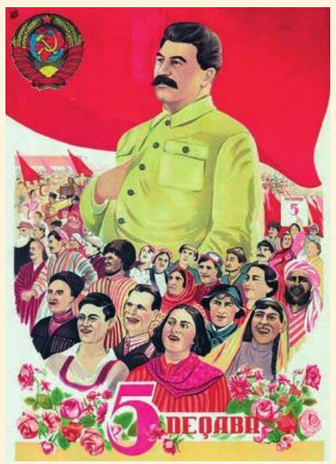
Po śmierci Lenina władze partii zadecydowały o zabalsamowaniu jego zwłok i umieszczeniu ich w mauzoleum wybudowanym na placu Czerwonym. Zobaczenie zmumifikowanych szczątków Lenina stało się dla obywateli ZSRS obowiązkowym punktem wycieczek do Moskwy. Decyzję o spreparowaniu i wystawieniu publicznie zwłok wodza rewolucji podjęto wbrew woli jego rodziny. Przywódca bolszewików, zawzięcie głoszący ateizm, stał się obiektem praktyk podobnych do religijnych.

Także Stalin był otaczany w ZSRS kultem już za życia, co było sprzeczne z głoszoną przez komunistów ideologią **kolektywizmu**. Zgodnie z nią jednostka powinna być podporządkowana woli kolektywu, czyli grupy osób połączonych wspólnym celem. Często wymuszane siłą lub strachem gesty uwielbienia wobec Stalina przedstawiano jako spontaniczny wyraz oddania społeczeństwa. We wszystkich dziedzinach życia społecznego kreowano jego wizerunek jako wielkiego polityka, dobrego, troskliwego przywódcy, obrońcy robotników i chłopów. Poza tym miał być osobą znającą się na wszystkim i potrafiącą pouczać nawet specjalistów z różnych dziedzin wiedzy. Ku czci Stalina powstawały dzieła sztuki, jego imieniem nazywano szczyty górskie, miasta, budowle, zakłady pracy, szkoły i ulice.

Wielki grobowiec – sowiecki plakat propagandowy przedstawiający mauzoleum Lenina, wzniesione w sąsiedztwie murów Kremla na moskiewskim placu Czerwonym.

▪ *plakat, ZSRS, 1925 r.*

Stalin na plakatach i obrazach propagandowych był przedstawiany w różnorodny sposób, czasem jako potężny i groźny wódz, a czasem jako obrońca i przyjaciel zwykłych obywateli. Zazwyczaj był większy od pozostałych postaci i nad nimi dominował.

▪ *plakaty, ZSRS, ok. 1930 r.*

? W jakim celu, Twoim zdaniem, wprowadzono kult Stalina?

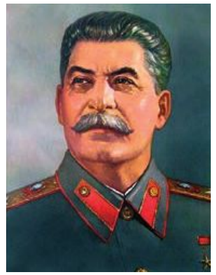
MIĘDZYNARODOWA DZIAŁALNOŚĆ KOMINTERNU

Budowa ZSRS nie była spełnieniem wszystkich planów komunistów. Uważali oni bowiem, że rewolucji nie należy ograniczać do jednego państwa i trzeba doprowadzić do jej rozszerzenia na cały świat. W tym celu w 1919 r. w Moskwie powołano do życia Międzynarodówkę Komunistyczną, czyli **Komintern** – organizację, do której przystąpiły partie komunistyczne z całego świata. W odróżnieniu od poprzednich międzynarodówek (więcej o nich na s. 37) ta nie była porozumieniem organizacji o równym statusie. Partie wchodzące w skład Kominternu zostały podporządkowane polityce sowieckiej i wkrótce stały się jego agenturą polityczną – posłusznie wykonywały polecenia płynące z Kremla. Najpierw było to zwalczanie konkurencyjnych partii socjaldemokratycznych. W latach 30. XX w. Komintern zaczął wzywać do utworzenia wraz z nimi wspólnego sojuszu – **frontu ludowego** – skierowanego przeciwko faszyzmowi. Idea ta uległa ostatecznej kompromitacji po zbliżeniu politycznym ZSRS z hitlerowską III Rzeszą (więcej na ten temat na s. 151–152). Komintern stracił wiarygodność i został rozwiązany.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JÓZEF STALIN

1878–1953

Był komunistycznym przywódcą i sowieckim dyktatorem. Pochodził z Gruzji i właściwie nazywał się Iosif Wissarionowicz Dżugaszwili. Przed I wojną światową przystąpił do bolszewików. Po śmierci Lenina wbrew jego woli uzyskał stanowisko sekretarza generalnego partii. Podczas swoich rządów wyeliminował wszystkich konkurentów oraz wprowadził politykę powszechnego terroru, która przyniosła miliony ofiar. W 1939 r. Stalin podjął współpracę z hitlerowskimi Niemcami, czego efektem była wspólna napaść na Polskę i podział jej terytorium. W 1941 r., po ataku Niemiec na ZSRS, współpracował z aliantami zachodnimi. Otrzymał od nich olbrzymią pomoc materialną, co przyczyniło się w decydującym stopniu do zwycięstwa nad Niemcami. Dzięki temu ugruntował mocarstwową pozycję ZSRS. Stalin jest uznawany za jednego z największych zbrodniarzy w dziejach ludzkości.

WARTO WIEDZIEĆ

Stalinowskie czystki

Stalin uzyskał najwyższe stanowisko partyjne nie w uznaniu zasług, lecz w wyniku intryg i skrytobójstw. Doskonale zdawał sobie więc sprawę z zagrożenia ze strony współpracowników, mogących z użyciem podobnych metod zająć jego stanowisko. Był w związku z tym chorobliwie podejrzliwy, mimo że starannie dobierał ludzi w swoim otoczeniu.

Regularnie pozbywał się nie tylko osób, co do których lojalności mógł mieć wątpliwości. Ten sam los spotykał także tych, którzy po prostu stawali się zbyt wpływowi i przez to niebezpieczni. Swoje funkcje, a następnie życie systematycznie tracili m.in. komisarze stojący na czele NKWD, wcześniej z woli Stalina realizujący najbardziej zbrodnicze działania i zbyt dużo wiedzący. Stawiano im zupełnie bezpodstawne zarzuty, aresztowania dokonywali zaś ich następcy, będący wcześniej wieloletnimi podwładnymi. Podczas sfingowanych procesów politycznych więźniów poddawano torturom i poniżano, zmuszając w ten sposób do wygłoszenia przed śmiercią samokrytyki. Tragiczny los spotykał także rodziny oskarżonych, które czekała śmierć lub zsyłka do łagru.

? Wyjaśnij, dlaczego Stalin przeprowadzał czystki wśród swoich najbliższych współpracowników.

Stalin w otoczeniu bliskich współpracowników na zdjęciu w wersji z okresu, gdy na czele NKWD stał Nikołaj Jeżow, oraz z czasu, gdy utracił on stanowisko. Pamięć o nim, podobnie jak o poprzednich szefach policji politycznej, była zacierana. Przypisywano im również zbrodnie, za którymi stał sam Stalin.

▪ *fotografie, ZSRS, 1938 i 1940 r.*

ZBRODNIE SOWIECKIE PRZED II WOJNĄ ŚWIATOWĄ

Państwowy system komunistyczny od przejęcia władzy w wyniku rewolucji październikowej miał charakter zbrodniczy. W pierwszej kolejności w okresie rewolucji i wojny domowej mordowano „wrogów klasowych", czyli: duchownych, monarchistów, ziemian, burżuazję, a nawet zwolenników innych nurtów lewicowych. Rozstrzeliwano także buntujących się przeciw komunistom chłopów i robotników.

Poprzez katorżniczą pracę mordowano tysiące więźniów **łagrów**, czyli stworzonych jeszcze przez Trockiego sowieckich obozów koncentracyjnych. Lokalizowano je w skrajnie trudnych klimatycznie rejonach, jak np. Wyspy Sołowieckie czy Kołyma, co przyczyniało się do wzrostu śmiertelności. Do łagru trafiało się za błahe przewinienia, często na podstawie fałszywego donosu, a przyznanie się do winy wymuszano torturami. Rozległą siecią łagrów zarządzano poprzez specjalny urząd – **GUŁag** – Główny Zarząd Obozów.

Ponad 10 mln ofiar pochłonęła kolektywizacja rolnictwa, w wyniku której chłopi mieli być przekształceni w przymusowych robotników rolnych. W dawnych wsiach powstały **sowchozy** (państwowe gospodarstwa rolne) i **kołchozy** (spółdzielcze gospodarstwa rolne). Najwięcej ofiar ten eksperyment przyniósł na Ukrainie, gdzie w latach 1932–1933 wprowadzono zbrodniczy proceder odbierania chłopom całego zbioru ziarna. W ten sposób w zaplanowany sposób wywołano **Wielki Głód**, na skutek którego zmarło blisko 8 mln ludzi (więcej o nim w Warto wiedzieć na s. 151).

Obawiając się wzrostu znaczenia działaczy partyjnych, którzy mogliby z nim rywalizować, Stalin w latach 1936–1938 zarządził tzw. **wielką czystkę**.

ZSRS W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

LEGENDA

- obszar ZSRS od 1922 r.
- obszar republik autonomicznych w ZSRS
- obszar występowania większych zespołów łagrów
- obszar głodu w latach 1932–1933
- granice państw
- granice republik sowieckich

Roboty wykonywane przez więźniów:
- prace wydobywcze
- budowa obiektów wodnych
- budowa dróg i kolei
- wyrąb lasów
- budowa kanałów rzecznych
- Brack – miasta budowane przez więźniów

? 1. Wymień tereny imperium Romanowów, które nie weszły w skład ZSRS po I wojnie światowej.
2. Wskaż regiony, w których znalazły się największe skupiska łagrów.

Pochłonęła ona nie tylko większość dotychczasowych przywódców bolszewickich, lecz także wielu spośród dowódców Armii Czerwonej. Okrutne prześladowania Stalina dotknęły również mniejszości narodowe w ZSRS. W latach 1937–1938 funkcjonariusze NKWD przeprowadzili czystki etniczne na grupach narodowościowych uznanych przez sowieckiego wodza za podejrzane. Polacy, którzy najbardziej opierali się kolektywizacji i ateizacji, ponieśli w niej najdotkliwsze straty. W tzw. **akcji polskiej** NKWD wymordował ponad 110 tys. Polaków, a kolejne kilkadziesiąt tysięcy uwięził w łagrach.

RYWALIZACJA I WSPÓŁPRACA ZSRS I NIEMIEC

Po zawarciu traktatu wersalskiego zarówno pokonane Niemcy, jak i Rosja Sowiecka, tocząca walkę z wojskami interwencyjnymi ententy, znajdowały się w izolacji politycznej. Ich współpraca rozpoczęła się w kwietniu **1922** r. na konferencji w **Rapallo**, gdzie podpisano traktat polityczny, który obu stronom miał zapewnić znaczące korzyści. Niemcy udostępniały ZSRS nowe technologie, uzbrojenie, kredyty oraz ekspertów gospodarczych i wojskowych. Z kolei ZSRS rewanżował się eksportem surowców i potajemnym udostępnianiem swoich poligonów dla armii niemieckiej, na którą alianci nałożyli liczne ograniczenia. Ponadto zarówno i Niemcy, i Sowieci byli zwolennikami likwidacji Polski (zob. też pakt Ribbentrop–Mołotow na na s. 230–231, 245).

Sytuacja zmieniła się w 1933 r., po dojściu do władzy Adolfa Hitlera, którego jednym z głównych postulatów było zwalczanie komunizmu. Przywódca nazistów

Budowa wielkich inwestycji przemysłowych, szczególnie w trudnych warunkach klimatycznych, odbywała się rękami więźniów łagrów. Ze względu na wyczerpującą i źle zabezpieczoną pracę, niedożywienie, brak ciepłej odzieży i właściwego zakwaterowania śmiertelność skazanych była bardzo wysoka.

▪ *fotografia, ZSRS, 1932 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Głód na Ukrainie

Wprowadzenie kolektywizacji w ZSRS spotkało się z silnym oporem chłopstwa. Wobec sprzeciwiających się jego planom Stalin zdecydował się zastosować okrutne represje. Gdy w latach 1932–1933 południowe rejony ZSRS, w tym szczególnie Ukrainę, dotknęła klęska nieurodzaju, Stalin nakazał utrzymać eksport zbóż na dotychczasowym poziomie, a nawet zwiększył przymusowe dostawy dla państwa. Plony w całości konfiskowano, a chłopi nie mogli zostawić sobie nawet ziarna potrzebnego na zasiew w kolejnym roku. Ludność wiejską w ZSRS obowiązywał zakaz opuszczania miejsca zamieszkania, przez co nie była ona w stanie nawet kupić chleba w mieście. Wywołana w ten sposób fala głodu ogarnęła przede wszystkim Ukrainę. W latach 1932–1933 sytuacja na ukraińskiej wsi była tragiczna. Wśród wygłodzonej ludności dochodziło nawet do przypadków kanibalizmu. Liczba ofiar Wielkiego Głodu pozostaje szacunkowa, ocenia się ją na ok. 8 mln osób.

Ukraiński chłopiec przy zwłokach swojego ojca, zastrzelonego przez sowieckich funkcjonariuszy podczas próby opuszczenia wsi. Znajdujący się w dramatycznej sytuacji chłopi, pozbawieni przez władzę całego zapasu ziarna, mimo zakazu próbowali opuścić wieś i udać się na zewnątrz w poszukiwaniu żywności. Podobnie jak za ukrywanie zboża, groziła za to śmierć.

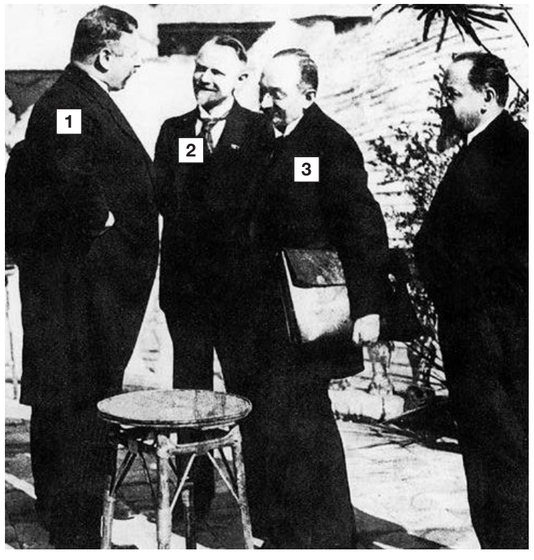
▪ *fotografia, ZSRS, 1934 r.*

? Jakie były przyczyny Wielkiego Głodu na Ukrainie?

nakazał natychmiast przerwać współpracę z ZSRS, a oba państwa zaczęły ostro rywalizować na forum międzynarodowym. Do zbrojnej konfrontacji doszło podczas wojny domowej w Hiszpanii (więcej o niej na s. 172–175), gdzie III Rzesza militarnie wspierała siły gen. Franco, a ZSRS wspomagał nie tylko obóz republikański, lecz także inspirował tworzenie na Zachodzie frontów ludowych, czyli koalicji socjaldemokratów i komunistów skierowanych przeciw faszystom.

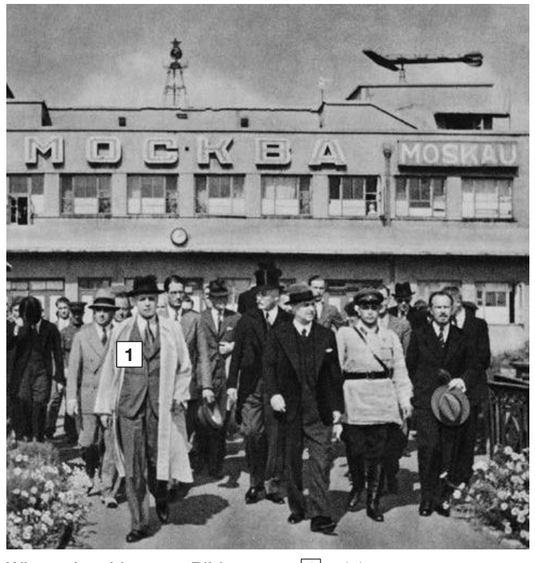
Mimo to Stalin cały czas dążył do odbudowania bliskich kontaktów z Niemcami, gdyż oba kraje nadal miały wspólne interesy polityczne. Sowieckiemu dyktatorowi imponował również rozmach i skuteczność reżimu nazistowskiego. Szczególne wrażenie miała zrobić na nim np. „noc długich noży", kiedy to Hitler wymordował wewnątrzpartyjną opozycję (więcej zob. s. 156). Nawet jednak w okresie, gdy III Rzesza z ZSRS zawzięcie rywalizowały, oba totalitarne mocarstwa dążyły do podważenia ładu wersalskiego i ustanowionych po I wojnie światowej granic.

W marcu 1939 r., gdy już dogasała wojna domowa w Hiszpanii, sowiecki przywódca podczas zjazdu WKP (b) dał do zrozumienia, że jest gotów porozumieć się z Niemcami. Dla Hitlera, który wtedy stracił nadzieję na podporządkowanie Rzeczypospolitej, była to niepowtarzalna okazja. Negocjacje zakończyły się podpisaniem 23 sierpnia 1939 r. **paktu Ribbentrop–Mołotow** (więcej o nim na s. 230–231, 245). Sojusz dwóch totalitaryzmów przypieczętował wspólny atak na Polskę we wrześniu 1939 r. Oba kraje ściśle współpracowały aż do ataku Niemiec na ZSRS, co nastąpiło w czerwcu 1941 r.

Konferencja w Rapallo przyniosła porozumienie pomiędzy ZSRS a Niemcami. Zawarli je kanclerz Niemiec Joseph Wirth 1 [czyt.: jozef wirt] z sowieckimi komisarzami Leonidem Krasinem 2 i Gieorgijem Cziczerinem 3.

- *fotografia, Włochy, 1922 r.*

Wizyta Joachima von Ribbentropa 1, ministra spraw zagranicznych III Rzeszy, na lotnisku w Moskwie w sierpniu 1939 r. była ogromną sensacją. Skutkiem zawartego wówczas porozumienia był wybuch II wojny światowej.

- *fotografia, Moskwa, 1939 r.*

ĆWICZENIA

1. Wymień i opisz etapy przebudowy gospodarki ZSRS.
2. Oceń, jakie skutki przyniosło zrealizowanie w praktyce planu budowy państwa komunistycznego.
3. Scharakteryzuj sposób sprawowania władzy przez Józefa Stalina.

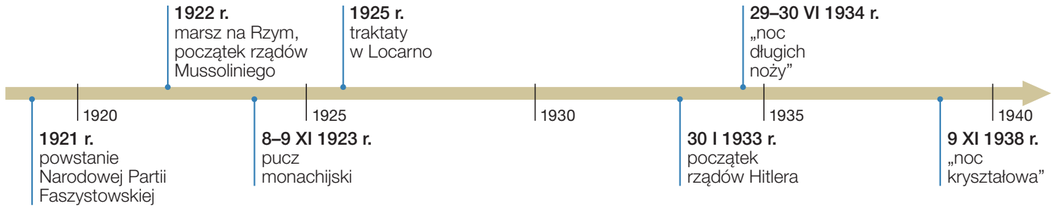
DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Applebaum, *Czerwony głód*, tłum. B. Gadomska, W. Gadomska, Warszawa 2017.
M. Mikeln, *Stalin*, Warszawa 1990.
A. Sołżenicyn, *Archipelag Gułag 1918–1956*, tłum. J. Pomianowski, Warszawa 2000.

3 ROZWÓJ FASZYZMU W EUROPIE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- genezy faszyzmu włoskiego i nazizmu i ich ideologie,
- okoliczności przejęcia władzy przez Mussoliniego i Hitlera,
- polityka wewnętrzna i zagraniczna III Rzeszy.

NARODZINY WŁOSKIEGO FASZYZMU

Włosi, choć należeli do grona zwycięzców I wojny światowej, byli rozczarowani postanowieniami konferencji pokojowych. Nie zadowalały ich znikome zdobycze terytorialne, a fatalny stan gospodarki i duże bezrobocie dodatkowo pogarszały nastroje, szczególnie wśród weteranów wojennych. Powstawały organizacje kombatantów, które w 1921 r. zjednoczyły się w Narodową Partię Faszystowską z Benitem Mussolinim na czele. Ideologia ruchu opierała się na kulcie ***duce*** [czyt.: ducze], czyli wodza, oraz państwa. Najlepiej ilustrowało to hasło Mussoliniego: *Wszystko w ramach państwa, nic poza państwem, nic przeciw państwu.* Faszyści byli skrajnymi nacjonalistami i uznawali, że wszystkie warstwy społeczne narodu powinny współpracować, rządy zaś – spoczywać w rękach jednej partii faszystowskiej. Za głównych wrogów uznawali komunistów i socjalistów. Napadali na ich lokale, organizowane przez nich wiece i mordowali działaczy lewicowych. Prowadziło to do walk ulicznych pomiędzy bojówkami partyjnymi.

Marsz na Rzym, w którym wzięło udział ok. 20 tys. zwolenników Mussoliniego 1, prawdopodobnie zakończyłby się klęską „czarnych koszul", gdyby doszło do starcia z wiernym rządowi wojskiem. Decyzja króla, który powołał na premiera Mussoliniego, miała doniosłe skutki dla Włoch – przekształciły je na kolejne dwie dekady w totalitarne państwo faszystowskie.

- *fotografia, Włochy, 1922 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

BENITO MUSSOLINI

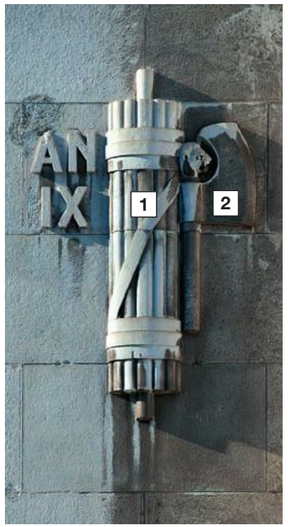
1883–1945

Był faszystowskim przywódcą Włoch. W młodości działał w ruchu socjalistycznym, lecz podczas I wojny światowej zmienił poglądy i został nacjonalistą. Brał udział w walkach na froncie, a po wojnie skupił wokół siebie środowisko rozczarowanych weteranów. Z ich udziałem stworzył ruch faszystowski. W 1922 r. zorganizował zamach stanu i przejął władzę. Jako premier przekształcił Włochy w państwo totalitarne. Zajął Albanię oraz Etiopię, natomiast rozpętane przez niego wojny z Grecją i Jugosławią nie zakończyły się porażką Włoch jedynie wskutek interwencji Niemiec. W 1943 r. został przejściowo odsunięty od władzy, lecz powrócił do niej dzięki niemieckiej pomocy. W 1945 r. podczas próby ucieczki został schwytany przez włoskich partyzantów i rozstrzelany.

Mussolini nie planował ubiegać się o zwycięstwo w wyborach i celowo destabilizował sytuację w kraju, a jednocześnie przedstawiał się jako jedyny polityk mogący uchronić Włochy przed rewolucją socjalistyczną. W październiku 1922 r. zorganizował **marsz na Rzym** – do stolicy wyruszyły tysiące jego zwolenników, od charakterystycznego umundurowania zwanych „czarnymi koszulami". W ten sposób Mussolini skłonił króla Wiktora Emanuela III do przekazania mu stanowiska premiera. Po udanym zamachu stanu nie zlikwidował monarchii, lecz pozbawił władcę wpływu na rząd. Opozycyjne ruchy polityczne i społeczne stopniowo likwidował, uciekając się przy tym do zastraszania, więzienia, a nawet mordowania swoich przeciwników. W 1929 r. Mussolini zawarł z papieżem Piusem XI porozumienie – **pakty laterańskie**, na mocy których zakończył się spór toczony od czasu zjednoczenia Włoch, i tak powstało państwo Watykan.

Mussolini skupiał się również na działaniach, które miały mu przynieść poparcie społeczeństwa, m.in. uporządkował funkcjonowanie transportu kolejowego we Włoszech. W propagandzie odwoływał się do tradycji Imperium Rzymskiego i zapowiadał jego odbudowę poprzez ekspansję terytorialną. W 1924 r. do Włoch włączono Fiume, czyli dzisiejszą chorwacką Rijekę, która wcześniej miała status wolnego miasta. W latach 30. Włosi opanowali również Albanię i Etiopię (więcej o tym na s. 170–171). Ze względu na napaść na ten ostatni kraj Włochy zostały wykluczone z Ligi Narodów.

Fasces stały się symbolem ruchu faszystowskiego, a wkrótce całych Włoch. Nawiązywały do tradycji starożytnego Imperium Rzymskiego, którego odbudowa była podstawowym elementem propagandy włoskich faszystów. Wiązka rózg [1] i topór [2] stanowiły symbol brutalnej władzy dyktatorskiej, z której Mussolini chciał korzystać.

▪ *płaskorzeźba, Mediolan, 1931 r.*

POWSTANIE NAZIZMU

W drugiej połowie XIX w., w okresie szczytowej dominacji europejskiej na świecie, ukształtowały się pseudonaukowe nurty odwołujące się do rasizmu, nacjonalizmu i antysemityzmu. To właśnie one stanowiły podwaliny pod rodzącą się w latach 20. XX w. ideologię ruchu narodowosocjalistycznego, w skrócie nazywanego **nazizmem**. Jego zasady **Adolf Hitler** przedstawił w książce *Mein Kampf* [czyt.: majn kampf] (z niem. 'moja walka'). Uznał on, że Niemcy są rasą panów – nadludzi, którzy powinni zapanować nad światem, i aby tego dokonać, muszą zdobyć niezbędną przestrzeń życiową. Miało się to odbyć kosztem zniewolenia, wysiedlenia lub unicestwienia wschodnioeuropejskich narodów, uznawanych przez Hitlera za przedstawicieli rasy niższej. Naziści podzielali z włoskimi faszystami skrajnie nacjonalistyczne poglądy i zaczerpnęli od nich ideę otoczonego kultem wodza – **Führera** [czyt.: firera], stojącego na czele partii nazistowskiej i odrodzonej III Rzeszy Niemieckiej.

Naziści, podobnie jak włoscy faszyści, za główne zagrożenie dla swoich planów uważali lewicę, która miała duże wpływy wśród robotników. Hitler wykorzystywał strach przed kolejną rewolucją komunistyczną do budowania poparcia wśród konserwatywnej części społeczeństwa.

Narodowi socjaliści byli znacznie bardziej zajadłymi antysemitami niż włoscy faszyści. Żydzi byli obarczani przez Hitlera licznymi urojonymi winami:

- odpowiedzialnością za klęskę Niemiec w okresie I wojny światowej,
- ustanowieniem znienawidzonej przez nazistów demokracji liberalnej,
- doprowadzeniem do rzekomego upadku moralnego, za jaki Hitler uznawał rozluźnienie obyczajów, emancypację kobiet czy odchodzenie od tradycyjnych ról społecznych.

Hitler w *Mein Kampf* i obsesyjnych wystąpieniach za element spisku żydowskiego uznawał nawet nowatorskie nurty w sztukach plastycznych i wzrost popularności kultury amerykańskiej, nierzadko inspirowanej muzyką afroamerykańską (np. jazz).

POSTAĆ HISTORYCZNA

ADOLF HITLER

1889–1945

Był przywódcą nazistów i kanclerzem III Rzeszy. Pochodził z Austrii. W młodości bezskutecznie próbował podjąć studia malarskie. W 1913 r. przeniósł się do Bawarii, a podczas I wojny światowej walczył w armii niemieckiej. W 1921 r. stanął na czele partii nazistowskiej – NSDAP. Dwa lata później przeprowadził nieudany pucz, za co trafił do więzienia, gdzie napisał *Mein Kampf* – zbrodniczy program polityczny nazistów. Po wyjściu z więzienia Hitler zdobył dużą popularność, a w styczniu 1933 r. został kanclerzem Niemiec. Prowadził politykę opartą na rasizmie i antysemityzmie. W 1939 r., napadając na Polskę, wywołał II wojnę światową, podczas której z jego rozkazu Niemcy prowadzili ludobójstwo na ogromną skalę. W obliczu klęski III Rzeszy Hitler popełnił samobójstwo. Jest uważany za jednego z największych zbrodniarzy w dziejach ludzkości.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DOKTRYNA FASZYZMU

Benito Mussolini z przekonaniem głosił radykalne poglądy podczas licznych wystąpień publicznych.

Państwo faszystowskie, najwyższa i najpotężniejsza forma osobowości, jest siłą, ale siłą duchową. Skupia ona wszystkie formy moralnego i intelektualnego życia człowieka. Nie może się więc ograniczać do zwykłych czynności utrzymywania porządku i sprawowania opieki, jak tego chciał liberalizm. Nie jest prostym mechanizmem, który ograniczałby sferę domniemanych swobód indywidualnych. Jest formą i normą wewnętrzną, jest ujęciem w karby dyscypliny całego człowieka, przenika tak wolę, jak i rozum. Jego zasada, ożywiająca go centralna idea, najistotniejsze natchnienie osobowości ludzkiej, żyjącej we wspólnocie obywatelskiej, zstępuje do głębi i zagnieżdża się tak w sercu człowieka czynu, jak i myśliciela, tak artysty, jak i uczonego: ona, co jest duszą duszy.

Źródło: A. Radziwiłł, W. Roszkowski, *Historia 1871–1939*, Warszawa 2001, s. 270.

? 1. Wyjaśnij, jaki był stosunek faszystów do indywidualizmu i wolności jednostki.
2. Porównaj rolę państwa w doktrynie faszystowskiej i doktrynie liberalnej według Mussoliniego.

REPUBLIKA WEIMARSKA

Utworzona po upadku Cesarstwa Niemieckiego republika ze względu na miejsce obrad zgromadzenia konstytucyjnego – miasto Weimar [czyt.: wajmar] – była nazywana **Republiką Weimarską**. Rewolucje wzniecone przez komunistów w Niemczech w listopadzie 1918 r. zostały stłumione. Przeciwko nim wystąpiły wszystkie siły polityczne, łącznie z socjalistami. Niemcy i Austria pozostały więc początkowo krajami demokratycznymi. Pierwszy okres istnienia Republiki Weimarskiej, trwający do 1923 r., był naznaczony powojennym kryzysem, hiperinflacją oraz ogólnonarodową frustracją z powodu klęski. Rząd niemiecki podejmował współpracę gospodarczą i wojskową z izolowanym na światowej scenie politycznej ZSRS. Po przezwyciężeniu kryzysu w 1924 r. sytuacja się poprawiła. Spadło wówczas bezrobocie, a kraj zaczął się rozwijać i odzyskiwać znaczenie na arenie międzynarodowej. W 1925 r. podczas konferencji w **Locarno** [czyt.: lokarno] Niemcy znormalizowały relacje z państwami Europy Zachodniej – Francją, Belgią, Włochami i Wielką Brytanią (więcej o znaczeniu traktatu w Locarno dla Polski na s. 227). W 1929 r. Wielki Kryzys doprowadził do osłabienia demokracji w Niemczech i umożliwił nazistom zdobycie władzy.

A

B

Plakaty wyborcze zarówno niemieckich socjaldemokratów z SPD [A], jak i chadeków z Partii Centrum [B] ostrzegały przed komunistami [1] i nazistami [2]. Napis z plakatu SPD: *To są wrogowie demokracji* odnosił się do skrajnych stronnictw politycznych, które przez cały okres Republiki Weimarskiej dążyły do obalenia rządów demokratycznych.

▪ *plakaty, Niemcy, 1930 r.*

? Jaki ustrój panował w Niemczech po I wojnie światowej?

Partia polityczna Hitlera – **Narodowo-Socjalistyczna Niemiecka Partia Robotnicza** (**NSDAP**) – ukształtowała się na początku lat 20. XX w. w Bawarii. W listopadzie 1923 r. naziści zorganizowali nieudany **pucz monachijski**. Hitler i jego zwolennicy ponieśli klęskę i trafili do więzienia, zyskali jednak popularność. Pozwoliło im to utworzyć ogólnoniemiecką partię dysponującą środkami finansowymi. Nazistowskie oddziały szturmowe **SA**, zwane „**brunatnymi koszulami**", przystąpiły do zwalczania przeciwników politycznych. Przez kolejną dekadę SA rosło w siłę, osiągając w 1934 r. ponad 3 mln członków. „Brunatne koszule" toczyły krwawe walki z bojówkami komunistycznymi i socjalistycznymi na ulicach niemieckich miast.

PRZEJĘCIE WŁADZY PRZEZ HITLERA

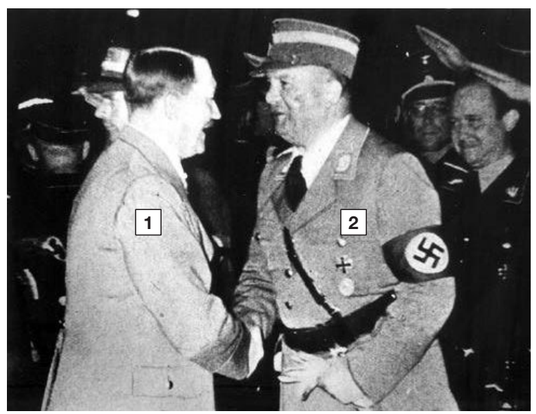
Hitler umiejętnie wykorzystał Wielki Kryzys do zdobycia poparcia znacznej części społeczeństwa, zniechęconej do Republiki Weimarskiej. Przejął kilka lewicowych postulatów socjalnych, poprawiających poziom życia uboższych warstw społeczeństwa, dzięki czemu odebrał wyborców socjalistom i komunistom.

Po wyborach w 1932 r. NSDAP stało się najpotężniejszą partią w Niemczech. Nie było to jednak poparcie pozwalające Hitlerowi samodzielnie sprawować władzę w kraju. Aby uzyskać większość, Führer przekonał do siebie przywódców Partii Centrum, którzy naiwnie sądzili, że w wielopartyjnym rządzie będą kontrolować działania Hitlera. W wyniku jego zakulisowych działań 30 stycznia 1933 r. przywódca NSDAP został kanclerzem rządu koalicyjnego. Okazało się jednak, że Hitler, nie licząc się z koalicjantami, konsekwentnie będzie dążył do pełni władzy. W lutym 1933 r., po podpaleniu Reichstagu, o które został posądzony komunista, doprowadził do delegalizacji swojego głównego rywala – Komunistycznej Partii Niemiec. W kolejnych miesiącach zlikwidowano pozostałe partie polityczne i Niemcy stały się państwem jednopartyjnym.

Zagrożeniem dla Hitlera pozostała mimo wszystko opozycja wewnątrz ruchu nazistowskiego. Część dowództwa SA żądała od Hitlera przeprowadzenia zapowiadanej przed wyborami rewolucji narodowosocjalistycznej i nadania SA statusu głównych sił zbrojnych Niemiec, ważniejszych niż armia. Hitler jednak nie potrzebował już bojówkarzy, planował za to zdobyć zaufanie armii. Z tego powodu w nocy z 29 na 30 czerwca 1934 r. z rozkazu Hitlera odbyła się czystka wśród nazistów – „**noc długich noży**". Ślepo posłuszne mu oddziały formacji SS, korzystając z zaskoczenia, krwawo rozprawiły się z kierownictwem SA. Zamordowano ok. 80 dowódców SA, a ponad 1000 trafiło do więzienia. W sierpniu 1934 r., po śmierci prezydenta Paula von Hindenburga, Hitler mógł już bez żadnych utrudnień sięgnąć po pełnię władzy.

RZĄDY HITLERA

Po objęciu przez Hitlera stanowiska kanclerza zaczęto wprowadzać w Niemczech pełną kontrolę nad życiem wszystkich obywateli. Każdy Niemiec bez względu na wiek musiał należeć do jakiejś organizacji podporządkowanej NSDAP (zob. infografika na s. 158–159). Młodzież wychowana w organizacji Hitlerjugend w przyszłości miała ginąć na frontach II wojny światowej za Führera.

Adolf Hitler 1 i **dowódca SA Ernst Röhm** [czyt.: rom] 2 podczas spotkania na kilka dni przed „nocą długich noży". Serdecznie uśmiechający się Hitler w tym samym czasie potajemnie organizował krwawą rozprawę ze swoim rozmówcą i jego zwolennikami.

▪ *fotografia, Niemcy, 1934 r.*

Bojówkarze SA podczas bojkotu żydowskiego sklepu z hasłami *Niemcy! Brońcie się! Nie kupujcie niczego u Żydów!* Z czasem podejmowali coraz bardziej agresywne działania, których zwieńczeniem była „noc kryształowa".

▪ *fotografia, Niemcy, ok. 1935 r.*

Ponadto naziści planowali całkowicie zawładnąć niemiecką nauką, kulturą i sztuką. Naukowcy, pisarze, artyści o lewicowych poglądach bądź będący pochodzenia żydowskiego byli zmuszani do emigracji.

Działania NSDAP szeroko nagłaśniała propaganda, kierowana przez jednego z najbliższych współpracowników Hitlera – **Josefa Goebbelsa** [czyt.: jozefa gebelsa]. Sam minister propagandy nie ukrywał swoich nieuczciwych celów i zwykł mawiać cynicznie, że: *Kłamstwo powtarzane wiele razy staje się prawdą.*

Po pozbyciu się mogących mu zagrozić przeciwników wewnętrznych Hitler przystąpił do likwidacji ograniczeń nałożonych na Niemcy w traktacie wersalskim. W **1935 r.** rozpoczął zbrojenia, a rok później do zdemilitaryzowanej dotąd Nadrenii wprowadził wojsko.

POCZĄTKI ZBRODNI NAZISTÓW

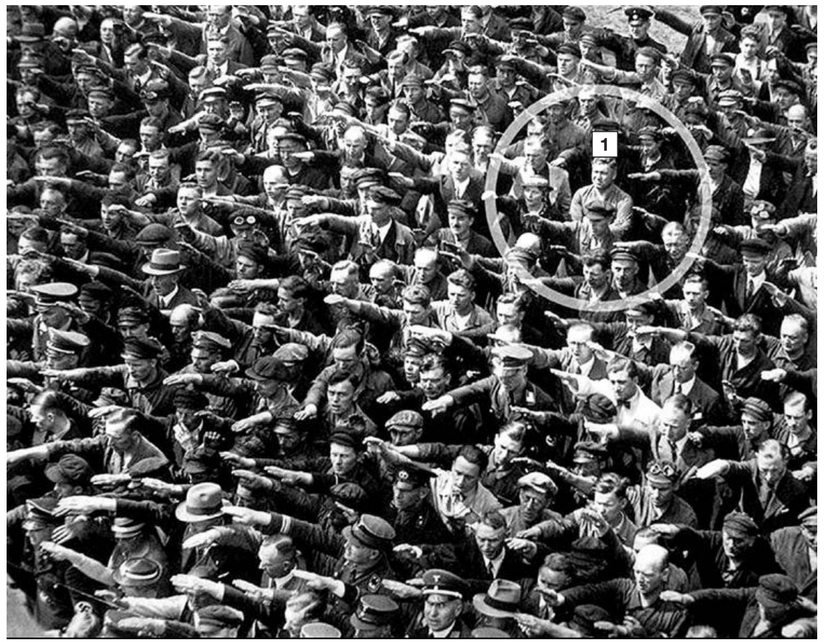
Po likwidacji demokracji w Niemczech Hitler mógł bez przeszkód zacząć wprowadzać zasady narodowego socjalizmu i podjąć brutalną walkę z jego przeciwnikami. Od 1933 r. w państwie niemieckim powstawały **obozy koncentracyjne** (m.in. Buchenwald, Dachau). Trafiali do nich bez wyroku sądowego przeciwnicy Hitlera: opozycyjni politycy, działacze związkowi czy niepokorni księża. Do obozów wysyłano także osoby przeznaczone przez nazistów do odizolowania, a z czasem do wyniszczenia za względu na narodowość, wyznawaną religię lub orientację seksualną.

Nazistowski plakat propagandowy informował o kosztach utrzymania osób niepełnosprawnych. Likwidacja szpitali psychiatrycznych po wymordowaniu ich pacjentów stanowiła podczas wojny znaczną oszczędność dla budżetu III Rzeszy, co naziści z dumą podkreślali.

▪ *plakat, Niemcy, 1939 r.*

Zgodnie z pseudonaukowymi teoriami rasistowskimi naziści planowali stworzyć nadczłowieka. Miała to im umożliwić **eugenika**, czyli działania mające na celu udoskonalenie gatunku. Osoby uznawane za wartościowe rasowo zachęcano do posiadania wielu dzieci, a ludziom niespełniających wymaganych przez nazistów kryteriów, np. niepełnosprawnym, zakazano powoływania na świat potomstwa. W III Rzeszy naziści zamordowali ok. 100 tys. niepełnosprawnych. Przeciwko eugenice i mordowaniu osób niepełnosprawnych stanowczo występował m.in. Kościół katolicki.

Poparcie dla nazizmu w Niemczech było powszechne. Wymownie ilustruje to znana fotografia, na której August Landmesser 1 jako jedyny w tłumie nie unosi ręki w nazistowskim pozdrowieniu. Ze względu na planowany ślub z Żydówką był prześladowany przez władze III Rzeszy. Osoby, które tak jak on nie dostosowały się do nazistowskich zasad, musiały się liczyć z poważnymi szykanami.

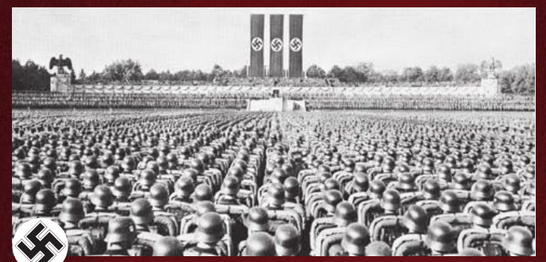
▪ *fotografia, Hamburg, 1936 r.*

SPOŁECZEŃSTWO III RZESZY

W 1933 r. naziści przystąpili do przebudowy państwa niemieckiego. Narzucili społeczeństwu nazistowskie zasady we wszystkich dziedzinach życia. Podobnie jak w pozostałych państwach totalitarnych, także w III Rzeszy nie pozostawiono miejsca do działania w przestrzeni publicznej jakimkolwiek organizacjom niezależnym od władz.

Formacje militarne

Zapewniły nazistom władzę w Niemczech. Kontrolowały społeczeństwo, a później posłużyły do podboju Europy.

Wehrmacht – siły zbrojne III Rzeszy składające się z wojsk lądowych, powietrznych i morskich.

Gestapo – tajna policja zajmująca się zwalczaniem przeciwników politycznych, stosowała brutalne metody.

SS – początkowo policja partyjna, w skład której wchodzili fanatyczni zwolennicy Hitlera.

SA – pierwsza znacząca organizacja bojowa nazistów. U szczytu potęgi liczyła ok. 3 mln członków.

Führer

Adolf Hitler stał na czele NSDAP, jedynej partii politycznej w III Rzeszy. Podejmował decyzje jednoosobowo, choć miał grono współpracowników.

Wykluczeni

Ze społeczeństwa III Rzeszy były stopniowo wykluczane różne grupy ludzi ze względu na: przynależność etniczną, niepełnosprawność, poglądy polityczne lub moralne, orientację seksualną. Prześladowanych pozbawiano pracy, majątku, wywożono do obozów i mordowano.

Przeciwnicy polityczni

Po zlikwidowaniu innych partii w 1933 r. naziści więzili lub mordowali nieustępliwych działaczy politycznych (zwłaszcza lewicowych).

Niepełnosprawni

Niepełnosprawni byli od 1933 r. sterylizowani, a następnie zostali przez nazistów uznani za „niegodnych życia" i masowo poddani „eutanazji".

Nauka i edukacja

Nauczyciele i studenci byli poddani kontroli nazistowskich stowarzyszeń. Przynależność do nich stanowiła warunek utrzymania pracy w zawodzie. Narodowosocjalistyczna Niemiecka Liga Studentów odpowiadała m.in. za plądrowanie bibliotek i publiczne palenie nieprawomyślnych książek.

Sądownictwo

Prawnicy byli nadzorowani przez Narodowosocjalistyczne Stowarzyszenie Niemieckich Prawników. Przygotowywali m.in. rasistowskie ustawy szykanujące Żydów i legalizujące nazistowskie zbrodnie.

Organizacje społeczne

Nazistowski charakter miały wszystkie organizacje, nawet te, które zrzeszały myśliwych, chórzystów czy wielbicieli motoryzacji. W III Rzeszy funkcjonowała tylko jedna organizacja pomocowa – Narodowosocjalistyczna Opieka Społeczna (NSV). Pozostałe organizacje zostały przez nią wchłonięte lub zlikwidowane. NSV organizowała akcję dobroczynną – pomoc zimową, podczas której dokarmiano najuboższych. Władze Rzeszy zagarniały część składek przeznaczonych na tę akcję i przeznaczały ją na finansowanie zbrojeń.

Rolnictwo

Rolnicy byli zrzeszeni w organizacji Stan Żywicieli Rzeszy. Znaleźli się w niej również wielcy posiadacze ziemscy i sklepikarze. Mieli obowiązek dostarczyć mieszkańcom miast żywność w niskich cenach.

Życie rodzinne

Było podporządkowane zaleceniom partii narodowosocjalistycznej.

Kobiety

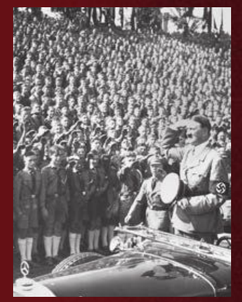
zgodnie z oczekiwaniami nazistów powinny rodzić jak najwięcej dzieci i zajmować się domem. Wzorzec taki miały utrwalać m.in. Narodowosocjalistyczny Związek Kobiet czy Związek Dużych Rodzin.

Dzieci

podlegały nieustannej indoktrynacji. Organizacja Hitlerjugend skupiała dzieci od 10. roku życia. Kładziono w niej nacisk na szkolenie wojskowe oraz kult Hitlera.

Młodzież

trafiała do Służby Pracy Rzeszy, organizacji kierującej do przymusowej pracy w rolnictwie lub w budownictwie.

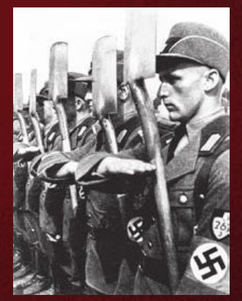

Przemysł

Niemiecki Front Pracy skupiał zarówno pracodawców, jak i robotników. Organizacja czuwała nad sprawną realizacją zamówień zbrojeniowych przez przedsiębiorstwa.

Przemysłowcy

realizowali zamówienia Rzeszy zarówno zbrojeniowe, jak i pozwalające prowadzić systemowe ludobójstwo. Osiągali dzięki temu ogromne zyski. Ponadto korzystali z ułatwień, jakich naziści udzielali im za wsparcie finansowe podczas walki z lewicą.

Robotnicy

zostali pozbawieni przez nazistów ochrony, jaką zapewniały im związki zawodowe. W zamian rozszerzono ofertę socjalną (m.in. urlopy w ośrodkach wypoczynkowych, wycieczki).

Żydzi i Romowie

Przepisy z 1935 r. pozbawiły ich praw obywatelskich ze względów rasowych. W okresie II wojny światowej stali się ofiarami planu całkowitej eksterminacji.

Homoseksualiści

Naziści prześladowali mężczyzn oskarżanych o homoseksualizm. Kilkanaście tysięcy osób umieszczono w obozach koncentracyjnych, wiele zamordowano.

Chrześcijanie antyfaszyści

Prześladowania spotykały świadków Jehowy, a także księży katolickich i pastorów protestanckich, którzy sprzeciwiali się nazizmowi. Byli oni więzieni i mordowani w obozach koncentracyjnych.

Płonąca synagoga w Baden-Baden stała się jednym z symboli „nocy kryształowej". To wówczas zostało zniszczonych 170 innych synagog w całych Niemczech i Austrii.

▪ *fotografia, Niemcy, 1938 r.*

Hitler wkrótce rozpoczął również prześladowania Żydów. W 1935 r. naziści wprowadzili **ustawy norymberskie**, na mocy których ludność żydowską pozbawiono większości praw obywatelskich i odseparowano od reszty społeczeństwa. Zakazano m.in. zawierania mieszanych małżeństw niemiecko-żydowskich. Jak się wkrótce okazało, był to tylko wstęp do dalszych prześladowań.

Apogeum nagonki na niemieckich Żydów w okresie przedwojennym nastąpiło 9 listopada 1938 r., gdy naziści zorganizowali zamieszki, podczas których zamordowali prawie 100 osób, spalili 170 synagog i zniszczyli kilka tysięcy sklepów należących do Żydów. Od tłuczonego szkła witryn sklepowych dla tego wydarzenia została przyjęta nazwa „**noc kryształowa**". W tym samym czasie naziści wysłali do obozów koncentracyjnych ok. 20 tys. Żydów. Po „nocy kryształowej" w Rzeszy zaczęły również obowiązywać wykazy zawodów, których nie mogli wykonywać obywatele żydowskiego pochodzenia oraz wprowadzono przepisy prawne mające jeszcze bardziej ich upokorzyć (np. zakaz wstępu do kina). Ci z nich, którzy w obawie o swoje życie decydowali się wyemigrować, zostali ograbieni z majątku, który musieli pozostawić Niemcom.

PAŃSTWA TOTALITARNE I AUTORYTARNE (1938 ROK)

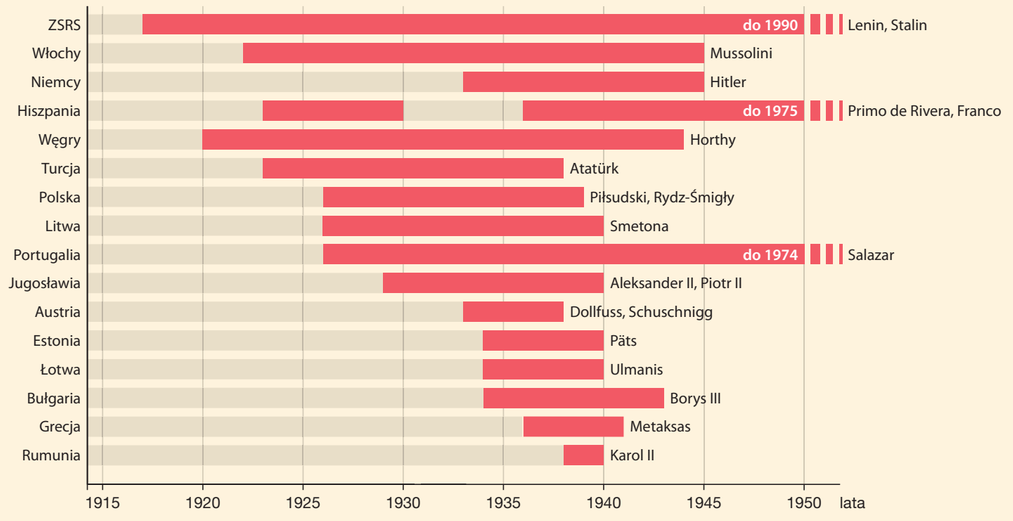
? 1. Określ, w których częściach Europy dominował system autorytarny, a w których demokratyczny.
2. Wyjaśnij, czy zdarzały się w okresie międzywojennym przypadki odejścia od rządów autorytarnych na rzecz demokratycznych.

KRYZYS DEMOKRACJI W EUROPIE

Powojenna Europa była zniszczona i zubożała. Panowały w niej nastroje nacjonalistyczne i nieufność wobec innych krajów. Rosło rozczarowanie demokracją i pojawiły się hasła przywrócenia przedwojennych monarchii. Powrót do dawnego ustroju okazał się niemożliwy, ale na fali tęsknoty za rządami silnych jednostek do władzy zaczęli dochodzić dyktatorzy. Szybki wzrost liczby krajów europejskich, w których wprowadzono systemy autorytarne, nastąpił w drugiej połowie lat 20. i w kolejnej dekadzie. W tym okresie kryzys demokracji ominął w większości jedynie północną Europę.

TOTALITARYZM I AUTORYTARYZM W INNYCH KRAJACH EUROPEJSKICH

W latach 20. i 30. w Hiszpanii, Portugalii i na Słowacji władzę przejęły reżimy wzorujące się na faszystach, choć modyfikujące w pewnym stopniu ich zasady. W wielu innych krajach następował również odwrót od demokracji, choć odbywało się to w mniejszym stopniu niż w krajach rządzonych przez komunistów lub faszystów. Władza zazwyczaj trafiała w ręce charyzmatycznego przywódcy, a rola opozycji była znacznie ograniczana.

? Czym różniły się rządy autorytarne od totalitarnych?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie były przyczyny przejęcia władzy przez faszystów we Włoszech.
2. Porównaj i wskaż różnice pomiędzy włoskim faszyzmem a niemieckim nazizmem.
3. Oceń, które założenia ideologii nazistowskiej mogły prowadzić do zbrodniczej działalności jej zwolenników.

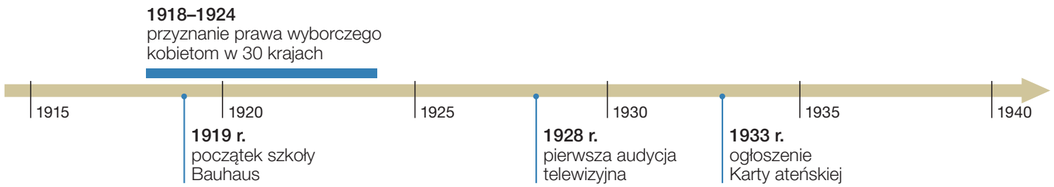
DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Borejsza, *Mussolini był pierwszy*, Warszawa 1989.
S. Corvaja, *Hitler i Mussolini*, Warszawa 2004.

4 PRZEMIANY SPOŁECZNE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- dorobek okresu międzywojennego w dziedzinie kultury i nauki,
- przemiany społeczne i życie codzienne w okresie międzywojennym.

DEMOKRATYZACJA I EMANCYPACJA KOBIET

Klęsce państw centralnych towarzyszył upadek dynastii władających tam od wieków i kompromitacja dotychczasowego ustroju politycznego. W powszechnej opinii to rządy monarchów doprowadziły do wieloletniej wojny, która wyniszczyła Europę. W związku z tym w większości państw europejskich po 1918 r. do władzy doszli zwolennicy republikanizmu. Jego przedstawiciele byli głównymi przeciwnikami starego ustroju i przyspieszyli demokratyzację życia w Europie (zob. też s. 35). Następowały szersze przemiany społeczne, dotyczące m.in. tradycyjnego modelu rodziny.

Procesy, które często rozpoczęły się już przed I wojną światową, w powojennej sytuacji politycznej nabierały rozpędu. Pamiętano, że podczas wojny, gdy większość mężczyzn powołano do wojska, to na kobiety spadł obowiązek utrzymania rodzin. Z powodzeniem zaczęły one wówczas w szerokim zakresie zastępować mężów i ojców w zakładach pracy, m.in. w fabrykach. Po wojnie zmiany prawnego statusu kobiet były więc nieuniknione. W wielu krajach Europy uzyskały one od dawna oczekiwane prawa wyborcze. Tylko w 1918 r. kobiety w Wielkiej Brytanii, Niemczech, Polsce, na Litwie, a nawet w odległej Armenii otrzymały możliwość udziału w wyborach.

CIEKAWOSTKA

Moda kobieca okresu międzywojennego

Zmiany społeczne znalazły również odzwierciedlenie w strojach noszonych przez kobiety, które pozbyły się niewygodnych, sztywnych gorsetów modelujących sylwetkę i długich sukien. Przestały być modne także koki i wielkie, ozdobne kapelusze.

Stroje damskie po I wojnie światowej stały się bardziej praktyczne i wygodne. Kobiety zaczęły nosić kostiumy i krótsze sukienki bez zaznaczonej talii, a także – choć rzadko – spodnie. Fryzury były krótkie i modelowane, a nakrycia głowy skromniejsze.

Część kobiet włączyła się w życie polityczne, jak np. Constance [czyt.: k**ąstąs**] Markiewicz w Irlandii (biogram tej postaci obok). Emancypacji kobiet towarzyszyły kolejne zmiany prawne, jak dopuszczenie rozwodów, które przeprowadzano przed sądami cywilnymi. Kobiety mogły też zacząć w pełni rozporządzać swoim majątkiem.

ROZWÓJ OŚWIATY I NAUKI

W okresie międzywojennym wprowadzono powszechnie dostępne szkolnictwo podstawowe. Miało być ono obowiązkowe dla każdego obywatela w wieku 7–14 lat. W niektórych państwach, np. w Niemczech i Francji, obowiązek szkolny istniał już od drugiej połowy XIX w. Polska zastosowała go od razu po odzyskaniu niepodległości (więcej o tym zob. na s. 222).

Dwudziestolecie międzywojenne było również niezwykle ważne dla rozwoju nauki. Swoją działalność sprzed wojny kontynuowało wielu wybitnych uczonych, jak **Albert Einstein** i **Max Planck**. Wraz z duńskim fizykiem **Nielsem Bohrem** [czyt.: nilsem borem] prowadzili badania nad najmniejszymi cząstkami materii i rozwijali **teorię mechaniki kwantowej**. Ich badania przyczyniły się do ważnych odkryć, takich jak rozszczepienie jądra atomu. Jak doniosłe, a zarazem niebezpieczne były skutki tych badań, ludzkość przekonała się w 1945 r., gdy Amerykanie użyli broni atomowej (więcej o tym na s. 302–303). Dokonania nauki były szeroko popularyzowane za pomocą prasy.

Rozwijały się również nauki przyrodnicze i medycyna. Amerykański genetyk Thomas Morgan dokonał przełomowych odkryć dotyczących zasad dziedziczenia, a brytyjski lekarz **Alexander Fleming** w 1928 r. odkrył pierwszy antybiotyk – **penicylinę**, który ułatwił leczenie wielu dotąd śmiertelnie groźnych schorzeń.

POSTAĆ HISTORYCZNA

CONSTANCE MARKIEWICZ

1868–1927

Była pierwszą kobietą, która w 1918 r. została wybrana do brytyjskiego parlamentu. Nie objęła jednak mandatu, gdyż była zaangażowana w tym czasie w walkę o niepodległość swojego kraju – Irlandii. Ostatecznie w parlamencie niepodległej Irlandii zasiadła dopiero po latach. Constance Markiewicz była wyjątkową postacią – hrabiną o socjalistycznych poglądach, gorącą patriotką irlandzką i feministką. W 1916 r. z bronią w ręku walczyła z Anglikami w irlandzkim powstaniu wielkanocnym, za co została skazana na śmierć (ostatecznie wyrok złagodzono). Napisała słowa hymnu Irlandzkiej Armii Obywatelskiej do melodii polskiej pieśni. Znała ten utwór dlatego, że jej mężem był polski malarz i dramatopisarz Kazimierz Dunin-Markiewicz.

TEKST ŹRÓDŁOWY

BUNT MAS

Hiszpański socjolog Jose Ortega y Gasset [czyt.: ho**se** ortega i gas**set**] wyraził opinię o kulturze masowej w wydanym w 1929 r. zbiorze esejów.

Dla chwili obecnej charakterystyczne jest to, że umysły przeciętne i banalne, wiedząc o swej przeciętności i banalności, mają czelność domagać się prawa do bycia przeciętnymi i banalnymi i do narzucania tych cech wszystkim innym. W Ameryce Północnej powiada się: być innym to być nieprzyzwoitym. Masa miażdży na swojej drodze wszystko to, co jest inne, indywidualne, szczególne i wybrane. Kto nie jest taki sam jak wszyscy, kto nie myśli tak samo jak wszyscy, naraża się na ryzyko eliminacji. Oczywiście „wszyscy" to wcale nie wszyscy. Normalnie rzecz biorąc, „wszyscy" to całość, na którą składają się masy i wyróżniające się pewnymi szczególnymi cechami mniejszości. Człowiek jest intelektualnie masowy, gdy postawiony wobec jakiegoś problemu zadowala się tymi myślami, które na ten temat przyjdą mu akurat do głowy. Człowiekiem wybitnym jest natomiast ten, kto nie zadowala się tym, co mu od razu, bez uprzedniego wysiłku, przyjdzie do głowy, lecz za godne siebie uznaje jedynie to, co go jeszcze przewyższa, a czego poznanie i zrozumienie wymaga zdwojonego wysiłku.

Źródło: A. Radziwiłł, W. Roszkowski, *Historia 1871–1939*, Warszawa 2001, s. 270.

? 1. Wyjaśnij, na czym, zdaniem autora, polegają zagrożenia wynikające z kultury masowej.
2. Porównaj cechy człowieka intelektualnie masowego i wybitnego.

KULTURA MASOWA I MASS MEDIA

W okresie międzywojennym znacznie rozwinęły się możliwości masowego oddziaływania na społeczeństwo. W związku z wprowadzeniem powszechnego obowiązku nauczania czytania i pisania zwiększyło się czytelnictwo prasy. Ponadto chętnie słuchano radia i chodzono do kina (więcej o tym w ramce poniżej). Masowe media (ang. *mass media*) docierały do większości mieszkańców krajów europejskiego kręgu kulturowego. Ze względu na szerokie grono odbiorców **kultura masowa** miała być przystępna i odpowiadać przeciętnym gustom, a jej kontekst musiał pozostawać zrozumiały dla wszystkich. Jednocześnie zanikała kultura lokalna, w tym ludowa. Zagrożenia wynikające z kultury masowej krytykowali intelektualiści (zob. tekst źródłowy na s. 163).

Dzięki mediom, które coraz częściej stawały się międzynarodowe, zaczynało się tworzyć **społeczeństwo masowe**. Bez względu na pochodzenie społeczne ludzie oglądali te same filmy, słuchali podobnych audycji radiowych kształtujących ich światopogląd, używali podobnych sprzętów gospodarstwa domowego, kupowanych często pod wpływem reklam emitowanych w mediach. W ten sposób najlepiej rozwiniętych krajach doszło do ukształtowania się **społeczeństwa konsumpcyjnego**. Zupełnie inaczej działały środki masowego przekazu w krajach totalitarnych. Rządzący wykorzystywali je do indoktrynacji obywateli oraz manipulowania ich opiniami i emocjami. W Niemczech tworzono głównie filmy propagandowe gloryfikujące system nazistowski oraz postać wodza – Adolfa Hitlera. Zasłynęła tu stosująca nowoczesne środki filmowe reżyserka Leni Riefenstahl [czyt.: leni rifensztal]. Podobne działania podejmowano w ZSRS, gdzie w latach 30. wprowadzono realizm socjalistyczny, czyli **socrealizm**. Celem sztuki socrealistycznej było przedstawianie wyidealizowanego obrazu życia robotników i chłopów w kraju rządzonym przez partię komunistyczną. Odbiór dzieł w tym stylu miała ułatwiać realistyczna forma. Sztuka ta głosiła także rozbudowany do niespotykanych wcześniej rozmiarów kult sowieckiego wodza Józefa Stalina. Ponadto propagowano w społeczeństwie sfałszowaną, stalinowską wersję historii. Do dziś przekaz sfabrykowany przez komunistów w tym czasie kształtuje powszechną wiedzę na temat okoliczności przejęcia władzy przez bolszewików w Rosji.

Społeczeństwo konsumpcyjne – społeczeństwo, które skupia się wokół maksymalnego zaspokajania potrzeb materialnych.

ROZWÓJ MEDIÓW: RADIO I KINO

Radio było w okresie międzywojennym zarówno głównym środkiem przekazu informacji, jak i jedną z popularnych form edukacji i rozrywki. Zdarzało się, że odtwarzane w radiu piosenki stawały się szlagierami, a słuchowiska i transmisje z wydarzeń politycznych i sportowych budziły wielkie emocje.

Władze państwowe, które mogły dzięki radiu z łatwością dotrzeć ze swoim przekazem do społeczeństwa, niekiedy starały się dofinansować rozwój radiofonii, a nawet ułatwiały zakup odbiorników na kredyt przez uboższych obywateli. W krajach totalitarnych wykorzystywano radio do głoszenia propagandy i szerzenia nienawiści do przeciwników politycznych władz.

Kino stanowiło jedną z najatrakcyjniejszych rozrywek w okresie międzywojennym. Od 1926 r. zostało udźwiękowione, a pod koniec lat 30. powstały pierwsze pełnometrażowe filmy w kolorze. Ogromną popularnością cieszyły się kryminały, melodramaty i musicale. Produkcja filmowa miała charakter komercyjny, ale doceniano dzieła o charakterze artystycznym. Aktorzy i aktorki od 1929 r. oraz inni twórcy kina rywalizowali o najważniejszą nagrodę w świecie filmowym – statuetkę Oscara [czyt.: oskara]. Od lat 30. w amerykańskiej kinematografii obowiązywała cenzura obyczajowa. W czasach Wielkiego Kryzysu kino stało się ucieczką dla milionów widzów od trudnej rzeczywistości.

W ZSRS, III Rzeszy czy Włoszech powstawały głównie filmy ukazujące propagandowy obraz tych krajów lub skrajnie wyidealizowany przebieg wydarzeń z okresu walki o władzę komunistów, faszystów bądź nazistów.

Jazz, inspirowany muzyką afroamerykańską w okresie międzywojennym, zdobył wielką popularność. Jego liczne i różnorodne odmiany podbiły wkrótce pozostałe kontynenty. Wraz z muzyką jazzową upowszechniły się nowe, żywiołowe style taneczne, takie jak swing [czyt.: sting] czy jitterbug [czyt.: dzitebag].
▪ *fotografia, USA, ok. 1926 r.*

ROZWÓJ TECHNIKI

Lata 20. i 30. przyniosły liczne nowości z dziedziny techniki i nauki, co przełożyło się na życie codzienne. W domach pojawiły się lodówki, odkurzacze, pralki, telefony. W państwach zachodnich powszechna była już bowiem **elektryfikacja**, czyli dostęp do elektryczności.

Ponadto w USA i Niemczech trwały prace nad skonstruowaniem odbiorników telewizyjnych. Największe sukcesy na tym polu mieli jednak Brytyjczycy, którzy pod koniec lat 20. wprowadzili te urządzenia do sprzedaży. W kolejnej dekadzie powstała państwowa **stacja telewizyjna BBC** [czyt.: bibisi] (czyli British Broadcasting Corporation). Podobne próby podejmowano także w Polsce, gdzie w 1937 r. zaczęto nadawać w Warszawie program telewizyjny dla wąskiej grupy odbiorców (zob. też Ciekawostka na s. 226).

Greta Garbo była amantką kina lat 20. i 30. Pochodząca ze Szwecji aktorka stała się jedną z ikon wyjątkowo pomyślnego dla kinematografii okresu – „złotej ery" Hollywood (lata 1930–1950). Amerykański przemysł filmowy zyskał wówczas światową popularność.
▪ *fotos filmowy, USA, 1926 r.*

Pancernik Potiomkin to sowiecki film w reż. Siergieja Eisensteina przedstawiający bunt marynarzy podczas rewolucji 1905 r. Wiele scen z tego filmu, np. masakra ludności na Schodach Potiomkinowskich w Odessie, jest uznawanych za przełomowe w historii kina.
▪ *kadr z filmu, ZSRS, 1925 r.*

Całe rodziny chętnie spędzały czas przed radiem, wspólnie słuchając audycji.
▪ *fotografia, USA, ok. 1930 r.*

Transmisje przemówień Hitlera i jego współpracowników były słuchane ze skupieniem przez młodzież z Hitlerjugend.
▪ *fotografia, Niemcy, ok. 1935 r.*

? Czym różniło się wykorzystanie radia i kina w krajach demokratycznych od jego zastosowania w państwach totalitarnych?

165

WARTO WIEDZIEĆ

Sytuacja wyznaniowa

Upadek monarchii spowodował także ograniczenie wpływów Kościołów, od wieków silnie z nią związanych. W wielu krajach nastąpił proces rozdziału Kościoła od państwa i utrata wcześniejszych przywilejów. Było to widoczne zwłaszcza w Czechosłowacji, gdzie Kościół był głównym sojusznikiem obcej dynastii – Habsburgów. W państwach totalitarnych, szczególnie w ZSRS, podjęto zaś regularną, nierzadko brutalną walkę z chrześcijaństwem. Burzono tam kościoły, duchownych mordowano lub zsyłano do łagrów, dotkliwie szykanowano osoby, które chciały nadal brać udział w praktykach religijnych. Wydawano też pismo „Bezbożnik".

Niszczenie kościołów przez bolszewików miało na celu zmusić rosyjskie społeczeństwo do odejścia od tradycji i wierzeń religijnych. Świątynie, które przetrwały, zostały zamienione w budynki gospodarcze lub muzea ateizmu.

▪ *fotografie, ZSRS, ok. 1925 r.*

Kolumna Maryjna w Pradze została obalona w listopadzie 1918 r., podczas wystąpień niepodległościowych Czechów. Katolicyzm, brutalnie narzucany przez Habsburgów od XVII w., długo był traktowany przez Czechów z dużą niechęcią. Kolumna ostatecznie została odbudowana dopiero w 2020 r.

▪ *fotografia, Czechy, 1918 r.*

? Dlaczego po I wojnie światowej zwalczano religię lub ograniczano jej rolę?

W okresie międzywojennym upowszechniły się nowe sposoby podróżowania, co przyczyniło się do rozwoju turystyki. W państwach zachodnich, zwłaszcza w USA, z koleją coraz skuteczniej zaczął konkurować samochód. Rozwój motoryzacji był także jednym ze sposobów zwalczania bezrobocia. We Włoszech, w Niemczech i USA bezrobotnych często zatrudniano przy budowie dróg szybkiego ruchu – **autostrad**.

Ponadto rozwinęła się komunikacja lotnicza. Początkowo dominowały **sterowce**, zwane też zeppelinami [czyt.: cepelinami], czyli podłużne balony z zainstalowaną na dole gondolą dla pasażerów, które zapewniały wygodną podróż, w tym międzykontynentalną (więcej o nich w Symbolach epoki na s. 168–169). Potem zaczęły je wypierać coraz bardziej udoskonalane **samoloty**, które długie trasy pokonywały z międzylądowaniami.

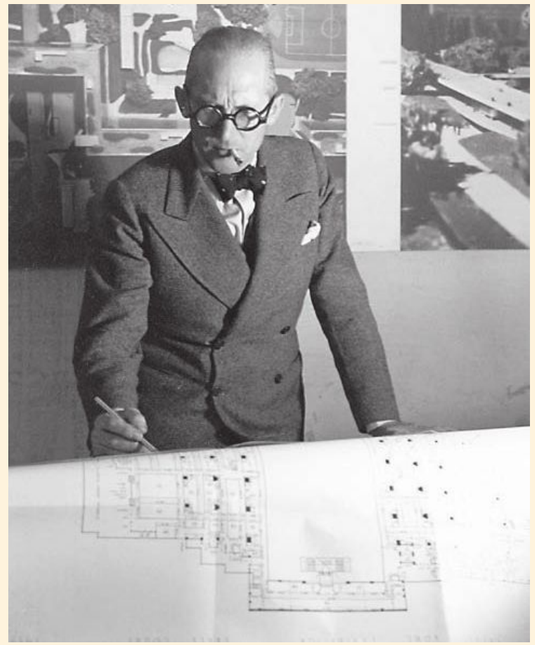
Pierwsze telewizory z okresu międzywojennego nie przypominały dzisiejszych urządzeń. Składały się z wielu lamp stosowanych przed wynalezieniem i upowszechnieniem półprzewodników. Telewizja, która łączyła atuty radia i kina, upowszechniła się dopiero w okresie powojennym.

▪ *fotografia, Wielka Brytania, XX w.*

ARCHITEKTURA OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO

W dwudziestoleciu międzywojennym pojawiły się nowe style architektoniczne: **funkcjonalizm** i **modernizm**. Wszelkie ozdoby zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz budynków odrzucono lub sprowadzono do bardzo prostych geometrycznych ornamentów. Miały dominować prostota i funkcjonalność. W miejsce dawnych kamienic o ozdobnych fasadach powstawały bloki z płaskimi dachami i dużymi oknami. Znajdowały się tam mieszkania o jednolitym standardzie. Za priorytet uznano zapewnienie nawet uboższym warstwom społecznym jasnych i możliwie wygodnych mieszkań. Służyć temu miała Karta ateńska, zawierająca nowe zasady projektowania miast określone przez najważniejszego architekta modernistycznego – **Le Corbusiera** [czyt.: korbizjera]. Z propagowania funkcjonalizmu była znana niemiecka szkoła architektoniczna **Bauhaus**.

Le Corbusier na pozowanej fotografii podczas prac nad projektem. Zajmował się on nie tylko architekturą i urbanistyką, lecz także malarstwem i rzeźbą.

▪ *fotografia, Paryż, 1936 r.*

Budynek Bauhausu powstał w 1926 r. w Dessau w Niemczech i należał w tym okresie do najnowocześniejszych budowli na świecie. Został zaprojektowany przez jednego z najwybitniejszych projektantów szkoły Bauhaus – Waltera Gropiusa.

▪ *fotografia, Dessau, XX w.*

Budynek Centrosojuz, czyli centrala sowieckich spółdzielni, został wzniesiony w Moskwie w 1930 r. na podstawie projektu autorstwa Le Corbusiera. Budowla ta nie robi obecnie szczególnego wrażenia, gdyż w późniejszych dekadach powstały setki budynków wzorowanych na niej, jednak w latach 30. był to nowoczesny budynek wyróżniający się na tle innych.

▪ *fotografia współczesna, Moskwa*

? Odszukaj informacje na temat zmian w budownictwie, jakie przyniosła Karta ateńska.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie były skutki społeczne demokratyzacji życia po I wojnie światowej.
2. Oceń, które wynalazki upowszechnione w okresie międzywojennym najbardziej zmieniły życie ludzi.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Garbicz, *Kina wehikuł magiczny*, Kraków 2007.
A. Martinez Munoz, *Historia sztuki świata*, t. 8: *Wiek XX*, tłum. B. Gutowska-Nowak, Warszawa 2001.

STEROWCE

Majestatyczne sterowce pojawiły się na niebie już przed I wojną światową. W trakcie tego konfliktu stanowiły główną część sił powietrznych państw centralnych. „Złoty wiek" sterowców przypadł jednak na okres międzywojenny, gdy te przypominające kształtem cygaro statki powietrzne pokonywały Atlantyk, przewożąc sławnych i zamożnych pasażerów.

POCZĄTKI STEROWCÓW

Od czasu lotu pierwszych balonów u schyłku XVIII w. statki powietrzne przechodziły wiele przeobrażeń, czasem dziwacznych. Wynikało to z potrzeby zapanowania nad kierunkiem ich lotu i uniezależnienia go od powiewów wiatru. W tym celu początkowo balony wyposażano w trzepoczące skrzydła, napędzane ręcznie lub parowo śmigła i ogony z ptasich piór, a potem w silniki parowe, elektryczne i spalinowe. Próby te przynosiły jednak niewielkie sukcesy aż do czasu, gdy niemiecki konstruktor Ferdynand von Zeppelin w 1906 r. zbudował sterowiec, który miał sztywną i lekką aluminiową konstrukcję. To rozwiązanie znakomicie się sprawdziło. Jego statki powietrzne zdobyły taką popularność, że wkrótce wszystkie sterowce, także o zupełnie innej konstrukcji, zaczęto nazywać zeppelinami, Niemcy stały się zaś potęgą w ich wytwarzaniu. W 1912 r. von Zeppelin osobiście pilotował sterowiec podczas pierwszego międzynarodowego lotu pasażerskiego.

W trakcie wojny zeppeliny odegrały ważną rolę w walkach, pozwalały bowiem Niemcom dokonywać nalotów na miasta w krajach ententy i jej sojuszników, znajdujące się poza zasięgiem niemieckich wojsk lądowych. Zeppeliny zbombardowały Paryż, Londyn, Warszawę, a nawet Neapol. Choć zadawały niewielkie straty, ich naloty wzbudzały atmosferę zagrożenia.

„ZŁOTY WIEK" STEROWCÓW

Po wojnie 12 ocalałych niemieckich zeppelinów trafiło w ręce zwycięskich państw ententy. Do 1926 r. Anglicy i Francuzi prawie całkowicie wstrzymali produkcję sterowców przez Niemców i wszelkie nimi loty, nawet pasażerskie. W 1924 r. sterowiec USS Los Angeles jako pierwszy pokonał Atlantyk. Jego przelot nad oceanem otworzył również epokę międzykontynentalnych podróży powietrznych. Lot sterowcem z Europy do Ameryki trwał dwa dni, podczas gdy rejs statkiem pasażerskim około tygodnia. Ogromne zeppeliny zabierały jednak na pokład maksymalnie 40 pasażerów i aż 60 członków załogi.

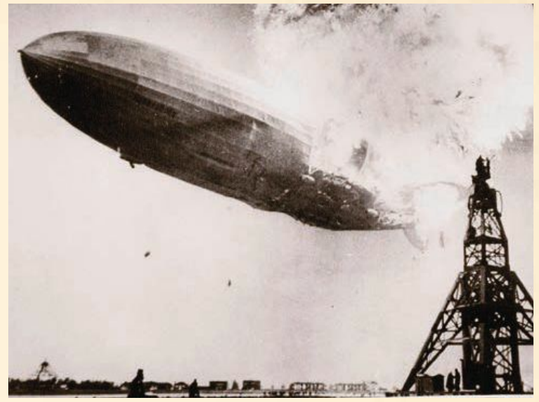
Niemiecki sterowiec wojskowy podczas lądowania został uchwycony przez fotografa w sposób pozwalający ocenić jego wielkość. Zeppeliny były ogromne – w okresie I wojny światowej mierzyły często ponad 200 m długości i miały nawet 30 m średnicy. Mieściły wewnątrz kilkadziesiąt tysięcy metrów sześciennych lżejszego od powietrza wodoru.

▪ *fotografia, Niemcy, 1912 r.*

Zeppeliny nad Nowym Jorkiem były dość częstym widokiem. Nadlatujące z Europy sterowce obserwowano w drodze do odległego o 100 km lotniska w Lakehurst [czyt.: lejkherst], głównej bazy sterowców w USA.

▪ *fotografia, USA, 1930 r.*

Katastrofa Hindenburga została uwieczniona na wielu fotografiach. Doszło do wybuchu wodoru, w wyniku czego sterowiec runął w dół. Zginęło wówczas 35 spośród 97 osób znajdujących się na pokładzie.

▪ *fotografia, USA, 6 V 1937 r.*

Załoga składała się zarówno z pilotów i mechaników, jak i personelu mającego zapewnić pasażerom komfort podczas dwudniowej podróży. Na taką wyprawę stać było więc jedynie najbogatszych. Wnętrze kabiny zeppelina nie mogło jednak prezentować się nadmiernie okazale, bo przestrzeń i ciężar gondoli musiały być bardzo ograniczone.

STEROWCEM NA BIEGUN

Dzięki ogromnemu zasięgowi sterowce umożliwiały wyprawy do odległych i niedostępnych zakątków świata. W maju 1926 r. Włosi wraz z Amerykanami oraz znanym norweskim podróżnikiem, zdobywcą bieguna południowego Roaldem Amundsenem, wyruszyli w podróż nad biegun północny na pokładzie włoskiego sterowca N1 Norge [czyt.: norgja]. Wyprawa zakończyła się powodzeniem, a podróżnicy, żeby udokumentować swoje osiągnięcie, przelatując nad biegunem, zrzucili związane z sobą flagi państw, które reprezentowali.

Sterowiec Norge wystartował w kierunku bieguna północnego z bazy na Spitsbergenie.

▪ *fotografia, Norwegia, 11 V 1926 r.*

Dwa lata później włoski kapitan wyprawy z 1926 r. Umberto Nobile próbował samodzielnie powtórzyć przelot nad biegunem. Tym razem jednak doszło do awarii sterowca N2 Italia i zginęło 9 spośród 18 uczestników wyprawy. Podczas lotu na ratunek włoskim rozbitkom zaginął zaś sam Amundsen, którego samolot prawdopodobnie rozbił się na Wyspach Niedźwiedzich.

KRES EPOKI STEROWCÓW

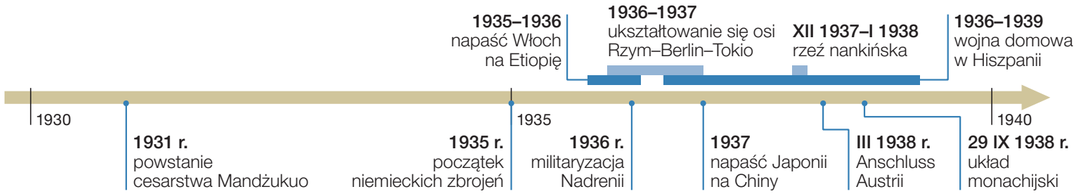
W szczytowym okresie popularności sterowce kursowały pomiędzy Berlinem a Nowym Jorkiem lub Rio de Janeiro, pokonując łącznie miliony kilometrów i przewożąc tysiące pasażerów. Coraz silniejsza stawała się jednak konkurencja ze strony samolotów, które były szybsze, mniejsze, a przy tym pojemniejsze i tańsze w eksploatacji. W latach 30. dzięki nieustannej modernizacji zyskiwały ponadto coraz większy zasięg.

Ostatecznie kres wykorzystywaniu sterowców w pasażerskich lotach międzykontynentalnych przyniosła katastrofa jednego z największych niemieckich zeppelinów – Hindenburga, który 6 maja 1937 r. rozbił się o maszt cumowniczy w Lakehurst w USA. Hitler zdecydował wówczas o wycofaniu z użycia wszystkich sterowców. Nakazał je zezłomować, a cenne aluminium wykorzystać do produkcji samolotów dla hitlerowskich sił powietrznych – Luftwaffe.

5 ŚWIAT NA DRODZE KU NOWEJ WOJNIE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przyczyny wybuchu II wojny światowej i jej inspiratorzy,
- polityka appeasementu i jej skutki,
- konflikty zbrojne poprzedzające wybuch wojny.

PODBOJE WŁOCH I JAPONII

W latach 20. XX w., po koszmarze Wielkiej Wojny, zapanował względny spokój. Jednak już w latach 30. politykę podbojów rozpoczęły Włochy i Japonia.

Na Dalekim Wschodzie Japończycy postanowili wykorzystać osłabienie mocarstw europejskich, które przed I wojną światową wspólnie z USA i Japonią kontrolowały Chiny. W 1931 r. Japonia przystąpiła do samodzielnego podboju Chin, gdzie toczyła się wojna domowa pomiędzy nacjonalistycznym rządem **Kuomintangu** a komunistami. Na części zdobytych ziem na północy Chin Japończycy utworzyli rok później marionetkowe cesarstwo Mandżukuo, na którego czele postawili obalonego przed laty cesarza Chin.

Japończycy nie na długo zadowolili się podbojem Mandżurii i w 1937 r. podjęli dalszą ofensywę w Chinach. Armia japońska prowadziła wojnę z okrucieństwem i dopuściła się szeregu zbrodni wojennych. Zdobyła ówczesną stolicę państwa chińskiego Nankin, gdzie przeprowadziła masakrę ludności cywilnej, a także zajęła inne najważniejsze miasta Chin: Pekin, Szanghaj i Kanton.

Stojący na czele faszystowskich Włoch Mussolini, który chciał odtworzyć Imperium Rzymskie, wśród posiadłości zamorskich kontrolował część Somalii, Erytreę i Libię. Planując dalsze podboje w Afryce, musiał liczyć się z francuskimi i brytyjskimi strefami wpływów. Ostatecznie więc w 1935 r. zdecydował się na zaatakowanie najstarszego państwa chrześcijańskiego na świecie, a zarazem jednego z niewielu niepodległych państw Afryki – Cesarstwa Etiopii.

Cesarz Hajle Syllasje w otoczeniu żołnierzy etiopskich został sfotografowany podczas wizytacji oddziałów na froncie. Po klęsce swojej armii musiał opuścić Etiopię, gdzie jednak nadal toczyły się walki partyzanckie. W 1941 r. Hajle Syllasje z pomocą Brytyjczyków powrócił na tron.

- *fotografia, Etiopia, 1935 r.*

Chiny – pierwsze do walki! – amerykański plakat propagandowy z okresu II wojny światowej. Chiny były jedną z pierwszych ofiar napaści ze strony państw Osi.

- *plakat, USA, 1941 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Japońskie zbrodnie wojenne w Chinach

Armia japońska w Chinach starała się zastraszyć podbitą ludność. W tym celu prowadziła ludobójstwo na ogromną skalę. Na przełomie lat 1937 i 1938 podczas masakry w Nankinie Japończycy przez ponad miesiąc wymordowali 300 tys. cywilów w najbardziej wymyślny sposób, np. ścinali samurajskim mieczem w ramach barbarzyńskich zawodów oraz ćwiczyli na nich pchnięcia bagnetem. Podobnych zbrodni Japończycy dopuścili się również w Szanghaju. Mordom towarzyszyły masowe gwałty na Chinkach. Pamięć o japońskim bestialstwie do dziś jest żywa w pamięci Chińczyków.

? Odszukaj informacje dotyczące powojennego procesu zbrodniarzy japońskich.

Japońscy żołnierze chętnie i z dumą dokumentowali na fotografiach swoje zbrodnie w Chinach.

- *fotografia, Nankin, 1937 r.*

Siły włoskie dysponowały ogromną przewagą – były nowocześnie uzbrojone i użyły przeciw Etiopczykom broni chemicznej. W ciągu pół roku Etiopia znalazła się pod włoskim panowaniem, a tamtejszy cesarz **Hajle Syllasje** musiał udać się na emigrację. Rozpoczął się 6-letni okres brutalnych włoskich rządów; okupanci wymordowali wówczas setki tysięcy Etiopczyków. Jedyną reakcją Ligi Narodów stało się nałożenie sankcji gospodarczych na Włochy, które w odpowiedzi wystąpiły z organizacji. Wiosną 1939 r. Mussolini przeprowadził pierwsze podboje w Europie – zaczął od podporządkowania Włochom Albanii.

MILITARYZACJA NIEMIEC

Adolf Hitler, ubiegając się o władzę, zapowiadał odejście od zasad porządku wersalskiego. Po objęciu przez niego urzędu kanclerza Niemcy w 1933 r. wystąpiły z Ligi Narodów, aby mieć pełną swobodę działania. Wobec bierności Francji i Wielkiej Brytanii Hitler mógł przestawić gospodarkę niemiecką na produkcję zbrojeniową. Posunięcie to pozwoliło mu znacząco zmniejszyć bezrobocie – z 6 mln w 1933 r. do 1,2 mln w 1937 r. To z kolei dało nazistom ogromne poparcie społeczne niezbędne do realizacji ich dalszych planów.

W 1935 r. Hitler otwarcie złamał ograniczenia wynikające z traktatu wersalskiego i przywrócił w Niemczech powszechną służbę wojskową oraz rozpoczął rozbudowę Wehrmachtu, czyli sił zbrojnych. Przyjął koncepcję prowadzenia wojny błyskawicznej – **Blitzkriegu** [czyt.: blickrigu]. Zakładał, że o wyniku nadchodzącej wojny zadecydują szybkie działania czołgów i lotnictwa. Dla realizacji tego celu zaczęto więc w pierwszej kolejności rozwijać broń pancerną i siły powietrzne – Luftwaffe. Tworzono ponadto zmotoryzowane dywizje piechoty, które dzięki wyposażeniu w transportery lub ciężarówki przemieszczały się równie szybko co siły pancerne.

W 1935 r. ruszyła również rozbudowa floty wojennej – **Kriegsmarine** [czyt.: kriksmarine]. Niemcy, świadomi ogromnej przewagi aliantów w tej dziedzinie, postawili na budowę okrętów podwodnych, które w I wojnie światowej okazały się skuteczne, a przy tym nieuchwytne.

W tym przełomowym momencie państwa dawnej ententy nadal nie reagowały na działania Hitlera, który nie ukrywał już, że dąży do wojny. W 1936 r. wojska niemieckie wbrew traktatowi wersalskiemu zajęły zdemilitaryzowaną dotąd Nadrenię. Gdy Hitler odzyskał pełną kontrolę na obszarze całych Niemiec, mógł planować podboje sąsiednich ziem.

Wkrótce III Rzesza znalazła sojuszników w faszystowskich Włoszech i militarystycznej Japonii. Państwa te podpisały w latach 1936–1937 porozumienia nazywane **paktem antykominternowskim** (zob. też tekst źródłowy na s. 172). Oficjalnie był on wymierzony – jak to ogólnie sformułowano – w „międzynarodowy komunizm". W rzeczywistości miał służyć współpracy w celu podboju świata. Tak powstała **oś Berlin–Rzym–Tokio**. Niemcy i ich sprzymierzeńców nazywano **państwami Osi**.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PAKT ANTYKOMINTERNOWSKI

Układ w sprawie zwalczania Międzynarodówki Komunistycznej zawarto pomiędzy Japonią a Niemcami 25 listopada 1936 r. w Berlinie.

Rząd Rzeszy Niemieckiej i cesarski rząd japoński
Świadome, że celem Międzynarodówki Komunistycznej, nazywanej Kominternem, jest rozkład istniejących państw i zawładnięcie nimi za pomocą wszelkich dostępnych środków,
Przekonane, że tolerowanie mieszania się Międzynarodówki Komunistycznej w stosunki wewnętrzne narodów zagraża nie tylko ich pokojowi wewnętrznemu i dobrobytowi społecznemu, lecz także pokojowi świata w ogóle,
Pragnąc współpracować ze sobą dla obrony przed rozkładem komunistycznym, zgodziły się na następujące postanowienia:

1. Wysokie Państwa układające się postanawiają informować się nawzajem o działalności Międzynarodówki Komunistycznej, naradzać się nad koniecznymi środkami obronnymi i realizować je w ścisłej współpracy.
2. Wysokie Państwa układające się zaproszą wspólnie inne państwa, których spokój wewnętrzny zostanie zagrożony rozkładową działalnością Międzynarodówki Komunistycznej, do podjęcia środków obronnych w duchu niniejszego układu lub do uczestnictwa w niniejszym układzie.

Źródło: J. Eisler, M. Sobańska-Bondaruk, *Historia 1789–1990. Wybór tekstów źródłowych dla szkół średnich*, Warszawa 1995, s. 146–147.

? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób przedstawiono zagrożenie komunistyczne dla państw zawierających porozumienie.
2. Scharakteryzuj plany współpracy państw wchodzących w skład paktu.

WOJNA DOMOWA W HISZPANII

Hiszpania nie brała udziału w I wojnie światowej i znajdowała się nieco na uboczu głównych wydarzeń polityki europejskiej. Była jednak krajem silnie podzielonym w wyniku konfliktów społecznych, politycznych i narodowościowych. W 1931 r. obalono tu monarchię i wprowadzono republikę. W czerwcu 1936 r. w wyborach parlamentarnych zwyciężył zaś centrolewicowy **Front Ludowy**, skupiający republikanów, socjalistów i komunistów.

Zyskał on również poparcie domagających się autonomii Basków i Katalończyków, a nawet wrogich wszelkim rządom anarchistów, którzy cieszyli się w Hiszpanii bardzo dużą popularnością. Nowy rząd zapowiedział znaczące reformy, planowano m.in. przeprowadzić reformę rolną i ograniczyć rolę społeczną Kościoła oraz odebrać mu ogromny majątek.

Równocześnie coraz bardziej brutalna stawała się walka pomiędzy bojówkami organizacji lewicowych i prawicowych, a jej ofiarami padały coraz ważniejsze postacie życia politycznego Hiszpanii. Gdy w lipcu 1936 r. zamordowano przywódcę prawicowej opozycji, wybuchł bunt części wojsk z **gen. Francisco Franco** na czele. Pucz poparli członkowie faszystowskiej partii **Falanga** oraz zwolennicy przywrócenia katolickiej monarchii. Franco mógł także liczyć na przychylność duchowieństwa katolickiego, arystokracji, zamożnego mieszczaństwa oraz części chłopów.

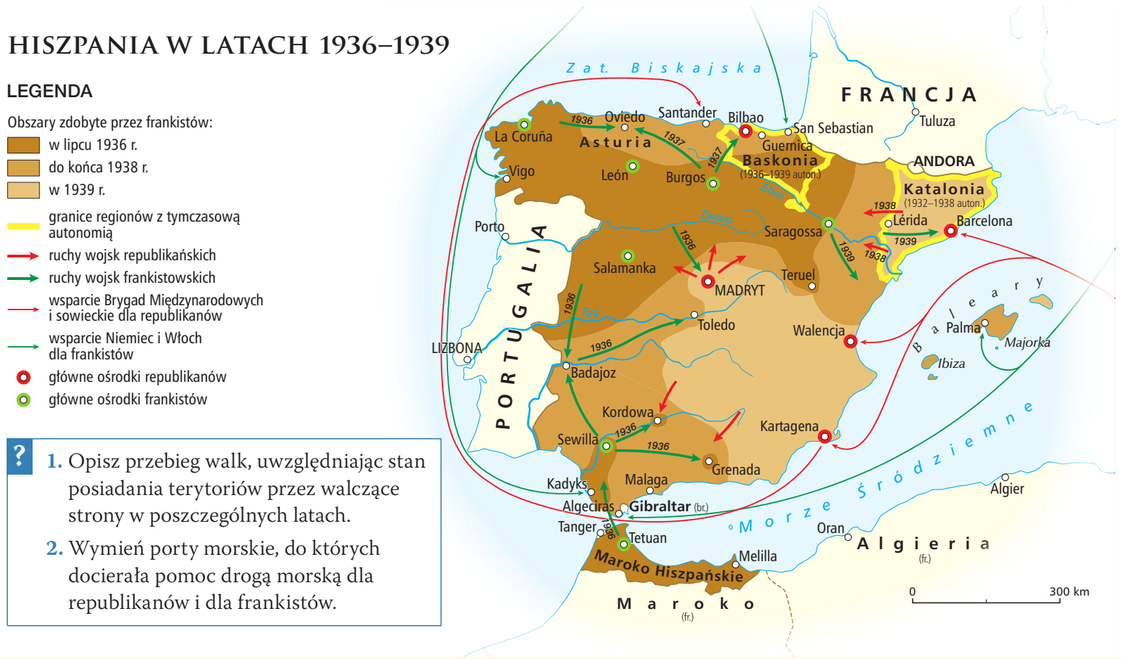
Wojska frankistów z pomocą lotnictwa faszystowskich Włoch i Niemiec przetransportowano z Maroka Hiszpańskiego do Europy. W ten sposób rozpoczęła się trwająca blisko trzy lata wojna domowa w Hiszpanii. Rebeliantom początkowo udało się zająć jedynie mniejsze miasta i mniej istotne gospodarczo regiony. W ośrodkach przemysłowych zwolennicy Franco zostali pokonani przez milicje robotnicze i oddziały wierne republice. Stolica – Madryt – broniła się przed ofensywą sił frankistowskich. Mimo to sytuacja stopniowo zmieniała się na korzyść Franco.

Generał Francisco Franco w otoczeniu wojska na ulicy Burgos [czyt.: burhos]. Początkowo dowództwo nad rebelią objąć miał gen. José Sanjurjo [czyt.: ho**se** sanhurho], który jednak już w lipcu 1936 r. zginął w katastrofie lotniczej nad Portugalią.

▪ *fotografia, Hiszpania, 1936 r.*

HISZPANIA W LATACH 1936–1939

? 1. Opisz przebieg walk, uwzględniając stan posiadania terytoriów przez walczące strony w poszczególnych latach.
2. Wymień porty morskie, do których docierała pomoc drogą morską dla republikanów i dla frankistów.

GUERNICA

Baskijskie miasto Guernica y Luno [czyt.: gernika i luno] stało się symbolem zbrodni dokonanych przez siły Franco na ludności cywilnej podczas wojny domowej w Hiszpanii. Samoloty niemieckiego Legionu Condor 26 kwietnia 1937 r. zniszczyły to niewielkie zabytkowe miasteczko w 70% i zabiły 1600 mieszkańców. Akcją dowodził przyszły niemiecki feldmarszałek Wolfram von Richthofen [czyt.: fon riśthofen], który zbrodnicze umiejętności nabyte w Hiszpanii wykorzystał we wrześniu 1939 r., niszcząc polski Wieluń i Warszawę, a później wiele innych europejskich miast, m.in. Belgrad.

Guernica została namalowana przez Pabla Picassa na zamówienie hiszpańskiego rządu republikańskiego w związku z wystawą światową, która odbyła się w Paryżu w 1937 r. Po II wojnie światowej obraz trafił do Nowego Jorku, a w 1981 r., sześć lat po upadku rządów frankistowskich, wrócił do Hiszpanii. Najbardziej znane kopie płótna Picassa zdobią siedzibę ONZ w Nowym Jorku oraz mur w samej Guernice.

▪ *obraz, Paryż, 1937 r.*

? Odszukaj informacje na temat poszczególnych postaci i przedmiotów ukazanych na obrazie Picassa. Odpowiedz, jakie znaczenie historyczne jest im przypisywane.

Włochy i III Rzesza wspierały rebeliantów sprzętem wojskowym oraz oddziałami wojskowymi. Najbardziej znany był niemiecki Legion Condor, odpowiedzialny m.in. za zbombardowanie i zniszczenie w kwietniu 1937 r. baskijskiego miasta **Guernica** (więcej o tym wydarzeniu w ramce na s. 173). Do rebeliantów dołączyli również najemnicy z Maroka i oddziały z Portugalii rządzonej przez prawicowego dyktatora Antonia Salazara.

Po stronie republikańskiej opowiedziały się ZSRS i Meksyk. Pomoc wojskowa dostarczona przez Sowietów okazała się jednak dla republikanów bardzo kosztowna. Rząd hiszpański w zamian za dostarczoną broń nie tylko przekazał ZSRS większość hiszpańskich rezerw złota, lecz także dopuścił do decydowania sowieckich doradców, w rzeczywistości stalinowskich agentów. To za ich sprawą komuniści, którzy początkowo stanowili w Hiszpanii marginalne stronnictwo, stali się głównym elementem obozu republikańskiego. Stalin skupiał się zresztą na porachunkach z pozostałymi odłamami lewicowymi. Doprowadziło to do walk wewnątrz obozu republikańskiego i w rezultacie przekreśliło szanse na zwycięstwo nad rebeliantami.

W tej sytuacji siły Franco, dysponując przewagą, konsekwentnie odcinały od siebie poszczególne ośrodki republikańskie i kolejno je zajmowały. W 1939 r. frankiści zajęli Madryt, co oznaczało ostateczną klęskę republikanów. Trzyletni konflikt pochłonął blisko pół miliona ofiar. Drugie tyle było zmuszone wyemigrować z Hiszpanii lub zostało przez zwycięskie władze frankistowskie poddane represjom.

Mocarstwa zachodnie, Francja i Wielka Brytania, podjęły decyzję o nieinterwencji i nie udzieliły pomocy rządowi republikańskiemu.

CIEKAWOSTKA

Brygady Międzynarodowe

Po stronie republikańskiej walczyły Brygady Międzynarodowe, czyli oddziały składające się z komunistów z całej Europy, którzy ściągali do Hiszpanii, aby walczyć z faszystami. Większość ochotników nie rozumiała zawiłości podziałów w obozie republikańskim i rzeczywistych celów polityki Stalina w Hiszpanii, w której realizacji nieświadomie uczestniczyli. Bolesny obraz losu lewicowych ochotników, zdradzonych i mordowanych przez stalinowców podczas wojny domowej w Hiszpanii, pozostawił w swoich wspomnieniach *W hołdzie Katalonii* George Orwell [czyt.: dżordż orłel] – znany pisarz, krytyk totalitaryzmu, a jednocześnie żołnierz Brygad Międzynarodowych.

Ochotnicy z Polski – dąbrowszczacy, czyli żołnierze XIII Brygady Międzynarodowej im. Jarosława Dąbrowskiego, stanowili znaczącą część Brygad Międzynarodowych. Szacuje się, że po stronie republikanów walczyło łącznie ok. 5 tys. Polaków. Po stronie gen. Franco również służyli Polacy.

▪ *fotografia, Hiszpania, 1937 r.*

Nie przejdą! (hiszp. *no pasarán*) A – plakat strony republikańskiej zachęcający do wspólnej walki w obronie Madrytu. Postacie walczących robotników w charakterystycznych kombinezonach roboczych symbolizują różne formacje polityczne tworzące i wspierające Front Ludowy: anarchistów 1 i socjalistów 2. Wraz z nimi w walce uczestniczą kobiety 3 i oddziały wojskowe wierne republice 4.

Nigdy! (hiszp. *jamás*; czyt.: ha**mas**) B – plakat przedstawia żołnierza z oddziału rebeliantów 5, który osłania hiszpańską rodzinę przed czerwoną potworną postacią uosabiającą komunizm 6. W bronionej przez frankistę wsi głównym obiektem jest kościół 7. Franco i jego sojusznicy korzystali z masowego poparcia mieszkańców najbardziej konserwatywnych regionów wiejskich.

▪ *plakat, Hiszpania, 1936–1938*

Zarówno Sowieci, jak i Niemcy wykorzystali hiszpańską wojnę domową w swoich celach. Była to okazja do wypróbowania nowej broni, przeszkolenia oddziałów w boju oraz przetestowania nowych strategii działania. Sowieci mieli również okazję pozbyć się przeciwników Stalina w ruchu robotniczym.

PRZYŁĄCZENIE AUSTRII

Program szybkich zbrojeń, choć czasowo zlikwidował problem bezrobocia, był kosztowny i doprowadził gospodarkę niemiecką pod koniec 1937 r. na skraj bankructwa. Niemieckie podboje, które miały przynieść zyski finansowe, musiały więc rozpocząć się wcześniej niż początkowo zaplanowano. Hitler postanowił zatem w pierwszej kolejności zająć obszary, na których mieszkała ludność niemiecka. W marcu 1938 r. Hitler zażądał podania się do dymisji rządu austriackiego i przekazania władzy austriackim nazistom, którzy działali zgodnie z instrukcjami płynącymi z Niemiec. 12 marca 1938 r. na wezwanie nowego austriackiego kanclerza wojska niemieckie wkroczyły do Austrii i ogłosiły **Anschluss** [czyt.: anszlus], czyli przyłączenie jej do Rzeszy. Zdecydowana większość austriackiego społeczeństwa poparła zrzeczenie się niepodległości, dzięki czemu pierwsza aneksja przeprowadzona przez Hitlera odbyła się w sposób pokojowy. Podobnie jak przy wcześniejszych przypadkach łamania postanowień traktatu wersalskiego przez Hitlera, także tym razem nie spotkały się one z odpowiedzią ze strony mocarstw zachodnich.

Hitler, który natychmiast po opanowaniu Austrii przez Wehrmacht udał się na nowo przyłączone tereny, był entuzjastycznie witany przez Austriaków.

▪ *fotografia, Austria, marzec 1938 r.*

ROZBIORY CZECHOSŁOWACJI

Kolejnym celem Hitlera stała się Czechosłowacja, gdzie na obszarze Sudetów mieszkało blisko 3 mln Niemców, czyli ok. 23% całego społeczeństwa. W 1938 r. z inspiracji Berlina niemieccy obywatele tego państwa zażądali autonomii, a gdy ją uzyskali, zaczęli domagać się przyłączenia zamieszkanych przez siebie ziem do Rzeszy. Hitler, który za pomocą agentów sterował sytuacją, poparł żądania niemieckiej mniejszości, a Czechosłowacja w odpowiedzi ogłosiła mobilizację i uzyskała poparcie ZSRS, zainteresowanego wyjściem z międzynarodowej izolacji. Czechosłowacja dysponowała nowoczesną i dobrze wyposażoną armią oraz umocnieniami wzdłuż granicy, które chroniły ją przed Niemcami. Do rozwiązania konfliktu włączyły się jednak mocarstwa zachodnie, które były gwarantami nienaruszalności granic Czechosłowacji, a mediatorem w konflikcie zostały faszystowskie Włochy.

Brytyjski premier Neville Chamberlain po powrocie z Monachium na lotnisku stwierdził z dumą: *Przywożę wam pokój!*. Ta ocena okazała się całkowicie nietrafiona, a skutki jego błędów były tragiczne.

▪ *fotografia, Heston, 30 IX 1938 r.*

Ostatecznie o losie państwa czechosłowackiego mieli zadecydować:

- premier Wielkiej Brytanii Neville Chamberlain [czyt.: newil **czamber**lejn],
- premier Francji Édouard Daladier [czyt.: dala**dje**],
- premier Włoch Benito Mussolini,
- kanclerz Niemiec Adolf Hitler.

Przedstawicieli Czechosłowacji odsunięto od negocjacji na temat losu ich kraju. Gdy Niemcy zagroziły wojną, państwa zachodnie przystały na żądania Hitlera i **30 września 1938 r.** podpisały w **Monachium** układ włączający obszar Sudetów do Niemiec. Władze w Pradze ugięły się pod dyktatem mocarstw, odwołały mobilizację wojsk i zgodziły się na warunki układu monachijskiego (więcej na ten temat zob. w To budzi kontrowersje na s. 179). Zgodnie z nim do Rzeszy została przyłączona zachodnia i południowa część Czechosłowacji z ¼ ludności i 40% potencjału przemysłowego, w tym znaczną częścią zakładów zbrojeniowych. Czechosłowacy zostali również pozbawieni fortyfikacji nadgranicznych. Trudną sytuację Czechosłowacji wykorzystały także Węgry, zajmując część Słowacji, oraz Polska, która przyłączyła w październiku 1938 r. sporne obszary **Śląska Cieszyńskiego** zamieszkane przez Polaków.

Polityka prowadzona przez przywódców Zachodu wobec Niemiec, określana wówczas jako **appeasement** (czyt.: epizment; z ang. 'załagodzenie'), bardzo szybko okazała się nieskuteczna. Cenę za ich decyzje mieli jednak w pierwszej kolejności zapłacić mieszkańcy Czechosłowacji. Ich okrojone państwo przetrwało bowiem zaledwie do marca 1939 r. Wówczas dzięki poparciu III Rzeszy słowaccy nacjonaliści

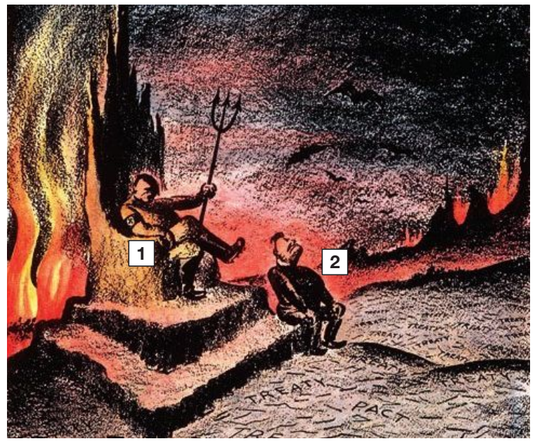
EUROPA W PRZEDEDNIU WOJNY

? 1. Wymień kraje, które zostały podzielone na strefy wpływów pomiędzy III Rzeszę a ZSRS.
2. Wskaż kolejne zdobycze Niemiec po przejęciu władzy przez Hitlera.

z **księdzem Jozefem Tiso** na czele odłączyli się od Czech i proklamowali własne państwo, które pozostawało całkowicie zależne od Niemiec. Czesi, pozbawieni wsparcia ze strony gwarantów traktatu monachijskiego, nie byli w stanie utrzymać związku ze Słowakami, a następnie utracili resztę niezależności. 14 marca Hitler, pewny całkowitej bezkarności, wezwał do Berlina prezydenta Czechosłowacji Emila Hachę, zagroził mu bombardowaniem Pragi i zmusił do uznania swojej zwierzchności. Dzień później do Pragi wkroczył Wehrmacht, a państwo przekształcono w **Protektorat Czech i Moraw**. Wschodnie rubieże dawnej Czechosłowacji, czyli Ruś Zakarpacką, w 1939 r. zajęli zaś Węgrzy, tłumiąc przy tym zalążki powstającego tam państwa ukraińskiego.

Ostatnim etapem podbojów Hitlera, które przeprowadził, używając gróźb, lecz nie podejmując zbrojnej napaści, było oderwanie 23 marca 1939 r. litewskiego portu w **Kłajpedzie**. W tym samym czasie Niemcy wystosowały również wobec Polski żądania terytorialne, które jednak napotkały zdecydowany opór.

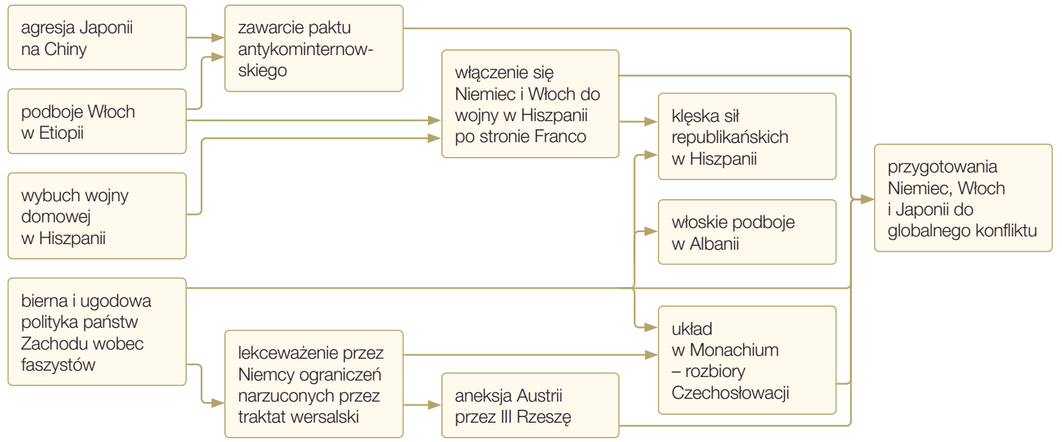

Europa (podobnie jak piekło) jest wybrukowana dobrymi chęciami – karykatura brytyjska powstała po zawarciu traktatu monachijskiego. Na piekielnym tronie zasiada Hitler [1], a na schodach spoczywa jego pomocnik Mussolini [2]. Dookoła ścielą się podeptane traktaty i porozumienia, które Hitler zawarł, nie planując ich dotrzymać.

▪ *karykatura, Wielka Brytania, 1938 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

W jaki sposób świat zmierzał do wojny w latach 30. XX w.?

ĆWICZENIA

1. Porównaj politykę podbojów Japonii, Włoch i III Rzeszy w okresie międzywojennym.
2. Oceń skutki bierności państw ententy wobec polityki Hitlera w latach 30.
3. Przedstaw przyczyny i skutki wojny domowej w Hiszpanii.

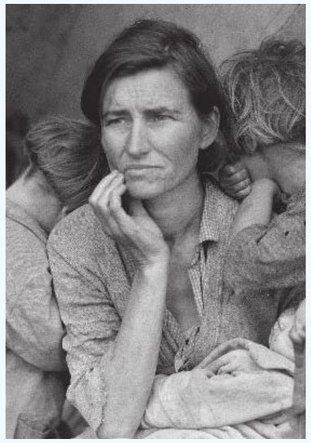
DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Bullock, *Hitler i Stalin. Żywoty równoległe*, tłum. M. Lipska i inni, Warszawa 2003.
G. Orwell, *W hołdzie Katalonii*, tłum. L. Kuzaj, Warszawa 2021.
F.R. Salvadó, *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939*, tłum. J. Matys, Warszawa 2009.

Podsumowanie rozdziału IV
Świat w okresie międzywojennym

1 Świat po Wielkiej Wojnie

1. Zawarty 28 czerwca 1919 r. traktat wersalski określał warunki pokoju pomiędzy Niemcami a państwami ententy. Niemcy utraciły Alzację, Lotaryngię, Pomorze, część Śląska i posiadłości kolonialne. Musiały również zapłacić wysokie reparacje wojenne. Wprowadzono ograniczenia dotyczące liczebności i uzbrojenia armii oraz floty. Niemcy nie mogli posiadać m.in. czołgów i lotnictwa wojskowego.
2. Odrębne traktaty zawarto z Austrią, Węgrami i sojusznikami państw centralnych, które również pozbawiono części terytorium i nałożono na nie ograniczenia w kwestii posiadania sił zbrojnych.
3. Po I wojnie światowej niepodległość uzyskały: Polska, Czechosłowacja, Litwa, Łotwa, Estonia, Finlandia, Irlandia oraz Jugosławia.
4. W 1920 r. powstała Liga Narodów, organizacja mająca rozstrzygać spory międzynarodowe i zapobiegać konfliktom. Nie przystąpiły do niej Stany Zjednoczone, a ZSRS i Niemcy przez większość okresu międzywojennego znajdowały się poza jej strukturami.

Matka tułaczka należy do najsłynniejszych fotografii XX w. Wykonany przez Dorotheę Lange [czyt.: dorotiję leng] portret zdesperowanej kobiety z dziećmi stał się jedną z ikon Wielkiego Kryzysu, ilustrującą sytuację milionów osób, które w tym okresie utraciły pracę i dom.

- *fotografia, USA, 1936 r.*

5. I wojna światowa i epidemia grypy hiszpanki przyniosły Europie ogromne straty ludnościowe i gospodarcze. W wyniku kryzysu w części krajów europejskich wystąpiło zjawisko hiperinflacji.
6. Po okresie koniunktury w październiku 1929 r. rozpoczął się Wielki Kryzys, który początkowo objął USA. Nastąpił gwałtowny spadek wartości akcji giełdowych. W wyniku tego załamania doszło do bankructwa wielu firm i gigantycznego wzrostu bezrobocia.
7. Pierwsze objawy poprawy sytuacji gospodarczej zaczęły następować w 1933 r., gdy amerykański prezydent Franklin Delano Roosevelt wprowadził program reform zwany New Deal. W ramach tego programu wzrósł udział państwa w gospodarce. Rozpoczęto ogromne inwestycje państwowe (m.in. budowy tam i autostrad), do których realizacji w ramach robót publicznych zatrudniono bezrobotnych.

2 ZSRS – imperium komunistyczne

1. W grudniu 1922 r. Rosja Sowiecka została przekształcona w Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich. W 1924 r. władzę w ZSRS przejął Józef Stalin.
2. Sowieci w latach 1917–1920 prowadzili gospodarkę na zasadach komunizmu wojennego. Przemysł i handel znacjonalizowano, a chłopom narzucono przymusowe dostawy żywności. W latach 1921–1928 wprowadzono Nową Politykę Ekonomiczną (NEP), co przyniosło liberalizację i poprawę sytuacji. Od 1928 r. Stalin wprowadził gospodarkę planową i rozwijał przemysł ciężki.
3. Za rządów Stalina wystąpiły czystki, masowe mordy jego rywali politycznych oraz kult jednostki. Władze stalinowskie prowadziły politykę terroru wobec społeczeństwa. Stosowały masowe represje, mordując lub zsyłając do gułagów setki tysięcy ludzi. W wyniku celowo wywołanego głodu na Ukrainie w latach 1932–1933 zmarło ok. 8 mln osób.
4. Sowieci i Niemcy zawarli w 1922 r. traktat w Rapallo i podjęli współpracę militarną i gospodarczą.

3 Rozwój faszyzmu w Europie

1. Włoscy kombatanci wojenni skupieni wokół Benita Mussoliniego stworzyli skrajnie nacjonalistyczną partię faszystowską. Głosili kult wodza (duce), domagali się silnego państwa rządzonego niepodzielnie przez faszystów. Zwalczali komunistów i socjalistów.
2. W październiku 1922 r. w wyniku zorganizowanego przez faszystów marszu na Rzym Benito Mussolini przejął władzę we Włoszech i wprowadził totalitarny system faszystowski. Zlikwidował pozostałe partie polityczne, a opozycję brutalnie stłumił. Kierując się ideą odbudowy potęgi Imperium Rzymskiego, prowadził politykę podbojów.
3. W Niemczech Adolf Hitler od początku lat 20. stał na czele ruchu nazistów (narodowych socjalistów), wzorujących się na włoskich faszystach. Ich partia NSDAP planowała przekształcić Niemcy w potężne nacjonalistyczne państwo. Za dotychczasowe porażki obwiniali Żydów i socjalistów.
4. W 1933 r. Adolf Hitler objął rządy w Niemczech, a następnie wprowadził totalitarny i zbrodniczy ustrój (rasistowskie prawodawstwo, prześladowanie opozycji, obozy koncentracyjne, eutanazja niepełnosprawnych).

Milicje robotnicze powstawały niezależnie od rządu republikańskiego i w pierwszym okresie wzięły na siebie główny ciężar walki z armią Franco. W kolejnych latach były często siłą włączane do wojsk republikańskich, a ich dowódców mordowali staliniści.

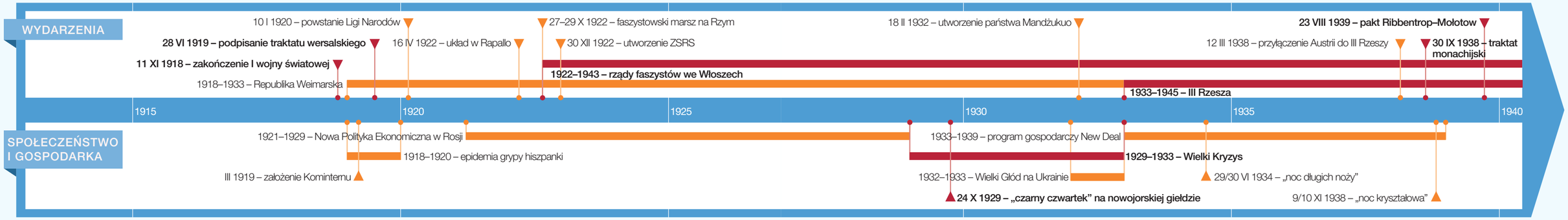
- *fotografia, Barcelona, 1937 r.*

4 Przemiany społeczne w okresie międzywojennym

1. Po I wojnie światowej postępowała demokratyzacja. Rozszerzono prawa wyborcze i wkrótce objęto nimi także kobiety w większości krajów Europy.
2. Demokratyzacji towarzyszył rozwój edukacji – wprowadzono powszechnie dostępne szkolnictwo podstawowe. Trwał rozwój nauki. Badania Alberta Einsteina i Maxa Plancka nad teorią mechaniki kwantowej przyczyniły się do wielu późniejszych odkryć, w tym rozszczepienia jądra atomu.
3. W okresie międzywojennym nastąpił rozwój kultury masowej. Rosło czytelnictwo i słuchalność radia. Pojawiły się pierwsze telewizory. Rozwijała się kinematografia, wprowadzono film dźwiękowy, aktorzy zyskiwali status gwiazd. W krajach totalitarnych film, nawet o wysokich walorach artystycznych, służył propagandzie i indoktrynacji.
4. W architekturze zaczął dominować funkcjonalizm, popularyzowany przez niemiecką uczelnię Bauhaus, a także modernizm, propagowany przez francusko-szwajcarskiego architekta Le Corbusiera.

5 Świat na drodze ku nowej wojnie

1. W 1936 r. faszystowskie Włochy podbiły Etiopię, a trzy lata później zajęły Albanię.
2. W 1931 r. Japończycy podbili Mandżurię i stworzyli marionetkowe cesarstwo Mandżukuo. W 1937 r. zaatakowali Chiny i zajęli jego największe miasta, dokonując przy tym masakr ludności cywilnej.
3. W 1935 r. Hitler rozpoczął zbrojenia, łamiąc postanowienia traktatu wersalskiego. W 1936 r. dokonał remilitaryzacji Nadrenii, a w 1938 r. przeprowadził Anschluss, czyli przyłączenie, Austrii.
4. We wrześniu 1939 r. Hitler wysunął żądania dotyczące części terytoriów Czechosłowacji. Podczas konferencji monachijskiej zachodnie mocarstwa zgodziły się oddać Niemcom te ziemie. Wiosną 1939 r. Słowacja odłączyła się od Czech, które zostały podporządkowane III Rzeszy.
5. W 1936 r., po zwycięstwie w wyborach centrolewicowego Frontu Ludowego, wybuchł bunt wojska pod dowództwem gen. Francisca Franco. W 1939 r. zwolennicy Franco pokonali republikanów i na 35 lat przejęli władzę w Hiszpanii.

To budzi kontrowersje

Jak doszło do zawarcia traktatu monachijskiego?

Wiosną 1938 r., po przyłączeniu do Rzeszy Austrii, było pewne, że kolejnym celem Hitlera stanie się Czechosłowacja. Tamtejsza mniejszość niemiecka już wielokrotnie dawała się we znaki władzom czechosłowackim. W 1938 r. nazistowskie bojówki coraz częściej napadały na czeskie instytucje państwowe i posterunki policji.

Po kolejnych prowokacjach w maju 1938 r., gdy ingerencja III Rzeszy w Sudetach wydawała się już kwestią czasu, rząd czechosłowacki zmobilizował armię, licząc przy tym na wywiązanie się ze zobowiązań przez swojego sojusznika – Francję. Hitler nie był w tym czasie jeszcze gotowy do ataku na Pragę, więc załagodził sytuację i ze zdwojoną siłą zaczął przygotowywać się do rozprawy z Czechosłowakami. We wrześniu był już gotowy do wojny, w odróżnieniu od Brytyjczyków i Francuzów, którzy nie planowali podejmować żadnych działań. Żądania Hitlera dotyczyły przyłączenia do Rzeszy przygranicznych Sudetów, zamieszkanych przez ok. 3 mln Niemców. Prezydent Beneš odrzucił zdecydowanie te żądania i zmobilizował armię czechosłowacką, liczącą 1,3 mln żołnierzy. Niemcy postawili ultimatum i ogłosili mobilizację swoich sił zbrojnych.

Benito Mussolini na prośbę władz brytyjskich zaproponował mediację. 29 września w stolicy Bawarii stawili się przywódcy: Wielkiej Brytanii – Chamberlain, Francji – Daladier, Rzeszy – Hitler, i Włoch – Mussolini. Obecny był też czechosłowacki ambasador w Wielkiej Brytanii Jan Masaryk, jednak bez prawa uczestnictwa w obradach. Mussolini przedstawił propozycję pokojową, która była w rzeczywistości planem zajęcia Sudetów przez Niemcy przygotowanym przez dyplomatów Hitlera. Brytyjczycy i Francuzi podpisali to porozumienie, które było wyrokiem na Czechosłowację. W kolejnych dniach premier Wielkiej Brytanii oraz Mussolini byli przedstawiani jako obrońcy pokoju, którzy uchronili Europę przed wybuchem wojny. Chamberlain otrzymał po konferencji ponad 20 tys. listów i telegramów z gratulacjami. Opuszczeni przez sojuszników Czechosłowacy musieli zdemobilizować swoją armię, a broń i potężny czeski przemysł zbrojeniowy wpadły w ręce Niemiec.

Dążenie do utrzymania pokoju za wszelką cenę wynikało w opinii wielu historyków z jednej strony z pacyfistycznego nastawienia zachodnich społeczeństw, pamiętających I wojnę światową. Z drugiej strony, było spowodowane rosnącą przewagą militarną Niemiec. Przeciwnicy układu w Monachium na Zachodzie znajdowali się w mniejszości. Winston Churchill bezskutecznie podejmował próbę mobilizacji przeciwników kapitulacji w Londynie i Paryżu. Po podpisaniu układu ten polityk napisał: *Mieli do wyboru wojnę lub hańbę, wybrali hańbę, a wojnę będą mieli i tak.*

Układ monachijski stał się symbolem tchórzostwa, krótkowzroczności i kapitulacji, co brytyjski historyk Norman Davies [czyt.: dejwis] podsumował następująco: *Trzy rundy meczu Chamberlaina z Hitlerem trzeba zaliczyć do najbardziej haniebnych kapitulacji w dziejach. Pod naciskiem bezwzględności brak zdecydowania i kręgosłupa przyniósł rzecz bez wartości.*

Po wojnie pojęcie „układ monachijski" czy „Monachium" oznaczało często postawę kapitulancką. Wykorzystywano je, aby nakłonić do podjęcia zdecydowanych militarnych kroków. W USA przypominano o Monachium podczas debat dotyczących wojny w Wietnamie i w czasach kryzysu kubańskiego.

PODYSKUTUJMY

1. Oceń, jakie skutki, Twoim zdaniem, może mieć uciekanie przez polityków od trudnych i niepopularnych, lecz koniecznych decyzji.
2. Przedstaw sposób, w jaki Hitler rozegrał akcję dyplomatyczną zakończoną traktatem monachijskim.

Ćwiczenia podsumowujące

1. Porównaj podboje poszczególnych państw Osi w okresie międzywojennym.
2. Wskaż podobieństwa i różnice pomiędzy totalitaryzmem hitlerowskim a stalinowskim.
3. Przedstaw, w jaki sposób kształtowały się rywalizacja i współpraca Niemiec i ZSRS w okresie międzywojennym.
4. Oceń skutki Wielkiego Kryzysu.
5. Wyjaśnij różnicę pomiędzy ustrojem totalitarnym a autorytarnym. Podaj przykłady państw, w których te ustroje wystąpiły.
6. Opisz, czym się różniła architektura okresu międzywojennego od wcześniejszych stylów.
7. Oceń postawę poszczególnych państw europejskich podczas wojny domowej w Hiszpanii.

▪ *Józef Piłsudski wraz ze współpracownikami, Warszawa, ok. 1930 r.*

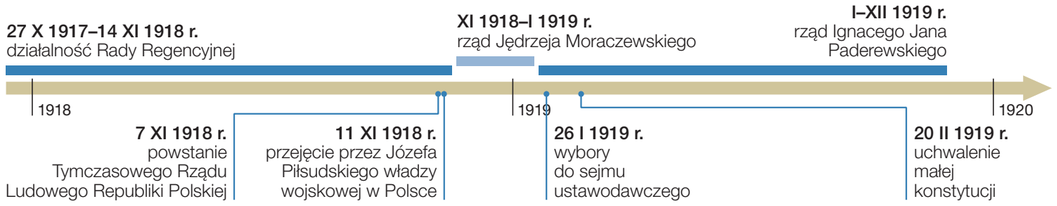
V
II RZECZPOSPOLITA

1 Odrodzenie Rzeczypospolitej
2 Kształtowanie się granicy zachodniej i południowej
3 Walki o granicę wschodnią
4 Rządy parlamentarne i sanacyjne
5 Społeczeństwo i gospodarka II Rzeczypospolitej
6 Kultura i nauka w II Rzeczypospolitej
7 Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej

1 ODRODZENIE RZECZYPOSPOLITEJ

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- okoliczności odzyskania przez Polskę niepodległości,
- przebieg procesu formowania się centralnego ośrodka polskiej władzy państwowej,
- wyzwania stojące przed odrodzonym państwem polskim.

PIERWSZE OŚRODKI POLSKIEJ WŁADZY

Jesienią 1918 r. na ziemiach trzech zaborów działacze niepodległościowi związani z rozmaitymi środowiskami politycznymi tworzyli lokalne ośrodki polskiej władzy. Różniły się one zarówno metodami działania w dążeniu do odzyskania niepodległości, jak i wizją przyszłego państwa polskiego.

- W Królestwie Polskim funkcjonowała powołana jeszcze w 1917 r. **Rada Regencyjna** (więcej o niej na s. 128), która – jako organ zależny od okupantów – nie cieszyła się powszechnym uznaniem Polaków.
- 7 listopada 1918 r. w Lublinie powstał **Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej**. Jego premierem został socjalista **Ignacy Daszyński**, a ten gabinet zdominowali działacze PPS i ugrupowań ludowych.
- W Krakowie działała **Polska Komisja Likwidacyjna**, której pracami kierował Wincenty Witos. Przeważali w niej ludowcy.
- Na Śląsku Cieszyńskim działała **Rada Narodowa Śląska Cieszyńskiego**.
- Na ziemiach zaboru pruskiego Polacy w poszczególnych powiatach organizowali Rady Ludowe, które podlegały **Naczelnej Radzie Ludowej**, działającej w Poznaniu. Dominowali w niej działacze endecji.

Z czasem wszystkie te ośrodki podporządkowały się nowo powstającym władzom centralnym i zostały rozwiązane.

ODZYSKANIE NIEPODLEGŁOŚCI

Bezpośredni wpływ na odzyskanie niepodległości miały wydarzenia na froncie zachodnim i działania samych Polaków. W pierwszych dniach listopada armie państw centralnych były bliskie kapitulacji, a dodatkowo w Niemczech trwała rewolucja robotnicza (więcej na ten temat na s. 118). W tej sytuacji 10 listopada 1918 r. Niemcy zwolnili **Józefa Piłsudskiego** z twierdzy magdeburskiej, gdzie był więziony w związku z kryzysem przysięgowym (więcej o nim na s. 122). Tego samego dnia Piłsudski przybył do Warszawy, a nazajutrz, **11 listopada 1918 r.**, przyjął z rąk Rady Regencyjnej dowództwo nad wojskiem polskim. Trzy dni później powierzono mu władzę cywilną. Tym samym Rada Regencyjna uległa rozwiązaniu.

Wkrótce po objęciu władzy Piłsudski przystąpił do tworzenia rządu i poinformował opinię międzynarodową o odrodzeniu państwa polskiego. Pierwsze uznały jego niepodległość Niemcy. Dla Piłsudskiego nie była to jednak dobra wiadomość, ponieważ utwierdzało to wśród przywódców ententy jego fałszywy wizerunek jako zwolennika państw centralnych. Z tego powodu większość krajów europejskich wstrzymywała się z uznaniem władz polskich. Alianci utrzymywali kontakty dyplomatyczne jedynie z Komitetem Narodowym Polskim w Paryżu, związanym z endecją i kierowanym przez Romana Dmowskiego. Mimo problemów z uznaniem ze strony ententy Piłsudski powołał w listopadzie rząd, na którego czele stanął socjalista **Jędrzej Moraczewski**. Jego gabinetowi udało się wdrożyć kilka reform socjalnych, niezwykle ważnych dla obywateli odradzającego się państwa, w tym:

- przyznano prawa wyborcze kobietom,
- skrócono dzień pracy do 8 godzin,
- wprowadzono ubezpieczenia społeczne,
- ustanowiono płacę minimalną.

Pod koniec listopada 1918 r. Józef Piłsudski objął stanowisko **Tymczasowego Naczelnika Państwa**. Funkcję tę miał pełnić do czasu powstania polskiego sejmu i wyłonienia demokratycznych władz. Jednocześnie w dalszym ciągu zabiegał o uznanie niepodległości Polski przez państwa zachodnie. W styczniu 1919 r. w wyniku porozumienia z Komitetem Narodowym Polskim powołano kolejny rząd. Funkcję premiera pełnił w nim **Ignacy Jan Paderewski**, pianista światowej sławy, a zarazem polityk cieszący się dużym autorytetem wśród przywódców ententy. Dzięki temu Francja, Wielka Brytania i USA ostatecznie uznały istnienie odrodzonej Rzeczypospolitej. Powszechnie nazywa się ją **II Rzecząpospolitą** w odróżnieniu od I Rzeczypospolitej, która przestała istnieć w wyniku rozbiorów.

POSTAĆ HISTORYCZNA

IGNACY DASZYŃSKI

1866–1939

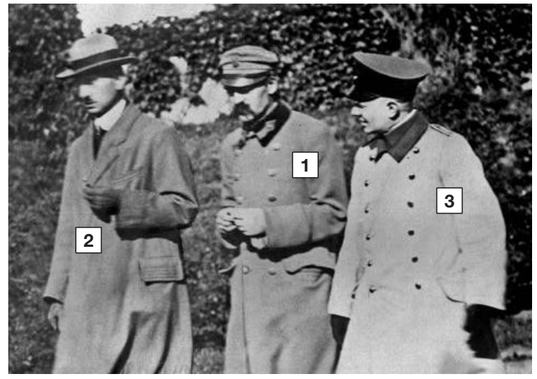

Był polskim politykiem socjalistycznym i marszałkiem sejmu. Działał głównie w Galicji, gdzie kierował Polską Partią Socjal-Demokratyczną. Był posłem do parlamentu w Wiedniu, a podczas I wojny światowej przyczynił się do powstania Legionów. Na początku listopada 1918 r. stanął na czele polskiego rządu ludowego w Lublinie. W okresie międzywojennym był jednym z liderów polskich socjalistów.

Rozbrajanie Niemców przed Komendą Główną na placu Saskim w Warszawie zostało przedstawione na obrazie Stanisława Bagieńskiego. 11 listopada 1918 r. w wielu miastach Polacy przystąpili do przejmowania obiektów wojskowych i rozbrajania niemieckich patroli. Żołnierze zazwyczaj nie stawiali oporu, a jedynie żądali zgody na bezpieczny powrót do ojczyzny.

- *obraz, Polska, 1939 r.*

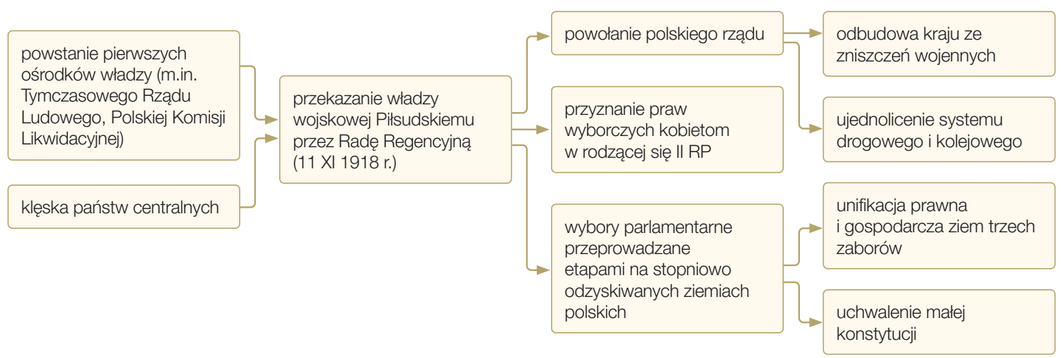

Zwolniony z więzienia w Magdeburgu Józef Piłsudski 1 podczas spaceru w towarzystwie Kazimierza Sosnkowskiego 2 oraz hrabiego Harry'ego Kesslera 3. Ten niemiecki oficer otrzymał zadanie uzyskania od Piłsudskiego zobowiązania, że polski dowódca nie będzie działał wbrew interesom Niemiec. Misja ta zakończyła się jednak niepowodzeniem.

- *fotografia, Magdeburg, XI 1918 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak odbudowywano państwo polskie po I wojnie światowej?

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEKAZANIE WŁADZY WOJSKOWEJ JÓZEFOWI PIŁSUDSKIEMU

11 listopada 1918 r. Rada Regencyjna ogłosiła odezwę, w której wyjaśniła powody i okoliczności przekazania Józefowi Piłsudskiemu zwierzchności nad polskim wojskiem.

Odezwa Rady Regencyjnej do Narodu Polskiego

Wobec grożącego niebezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego dla ujednostajnienia [ujednolicenia] *wszelkich zarządzeń wojskowych i utrzymania porządku w kraju Rada Regencyjna przekazuje władzę wojskową i naczelne dowództwo wojsk polskich, jej podległych, Brygadierowi*[1] *Józefowi Piłsudskiemu.*

Po utworzeniu Rządu Narodowego, w którego ręce Rada Regencyjna zgodnie ze swymi poprzednimi oświadczeniami zwierzchnią władzę państwową złoży, Brygadier Józef Piłsudski władzę wojskową, będącą częścią zwierzchniej władzy państwowej, temuż rządowi narodowemu zobowiązuje się złożyć, co stwierdza podpisaniem tej odezwy.

Źródło: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej*, z. 60, Kraków 1924, s. 3.

[1] Brygadier – dowódca brygady; słowem tym określano Piłsudskiego, aby podkreślić funkcję, jaką pełnił w Legionach.

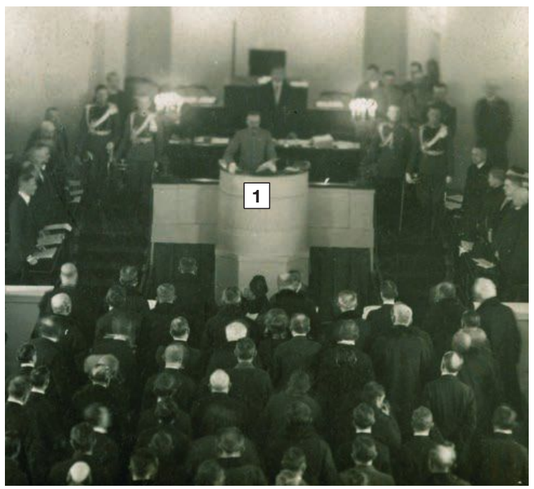
? **1.** Wyjaśnij, dlaczego Rada Regencyjna zdecydowała się powierzyć władzę wojskową Józefowi Piłsudskiemu.

2. Oceń decyzję o zobowiązaniu nałożonym przez Radę Regencyjną na Piłsudskiego.

USTRÓJ NOWEGO PAŃSTWA

Na przełomie 1918 i 1919 r. kształtował się ustrój odrodzonego państwa polskiego. Po powstaniu rządu Paderewskiego i uznaniu go przez aliantów kolejnym ważnym etapem miało być powołanie sejmu ustawodawczego, którego zadaniem było uchwalenie konstytucji (zob. też konstytucja z marca 1921 r. na s. 204).

26 stycznia 1919 r. odbyły się wybory do sejmu. Przeprowadzono je w szczególnych okolicznościach, ponieważ Polska nie miała formalnie ustalonych granic. Z tego powodu głosowanie zorganizowano początkowo jedynie w dawnym Królestwie Polskim i Galicji Zachodniej. Frekwencja okazała się bardzo wysoka, gdyż wyniosła – na różnych obszarach – od 60 do 90%. Najwięcej mandatów uzyskała Narodowa Demokracja, choć partie centrowe i lewicowe ustępowały jej w niewielkim stopniu. W kolejnych miesiącach przeprowadzano wybory uzupełniające w innych dzielnicach.

Józef Piłsudski 1 przemawia podczas uroczystego otwarcia pierwszego posiedzenia sejmu.

▪ *fotografia, Warszawa, 10 II 1919 r.*

Sejm rozpoczął prace w lutym **1919 r.** i jeszcze w tym samym miesiącu uchwalił **małą konstytucję**. Tymczasowo określała ona zasady ustroju Rzeczypospolitej. Zasady zawarte w tym akcie prawnym miały obowiązywać do czasu powstania pełnej ustawy zasadniczej, w której w przyszłości planowano m.in. ustanowienie urzędu prezydenta. W myśl jej postanowień:

- sejm ustawodawczy, jako jednoizbowy parlament, stanowił najwyższą władzę w Rzeczypospolitej;
- naczelnik państwa był wykonawcą woli sejmu i jego reprezentantem na arenie międzynarodowej. Do jego kompetencji należało także powoływanie rządu, a każda jego decyzja wymagała kontrasygnaty (podpisu) właściwego ministra. Naczelnik państwa był również zwierzchnikiem sił zbrojnych.

Po uchwaleniu małej konstytucji Piłsudski złożył tymczasowy urząd naczelnika państwa, który następnie został mu ponownie powierzony przez sejm. Był to symboliczny gest wskazujący na zwierzchność władzy ustawodawczej nad wykonawczą.

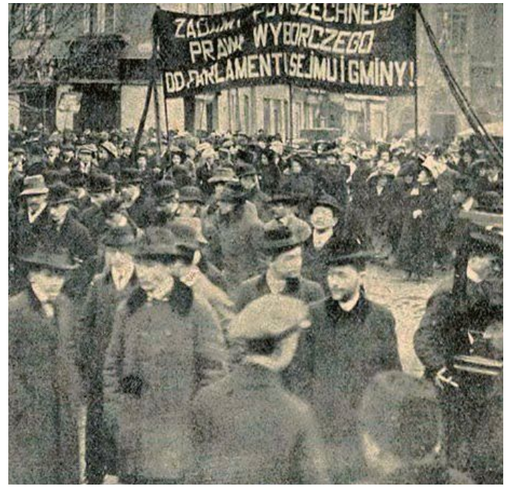
WARTO WIEDZIEĆ

Prawa wyborcze kobiet w Polsce

W XIX w. kobiety stopniowo się aktywizowały i brały coraz większy udział w życiu społecznym (więcej o tym na s. 63, 74). Polki również tworzyły własne organizacje. Odbywały się zjazdy przedstawicielek wszystkich trzech zaborów. W 1906 r. jako pierwsze Europejki prawa wyborcze uzyskały obywatelki Finlandii (wchodzącej wówczas w skład Imperium Rosyjskiego).

Rola kobiet szczególnie wzrosła podczas I wojny światowej, gdy np. zastępowały walczących mężczyzn w pracy w zakładach przemysłowych czy działały w organizacjach społecznych.

Po zakończeniu wojny kobiety w wielu krajach zaczęły domagać się zwiększenia swoich uprawnień, m.in. przyznania praw wyborczych. Wydany 28 listopada 1918 r. dekret naczelnika państwa o ordynacji wyborczej głosił, że sejm ustawodawczy może być wybierany przez każdego obywatela państwa bez różnicy płci, który do dnia ogłoszenia wyborów ukończył 21 lat. Oznaczało to, że Polska była jednym z pierwszych państw w Europie, w którym kobietom zostały przyznane prawa wyborcze – i to zarówno czynne, jak i bierne. Ostatecznie w sejmie ustawodawczym znalazło się osiem posłanek reprezentujących różne opcje polityczne. W okresie międzywojennym kobiety były obecne w sejmach wszystkich kadencji.

Manifestacja zwolenników przyznania praw wyborczych kobietom odbyła się w 1911 r. w Krakowie. Niesiony przez sufrażystki transparent zawierał hasło: *Żądamy powszechnego prawa wyborczego do parlamentu, sejmu i gminy!* Postulat ten spełniono w odrodzonej Polsce.

▪ *fotografia, Kraków, 1911 r.*

? Jakie znaczenie dla odrodzonej Polski miało przyznanie kobietom praw wyborczych?

TRUDNE POCZĄTKI NIEPODLEGŁOŚCI

Odrodzone w 1918 r. państwo polskie musiało się zmierzyć się z licznymi problemami, większymi niż inne państwa utworzone w Europie po I wojnie światowej. W skład II Rzeczypospolitej miały bowiem wejść tereny, które przez ponad 120 lat znajdowały się w granicach trzech odrębnych państw. Różniły się one:

- poziomem rozwoju gospodarczego,
- infrastrukturą,
- obowiązującymi prawami,
- walutami,
- sposobem zorganizowania administracji.

Przed władzami odrodzonej Polski stało niezwykle trudne zadanie zniwelowania różnic pomiędzy ziemiami trzech zaborów i stworzenia wspólnego systemu administracyjnego.

Piłsudski był zwolennikiem koncepcji państwa ściśle scentralizowanego. Zdawał sobie bowiem sprawę ze słabości aparatu państwowego przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Przeciwną postawę prezentowali Polacy z ziem zaborów pruskiego i austriackiego, przyzwyczajeni do funkcjonowania w państwach zdecentralizowanych, gdzie poszczególne regiony miały silną autonomię. W sierpniu 1919 r. wprowadzono podział na województwa. Ostatecznie w II Rzeczypospolitej istniało 16 województw, z których jedno – śląskie – posiadało znaczną autonomię i własny sejm.

Ogromnym problemem dla odrodzonego państwa polskiego okazało się ujednolicenie systemu prawnego. Przykład rozbieżności stanowiło prawo małżeńskie. Na ziemiach dawnego zaboru pruskiego było dozwolone zawieranie ślubów cywilnych, natomiast na obszarach należących wcześniej do Rosji i Austrii – tylko wyznaniowych.

Wielkie dysproporcje występowały także w infrastrukturze i stopniu rozwoju poszczególnych obszarów. Znajdowało to odzwierciedlenie w poziomie życia obywateli. Należące wcześniej do Niemiec Pomorze Gdańskie, Wielkopolska i część Górnego Śląska dysponowały dobrze rozwiniętą infrastrukturą. Leżące na tych obszarach miasta były nowoczesne i uprzemysłowione. Z kolei ziemie dawnego zaboru rosyjskiego i austriackiego pozostawały zdecydowanie zapóźnione cywilizacyjnie. Tutejsze ośrodki miejskie zazwyczaj nie miały nawet dróg brukowanych i kanalizacji.

Jedynie w największych z nich, Warszawie, Krakowie, Łodzi czy Lwowie, poziom życia był zbliżony do miast zachodniej Polski. Około 70% ludności dawnego zaboru austriackiego i Kongresówki mieszkało na wsi, a znaczny jej odsetek, prawie 50%, był niepiśmienny. Większość znajdujących się tu gruntów należała do arystokracji. Chłopi prowadzili najczęściej małe i niedochodowe gospodarstwa.

Ponadto w Rosji stosowano szersze tory kolejowe niż w Niemczech i Austro-Węgrzech. Infrastruktura kolejowa została szybko ujednolicona, gdyż uznano ją za strategiczną dla funkcjonowania państwa. Jednak w niektórych innych kwestiach podziały dzielące ziemie poszczególnych zaborów były tak głębokie, że – mimo usilnych starań – nie udało się ich zniwelować przez dwadzieścia lat istnienia II Rzeczypospolitej.

ZNISZCZENIA WOJENNE W POLSCE

W czasie trwającej cztery lata I wojny światowej walki objęły duży obszar ziem polskich, szczególnie zaborów rosyjskiego i austriackiego. W wyniku działań zbrojnych zostało zniszczonych wiele zakładów przemysłowych, dróg, mostów, a nawet całych wsi. Do najważniejszych problemów, przed jakimi stanęło odrodzone państwo polskie, należała potrzeba odbudowy zrujnowanej infrastruktury. Wojna miała także znaczący wpływ na strukturę polskiego społeczeństwa. Szacuje się, że spośród 3 mln Polaków powołanych do armii zaborców niemal pół miliona poległo.

Linie kolejowe na ziemiach polskich były niszczone w wyniku walk, a także celowo wysadzane przez wycofujące się wojska, aby utrudnić działania armii wroga. Ponadto w odrodzonej Rzeczypospolitej w 1918 r. w gruzach leżało ok. 60% dworców kolejowych.

- *fotografia, Leszno, 1919 r.*

Kalisz był po I wojnie światowej jednym z najbardziej zrujnowanych europejskich miast. W wyniku niemieckiego ostrzału w 1914 r. zostało zburzone ok. 75% jego zabudowy. Zniszczenie Kalisza stało się symbolem zbrodni wojennej, gdyż dokonano go, gdy w mieście przebywali wyłącznie cywile.

- *fotografia, Kalisz, 1918 r.*

? Jaki był wpływ działań zbrojnych podczas I wojny światowej na odrodzone państwo polskie?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego 11 listopada 1918 r. jest uważany za dzień odzyskania przez Polskę niepodległości.
2. Omów kolejne etapy odradzania się państwa polskiego.
3. Przedstaw trudności, z jakimi musiało się zmierzyć odrodzone państwo polskie.

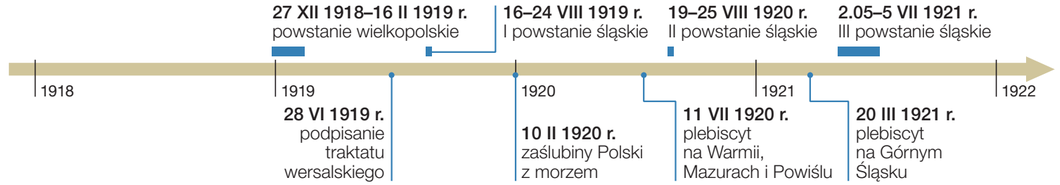
DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Kondracka, *Posłanki i senatorki II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017.
Odrodzona Polska wśród sąsiadów 1918–1921, red. A. Koryn, Warszawa 1999.
Rok 1918. Odzyskiwanie niepodległej, przedm. i posł. A. Chojnowski, Warszawa 2008.

2 KSZTAŁTOWANIE SIĘ GRANICY ZACHODNIEJ I POŁUDNIOWEJ

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- koncepcje granic odrodzonej Polski,
- geneza i znaczenie powstania wielkopolskiego,
- rozstrzygnięcia w sprawie przynależności terenów, o które Polska spierała się z Niemcami i Czechosłowacją.

JAKA POWINNA BYĆ ODRODZONA POLSKA?

Po odzyskaniu niepodległości państwo polskie początkowo nie miało ustalonych granic. W listopadzie 1918 r. Polacy opanowali jedynie ziemie dawnego Królestwa Polskiego i część Galicji (przyjrzyj się mapie na s. 189). Wciąż jednak niepewna pozostawała kwestia przynależności m.in. Wielkopolski, Pomorza i Śląska. Nie było wiadomo także, którędy będzie przebiegać wschodnia granica Rzeczypospolitej. Wśród działaczy niepodległościowych ścierały się różne koncepcje dotyczące zakresu terytorialnego odrodzonej Polski oraz składu narodowościowego jej mieszkańców. Przedstawiciele Narodowej Demokracji z Romanem Dmowskim na czele propagowali **koncepcję inkorporacyjną**. Zakładała ona przyłączenie do polskiego państwa jedynie tych ziem, na których dominowała ludność polska lub łatwo byłoby jej zapewnić tę przewagę. Józef Piłsudski z kolei opowiadał się za **koncepcją federacyjną**, polegającą na utworzeniu w przedrozbiorowych granicach Rzeczypospolitej federacji państw. Obie koncepcje zostały opisane w tabeli poniżej.

Koncepcje odrodzonej Rzeczypospolitej

	Koncepcja inkorporacyjna	Koncepcja federacyjna
Polityk	Roman Dmowski	Józef Piłsudski
Granica wschodnia	Należy włączyć do Polski ziemie, na których ludność polska dominuje pod względem liczebnym lub ekonomicznym i kulturowym: • Galicję Wschodnią z Lwowem, • Litwę, • część Białorusi po rzekę Berezynę. Podejście to nie uwzględniało dążeń narodowych innych nacji zamieszkujących wymienione ziemie.	Należy wyprzeć Rosjan poza granice przedrozbiorowej Rzeczypospolitej i stworzyć na tym terenie federację państw Europy Wschodniej: • Polski, • Litwy, • Ukrainy i Białorusi. Utworzona federacja miała stanowić przeciwwagę dla Rosji. Ziemie wschodnie muszą być odzyskane w walce. Podejście to nie uwzględniało niechęci sąsiednich narodów do wiązania się z Polską.
Granica zachodnia	Trzeba włączyć do Polski Pomorze Gdańskie, Wielkopolskę, Górny Śląsk i większość Prus Wschodnich.	Przebieg zachodniej granicy powinien być ustalony na drodze pokojowego porozumienia z Niemcami.
Społeczeństwo Rzeczypospolitej	Rzeczpospolita powinna być państwem narodowym, w którym zdecydowaną większość stanowią Polacy. Ludność ukraińska, białoruska i litewska powinna zostać spolonizowana. Mniejszość niemiecką i żydowską należy skłonić do emigracji.	Rzeczpospolita, podobnie jak przed wiekami, powinna być państwem wielonarodowym, w którym respektowane są prawa mniejszości.

POWSTANIE WIELKOPOLSKIE

Pod koniec 1918 r. kwestia przynależności Wielkopolski była sprawą otwartą. Wśród mieszkających tu Polaków ścierały się dwie koncepcje działań niepodległościowych. Przedstawiciele **Polskiej Organizacji Wojskowej (POW)**, harcerze, a także członkowie towarzystwa „Sokół" oraz związków konspiracyjnych wzywali do zbrojnego wystąpienia przeciwko Niemcom. Inne stanowisko reprezentowali endeccy uczestnicy **Naczelnej Rady Ludowej** (więcej o niej na s. 182). Nawoływali oni do zachowania spokoju. Twierdzili, że kwestia zachodniej granicy Rzeczypospolitej powinna zostać rozstrzygnięta na konferencji paryskiej.

Dążenia niepodległościowe Polaków wywoływały napięcia w relacjach z mieszkającymi w Wielkopolsce Niemcami. Niemcy byli wprawdzie mniej liczni, ale wciąż mieli własną administrację i wojsko. Iskrą zapalną okazała się wizyta **Ignacego Jana Paderewskiego**, który przyjechał w grudniu do Poznania w towarzystwie oficerów alianckich. Stało się to dla Polaków okazją do zamanifestowania patriotyzmu. Ulice miasta zostały udekorowane flagami Polski i państw ententy. Wywołało to agresywną reakcję ze strony Niemców, która doprowadziła do wybuchu walk na ulicach Poznania. W ten sposób **27 grudnia 1918 r.** rozpoczęło się powstanie wielkopolskie, które w krótkim czasie ogarnęło niemal cały region.

Partyzanckie oddziały powstańców zostały przekształcone w regularną **Armię Wielkopolską**. Oficjalnie władze w Warszawie nie poparły powstania, jednak Józef Piłsudski skierował do Wielkopolski ok. 200 oficerów, którzy pomogli w organizowaniu Armii Wielkopolskiej. Wśród nich był **gen. Józef Dowbor-Muśnicki**, który objął dowództwo. Powstańcy opanowali prawie cały region.

Wybuch powstania zaskoczył Niemców. Dopiero w połowie stycznia 1919 r. zgrupowali oni znaczące siły wojskowe i przystąpili do kontrofensywy, która zmusiła Wielkopolan do odwrotu. W tej trudnej sytuacji, dzięki staraniom polskiej delegacji na konferencji w Wersalu, powstańcy otrzymali pomoc przedstawicieli Francji. Stanowcza interwencja Francuzów doprowadziła w lutym do zawieszenia broni oraz wstępnego ustalenia przebiegu granicy polsko-niemieckiej. Postanowienia te zostały później zatwierdzone przez traktat wersalski. Na jego mocy w styczniu 1920 r. Wielkopolska, już faktycznie wyzwolona przez powstańców, została przyłączona do Polski.

Ignacy Jan Paderewski oficjalnie podróżował do Warszawy. Jego przejazd przez ziemie dawnego zaboru pruskiego, których przynależność wciąż była nierozstrzygnięta, spotkał się ze sprzeciwem Niemców. Mimo to udało mu się bezpiecznie dotrzeć do stolicy Wielkopolski.

▪ *fotografia, Poznań, 1918 r.*

Defilada zwycięskich powstańców odbyła się na ulicach wyzwolonego Poznania. Na czele maszerujących jest widoczny dowódca Armii Wielkopolskiej – gen. Józef Dowbor-Muśnicki [1].

▪ *fotografia, Poznań, 1919 r.*

Powstanie wielkopolskie miało zasadniczy wpływ na ustalenie przebiegu zachodniej granicy Polski. Przesądziło ono o przyznaniu Wielkopolski Rzeczypospolitej. Sukces powstania miał też znaczenie moralne, ponieważ zachęcił do działania Polaków na innych spornych terenach. Zaprawieni w walce z Niemcami Wielkopolanie udzielili dużego wsparcia III powstaniu śląskiemu, a także wzięli udział w zmaganiach o granicę wschodnią. Armia Wielkopolska stanowiła istotną część formującego się Wojska Polskiego.

POWRÓT POMORZA DO POLSKI

Pomorze Gdańskie było niezwykle istotne zarówno dla Niemiec, jak i odrodzonej Polski. Dla II Rzeczypospolitej miał być, poprzez dostęp do Bałtyku, oknem na świat niezbędnym dla rozwoju gospodarki. Z kolei dla Niemiec stanowił łącznik między Prusami Wschodnimi a resztą ich państwa. Postulat przyznania Polsce dostępu do morza znalazł się już w ogłoszonym w styczniu 1918 r. słynnym orędziu prezydenta Wilsona (więcej o tym na s. 129–130), jednak jego zakres pozostawał nadal kwestią sporną.

Powstańcy wielkopolscy pod gmachem poznańskiego Bazaru zostali przedstawieni na obrazie Leona Wróblewskiego. Ukazany przez malarza budynek, w którego pobliżu wybuchło powstanie, był ważnym ośrodkiem polskiego życia gospodarczego i kulturalnego w Poznańskiem.

▪ *obraz, Polska, 1929 r.*

KSZTAŁTOWANIE SIĘ ZACHODNIEJ GRANICY II RZECZYPOSPOLITEJ

? 1. Wskaż obszary, na których odbyły się plebiscyty.
2. Porównaj granicę II Rzeczypospolitej z zasięgiem ziem polskich sprzed rozbiorów.

Na Pomorzu Gdańskim, stanowiącym region dwunarodowy, liczba Polaków i Niemców była zbliżona. Mimo że na tym obszarze trwał zacięty spór, Polacy nie zdecydowali się na zbrojne przejęcie władzy. Umiejscowienie między dwiema częściami państwa niemieckiego i duża liczba niemieckich garnizonów ograniczały szanse ewentualnego powstania. Dodatkowo niepowodzeniem zakończyły się plany przetransportowania na Pomorze Błękitnej Armii gen. Józefa Hallera. W tej sytuacji Polacy postanowili czekać na rozstrzygnięcia konferencji pokojowej w Paryżu. Zostały one zawarte w traktacie wersalskim z czerwca 1919 r. Na jego mocy:

- Pomorze Gdańskie (jednak bez Gdańska) zostało przyznane Polsce. Tym samym Rzeczpospolita otrzymała 62% spornego terenu;
- Gdańsk stał się wolnym miastem (więcej w Warto wiedzieć obok).

Proces powrotu Pomorza do Polski rozpoczął się w styczniu, a zakończył **10 lutego 1920 r.**, gdy w Pucku doszło do uroczystych zaślubin Polski z morzem. Polska linia brzegowa wynosiła 140 km, na tym odcinku nie było jednak dużego portu.

I POWSTANIE ŚLĄSKIE

Górny Śląsk od czasów średniowiecza znajdował się poza granicami Polski. Mimo to w drugiej połowie XIX w. wśród mieszkańców tych terenów kształtowała się polska świadomość narodowa. Sprzyjał temu również fakt, że na Śląsk przybywali liczni Polacy, którzy szukali zatrudnienia w tutejszym przemyśle. Szacuje się, że na początku XX w. ok. 60% Ślązaków posługiwało się językiem polskim. Kwestia przynależności tego regionu była obiektem sporów podczas konferencji pokojowej w Paryżu. Zarówno Niemcy, jak i Polacy chcieli włączyć do swojego państwa te silnie uprzemysłowione ziemie. Ostatecznie postanowiono, że o przyszłości Górnego Śląska zdecyduje **plebiscyt**.

Na przełomie 1918 i 1919 r. relacje polsko-niemieckie na Górnym Śląsku uległy gwałtownemu pogorszeniu. Napięcie osiągnęło szczyt w sierpniu 1919 r. Doszło wtedy do strajku polskich robotników w Mysłowicach, którzy zostali ostrzelani przez Niemców. Zginęło 10 osób. W tej sytuacji działająca na Śląsku Polska Organizacja Wojskowa zdecydowała o rozpoczęciu **I powstania śląskiego**. Walki trwały **od 16 do 24 sierpnia 1919 r.** i zakończyły się porażką powstańców. Mimo to powstanie przyspieszyło działania ententy w sprawie Śląska.

WARTO WIEDZIEĆ

Wolne Miasto Gdańsk

Zgodnie z postanowieniami traktatu wersalskiego Gdańsk, który był przedmiotem sporu między Polską a Niemcami, stał się wolnym miastem. W jego skład wchodziły ośrodki miejskie i przyległe do nich obszary. Ponad 90% jego mieszkańców stanowili Niemcy. **Wolne Miasto Gdańsk** znajdowało się pod opieką Ligi Narodów, jednak miało też własne władze, konstytucję, flagę i walutę. Jego politykę zagraniczną miała prowadzić Polska. Rzeczypospolitej przyznano też prawo korzystania z portu gdańskiego, lecz zdominowane przez Niemców władze miejskie skutecznie to utrudniały. Ponadto na terenie Wolnego Miasta Gdańska działały polskie urzędy pocztowe. W 1926 r. na półwyspie Westerplatte powstała wojskowa baza przeładunkowa, strzeżona przez niewielki oddział polskich żołnierzy.

Słupy graniczne Wolnego Miasta Gdańska były oznaczone informacją dotyczącą daty i miejsca przyjęcia przebiegu granic.

▪ *fotografia, Polska, 1936 r.*

? Jakie uprawnienia przyznano Polsce w Wolnym Mieście Gdańsku?

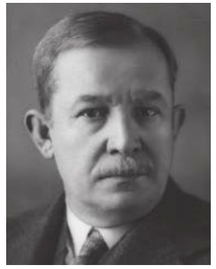
Zaślubiny Polski z morzem były symbolem ostatecznego przejęcia Pomorza z rąk niemieckich. Aktu zaślubin dokonał w puckim porcie gen. Józef Haller, wrzucając do wody pierścień z orłem. Scenę tę uwiecznił na swoim obrazie Wojciech Kossak.

▪ *obraz, Polska, 1930 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

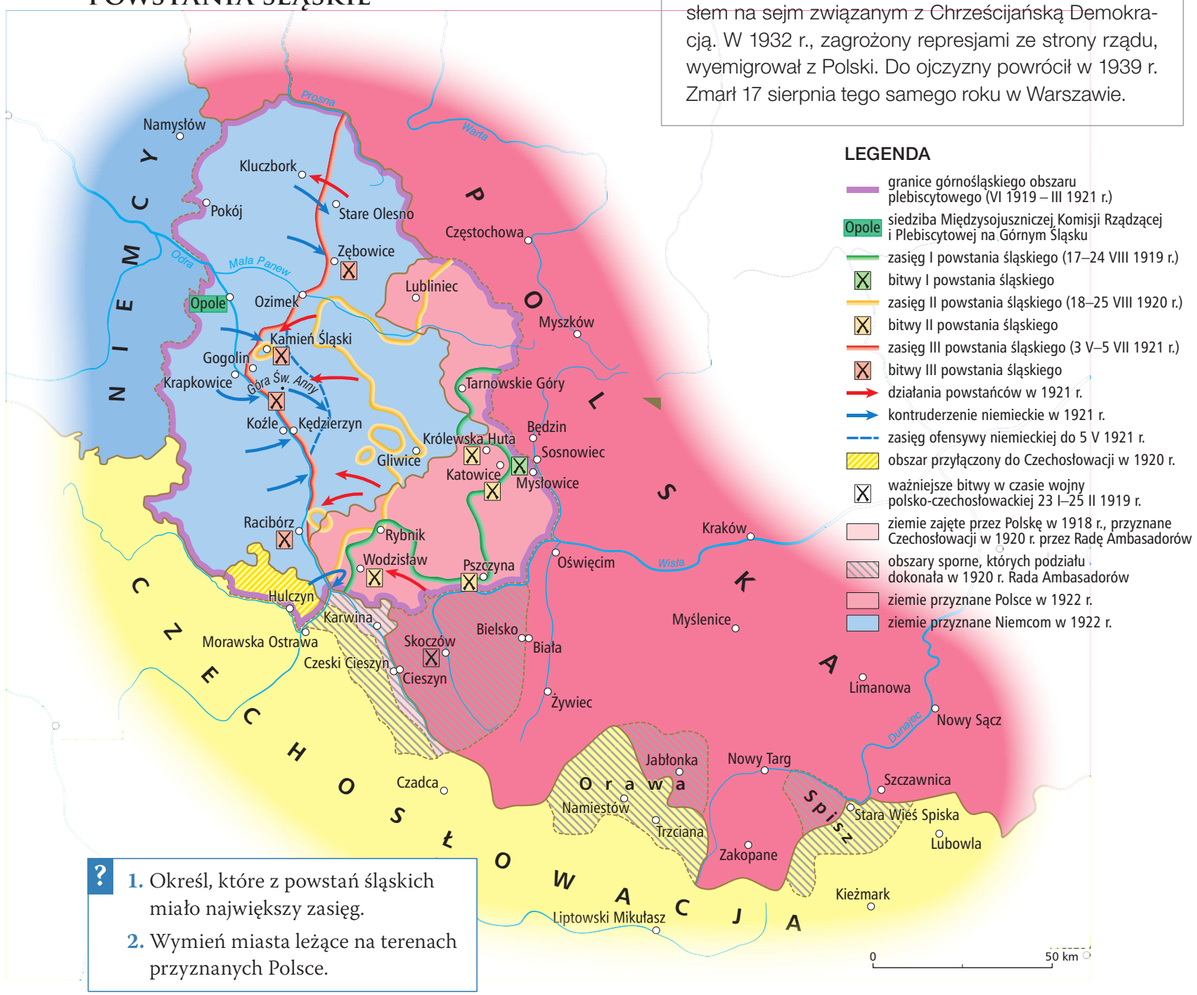
WOJCIECH KORFANTY

1873–1939

Był polskim politykiem i działaczem śląskim, pochodził z rodziny górniczej o silnych tradycjach patriotycznych i katolickich. Przez kilkanaście lat zasiadał jako poseł w niemieckim parlamencie. W latach 1918–1919 należał do Naczelnej Rady Ludowej w Poznaniu. Następnie pełnił funkcję komisarza plebiscytowego na Górnym Śląsku. Po niekorzystnym dla Polski wyniku plebiscytu stanął na czele III powstania śląskiego. W odrodzonej Polsce był posłem na sejm związanym z Chrześcijańską Demokracją. W 1932 r., zagrożony represjami ze strony rządu, wyemigrował z Polski. Do ojczyzny powrócił w 1939 r. Zmarł 17 sierpnia tego samego roku w Warszawie.

POWSTANIA ŚLĄSKIE

LEGENDA

- granice górnośląskiego obszaru plebiscytowego (VI 1919 – III 1921 r.)
- Opole — siedziba Międzysojuszniczej Komisji Rządzącej i Plebiscytowej na Górnym Śląsku
- zasięg I powstania śląskiego (17–24 VIII 1919 r.)
- bitwy I powstania śląskiego
- zasięg II powstania śląskiego (18–25 VIII 1920 r.)
- bitwy II powstania śląskiego
- zasięg III powstania śląskiego (3 V–5 VII 1921 r.)
- bitwy III powstania śląskiego
- działania powstańców w 1921 r.
- kontruderzenie niemieckie w 1921 r.
- zasięg ofensywy niemieckiej do 5 V 1921 r.
- obszar przyłączony do Czechosłowacji w 1920 r.
- ważniejsze bitwy w czasie wojny polsko-czechosłowackiej 23 I–25 II 1919 r.
- ziemie zajęte przez Polskę w 1918 r., przyznane Czechosłowacji w 1920 r. przez Radę Ambasadorów
- obszary sporne, których podziału dokonała w 1920 r. Rada Ambasadorów
- ziemie przyznane Polsce w 1922 r.
- ziemie przyznane Niemcom w 1922 r.

? 1. Określ, które z powstań śląskich miało największy zasięg.
2. Wymień miasta leżące na terenach przyznanych Polsce.

Grupa powstańców podczas I powstania śląskiego.
▪ *fotografia, Rybnik, 1919 r.*

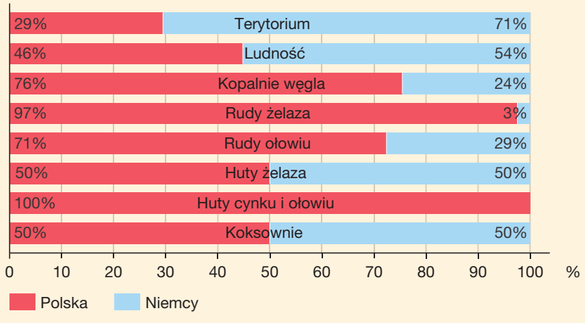
II POWSTANIE ŚLĄSKIE

Na początku 1920 r. na Górny Śląsk przybyły Międzysojusznicza Komisja Plebiscytowa oraz wojska francuskie, brytyjskie i włoskie, które miały pilnować porządku podczas głosowania. Jednocześnie komitety plebiscytowe, i polski, i niemiecki, rozpoczęły intensywną akcję propagandową. Organizowano wiece i demonstracje, podczas których prowadzono działalność agitacyjną. Działająca na Śląsku policja niemiecka dopuszczała się jednak brutalnych ataków i napadów na Polaków. Bezwzględne działania Niemców doprowadziły **19 sierpnia 1920 r.** do wybuchu **II powstania śląskiego**. Po sześciu dniach walk został osiągnięty główny cel powstańców – międzynarodowa komisja zdecydowała o zlikwidowaniu niemieckiej policji na terenie plebiscytowym. Na jej miejsce powołano wówczas policję plebiscytową, w której skład weszli zarówno Niemcy, jak i Polacy.

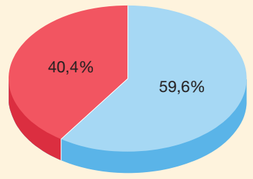
PLEBISCYT NA GÓRNYM ŚLĄSKU

W plebiscycie na Górnym Śląsku wzięło udział ponad 1,1 mln osób. O wyniku głosowania w dużej mierze zdecydował zapis regulaminu, który zezwalał na głosowanie osobom urodzonym na spornym obszarze, ale na nim niemieszkającym. Mimo że takie rozwiązanie zaproponowała strona polska, przyniosło ono sukces Niemcom. Udało im się bowiem sprowadzić na teren plebiscytowy ponad 200 tys. dawnych emigrantów. Tymczasem Polacy nakłonili do głosowania tylko 10 tys. takich osób. Niekorzystny początkowo dla strony polskiej podział Śląska został zweryfikowany w wyniku III powstania śląskiego.

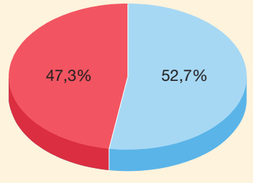
Ostateczny podział Górnego Śląska

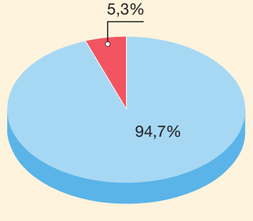
Ogólne wyniki plebiscytu na Górnym Śląsku

Wyniki plebiscytu wśród mieszkańców Górnego Śląska

Wyniki plebiscytu wśród emigrantów urodzonych na Górnym Śląsku

? Oceń, czy podział Górnego Śląska po III powstaniu śląskim był korzystny dla Polski.

PLEBISCYT I III POWSTANIE ŚLĄSKIE

Plebiscyt na Górnym Śląsku wyznaczono na **20 marca 1921 r.** Zakończył się on zwycięstwem Niemców, którzy zdobyli 60% głosów, przeważnie w dużych miastach. Na Polskę oddano 40% głosów, głównie na wsi i w małych miejscowościach. Werdykt komisji międzynarodowej był jednak dla Polski bardzo niekorzystny. Zakładał bowiem przyznanie stronie niemieckiej zdecydowanej większości obszaru Górnego Śląska, zupełnie nieproporcjonalnie do wyniku plebiscytu (zob. ramka na s. 192).

Rozstrzygnięcie to spotkało się z wielkim niezadowoleniem strony polskiej i doprowadziło do wybuchu **III powstania śląskiego** w nocy z 2 na **3 maja 1921 r.** Na jego czele stanął przywódca polskiego ruchu narodowego na Śląsku – **Wojciech Korfanty**. Po początkowych sukcesach Polaków Niemcy przeszli do kontrataku. Toczyły się zacięte walki, m.in. w czasie **bitwy o Górę św. Anny** (przyjrzyj się mapie na s. 191). Powstanie zakończyło się w czerwcu 1921 r. interwencją wojsk alianckich, które rozdzieliły walczących.

Wprawdzie wynik powstania był nierozstrzygnięty, lecz wpłynęło ono na ostateczną **decyzję mocarstw o nowym podziale Górnego Śląska**, tym razem bardziej korzystnym dla strony polskiej. Nastąpiło to w październiku 1921 r. Rzeczpospolita otrzymała tylko 29% powierzchni terenu plebiscytowego, na którym jednak znajdowała się większość zakładów przemysłowych. Ponadto ustalono, że przez 15 lat obowiązywać będzie tzw. **konwencja górnośląska**, zakładająca m.in. równouprawnienie językowe Polaków i Niemców na tym obszarze. W rzeczywistości Niemcy nigdy nie zastosowali się do tych postanowień, a Polacy mieszkający w niemieckiej części Górnego Śląska byli w kolejnych latach konsekwentnie poddawani germanizacji.

SPÓR O ŚLĄSK CIESZYŃSKI

Śląsk Cieszyński od XIV w. pozostawał poza granicami Polski. Mimo to na początku XX w. większość jego mieszkańców stanowili Polacy. Ten silnie uprzemysłowiony obszar stał się po I wojnie światowej obiektem sporu między Rzecząpospolitą i Czechosłowacją.

TEKST ŹRÓDŁOWY

NOTA WOJCIECHA KORFANTEGO DO RZĄDÓW PAŃSTW SPRZYMIERZONYCH

3 maja 1921 r. Wojciech Korfanty wystosował do przywódców państw alianckich specjalną notę. Przedstawił w niej okoliczności wybuchu III powstania śląskiego oraz przejęcia przez siebie dowództwa nad zbrojnym zrywem Ślązaków.

Rząd Rzeczypospolitej Polskiej odwołał mnie ze stanowiska polskiego komisarza plebiscytowego na Górnym Śląsku, ponieważ nie przeszkodziłem zbrojnemu powstaniu ludu polskiego na Górnym Śląsku. Oświadczam uroczyście, że uczyniłem wszystko, co było w moich siłach, aby zapobiec zbrojnemu powstaniu i zakłóceniu porządku publicznego. Gdy jednak propozycje Wysokiej Komisji Międzysojuszniczej Rządzącej i Plebiscytowej w Opolu co do podziału Górnego Śląska dostały się do wiadomości szerokich kół polskich robotników i chłopów, którzy od wieków są przedmiotem niesumiennego wyzysku i brutalnej polityki represji ze strony Prus i Niemiec, ogarnęła te masy bezgraniczna rozpacz na myśl, że znowu mogą powrócić pod jarzmo prusko-niemieckie [...]. *Wszystkie kopalnie i huty stanęły. Trzysta tysięcy robotników strajkuje, a włościanie* [chłopi] *górnośląscy zsolidaryzowali się z nimi. W dwudziestu czterech godzinach* [...] *ludność samorzutnie pochwyciła za broń, która w wielkich miastach przywożona była przez Niemców na teren plebiscytowy i którą od tajnych niemieckich organizacji za tanie pieniądze można było kupować i w przeciągu dwunastu godzin zaokupowała* [zajęła] *powiaty – Pszczyna, Rybnik, Katowice, Zabrze, częściowo Racibórz i Koźle, a olbrzymi ten ruch żywiołowy jeszcze nie ustał, lecz posuwa się coraz więcej na zachód.*
Aby ten ruch rozdrażnienia ludu uzbrojonego nie zmienił się pod wpływem zbrodniczych jednostek w anarchię, stanąłem na żądanie powstańców i robotników strajkujących na czele tego ruchu, aby go ująć w ramy organizacyjne i zapobiec morderstwom, gwałtom i rabunkom, i przywrócić czym prędzej porządek publiczny i normalny tryb życia. Oświadczam jednakże, że ten lud, który w przeciągu ostatnich dwóch lat po raz trzeci chwyta za broń, nigdy już nie zniesie panowania prusko-niemieckiego.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 153–154.

? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób zdaniem Korfantego uzbroili się powstańcy.
2. Przedstaw argumenty, za pomocą których Wojciech Korfanty uzasadnia przejęcie przez siebie dowództwa nad powstaniem.

Podczas konferencji pokojowej w Paryżu strona polska powoływała się na przynależność etniczną ludności, a czechosłowacka wskazywała, że Śląsk Cieszyński przez wieki należał do Czech i jest niezbędny dla funkcjonowania ich przemysłu. Ponadto przez Cieszyn biegła linia kolejowa łącząca Czechy ze Słowacją.

Gdy w styczniu 1919 r. w Rzeczypospolitej odbywały się pierwsze wybory parlamentarne, polskie władze objęły głosowaniem także dużą część Śląska Cieszyńskiego. Strona czeska zdawała sobie sprawę, że wybór polskich posłów będzie silnym argumentem w prowadzonym sporze. Aby temu zapobiec, 23 stycznia 1919 r. Czesi rozpoczęli działania zbrojne. Nieliczne oddziały polskie nie były w stanie powstrzymać ofensywy wojsk czechosłowackich. Jednocześnie władze polskie, zaangażowane w wojnę z Ukraińcami, nie mogły skierować tu dodatkowych sił. Zawieszenie broni nastąpiło dopiero w wyniku nierozstrzygniętej **bitwy pod Skoczowem**. Pod naciskiem mocarstw zachodnich zawarto rozejm, a wojska czechosłowackie się wycofały. Jednocześnie zdecydowano, że o przynależności spornych ziem zdecyduje plebiscyt.

Przejście graniczne w podzielonym Cieszynie było wielokrotnie każdego dnia przekraczane przez mieszkańców przechodzących z jednej części miasta do drugiej.

▪ *Cieszyn, fotografia, ok. 1930 r.*

W **1920 r.** podczas **konferencji w Spa**, w krytycznym momencie wojny polsko-bolszewickiej, strona polska była zmuszona zgodzić się na rezygnację z plebiscytu (więcej o tej konferencji na s. 199). O losach Śląska Cieszyńskiego miał zdecydować **arbitraż Rady Ambasadorów**. 28 lipca 1920 r. podjęła ona decyzję o niekorzystnym dla Polski podziale spornego terenu. Czechosłowacja otrzymała 57% terytorium, w tym cały okręg przemysłowy. Stolica regionu – Cieszyn – została podzielona granicą na dwie części. Po czechosłowackiej stronie granicy znalazło się ok. 150 tys. Polaków. Taki podział Śląska Cieszyńskiego stał się przyczyną napięć między obu krajami, co trwało przez niemal całe dwudziestolecie międzywojenne (zob. też *Przyłączenie Zaolzia* na s. 228).

PLEBISCYT NA WARMII, MAZURACH I POWIŚLU

Podobnie jak na Górnym Śląsku, także na Warmii, Mazurach i Powiślu o przynależności tych ziem miał zdecydować plebiscyt. Przeprowadzono go **11 lipca 1920 r.** Był to niezwykle niedogodny termin dla państwa polskiego ze względu na trwającą właśnie ofensywę wojsk bolszewickich na Warszawę (więcej na ten temat na s. 200–202). Dramatyczną sytuację wykorzystali propagandowo Niemcy, głosząc, że Rzeczpospolita to sezonowe państwo, które wkrótce czeka upadek. Ponadto świadomość narodowa mieszkającej tam ludności polskiego pochodzenia była niewielka. Ostatecznie **plebiscyt okazał się polską porażką**. Za wcieleniem spornych terenów do Polski opowiedziało się zaledwie 3,3% głosujących. Oznaczało to, że przyłączono do niej tylko trzy wsie na Mazurach oraz pięć na Powiślu.

Proces wytyczania granic Polski trwał w sumie blisko pięć lat i zakończył się w 1923 r., gdy ich ostateczny kształt został uznany przez aliantów. Rzeczpospolita była szóstym pod względem wielkości i liczby ludności krajem w Europie.

Arbitraż – sposób rozwiązywania sporów polegający na podjęciu decyzji przez bezstronnych ekspertów uznanych przez obie strony sporu.

ĆWICZENIA

1. Wymień tereny, które były przedmiotem sporu między Rzecząpospolitą a Niemcami po I wojnie światowej.
2. Wyjaśnij, jak przebiegał proces powrotu Wielkopolski i Pomorza do Polski.
3. Omów przebieg sporu o przynależność Górnego Śląska po I wojnie światowej.

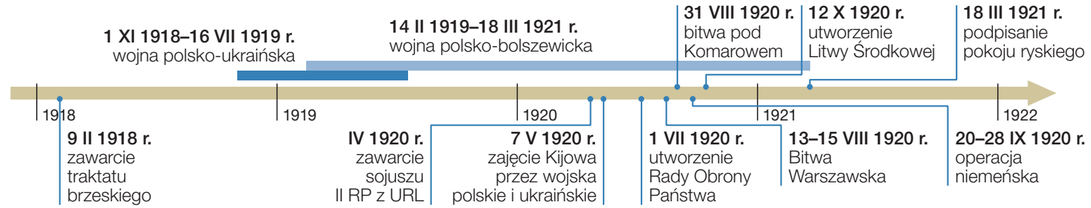
DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Czubiński, *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Geneza, charakter, znaczenie*, Poznań 2002.
Zaolzie. Polsko-czeski spór o Śląsk Cieszyński 1918–2008, oprac. red. A. Knyt, Warszawa 2008.

3 WALKI O GRANICĘ WSCHODNIĄ

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przebieg wojny polsko-bolszewickiej,
- relacje polsko-ukraińskie i polsko-litewskie w latach 1918–1922,
- warunki i znaczenie traktatu ryskiego.

KONFLIKT POLSKO-UKRAIŃSKI

Ukraińcy, podobnie jak Polacy, upatrywali w wojnie światowej szans na osłabienie Rosji i utworzenie własnego państwa. Po obaleniu caratu i przejęciu władzy przez bolszewików ukraińscy działacze ogłosili powstanie **Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL)**. Młode państwo już po kilku dniach zostało zaatakowane przez oddziały rosyjskie, które przejściowo zajęły nawet Kijów. W tej sytuacji rząd URL zwrócił się o pomoc do państw centralnych i 9 lutego 1918 r. zawarł z nimi **traktat brzeski**. Na jego mocy Niemcy i ich sojusznicy uznali niepodległość państwa ukraińskiego i odstąpili URL ziemię chełmską i część Podlasia. Przekazanie Ukraińcom tego terenu wywołało oburzenie wśród Polaków, którzy stanowili większość jego mieszkańców. Ponadto Niemcy udzielili Ukraińcom wsparcia militarnego. Wysłali na Ukrainę wojska, które zmusiły Rosjan do odwrotu. Na podstawie postanowień traktatu brzeskiego władze URL miały się zrzec praw do Galicji Wschodniej, należącej wówczas do Austro-Węgier. Obszar ten miał charakter wielonarodowy. Ukraińcy, którzy byli tam najliczniejszą grupą, zamieszkiwali głównie wsie, natomiast Polacy – duże miasta, takie jak Lwów i Tarnopol. Ponadto w Galicji Wschodniej żyli m.in. Żydzi, Niemcy i Ormianie. Napięcia polsko-ukraińskie istniały już przed wybuchem I wojny światowej, jednak w 1918 r. przerodziły się w otwarty konflikt. Pod koniec października wycofujący się ze Lwowa Austriacy przekazali stronie ukraińskiej magazyny broni. Pozwoliło to Ukraińcom opanować miasto i proklamować utworzenie **Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej**, odrębnej od URL.

Podpisanie traktatu brzeskiego między URL a delegacjami państw centralnych odbyło się 9 lutego 1918 r. w Brześciu Litewskim. Dokument zawierał opis granic państwa ukraińskiego, a także m.in. deklarację niemieckiej pomocy militarnej w zamian za milion ton zboża przekazanego przez URL w ciągu roku.

▪ *fotografia, Brześć Litewski, 9 II 1918 r.*

Mieszkanki Lwowa podczas oblężenia miasta przez siły ZURL wstępowały do Ochotniczej Legii Kobiet i walczyły z bronią w ręku z przeciwnikiem. Podczas walk o Lwów zginęło prawie 70 kobiet.

▪ *fotografia, Lwów, 1918 r.*

W jej skład miały wejść Galicja Wschodnia oraz Wołyń. Wywołało to opór tutejszej polskiej ludności. Jako że w regionie nie było regularnych oddziałów Wojska Polskiego, do walki stanęła młodzież – tzw. **Orlęta Lwowskie**, weterani Legionów Polskich i nieliczni wojskowi. W listopadzie 1918 r. Polakom udało się odbić Lwów i utrzymać go do czasu przybycia odsieczy. Na ratunek została wysłana Błękitna Armia gen. Józefa Hallera i oddziały Armii Wielkopolskiej. Walki w Galicji Wschodniej trwały do lipca 1919 r. i zakończyły się wyparciem wojsk ukraińskich z jej obszaru, za rzekę Zbrucz. Tym samym Zachodnioukraińska Republika Ludowa przestała istnieć, a jej terytorium włączono do Rzeczypospolitej.

POCZĄTEK KONFLIKTU Z BOLSZEWIKAMI

Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią stanowił dopiero początek trudnych walk o granicę wschodnią. Na przełomie lat 1918 i 1919 z ziem litewskich i białoruskich zaczęli wycofywać się Niemcy. Wkroczyli tu bolszewicy, którzy dążyli do odzyskania terenów dawnego Imperium Rosyjskiego i utworzenia kolejnych republik sowieckich. Do pierwszych starć z Wojskiem Polskim doszło w połowie lutego, a wiosną 1919 r., na rozkaz Piłsudskiego, Polacy przeszli do ofensywy. Udało im się zdobyć Wilno oraz Mińsk. Oddziały bolszewickie były powoli wypierane z Litwy i Białorusi (przyjrzyj się mapie na s. 197).

Jesienią 1919 r. polskie natarcie zostało wstrzymane. W tym czasie w Rosji wciąż toczyła się wojna domowa, w której przewagę zyskała Biała Gwardia. Piłsudski chciał zawrzeć z białymi sojusz skierowany przeciw bolszewikom. Nie osiągnięto jednak porozumienia, ponieważ biali nie zgodzili się na uznanie niepodległości Polski w granicach szerszych niż obszar dawnej Kongresówki. Siły polskie ograniczyły więc działania skierowane przeciw bolszewikom. W rezultacie bolszewicy odnieśli zwycięstwo nad białymi i stali się gotowi do zaangażowania wszystkich wojsk w wojnę z Polską.

W tej sytuacji Polacy zerwali rozmowy z bolszewikami i wznowili działania zbrojne. Jednocześnie Piłsudski, w myśl koncepcji federacyjnej, poszukiwał nowych sojuszników. Próby nawiązania współpracy z Litwinami i Białorusinami nie zakończyły się porozumieniem.

ORLĘTA LWOWSKIE

Podczas obrony Lwowa przed ukraińskimi wojskami w oddziałach polskich walczyło ponad 1300 dziewcząt i chłopców w wieku szkolnym. Większość z nich nie przekroczyła 17. roku życia, a najmłodszy uczestnik walk miał zaledwie 9 lat. Ze względu na młody wiek i waleczność zostali nazwani Orlętami Lwowskimi. Służyli oni głównie w oddziałach pomocniczych, lecz także na pierwszej linii frontu. Wśród poległych uczestników walk był 13-letni Antoś Petrykiewicz – najmłodszy w historii kawaler Orderu Virtuti Militari.

Orlęta – obrona cmentarza, obraz Wojciecha Kossaka, to jedno z najsłynniejszych przedstawień ochotników biorących udział w walkach o Lwów. Dzieło ukazuje polską młodzież odpierającą atak na Cmentarz Łyczakowski – miejsce symboliczne, gdzie zostało pochowanych wielu zasłużonych Polaków.

▪ *obraz, Polska, 1926 r.*

Cmentarz Obrońców Lwowa powstał niedługo po walkach o miasto. Oprócz uczestników walk z Ukraińcami pochowano tu także żołnierzy poległych w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r. Zniszczoną w 1971 r. nekropolię odrestaurowano w 2005 r. dzięki współpracy polsko-ukraińskiej.

▪ *fotografia, Ukraina, XXI w.*

? Jakie znaczenie ma nazwa „Orlęta Lwowskie”?

Naczelnik państwa znalazł jednak sprzymierzeńca w osobie **Symona Petlury**, przywódcy Ukraińskiej Republiki Ludowej. W kwietniu 1920 r. Piłsudski zawarł z rządem URL sojusz, w którego ramach:

- URL uznała prawo Polski do Galicji Wschodniej;
- Polacy uznali URL i zobowiązali się wspomóc Ukraińców zbrojnie w walce z bolszewikami.

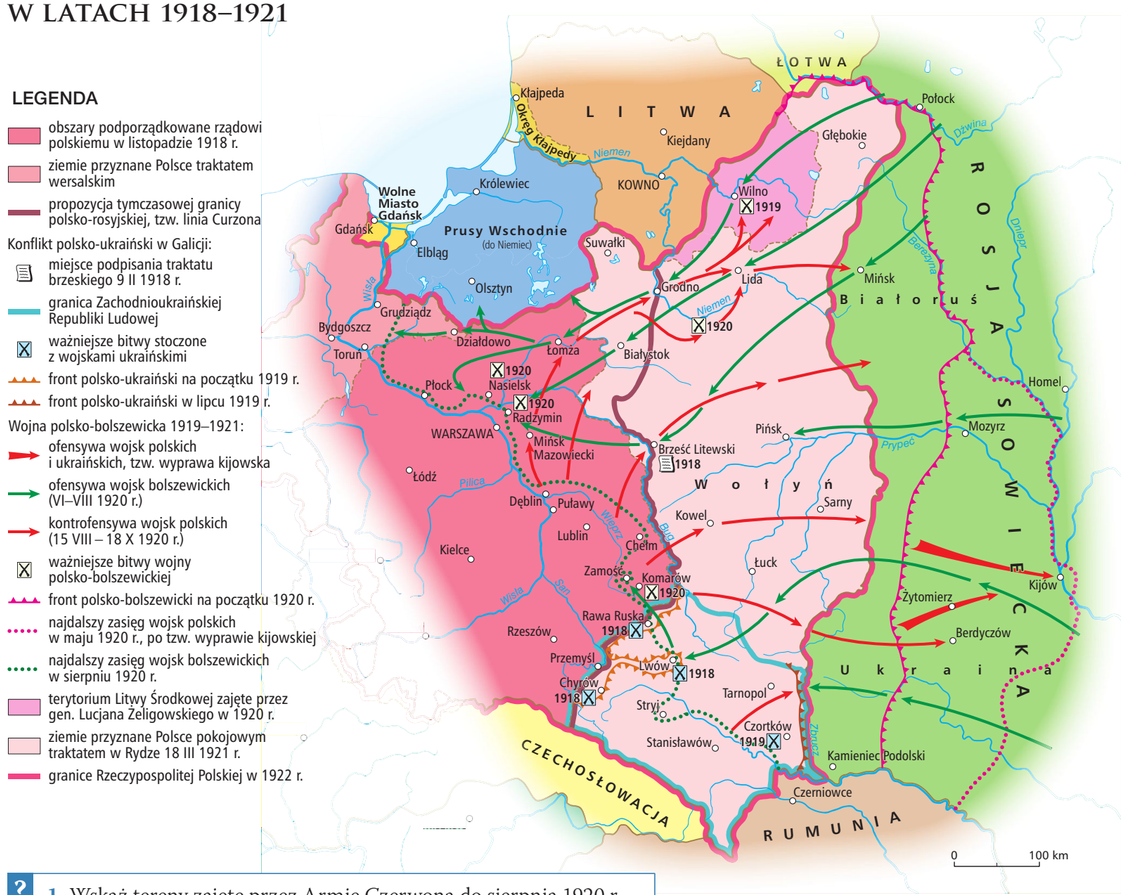
Wkrótce rozpoczęła się ofensywa połączonych wojsk polskich i ukraińskich, mająca wyprzedzić natarcie rosyjskie. **7 maja 1920 r.** zajęły one **Kijów**. Sukces ten nie wywołał jednak spodziewanego entuzjazmu wśród Ukraińców, którzy nieufnie odnieśli się do planów Petlury. Przez część rodaków został wręcz uznany za zdrajcę, który oddał Polakom Lwów.

Józef Piłsudski 1 i **Symon Petlura** 2 pozdrawiający żołnierzy z okien pociągu podczas wyprawy kijowskiej w 1920 r.

▪ *fotografia, Winnica, 1920 r.*

KSZTAŁTOWANIE SIĘ GRANICY WSCHODNIEJ W LATACH 1918–1921

? 1. Wskaż tereny zajęte przez Armię Czerwoną do sierpnia 1920 r.
2. Wymień miejsca bitew stoczonych przez Polaków z wojskami ukraińskimi w Galicji Wschodniej.

Wyprawa na Kijów nie osiągnęła też głównego celu militarnego, którym było zniszczenie wojsk rosyjskich, ponieważ bolszewicy zdążyli się wycofać. Ponadto zajęcie Kijowa zostało przez nich wykorzystane do podsycania wśród Rosjan antypolskich nastrojów. Dzięki skutecznej propagandzie do walki z Polakami zaangażowano nawet wrogich dotąd komunizmowi białych. W krótkim czasie do bolszewickiej armii zgłosiło się ok. 40 tys. ochotników. Lenin nawoływał do pokonania Polski i przeniesienia rewolucji komunistycznej na zachód Europy.

OFENSYWA BOLSZEWIKÓW

Na początku czerwca 1920 r. Armia Czerwona przystąpiła do wielkiej ofensywy. Jako pierwsza uderzyła na wojska polskie dowodzona przez **Siemiona Budionnego Armia Konna**. Aby uniknąć okrążenia, Polacy byli zmuszeni opuścić Kijów i wycofać się z Ukrainy na zachód. Na początku lipca kolejna armia rosyjska, dowodzona przez **Michaiła Tuchaczewskiego**, zaatakowała Polaków na odcinku litewsko-białoruskim. W swoim rozkazie Tuchaczewski wzywał żołnierzy do poniesienia rewolucji na Zachód „przez trupa białej Polski". W błyskawicznym tempie armia Tuchaczewskiego parła na zachód, przekroczyła Bug i dotarła aż pod Toruń, wypierając po drodze siły polskie. Czerwonoarmiści na zajętych obszarach dokonywali grabieży oraz mordów na rannych żołnierzach i ludności cywilnej, m.in. w Płocku.

W obliczu śmiertelnego zagrożenia 1 lipca 1920 r. Polacy utworzyli **Radę Obrony Państwa**, na czele której stanął Józef Piłsudski. W jej skład weszli członkowie parlamentu, rządu oraz władz wojskowych. Polacy zwrócili się o pomoc do mocarstw zachodnich.

Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski miał w zamyśle bolszewików zostać przekształcony w rząd Polskiej Republiki Sowieckiej. Formalnie przewodniczącym komitetu był Julian Marchlewski [1], lecz najważniejsze decyzje związane z działalnością tego gremium podejmował Feliks Dzierżyński [2].

▪ *fotografia, Polska, 1920 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ODEZWA RADY OBRONY PAŃSTWA Z 3 LIPCA 1920 ROKU

Na początku lipca Rada Obrony Państwa wystąpiła do Polaków z apelem, w którym nawoływała do wspólnej obrony niepodległej Polski.

Obywatele Rzeczypospolitej!
Ojczyzna w potrzebie! Wrogowie, otaczający nas zewsząd, skupili wszystkie siły, aby zniszczyć wywalczoną krwią i trudem żołnierza polskiego niepodległość naszą. Zastępy najeźdźców, ciągnące aż z głębi Azji, usiłują złamać bohaterskie wojska nasze, by runąć na Polskę, stratować nasze niwy [pola], *spalić wsie i miasta, i na cmentarzysku polskim rozpocząć swoje straszne panowanie. Jak jednolity, niewzruszony mur stanąć musimy do oporu. O pierś całego narodu rozbić się ma nawałnica bolszewizmu. Jedność, zgoda i wytężona praca niech skupi nas wszystkich dla wspólnej sprawy.*
Żołnierz polski, krwią broczący na froncie, musi mieć to przeświadczenie, iż stoi za nim cały naród, w każdej chwili gotowy przyjść mu z pomocą.
Chwila taka nadeszła.
Wzywamy tedy wszystkich zdolnych do noszenia broni, by dobrowolnie zaciągali się w szeregi armii, stwierdzając, iż za ojczyznę każdy w Polsce z własnej woli gotów złożyć krew i życie.
Niech spieszą wszyscy: i ci młodsi i siłę czujący w żyłach, co żelazem odpierać będą najazd wroga, i ci, którzy stanąć mogą do pracy w instytucjach wojskowych, by zwolnić z nich i zastąpić tych, co na froncie przydatni być mogą. Niech na wołanie Polski nie zabraknie żadnego z jej wiernych i prawych synów, co wzorem ojców i dziadów pokotem położą wroga u stóp Rzeczypospolitej.
Wszystko dla zwycięstwa! Do broni!
W imieniu Rady Obrony Państwa:
Naczelnik Państwa i naczelny wódz: Józef Piłsudski

Źródło: *Historia 1789–1990. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. J. Eisler, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa 1995, s. 133–134.

? 1. Wyjaśnij, jak w tekście odezwy zostały przedstawione wojska rosyjskie.
2. Oceń argumenty, których użyli autorzy odezwy.

Na międzynarodowej konferencji w belgijskim mieście Spa premier polskiego rządu **Władysław Grabski** wystąpił z prośbą o pośrednictwo w negocjacjach ze stroną sowiecką. Alianci zgodzili się pomóc, jednak postawili polskiemu rządowi bardzo trudne warunki. Wśród nich znalazły się m.in. żądania ustępstw wobec Czechosłowacji, która wykorzystywała moment osłabienia Polski. Delegacja Grabskiego zgodziła się na:

- uznanie przez Polaków wschodniej granicy na **linii Curzona** (czyt.: ker-zona; od nazwiska brytyjskiego ministra spraw zagranicznych), która odpowiadała granicy Rzeczypospolitej po II rozbiorze (przyjrzyj się mapie na s. 197),
- oddanie Wilna Litwie,
- rezygnację z plebiscytu na Śląsku Cieszyńskim,
- uznanie decyzji ententy w sprawie Galicji Wschodniej.

Armia Konna Siemiona Budionnego liczyła ok. 17 tys. żołnierzy. Zgodnie z planem dowództwa armii bolszewickiej jego oddziały po zajęciu ziem polskich miały skierować się na południe, by otworzyć Rosjanom drogę na Budapeszt i Wiedeń.

▪ *fotografia, Rosja Sowiecka, 1920 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Wojna propagandowa

W 1920 r. Polacy i Rosjanie rywalizowali nie tylko na polach bitew. Oprócz walk prowadzono także działania propagandowe. Ich głównym zadaniem było ukazanie przeciwnika w możliwie najgorszym świetle i zachęcenie jak największej liczby obywateli do wstępowania w szeregi armii. Ważną rolę odgrywały wówczas plakaty i ulotki propagandowe.

Polski plakat wzywał do obrony kraju słowami *Roty* Marii Konopnickiej: *Nam twierdzą będzie każdy próg*. Zostali na nim ukazani przedstawiciele różnych grup społecznych: gospodyni domowa [1], chłop [2], robotnik [3] i żołnierz [4], którzy wspólnie odpierają atak wroga.

▪ *plakat, Polska, 1920 r.*

? Jaki obraz Polaków kreowały bolszewickie plakaty propagandowe?

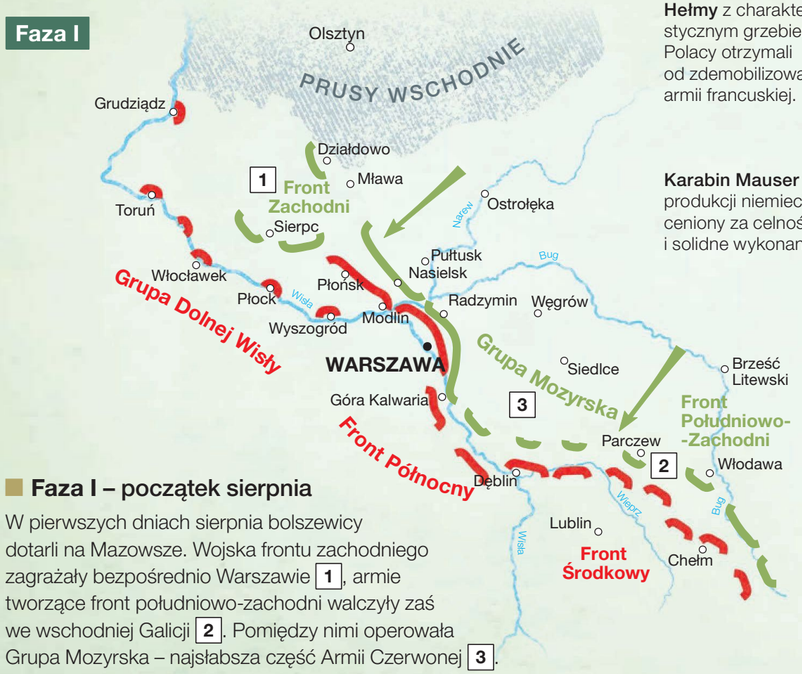

Bolszewicki plakat zawierał hasło *Jaśnie wielmożna Polska – ostatni pies ententy*. Miało ono przekonać rosyjskich robotników i chłopów, że Polacy dążą do zdławienia bolszewizmu. Imperialne plany Polski były symbolizowane przez strój szlachecki oraz hasło: *Polscy ponowie chcą zdusić robotniczo-chłopską Rosję. Śmierć jaśnie wielmożnym panom!*.

▪ *plakat, Rosja Sowiecka, 1920 r.*

BITWA WARSZAWSKA

Zwycięstwo Polaków na przedpolach Warszawy w sierpniu 1920 r. miało przełomowe znaczenie nie tylko dla Rzeczypospolitej, która obroniła niepodległość, lecz prawdopodobnie także dla dużej części Europy. Brytyjski historyk Edgar Vincent D'Abernon [czyt.: winsent dabernon] zaliczył je do stu najważniejszych bitew w dziejach świata.

Faza I – początek sierpnia

W pierwszych dniach sierpnia bolszewicy dotarli na Mazowsze. Wojska frontu zachodniego zagrażały bezpośrednio Warszawie [1], armie tworzące front południowo-zachodni walczyły zaś we wschodniej Galicji [2]. Pomiędzy nimi operowała Grupa Mozyrska – najsłabsza część Armii Czerwonej [3].

Hełmy z charakterystycznym grzebieniem Polacy otrzymali od zdemobilizowanej armii francuskiej.

Karabin Mauser wz. 98 produkcji niemieckiej był ceniony za celność i solidne wykonanie.

Mundury Wojska Polskiego w kolorze khaki [czyt.: kaki] były wzorowane na ubiorze żołnierzy francuskich. Jednostki ochotnicze otrzymywały najczęściej mundury odziedziczone po armiach zaborczych.

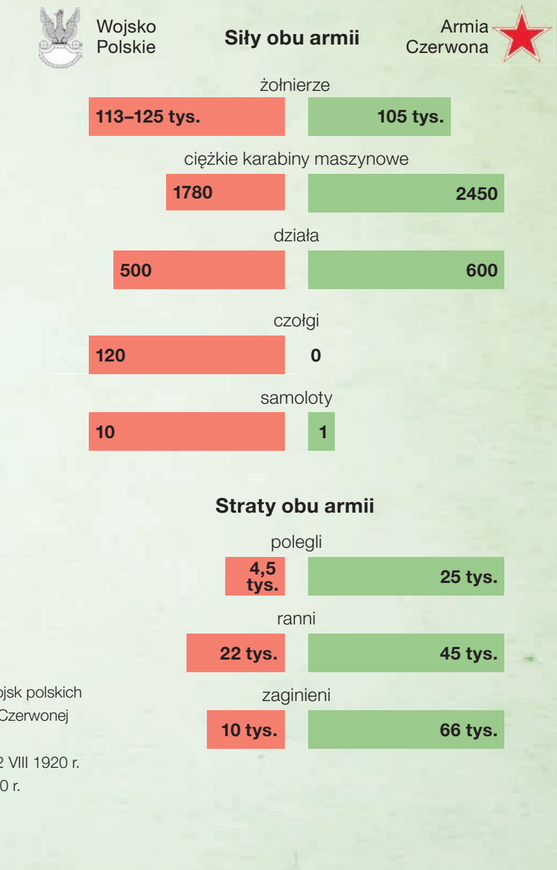
Czapka filcowa, zwana budionówką, nawiązywała swoim kształtem do szyszaków noszonych w przeszłości przez ruskich wojowników.

Torba żołnierza Armii Czerwonej mieściła pałatkę i maszt od namiotu. Pałatki i maszty sześciu żołnierzy tworzyły jeden namiot.

Karabin typu Mosin należał wcześniej do standardowego wyposażenia armii carskiej. Jego magazynek mieścił pięć pocisków.

LEGENDA:

- granice państw w 1920 r.
- położenie wojsk polskich i bolszewickich 14–15 VIII 1920 r.
- główne kierunki natarć wojsk polskich 16–18 VIII 1920 r.
- kierunki działań Armii Czerwonej
- linia frontu osiągnięta przez wojska polskie 18 VIII 1920 r.
- działania pościgowe wojsk polskich
- kierunki odwrotu Armii Czerwonej
- linia frontu osiągnięta przez wojska polskie 22 VIII 1920 r.
- linia frontu z 25 VIII 1920 r.
- X ważniejsze bitwy

Faza II – 13–18 sierpnia

Od 13 sierpnia trwała ofensywa bolszewików w kierunku Warszawy. Dzięki heroicznej postawie Polaków w bitwach pod Ossowem i Radzyminem [4] Rosjanom nie udało się dotrzeć do stolicy. Tymczasem 16 sierpnia znad Wieprza ruszyło polskie kontruderzenie [5], które rozbiło Grupę Mozyrską i oskrzydliło wojska Tuchaczewskiego [6].

Faza III 19–25 sierpnia

Polskie uderzenie znad Wieprza sprawiło, że wojskom rosyjskiego Frontu Zachodniego groziło okrążenie. W tej sytuacji oddziały bolszewickie rzuciły się do ucieczki [7]. Polacy ruszyli w pościg [8] i po kilku dniach odzyskali Brześć i Białystok. Część oddziałów rosyjskich przekroczyła granicę niemiecką i została internowana. Pozostałe wycofywały się w nieładzie na wschód.

Misja premiera Grabskiego została w Polsce odebrana jako porażka i doprowadziła do dymisji rządu.

Mimo zabiegów polityków i heroicznej postawy żołnierzy bolszewicy nadal parli na zachód. Na początku sierpnia ich wojska zagrażały już bezpośrednio Warszawie. Rozpoczęte w Mińsku pertraktacje polsko-sowieckie nie przyniosły rezultatów. Pewni zwycięstwa bolszewicy postawili Polakom upokarzające warunki. Żądali m.in. uznania przez nich wschodniej granicy na linii Curzona i znacznego zmniejszenia armii. Przyjęcie tych warunków oznaczałoby, że Rzeczpospolita stanie się państwem zależnym od Rosji, dlatego polska delegacja je odrzuciła. Tymczasem polskie dowództwo opracowywało plan kontruderzenia, które miało ocalić niepodległość ojczyzny.

BITWA WARSZAWSKA

Na początku sierpnia 1920 r. wojska bolszewickie dotarły w pobliże Warszawy. W obliczu śmiertelnego zagrożenia w Polsce nastąpił ogromny wzrost nastrojów patriotycznych i mobilizacja sił, w tym także chłopów, dodatkowo zachęconych obietnicą reformy rolnej. W krótkim czasie udało się sformować armię ochotniczą liczącą ok. 100 tys. żołnierzy. Przystąpiono też do budowania na linii Wisły pozycji obronnych, mających powstrzymać bolszewików do czasu polskiej kontrofensywy.

Decydujące starcie, zwane **Bitwą Warszawską**, rozpoczęło się 13 sierpnia 1920 r. na przedpolach stolicy. Wojska polskie broniły się przed naporem bolszewików. Szczególnie zaciekłe walki toczyły się o Radzymin, który wielokrotnie przechodził z rąk do rąk.

15 sierpnia Polacy doprowadzili do przełomu na froncie, a nazajutrz przystąpili do kontrofensywy. Za głównych autorów tego planu uznaje się naczelnika państwa Józefa Piłsudskiego i szefa Sztabu Generalnego Tadeusza Rozwadowskiego. Potężne **natarcie wojsk polskich znad rzeki Wieprz** rozbiło trzon armii Tuchaczewskiego. Polacy przystąpili do pościgu i do końca sierpnia wyparli bolszewików za rzekę Bug (zob. infografika na s. 200–201).

Jednocześnie na południowym odcinku frontu polskie wojsko rozbiło Armię Konną Budionnego, która – po opóźniającej jej marsz bitwie pod Zadwórzem i nieudanej próbie zdobycia Lwowa – skierowała się na Lubelszczyznę. Tam została pokonana w **bitwie pod Komarowem** 31 sierpnia 1920 r.

Losy wojny polsko-bolszewickiej rozstrzygnęły się ostatecznie niespełna miesiąc później. Podczas **operacji niemeńskiej** w dniach 20–28 września 1920 r. Polacy rozbili ostatnie oddziały Michaiła Tuchaczewskiego. Pościg za niedobitkami Armii Czerwonej trwał do połowy października, gdy ogłoszono rozejm. Niepodległość Polski została ocalona, a o przebiegu wschodniej granicy miały zdecydować późniejsze rokowania pokojowe.

POKÓJ RYSKI

Na miejsce zawarcia traktatu pokojowego wybrano stolicę Łotwy – Rygę (stąd nazwa „pokój ryski"). Delegacja polska była złożona głównie z przedstawicieli rządzącej po wyborach endecji, którzy nie popierali koncepcji federacyjnej Józefa Piłsudskiego. Układ pokojowy podpisano 18 marca 1921 r.

CIEKAWOSTKA

Sukces kryptologów

Zwycięstwo w Bitwie Warszawskiej było zasługą nie tylko żołnierzy, lecz także polskich kryptologów, którzy już w 1919 r. złamali szyfry stosowane przez Armię Czerwoną. Dzięki ich pracy w czasie wojny polsko-bolszewickiej wiele rosyjskich rozkazów zostało przejętych i odczytanych przez stronę polską. Ponadto w czasie Bitwy Warszawskiej Polacy zdobyli jedną z radiostacji używanych przez dowództwo Armii Czerwonej. Aby uniemożliwić Rosjanom przesyłanie rozkazów, przez dwie doby czytano na wojskowej częstotliwości Pismo św. Brak łączności sparaliżował działanie licznych oddziałów Armii Czerwonej.

Bitwa pod Komarowem pod Zamościem, przedstawiona na obrazie Jerzego Kossaka, jest nazywana ostatnią wielką bitwą kawalerii. Pomimo czterokrotnej przewagi liczebnej Rosjan Polakom udało się rozbić Armię Konną Budionnego, która zmierzała na pomoc wojskom bolszewickim odepchniętym spod Warszawy.

▪ *obraz, Polska, 1934 r.*

Na jego mocy:

- granica polsko-sowiecka została ustalona na linii od Dźwiny przez Białoruś do Zbrucza i Dniestru (przyjrzyj się mapie na s. 215),
- obie strony zgodziły się na wymianę jeńców;
- Polska i Rosja zapowiedziały, że nie będą wzajemnie ingerować w swoje sprawy wewnętrzne;
- Rosja zobowiązała się do zwrotu polskich dzieł sztuki i archiwów zagrabionych w okresie caratu (nigdy w pełni nie wywiązała się z tej obietnicy);
- Polska zrezygnowała z popierania Ukraińskiej Republiki Ludowej.

Traktat ryski zakończył wyczerpującą wojnę i ustabilizował sytuację w Europie Środkowo-Wschodniej na 20 lat. Ustalony w traktacie przebieg granicy oznaczał wycofanie się przez Polaków z części ziem zajętych w czasie wojny (m.in. Mińska) i był zgodny z koncepcją inkorporacyjną Dmowskiego. Jednocześnie przekreślał plany Piłsudskiego dotyczące utworzenia na wschodzie przyjaznych Polsce państw, które oddzielałyby ją od Rosji. Zamiast tego Polacy uznali istnienie sowieckiej Białorusi i Ukrainy, co przez część Ukraińców walczących od czasu wyprawy kijowskiej po stronie polskiej zostało odebrane jako zdrada. Na ziemiach przyznanych Rosji pozostało ok. miliona Polaków, na których w przyszłości miały spaść sowieckie represje, a ostatecznie ponad 100 tys. z nich ucierpiało na skutek zbrodni stalinowskich (więcej o akcji polskiej na s. 151).

SPRAWA WILEŃSZCZYZNY

Wilno tradycyjnie uznawano za stolicę Litwy, jednak na początku XX w. było zamieszkiwane przez Litwinów zaledwie w kilku procentach. Ponad połowę mieszkańców miasta stanowili Polacy, a ok. 40% – Żydzi. W lipcu 1920 r. bolszewicy przekazali Wilno Republice Litewskiej, a polska delegacja została przez aliantów zmuszona do uznania tego faktu podczas konferencji w Spa. Gdy sytuacja na froncie zmieniła się na korzyść Polaków, Piłsudski polecił gen. Lucjanowi Żeligowskiemu wzniecenie pozornego buntu. Dowodzone przez Żeligowskiego wojsko, w którego skład wchodzili głównie Polacy z Wileńszczyzny, zajęło Wilno i okolice, tworząc na tym terenie nowe państwo: Litwę Środkową. Piłsudski wciąż jeszcze wierzył w ideę porozumienia polsko-litewskiego. Gdy te plany okazały się nierealne, zorganizowano referendum mające przesądzić o przynależności Wileńszczyzny. Głosowanie zostało zbojkotowane przez Litwinów. Ostatecznie zwyciężyli zwolennicy przyłączenia Litwy Środkowej do Polski, które formalnie nastąpiło w 1922 r. Litwini uznali zagarnięcie Wilna za bezprawne i przez cały okres międzywojenny uważali je za swoją stolicę.

? Jakie były losy Wilna w dwudziestoleciu międzywojennym?

Defilada wojsk polskich na placu Katedralnym w Wilnie z okazji przyłączenia miasta do Polski była osobiście przyjmowana przez Józefa Piłsudskiego. Marszałek czuł się szczególnie związany z Wilnem, w którym spędził lata szkolne i gdzie na cmentarzu na Rossie spoczywała jego matka.

▪ *fotografia, Wilno, 18 VI 1922 r.*

ĆWICZENIA

1. Omów przebieg walk o Lwów w 1918 i 1919 r.
2. Wymień przyczyny wojny polsko-bolszewickiej.
3. Wyjaśnij, co zdecydowało o sukcesie Polaków w Bitwie Warszawskiej.
4. Omów postanowienia pokoju ryskiego w 1921 r.
5. Powiedz, czym była Litwa Środkowa i jakie były jej losy.

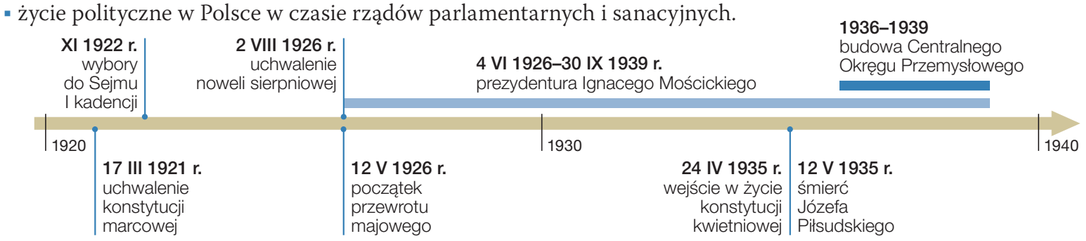
DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Borzęcki, *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, Warszawa 2012.
N. Davies, *Orzeł biały, czerwona gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, Kraków 2002.

4 RZĄDY PARLAMENTARNE I SANACYJNE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- cechy ustroju politycznego II Rzeczypospolitej na podstawie konstytucji marcowej i kwietniowej,
- geneza, przebieg i skutki przewrotu majowego,
- życie polityczne w Polsce w czasie rządów parlamentarnych i sanacyjnych.

KONSTYTUCJA MARCOWA

Już na początku 1919 r. sejm ustawodawczy powołał Komisję Konstytucyjną, której zadaniem było opracowanie tekstu ustawy zasadniczej. Większość w tym gremium, podobnie jak w sejmie, mieli przedstawiciele endecji, jako przeciwnicy Józefa Piłsudskiego dążący do tego, aby pozycja prezydenta w Polsce była bardzo ograniczona. Obawiali się bowiem, że Piłsudski mógłby dysponować zbyt dużym zakresem władzy, gdyby w przyszłości objął tę funkcję.

17 marca 1921 r., po dwóch latach prac, sejm ustawodawczy przyjął **konstytucję**, zwaną **marcową**. Zgodnie z nową ustawą zasadniczą Polska stawała się republiką demokratyczną. Władza w państwie należała do narodu, który sprawował ją poprzez swoich przedstawicieli we władzach samorządowych i centralnych. Konstytucja wprowadzała trójpodział władzy i zapewniała decydującą rolę sejmowi. Obywatelom zostały zagwarantowane:

- wolność: słowa, sumienia i wyznania,
- nienaruszalność własności prywatnej,
- równouprawnienie kobiet i mężczyzn,
- tajność korespondencji i brak cenzury.

ELEKCJA I ŚMIERĆ PREZYDENTA NARUTOWICZA

Uchwalenie konstytucji marcowej oznaczało zakończenie prac sejmu ustawodawczego. W listopadzie 1922 r. odbyły się wybory do nowego parlamentu. Większość, choć nie bezwzględną, uzyskała w nim koalicja ugrupowań prawicowych – **Chrześcijański Związek Jedności Narodowej**, zwany Chjeną. Drugi wynik należał do lewicy, lecz dużo mandatów zdobyli też przedstawiciele mniejszości narodowych.

Najważniejszym zadaniem nowego parlamentu był wybór pierwszego prezydenta w historii Rzeczypospolitej. Z ubiegania się o ten urząd zrezygnował Józef Piłsudski, gdyż uznał, że zakres uprawnień głowy państwa opisany w konstytucji marcowej jest zbyt wąski. Zwyciężył kandydat PSL-Wyzwolenie **Gabriel Narutowicz**, który w ostatniej turze głosowania pokonał kandydata prawicy. Rozczarowana takim wynikiem endecja rozpoczęła nienawistną kampanię przeciwko elektowi. Nagonkę na niego podjęła także prawicowa prasa. Wrogość środowisk nacjonalistycznych wobec Narutowicza nie ustała nawet po jego zaprzysiężeniu, co ostatecznie doprowadziło do tragedii.

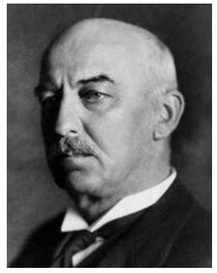
Podział władzy zgodnie z konstytucją marcową z 1921 r.

władza		
ustawodawcza	**wykonawcza**	**sądownicza**
• Dwuizbowy parlament złożony z sejmu i senatu miał dominującą pozycję ustrojową. • Sejm miał pełnię władzy ustawodawczej.	• Prezydent pełnił głównie funkcje reprezentacyjne, nie miał inicjatywy ustawodawczej ani prawa weta wobec ustaw. • Rząd, jako organ wykonawczy sejmu, podlegał jego pełnej kontroli i mógł zostać przez niego odwołany.	• Sądy pozostały niezawisłe od pozostałych organów władzy i sprawowały w pełni władzę sądowniczą.

POSTAĆ HISTORYCZNA

GABRIEL NARUTOWICZ

1865–1922

Był pierwszym prezydentem Polski. Większość życia spędził w Szwajcarii, gdzie pełnił funkcję profesora na Politechnice w Zurychu. Jako inżynier brał udział w uruchamianiu wielu elektrowni wodnych w Europie Zachodniej. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości powrócił do ojczyzny. Objął tekę ministra robót publicznych, a następnie spraw zagranicznych. 9 grudnia 1922 r. został wybrany na prezydenta. Urząd ten pełnił zaledwie przez pięć dni. 16 grudnia 1922 r. podczas wizyty w galerii „Zachęta" w Warszawie został zastrzelony przez sympatyzującego z endecją zamachowca.

16 grudnia 1922 r., zaledwie pięć dni po objęciu urzędu, Gabriel Narutowicz został zamordowany przez fanatycznego zwolennika endecji.

Śmierć prezydenta Narutowicza była szokiem dla polskiego społeczeństwa. 20 grudnia 1922 r. Zgromadzenie Narodowe (połączony sejm i senat) wybrało nowego prezydenta. Na to stanowisko powołano związanego z PSL-Piast **Stanisława Wojciechowskiego**.

Spotkanie Józefa Piłsudskiego z Gabrielem Narutowiczem odbyło się 10 grudnia 1922 r. w Belwederze. Nazajutrz nastąpiło zaprzysiężenie pierwszego prezydenta II Rzeczypospolitej.

- *fotografia, Warszawa, 1922 r.*

RZĄDY PARLAMENTARNE W II RZECZYPOSPOLITEJ

Pierwsze lata niepodległości Polski charakteryzowały się silnym rozdrobnieniem sceny politycznej. W sejmie znalazły się liczne partie, które miały różne programy i toczyły ze sobą spory. Zawierane przez nie sojusze były często krótkotrwałe, przez co trudno było ukształtować stabilną większość, konieczną do zapewnienia długotrwałego poparcia rządowi. Z tego powodu od stycznia 1919 do maja 1926 r. władzę w kraju sprawowało kolejno aż 13 rządów. Większość z nich nie była w stanie przeprowadzić jakichkolwiek reform.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POGRZEB PREZYDENTA NARUTOWICZA

Jednym z gości feralnej wystawy w Zachęcie był poeta Julian Tuwim. Mord polityczny, którego był świadkiem, wywarł na nim ogromne wrażenie i skłonił do napisania wiersza o wydźwięku politycznym.

Krzyż mieliście na piersi, a brauning[1] w kieszeni.
Z Bogiem byli w sojuszu, a z mordercą w pakcie,
Wy, w chichocie zastygli, bladzi, przestraszeni,
Chodźcie, głupcy, do okien – i patrzcie! i patrzcie!

Z Belwederu na Zamek, tętnicą Warszawy,
Alejami, Nowym Światem, Krakowskiem Przedmieściem,
Idzie kondukt żałobny, krepowy i krwawy:
Drugi raz Pan Prezydent jest dzisiaj na mieście.

Zimny, sztywny, zakryty chorągwią i kirem,
Jedzie Prezydent Martwy a wielki stokrotnie.
Nie odwracajcie oczu! Stać i patrzeć, zbiry!
Tak! Za karki was trzeba trzymać przy tym oknie!

Przez serce swe na wylot pogrzebem przeszyta,
Jak Jego pierś kulami; niech widzi stolica
Twarze wasze, zbrodniarze – i niech was przywita
Strasznym krzykiem milczenia żałobna ulica.

Źródło: J. Tuwim, *Pogrzeb prezydenta Narutowicza*, Wolne Lektury.

[1] brauning – marka pistoletu.

? 1. Wyjaśnij, do kogo autor kieruje zarzuty inspirowania zabójstwa Narutowicza.
2. Przedstaw, jak poeta ocenia zamordowanego prezydenta.

Najstabilniejszym gabinetem tego okresu był rząd, na którego czele od grudnia 1923 r. do listopada 1925 r. stał **Władysław Grabski** (więcej o rządzie Grabskiego na s. 217–218). Wynikało to głównie z tego, że utworzyli go bezpartyjni fachowcy. Jednak i ten gabinet nie zdążył zrealizować wszystkich zamierzonych reform.

Zaufanie obywateli do parlamentarzystów konsekwentnie spadało. Zarzucano im **partyjniactwo**, czyli stawianie interesu własnej partii ponad dobro ojczyzny. Rozczarowaniu politykami towarzyszyły problemy gospodarcze. W kraju panowały bezrobocie i bieda, szybko rosła też inflacja, osiągając poziom hiperinflacji (więcej o tym zjawisku w Warto wiedzieć na s. 216).

Kryzys polityczny i gospodarczy w Rzeczypospolitej szedł w parze ze spadkiem jej znaczenia na arenie międzynarodowej. Wiele rządów europejskich wciąż traktowało Polskę jako nietrwałe państwo sezonowe. Skutkowało to tym, że polską dyplomację pomijano podczas podejmowania ważnych decyzji międzynarodowych.

GENEZA PRZEWROTU MAJOWEGO

W tej sytuacji coraz więcej obywateli popierało ideę, aby wzorem innych państw europejskich wprowadzić silne rządy pozwalające sprawnie sterować krajem w niebezpiecznych czasach, nawet gdyby miało się to odbyć kosztem demokracji. Dla wielu mieszkańców Polski jedyną osobą o dostatecznym autorytecie i zdolnościach politycznych, mogącą wyprowadzić ojczyznę z kryzysu, był **Józef Piłsudski**.

Dawny naczelnik państwa demonstracyjnie wycofał się z życia politycznego w 1923 r. Choć od tego czasu nie pełnił żadnych funkcji państwowych, pozostawał aktywnym komentatorem życia politycznego. Niezmiennie cieszył się poparciem dużej części społeczeństwa i środowiska wojskowego.

10 maja 1926 r. powołano nowy rząd koalicji, zwanej popularnie **Chjeno-Piastem**, a na jego czele, po raz trzeci w swojej karierze, stanął Wincenty Witos (lider PSL-Piast). W skład tego ugrupowania weszli politycy chadecji, endecji i ludowcy. Wywołało to falę oburzenia, zwłaszcza w środowiskach lewicowych, gdyż poprzednim razem rządy Chjeno-Piasta w 1923 r. zakończyły się walkami na ulicach Krakowa, podczas których wojsko starło się z robotnikami. Lewica zarzuciła rządowi zamiar faszyzacji kraju, czyli wprowadzenia faszyzmu (więcej o nim na s. 155). Niezależnie od tego wierni Piłsudskiemu dowódcy zaczęli pod pozorem ćwiczeń gromadzić swoje oddziały i przygotowywać się do przejęcia władzy przez Marszałka.

Rysunek zatytułowany *Niesforni tancerze* to karykatura zamieszczona w 1921 r. na łamach czasopisma „Mucha". Przedstawia polskich polityków różnych opcji jako korowód osób, z których każda zdaje się tańczyć w zupełnie inny sposób. Symbolizowało to brak zgody i szans na porozumienie pomiędzy ugrupowaniami politycznymi w sejmie.

- *ilustracja, Polska, 1921 r.*

Dworek Milusin w Sulejówku był darem dla Józefa Piłsudskiego od żołnierzy i społeczeństwa. Marszałek mieszkał tu w latach 1923–1926. Każdego roku 19 marca uroczyście świętowano w Sulejówku imieniny Piłsudskiego, na które tłumnie przybywali jego dawni podkomendni z Legionów Polskich.

- *fotografia, Sulejówek, 1925 r.*

PRZEWRÓT MAJOWY

12 maja 1926 r. wojska podległe Piłsudskiemu wkroczyły do Warszawy i zajęły prawobrzeżną część miasta. Prawdopodobnie miała być to tylko demonstracja siły, by skłonić prezydenta do zdymisjonowania rządu. Około godziny 17.00 doszło do spotkania Piłsudskiego ze Stanisławem Wojciechowskim na moście Poniatowskiego. Marszałek liczył, że uda mu się przekonać swojego dawnego współpracownika do ustępstw. Rozmowa nie przyniosła jednak efektów. Wieczorem rozpoczęły się trzydniowe walki, podczas których zginęło ponad 350 osób, a ok. 900 zostało rannych. W tej sytuacji prezydent i rząd złożyli dymisję. Piłsudski, wbrew oczekiwaniom wielu swoich zwolenników, osobiście nie sięgnął po władzę. 15 maja powołano nowy rząd. Premierem został wskazany przez Piłsudskiego kandydat – **Kazimierz Bartel**. Marszałek objął w nowym gabinecie stanowisko ministra spraw wojskowych.

31 maja 1926 r. Zgromadzenie Narodowe powierzyło urząd głowy państwa Józefowi Piłsudskiemu, który jednak nie przyjął tej godności i zaproponował swojego kandydata, **Ignacego Mościckiego** (biogram tej postaci obok). Następnego dnia został on wybrany na prezydenta. Ta decyzja parlamentu *de facto* miała na celu zalegalizowanie zamachu stanu dokonanego przez Piłsudskiego. Rozpoczął się trwający do końca dwudziestolecia międzywojennego okres rządów zwolenników Marszałka, zwany **sanacją** (z łac. *sanatio* – 'uzdrowienie'). Nazwa pochodzi od głównego postulatu piłsudczyków, jakim miała być naprawa polskiego życia politycznego. W rzeczywistości najważniejszym celem Piłsudskiego było odsunięcie od władzy partii prawicowych i ukrócenie zjawiska partyjniactwa.

POSTAĆ HISTORYCZNA

IGNACY MOŚCICKI

1867–1946

Był polskim politykiem, wybitnym chemikiem i wynalazcą. Przez 15 lat rozwijał karierę naukową w Szwajcarii, gdzie opracował metodę pozyskiwania azotu z powietrza. Następnie, w 1912 r., został profesorem na Politechnice Lwowskiej. Po zamachu majowym Józef Piłsudski wysunął jego kandydaturę na prezydenta. Mościcki sprawował ten urząd w latach 1926–1939. Był jednym z najbardziej zaufanych współpracowników Piłsudskiego. Po agresji sowieckiej opuścił Polskę i został internowany w Rumunii. Następnie przekazał urząd prezydenta Władysławowi Raczkiewiczowi.

Józef Piłsudski 1 na moście Poniatowskiego chwilę po spotkaniu z prezydentem Wojciechowskim.

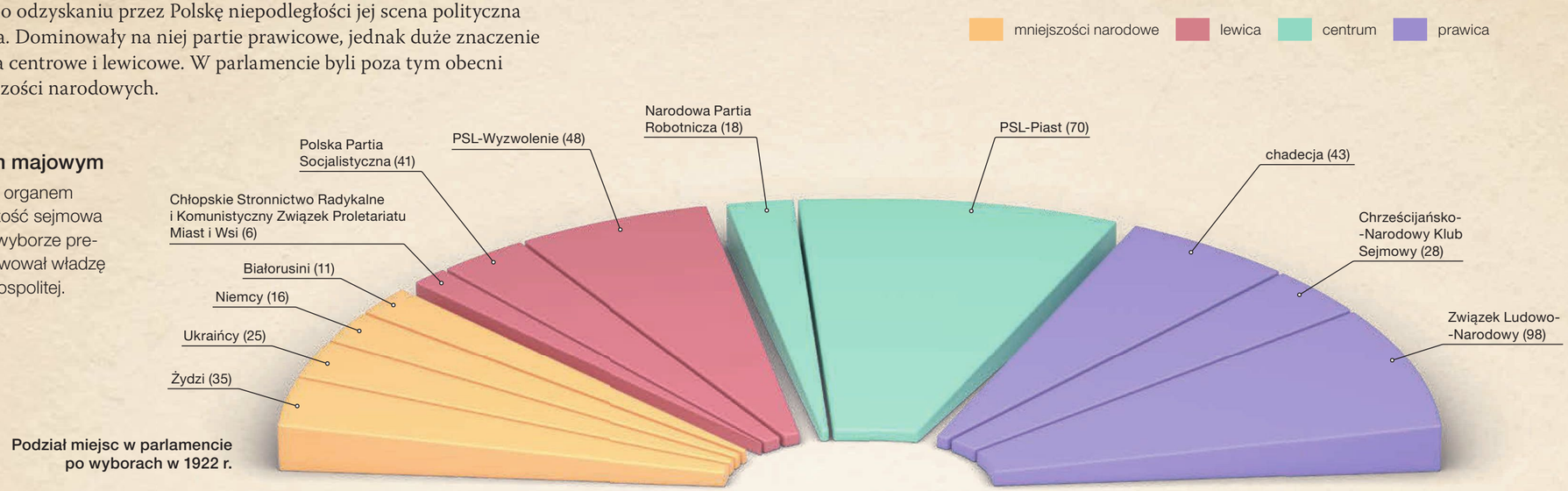
- *fotografia, Warszawa, 12 V 1926 r.*

SCENA POLITYCZNA II RZECZYPOSPOLITEJ

W pierwszych latach po odzyskaniu przez Polskę niepodległości jej scena polityczna była bardzo podzielona. Dominowały na niej partie prawicowe, jednak duże znaczenie miały też ugrupowania centrowe i lewicowe. W parlamencie byli poza tym obecni przedstawiciele mniejszości narodowych.

1919–1926 przed przewrotem majowym

Sejm był najważniejszym organem władzy w Polsce. Większość sejmowa podejmowała decyzje o wyborze premiera, którego rząd sprawował władzę wykonawczą w Rzeczypospolitej.

Podział miejsc w parlamencie po wyborach w 1922 r.

Marszałek sejmu

Maciej Rataj
Był działaczem PSL-Piast, lecz cieszył się dużym autorytetem i szacunkiem polityków różnych opcji. W latach 1922–1928 sprawował urząd marszałka sejmu. Po śmierci Gabriela Narutowicza przez kilka dni pełnił obowiązki głowy państwa.

Polska Partia Socjalistyczna

Największa partia lewicowa opowiadała się za demokracją parlamentarną, a jednocześnie domagała się gruntownych reform gospodarczych i społecznych. Postulowała wywłaszczenie właścicieli ziemskich i upaństwowienie przemysłu. Najwięcej zwolenników PPS miała na ziemiach dawnego zaboru rosyjskiego i austriackiego.

Ignacy Daszyński
Był jednym z najważniejszych polityków lewicy. W latach 1928–1930 pełnił funkcję marszałka sejmu.

PSL-Piast i PSL-Wyzwolenie

Partie ludowe kierowały swój program do chłopów – najliczniejszej grupy społecznej w II Rzeczypospolitej. PSL-Piast było ugrupowaniem centrowym, którego zwolennicy mieszkali głównie w Galicji. Z kolei PSL-Wyzwolenie miało lewicowy charakter i było popierane przede wszystkim przez mieszkańców dawnego Królestwa Polskiego.

Wincenty Witos
Był przywódcą ugrupowania PSL-Piast. W okresie międzywojennym trzykrotnie stawał na czele rządu.

Chrześcijańska Demokracja (chadecja)

Program polityczny chadeków był oparty na nauce społecznej Kościoła. Głosili potrzebę zmniejszenia nierówności społecznych bez przeprowadzania rewolucyjnych zmian. W wyborach do sejmu utworzyli z innymi partiami prawicowymi Chrześcijański Związek Jedności Narodowej. Ich głównym bastionem były Górny Śląsk i Pomorze.

Wojciech Korfanty
Był liderem polskich chadeków. W 1922 r. otrzymał misję utworzenia rządu, która jednak zakończyła się niepowodzeniem.

Związek Ludowo-Narodowy (endecja)

To nacjonalistyczne ugrupowanie prawicowe zostało utworzone przez członków Narodowej Demokracji. Jego politycy za główną wartość uznawali interes narodu polskiego i byli znani z niechęci do mniejszości narodowych. Endecja miała swoich zwolenników w całym kraju, jednak szczególnym poparciem cieszyła się na Pomorzu i w Wielkopolsce.

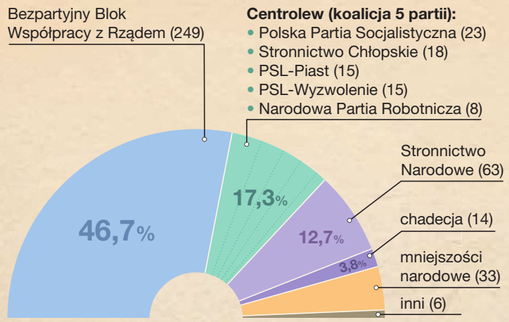

Roman Dmowski
Był jednym z najbardziej wpływowych polityków II Rzeczypospolitej i głównym ideologiem ruchu narodowego.

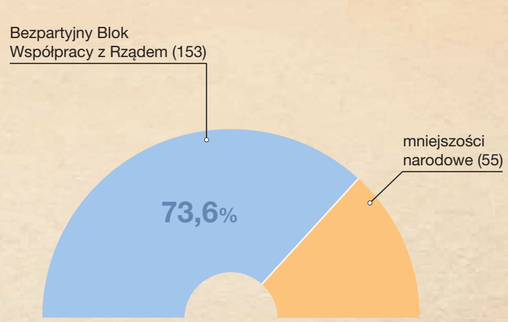
1926–1939 po przewrocie majowym

Sejm stracił dotychczasowe znaczenie i znalazł się pod wpływem Piłsudskiego i jego zwolenników. Ich celem było zastąpienie dotychczasowych partii politycznych Bezpartyjnym Blokiem Współpracy z Rządem. Po przyjęciu konstytucji kwietniowej w 1935 r. zmniejszono liczbę posłów o połowę. W wyborach te miejsca objęli wyłącznie zwolennicy sanacji i mniejszości narodowych.

Podział miejsc w parlamencie po wyborach w 1930 r.

Podział miejsc w parlamencie po wyborach w 1935 r.

Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem

Powstał w 1927 r. i miał w parlamencie reprezentować rządy sanacyjne, niepopierane w zasadzie przez żadną partię polityczną. Tworzyli go politycy o bardzo różnych poglądach, od socjalistycznych po nacjonalistyczne. Łączyło ich bezwarunkowe popieranie polityki Piłsudskiego.

Walery Sławek
stał na czele BBWR. W 1935 r. po śmierci Piłsudskiego rozwiązał parlamentarną formację sanacji i utracił wpływy polityczne. Wiosną 1939 r. popełnił samobójstwo.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMÓWIENIE JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO

29 maja 1926 r. rozpoczęły się obrady Zgromadzenia Narodowego mające na celu wybranie prezydenta Polski. Józef Piłsudski wygłosił wówczas przemówienie, w którym nakreślił swoją ocenę polskiej demokracji.

Nie będę się wdawał w dyskusję nad wypadkami majowymi. Zdecydowałem się na nie sam, w zgodzie z własnym sumieniem, i nie widzę potrzeby z tego się tłumaczyć.
Głównymi powodami obecnego stanu rzeczy w Polsce – to jest nędzy, słabizny wewnętrznej i zewnętrznej – były złodziejstwa, pozostające bezkarne. Ponad wszystkim w Polsce zapanował interes jednostki i partii, zapanowała bezkarność za wszelkie nadużycia i zbrodnie.
W odrodzonym państwie nie nastąpiło odrodzenie duszy narodu. [...] *Szuje i łajdaki rozpanoszyły się. Naród odrodził się w jednej tylko dziedzinie, w dziedzinie walki orężnej, tzn. pod względem odwagi osobistej i ofiarności względem państwa w czasie walki. Dzięki temu mogłem doprowadzić wojnę do zwycięskiego końca. We wszystkich innych dziedzinach odrodzenia nie znalazłem.* [...]
Rozwielmożniło się w Polsce znikczemnienie ludzi. Swobody demokratyczne zostały nadużyte tak, że można było znienawidzieć całą demokrację.
Interes partyjny przeważał ponad wszystko. Partie w Polsce rozmnożyły się tak licznie, iż stały się niezrozumiałe dla ogółu. [...]
Warunki tak się ułożyły, że mogłem nie dopuścić was do sali Zgromadzenia Narodowego, kpiąc z was wszystkich, ale czynię próbę, czy można jeszcze w Polsce rządzić bez bata. Nie chcę uczynić nacisku, ale ostrzegam, że sejm i senat są instytucjami najbardziej znienawidzonymi w społeczeństwie. Róbcie raz jeszcze próbę. Nacisku nie będzie. Żadna siła fizyczna nie zaciąży nad wami. Dałem gwarancję swobodnego obioru Prezydenta i słowa dotrzymam, ale ostrzegam, nie zawierajcie z kandydatem na Prezydenta układów partyjnych. Kandydat na Prezydenta musi stać ponad stronnictwami, winien umieć reprezentować cały naród. Wiedzcie, że w przeciwnym razie nie będę bronił sejmu i senatu, gdy dojdzie do władzy ulica. Nie może w Polsce rządzić człowiek pod terrorem szuj i temu się przeciwstawiam.
Wydałem wojnę szujom, łajdakom, mordercom i złodziejom i w walce tej nie ulegnę. Sejm i senat mają nadmiar przywilejów i należałoby, aby ci, którzy powołani są do rządów, mieli więcej praw. Parlament winien odpocząć. Dajcie możność rządzącym odpowiadać za to, czego dokonają. Niech Prezydent tworzy rząd, ale bez nacisku partyj. To jest jego prawo.

Źródło: D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, *Od Hammurabiego do Fukuyamy*, t. 2, Gdańsk 2000.

? **1.** Oceń argumenty, jakich użył Józef Piłsudski, wyjaśniając decyzję o dokonanym zamachu stanu.
2. Wyjaśnij, jakiego postępowania autor mowy oczekuje od prezydenta II Rzeczypospolitej.

NOWELA SIERPNIOWA

Józef Piłsudski nie przyjął urzędu prezydenta, ponieważ uważał, że konstytucja marcowa daje głowie państwa zbyt małe uprawnienia. Dlatego politycy związani z sanacją od początku dążyli do wzmocnienia władzy wykonawczej w Polsce. Pierwszym krokiem do tego celu było uchwalenie przez parlament 2 sierpnia 1926 r. **noweli sierpniowej**. Wprowadzała one niewielkie zmiany do konstytucji marcowej, a jej najważniejsze zapisy dotyczyły poszerzenia uprawnień prezydenta. Odtąd mógł on:

- wydawać rozporządzenia z mocą ustawy,
- rozwiązać parlament przed upływem jego kadencji.

Nowela sierpniowa odwróciła dotychczasową sytuację – dała władzy wykonawczej przewagę nad ustawodawczą i była pierwszym krokiem w kierunku ustanowienia w Polsce rządów autorytarnych.

Politycy sanacyjni dążyli do zmiany konstytucji, jednak przez długi czas nie mieli odpowiedniej większości w parlamencie.

RZĄDY SANACYJNE

W pierwszych latach rządów sanacji dominował kierunek liberalny. Premierem kilkakrotnie zostawał Kazimierz Bartel. Sam Piłsudski piastował tę funkcję tylko w latach 1926–1928 i 1930. Mimo że pozornie pozostawał w cieniu, to w praktyce miał decydujący wpływ na sprawy państwa. Oficjalnie aż do śmierci był jedynie ministrem spraw wojskowych i Generalnym Inspektorem Sił Zbrojnych.

W 1928 r. władze zorganizowały wybory parlamentarne. Aby je wygrać, politycy sanacji powołali nowe ugrupowanie – **Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem** (**BBWR**). Jego działacze przedstawiali swój związek jako szeroki sojusz partii politycznych i organizacji społecznych, do którego mógł przystąpić każdy, kto zechce wspierać rządy sanacyjne. Wybory, podczas których zdarzały się fałszerstwa (zwane „cudami nad urną"), zakończyły się wygraną BBWR. Zwolennicy Piłsudskiego uzyskali większość parlamentarną, jednak wciąż za małą, by zmienić konstytucję.

Objęcie rządów przez zwolenników Piłsudskiego nie przyniosło zapowiadanego uzdrowienia sceny politycznej. Powszechnym zjawiskiem pozostawała korupcja. Sami rządzący skoncentrowali się na umacnianiu swojej pozycji w państwie i wprowadzaniu rządów autorytarnych. Zachowywali przy tym pozory pełnej demokracji.

REPRESJE WOBEC OPOZYCJI

Zwycięstwo BBWR-u w wyborach zmusiło ugrupowania opozycyjne do współdziałania. Partie lewicowe, ludowe i chadecja zawarły sojusz, zwany popularnie **Centrolewem**. W czerwcu 1930 r. zorganizował on w Krakowie kongres, na którym głoszono hasła nawołujące do destabilizacji państwa, m.in. wzywano do niepłacenia podatków i obalenia dyktatury Piłsudskiego. Sytuację pogarszało nadejście światowego kryzysu gospodarczego. Piłsudski zdecydował się więc uderzyć w opozycję. Główni przeciwnicy obozu rządzącego, m.in. Wojciech Korfanty i Wincenty Witos, zostali aresztowani i bez wyroku sądowego osadzeni w **twierdzy brzeskiej**. Wielu z nich podczas pobytu w więzieniu było dręczonych fizycznie i psychicznie.

Przeprowadzone w listopadzie 1930 r. wybory, zwane brzeskimi, praktycznie wyeliminowały opozycję z życia politycznego. Podczas kampanii dochodziło do licznych nadużyć. Ostatecznie BBWR uzyskał 47% miejsc w parlamencie. Nadal nie była to większość umożliwiająca zmianę konstytucji.

W latach 1931–1932 odbywał się proces brzeski. Jedenastu przywódcom Centrolewu zarzucono udział w przygotowaniu zamachu stanu. Tylko jeden z nich został uniewinniony, pozostałych skazano na kary więzienia. Jednak wcześniej część liderów opozycji, m.in. Witos i Korfanty, wyszła na wolność i zdążyła wyemigrować z kraju.

Gdy w 1934 r. członkowie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów zamordowali ministra spraw wewnętrznych Bronisława Pierackiego, władze sanacyjne zyskały pretekst do zaostrzenia polityki wobec przeciwników politycznych. Utworzyły w Berezie Kartuskiej na Polesiu obóz dla więźniów politycznych. Kierowano tam nawet osoby, które nie były skazane prawomocnym wyrokiem.

Proces brzeski odbywał się w sądzie okręgowym w Warszawie. Wśród oskarżonych większość stanowili politycy Polskiej Partii Socjalistycznej.
▪ *fotografia, Warszawa, 1931 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Obóz w Berezie Kartuskiej

Obóz dla więźniów politycznych w Berezie Kartuskiej zaczął funkcjonować w lipcu 1934 r. Osadzeni byli tam kierowani na podstawie decyzji administracyjnej, a nie wyroku sądowego. Początkowo znajdowali się wśród nich głównie działacze skrajnie nacjonalistycznego Obozu Narodowo-Radykalnego, komuniści oraz nacjonaliści ukraińscy. Do 1939 r. przez obóz przewinęło się ok. 3 tys. więźniów. Osadzeni dużo czasu musieli przeznaczać na prace fizyczne. Wobec wielu z nich stosowano także przemoc fizyczną i psychiczną.

? Na czym polegały nadużycia przy osadzaniu więźniów w obozie w Berezie Kartuskiej?

Bereza Kartuska była w okresie II Rzeczypospolitej niewielkim miastem, liczącym niespełna 4 tys. mieszkańców.
▪ *fotografia, Bereza Kartuska, lata 30. XX w.*

KONSTYTUCJA KWIETNIOWA

Nowela sierpniowa nie zaspokajała wszystkich oczekiwań Piłsudskiego, więc podjęto prace nad nową konstytucją. Trwały one kilka lat i ostatecznie przedstawicielom sanacji udało się ją uchwalić w marcu 1935 r. Ustawa została podpisana przez prezydenta miesiąc później, dlatego przeszła do historii jako **konstytucja kwietniowa**.

Nowa ustawa zasadnicza wprowadzała system rządów prezydenckich i przyniosła odejście od trójpodziału władzy. Odtąd uprawnienia głowy państwa stały się bardzo rozległe (przyjrzyj się tabeli poniżej). Prezydent był zwierzchnikiem rządu, parlamentu, sił zbrojnych i sądów. Nie podlegał właściwie żadnej kontroli. Konstytucja kwietniowa głosiła, że jest on odpowiedzialny tylko przed Bogiem i historią.

Piłsudski nie objął jednak stanowiska prezydenta z tak szerokimi uprawnieniami, gdyż wiosną 1935 r. jego stan zdrowia znacznie się pogorszył. Marszałek zmarł **12 maja 1935 r.** Uroczystości pogrzebowe, wyprawione w Warszawie i Krakowie, trwały sześć dni i stały się manifestacją kultu naczelnika państwa. Pochowano go na Wawelu, a rok później, zgodnie z wolą zmarłego, jego serce złożono w grobie matki na cmentarzu na Rossie w Wilnie.

OBÓZ SANACYJNY PO ŚMIERCI PIŁSUDSKIEGO

Wraz ze śmiercią Józefa Piłsudskiego stronnictwo sanacyjne utraciło główny spajający je autorytet. Rozpoczął się proces rozpadu obozu władzy. Wkrótce ukształtowały się trzy jego ośrodki:

- **„grupa zamkowa”** – skupiona wokół prezydenta Ignacego Mościckiego,

Kondukt pogrzebowy Józefa Piłsudskiego w drodze na Wawel miał długość kilku kilometrów. Uroczystości w Krakowie zgromadziły ok. 100 tys. osób i delegacje z wielu państw.

▪ *fotografia, Kraków, 18 V 1935 r.*

- środowisko **płk. Józefa Becka** [czyt.: beka], ministra spraw zagranicznych,
- **grupa Edwarda Rydza-Śmigłego**, Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych (od skrótu tego tytułu nazywana „GISZ”).

Nieformalny triumwirat Mościcki–Rydz–Beck rządził Polską do 1939 r.

Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem został rozwiązany jeszcze w 1935 r. Dwa lata później w jego miejsce powołano nową formację polityczną – **Obóz Zjednoczenia Narodowego (OZN)**. W swoim programie OZN odwoływał się do nośnych w tym czasie w Europie haseł zjednoczenia narodu, solidaryzmu społecznego i dominacji państwa w sferze gospodarczej. Propagował też kult marszałka Rydza-Śmigłego jako nowego wodza narodu. Była to wizja państwa autorytarnego. W deklaracji założycielskiej OZN pojawiły się także idee nacjonalistyczne oraz silne podkreślanie związków z Kościołem katolickim. Duchowieństwo katolickie generalnie jednak dystansowało się od sanacji, gdyż częściej od lat związane było ideowo ze Stronnictwem Narodowym.

Porównanie uprawnień prezydenta na mocy konstytucji marcowej (1921) i kwietniowej (1935)

Uprawnienia prezydenta	
Konstytucja marcowa	**Konstytucja kwietniowa**
• był wybierany na 7-letnią kadencję przez Zgromadzenie Narodowe, • odpowiadał przed parlamentem, • reprezentował państwo za granicą, • nie miał inicjatywy ustawodawczej ani prawa weta wobec ustaw, • powoływał i odwoływał premiera w porozumieniu z parlamentem, • mógł rozwiązać parlament za zgodą senatu, • był zwierzchnikiem sił zbrojnych, ale w czasie wojny nie mógł dowodzić armią	• był wybierany na 7-letnią kadencję przez Zgromadzenie Elektorów lub głosowanie powszechne, • jego władza nie podlegała kontroli, • reprezentował państwo za granicą, • miał władzę ustawodawczą – mógł wydawać dekrety (w czasie wojny) i wetować ustawy, • powoływał i odwoływał premiera wedle własnego uznania, • mógł rozwiązać parlament, • był zwierzchnikiem sił zbrojnych, w czasie wojny mógł wyznaczyć naczelnego wodza
Po noweli sierpniowej • wydawał rozporządzenia z mocą ustawy, • rozwiązywał parlament przed upływem jego kadencji	

POLSKI AUTORYTARYZM

Wprowadzenie władzy autorytarnej było typowym zjawiskiem dla wielu państw europejskich w dwudziestoleciu międzywojennym. Jednak sanacja w Polsce na tym tle się wyróżniała. Piłsudski często powtarzał, że Polakami nie da się rządzić za pomocą bata. Stąd w porównaniu z innymi reżimami rządy sanacyjne dawały opozycji stosunkowo szerokie możliwości działania. Nie doszło także na masową skalę do prześladowania opozycyjnych polityków. Kurs polityczny zaostrzył się po 1935 r. Mimo to umiarkowane partie opozycyjne konsolidowały się i podejmowały próby odzyskania wpływów. Ruch ludowy zjednoczył się jeszcze w 1931 r. w ramach **Stronnictwa Ludowego (SL)**. W 1936 r. działacze ruchu ludowego i chadecji założyli na emigracji w Szwajcarii stronnictwo **Front Morges** [czyt.: morż]. W wyniku jego działalności rok później w Polsce powstało chadeckie **Stronnictwo Pracy**.

Do zmian doszło także wśród ugrupowań prawicowych. Obok obozu narodowego, na czele którego stał wciąż Roman Dmowski, zaczęły powstawać bardziej skrajne organizacje, zakładane przez młodych nacjonalistów głoszących poglądy otwarcie totalitarne. W 1934 r. utworzono **Obóz Narodowo-Radykalny** – ugrupowanie, które sympatyzowało z faszyzmem i głosiło hasła antysemickie, postulując przy tym obalenie systemu demokratycznego i wprowadzenie rządów narodowo-katolickich. Radykalne działania takich skrajnych odłamów jak ONR-Falanga (ataki na ludność żydowską, demolowanie żydowskich sklepów) były jednak przez sanację stanowczo zwalczane. Władze zdelegalizowały ONR, a część jego działaczy więziono m.in. w obozie w Berezie Kartuskiej.

Wszystko to prowadziło do powstania w Polsce oryginalnego systemu autorytarnego, w którym opozycja wprawdzie istniała, ale nie miała żadnego wpływu na władzę ani możliwości jej zdobycia.

Uroczystość podpisania konstytucji kwietniowej przez Ignacego Mościckiego [1] odbyła się 23 kwietnia 1935 r. na Zamku Królewskim w Warszawie. Oprócz prezydenta wzięli w niej udział członkowie rządu z premierem Walerym Sławkiem [2] na czele. Ustawa weszła w życie następnego dnia.

▪ *fotografia, Warszawa, 23 IV 1935 r.*

ĆWICZENIA

1. Omów najważniejsze zasady ustrojowe wprowadzone przez konstytucję marcową.
2. Scharakteryzuj polską scenę polityczną w pierwszej połowie lat 20. XX w.
3. Omów przebieg wydarzeń podczas przewrotu majowego.
4. Scharakteryzuj rządy sanacji w Polsce.

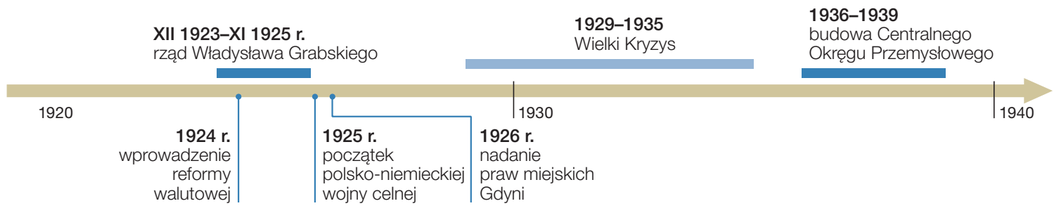
DLA ZAINTERESOWANYCH

Premierzy i ministrowie Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939, red. Z. Girzyński, J. Kłaczkow, W. Piasek, Warszawa 2023.
M. Wołos, *O Piłsudskim, Dmowskim i zamachu majowym. Dyplomacja sowiecka wobec Polski w okresie kryzysu politycznego 1925–1926*, Kraków 2013.

5 SPOŁECZEŃSTWO I GOSPODARKA II RZECZYPOSPOLITEJ

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- struktura narodowościowa i wyznaniowa społeczeństwa II Rzeczypospolitej,
- dokonania gospodarcze lat 20. i 30. – reformy Władysława Grabskiego i Eugeniusza Kwiatkowskiego,
- przebieg i skutki Wielkiego Kryzysu w Polsce.

SPOŁECZEŃSTWO II RZECZYPOSPOLITEJ

Odrodzona Rzeczpospolita według danych z 1921 r. liczyła 27 mln obywateli. Przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego liczba mieszkańców kraju sukcesywnie rosła i w 1939 r. osiągnęła 35 mln.

Polska była bardzo słabo zurbanizowana. W 1921 r. ok. 75% jej ludności żyło na wsi. Jedynym miastem, którego liczba mieszkańców przekraczała milion, była Warszawa. Najbardziej zurbanizowane regiony stanowiły Wielkopolska i Górny Śląsk. Z kolei na Kresach Wschodnich zdecydowanie dominowała ludność wiejska.

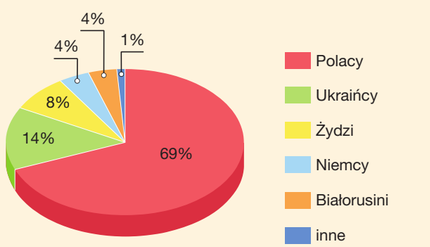
MNIEJSZOŚCI NARODOWE W RZECZYPOSPOLITEJ

II Rzeczpospolita była **państwem wielonarodowym i wielowyznaniowym**. W 1921 r. Polacy stanowili 69% jej mieszkańców. Pozostałą część tworzyły mniejszości narodowe, wśród których znajomość języka polskiego nie była powszechna. Władze stanęły przed trudnym zadaniem zintegrowania wysoce zróżnicowanego społeczeństwa. Przez cały okres istnienia II Rzeczypospolitej nie udało się go w pełni zrealizować. Znaczny odsetek ludności Polski nie potrafił też pisać i czytać (w 1921 r. ok. 33 proc., a w 1931 r. ok. 23%).

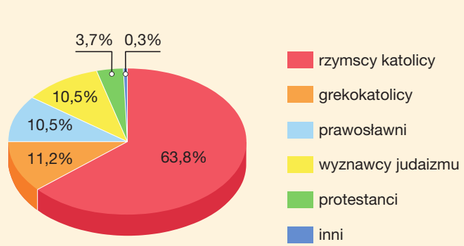
PODZIAŁ NARODOWY I WYZNANIOWY II RZECZYPOSPOLITEJ

W okresie międzywojennym przeprowadzono w Polsce dwa spisy powszechne – w 1921 r. (przed ostatecznym ustaleniem granic) i 1931 r. Ich wyniki dostarczają informacji na temat składu narodowościowego i wyznaniowego mieszkańców II Rzeczypospolitej.

Struktura narodowościowa II Rzeczypospolitej według spisu z 1921 r.

Struktura wyznaniowa II Rzeczypospolitej według spisu z 1921 r.

? Dopasuj wyznania i religie do odpowiednich grup narodowościowych zamieszkujących Rzeczpospolitą.

- **Ukraińcy**, najliczniejsza mniejszość, zamieszkiwali głównie południowo-wschodnie tereny Rzeczypospolitej. Posługiwali się językiem ukraińskim i wyróżniało ich silne poczucie odrębności narodowej. Należeli w większości do Kościoła prawosławnego lub greckokatolickiego. Ukraińcy zakładali własne organizacje, z których najbardziej radykalne głosiły potrzebę oderwania od Polski jej południowo-zachodnich terenów i założenia własnego państwa. Jedną z nich była działająca nielegalnie **Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów**, której członkowie przeprowadzali zamachy na polskich polityków.
- **Żydzi** mieszkali przede wszystkim w dawnym zaborze rosyjskim i austriackim. Szacuje się, że w całym kraju żyło ich ok. 3 mln. We wschodnich województwach Polski znajdowało się wiele miejscowości, w których Żydzi stanowili połowę lub nawet większość mieszkańców. Część z nich była zasymilowana (zob. też s. 74). Żydzi najczęściej wyznawali judaizm i używali na co dzień głównie **jidysz**. Wśród ludności żydowskiej niemal całkowicie brakowało osób niepiśmiennych. Dzięki temu Żydzi mieli bardzo silną pozycję w handlu i zdominowali wolne zawody.

Żydowskie sklepy i kramy znajdowały się we wszystkich polskich miastach. Handel i rzemiosło należały do głównych zajęć przedstawicieli tej mniejszości narodowej.

- *fotografia, Warszawa, 1937 r.*

NARODOWOŚCI W II RZECZYPOSPOLITEJ

? 1. Wymień województwa, w których dominowali przedstawiciele mniejszości narodowych.
2. Podaj, które mniejszości narodowe zamieszkiwały tereny graniczące z ZSRS.

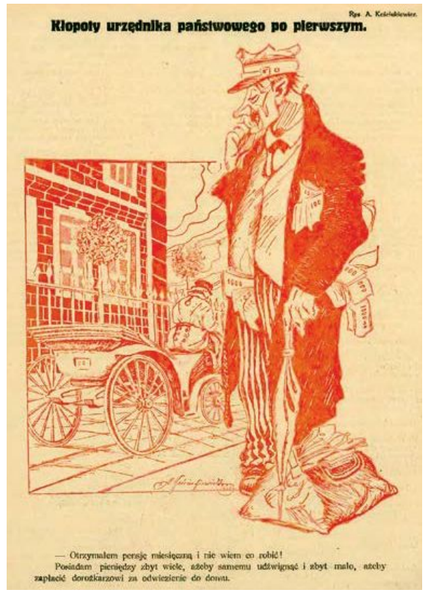
- **Niemcy** zajmowali głównie ziemie dawnego zaboru pruskiego (Wielkopolskę i Pomorze) i rosyjskiego. Ich liczebność nie przekraczała miliona. Dużą część Niemców żyjących w Polsce stanowili protestanci. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej czuli silny związek z państwem niemieckim i często odnosili się z wrogością do Polski.
- **Białorusini** zamieszkiwali województwa wschodnie. Nie mieli tak silnej tożsamości narodowej jak Ukraińcy czy Litwini. Należeli do Kościoła prawosławnego lub katolickiego.
- **Litwini** byli grupą mniej liczną niż Białorusini, jednak lepiej zorganizowaną. Wynikało to głównie z tego, że mieli oparcie w niepodległym państwie litewskim. W Polsce zakładali własne organizacje i wydawali swoją prasę.
- Do najmniej licznych mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej należeli: Czesi, Słowacy, Ormianie, a etnicznych: Karaimowie, Tatarzy, Łemkowie, Bojkowie i Huculi.

Prawa mniejszości narodowych były gwarantowane przez traktaty międzynarodowe, a także przez polską konstytucję. Artykuł 95 konstytucji marcowej głosił: *Rzeczpospolita Polska zapewnia na swoim obszarze zupełną ochronę życia, wolności i mienia wszystkim bez różnicy pochodzenia, narodowości, języka, rasy lub religii*. W praktyce jednak wielokrotnie w II Rzeczypospolitej ujawniała się wrogość na tle narodowym i wyznaniowym. Duży wpływ miały na to poglądy najpopularniejszego w Polsce ugrupowania politycznego, czyli endecji. Głoszone przez nią antysemickie hasła niekorzystnie zaważyły na stosunkach polsko-żydowskich. Wrogość występowała również w relacjach polsko-niemieckich. Przez cały okres międzywojenny

WARTO WIEDZIEĆ

Marka polska i złoty

Polska była jednym z krajów, w których zapanowała hiperinflacja. Sprawiła ona, że w obiegu zaczęły pojawiać się coraz wyższe nominały sięgające 10 000 000 marek polskich w 1923 r. Gdy rząd Grabskiego wprowadził nową walutę – złotego polskiego – wymieniano go po kursie: 1 zł = 1 800 000 marek.

Rysunek satyryczny z lat 20. w dowcipny sposób komentował zjawisko hiperinflacji.

- *ilustracja, Polska, 1922 r.*

? Wyjaśnij na podstawie przedstawionej ilustracji, jakie skutki hiperinflacji ludność odczuwała na co dzień.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

W jaki sposób odbudowano gospodarkę II Rzeczypospolitej?

napięte relacje panowały też między Polakami a Ukraińcami, najliczniejszą mniejszością, wśród której żywe były hasła niepodległościowe. Przyczyniły się do tego również niektóre działania polskich władz na Kresach, zmierzające do polonizacji ludności ukraińskiej, m.in. osadnictwo wojskowe na Wołyniu czy burzenie cerkwi prawosławnych w 1938 r.

Niezależnie od tych animozji mniejszości narodowe w Polsce cieszyły się dużą swobodą działania. Mogły wybierać swoich przedstawicieli do parlamentu, zakładać organizacje, wydawać prasę, pielęgnować swoje zwyczaje, używać własnego języka oraz rozwijać rodzimą kulturę. Na tle sąsiednich państw II Rzeczpospolita była odbierana jako kraj tolerancyjny dla mniejszości narodowych.

PROBLEMY GOSPODARCZE II RZECZYPOSPOLITEJ

Sytuacja gospodarcza odrodzonej Polski była niezwykle trudna. Złożyło się na to kilka czynników:

- dziedzictwo zaborów i związane z nim różnice między poszczególnymi częściami kraju (więcej o tym na s. 185–186),
- ogromne zniszczenia wywołane I wojną światową i konfliktami o granice,
- utrata dawnych rynków zbytu wskutek oderwania od państw zaborczych. Przykładowo zakłady włókiennicze z dawnego Królestwa Polskiego nie mogły już eksportować swoich towarów do Rosji, a górnośląskie kopalnie – sprzedawać węgla do Niemiec.

Polskie władze postawiły sobie za cel modernizację gospodarczą kraju, który pozostawał w tyle za państwami Europy Zachodniej. Zróżnicowanie poszczególnych regionów pod względem rozwoju pozostało wyraźne przez cały okres międzywojenny. Lepiej rozwinięte gospodarczo ziemie dawnego zaboru pruskiego i centralnej części kraju nazywano **Polską A**. Z kolei słabiej rozwinięte obszary większości Galicji i Kresów Wschodnich określano jako **Polskę B**. Umowna granica pomiędzy Polską A i Polską B biegła głównie wzdłuż Wisły (przyjrzyj się mapie poniżej).

REFORMY GRABSKIEGO

Na pierwsze lata niepodległości Polski rzutował w znacznym stopniu pogłębiający się kryzys gospodarczy. Odbudowa zniszczeń wojennych i walki o granice zrujnowały budżet państwa. W kraju szalała **hiperinflacja**, panowały też bieda i bezrobocie. Ponadto częste zmiany rządów uniemożliwiały przeprowadzenie niezbędnych reform.

GOSPODARKA W II RZECZYPOSPOLITEJ

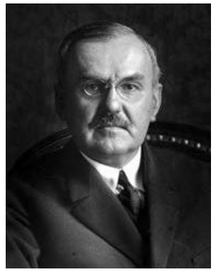

? 1. Wymień główne okręgi przemysłowe II Rzeczypospolitej.
2. Wskaż gałęzie przemysłu, jakie rozwijały się na obszarze Polski B.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW GRABSKI

1874–1938

Był polskim politykiem, historykiem i ekonomistą. W latach 1905–1912 zasiadał z ramienia Narodowej Demokracji w rosyjskim parlamencie. Po uzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. objął stanowisko ministra rolnictwa oraz ministra skarbu, a dwa lata później został premierem. Przeprowadził reformę walutową, która obejmowała m.in. zahamowanie inflacji i powołanie Banku Polskiego. W 1925 r. podał się do dymisji i poświęcił resztę życia pracy naukowej.

Pod koniec 1923 r. prezydent powołał bezpartyjny rząd ekspertów. Na jego czele stanął wybitny ekonomista **Władysław Grabski**. Jego ważnym dokonaniem **była reforma walutowa**. W całym kraju wprowadzono nową walutę, która zastąpiła markę polską – **polski złoty**. Pozwoliło to na zahamowanie hiperinflacji. Towarzyszyły temu znaczne ograniczenie nakładów na funkcjonowanie państwa i podwyżki podatków.

Kolejną kwestią niezwykle ważną dla całego społeczeństwa była **reforma rolna**. Miała ona rozwiązać problem głodu ziemi na wsi. Reforma polegała na przeprowadzeniu parcelacji, czyli podziału dużych majątków ziemskich. Państwo wykupowało grunty od właścicieli po cenach rynkowych i sprzedawało je chłopom. W porównaniu z reformami rolnymi, np. w państwach bałtyckich, proces ten był jednak bardzo ograniczony i powolny. Do 1939 r. reforma objęła zaledwie 58% terenów, które miały jej podlegać. Wynikało to głównie z tego, że ziemiaństwo, stanowiące wpływową warstwę społeczną w Polsce, nie było zainteresowane wyzbywaniem się ziemi.

W 1925 r. rozpoczął się polsko-niemiecki konflikt ekonomiczny, zwany **wojną celną**. Niemcy, które kupowały ok. 80% węgla z Górnego Śląska, wstrzymały wówczas jego import. Ponadto wprowadziły wysokie cła na towary sprowadzane z Polski, która odpowiedziała tym samym wobec Niemiec. Spór spowodował głęboki spadek polskiej produkcji przemysłowej, wzrost inflacji oraz bezrobocia, a ostatecznie przyczynił się do upadku rządu Grabskiego. Oficjalnie wojna celna została zakończona dopiero w 1934 r. podpisaniem paktu o nieagresji między sąsiadami.

BUDOWA PORTU W GDYNI

Odrodzona Rzeczpospolita uzyskała dostęp do morza, lecz na polskim wybrzeżu brakowało dużego **portu morskiego**. Władze Wolnego Miasta Gdańska były niechętne Polakom i utrudniały im korzystanie z urządzeń portowych. Tymczasem dla młodego państwa polskiego szczególnie ważna była możliwość eksportowania towarów drogą morską. Z tego powodu rozpoczęto poszukiwania odpowiedniego miejsca w celu założenia portu. Ostatecznie wybór padł na **Gdynię** – wioskę położoną nad Zatoką Gdańską. Prace nad budową portu ruszyły w 1921 r. i początkowo posuwały się wolno. Jednak pięć lat później zdecydowanie przyspieszyły. Było to zasługą ówczesnego ministra przemysłu i handlu – **Eugeniusza Kwiatkowskiego**. W 1926 r. Gdynia uzyskała prawa miejskie. Ogromna inwestycja przyciągała pracowników z całej Polski. Dzięki temu w zawrotnym tempie powstało tu duże, nowoczesne miasto z portem handlowym i wojennym (zob. też Symbole epoki na s. 220–221). Po powstaniu Gdyni Polska zyskała możliwość prowadzenia swobodnej wymiany handlowej z innymi państwami niezależnie od Gdańska.

Na rozwój Gdyni wpłynęła też budowa trasy kolejowej, zwanej **magistralą węglową**. Połączyła ona Górny Śląsk z Wybrzeżem i umożliwiła eksport polskiego węgla drogą morską na nowe rynki zbytu,

POSTAĆ HISTORYCZNA

EUGENIUSZ KWIATKOWSKI

1888–1974

Był naukowcem i politykiem. W niepodległej Polsce prowadził prace na rzecz rozwoju przemysłu chemicznego. W okresie rządów sanacji sprawował funkcje ministra przemysłu i handlu (1926–1930), a następnie wicepremiera do spraw gospodarczych i ministra skarbu (1935–1939). Jego działania w dużym stopniu przyczyniły się do rozwoju Gdyni i polskiej floty. W 1936 r. ogłosił czteroletni plan gospodarczy, który zakładał m.in. budowę Centralnego Okręgu Przemysłowego. Po II wojnie światowej ponownie zaangażował się w politykę morską. Przyczynił się wówczas do odbudowy portów w Gdańsku, Gdyni i Szczecinie. Wkrótce jednak władze komunistyczne odsunęły go od decyzji gospodarczych.

dzięki czemu zmalało znaczenie wymiany handlowej z Niemcami (przyjrzyj się mapie na s. 217). Pod koniec lat 30. Gdynia liczyła już 120 tys. mieszkańców, a jej port był jednym z największych pod względem wielkości przeładunku portów nad Bałtykiem. Aż 80% krajowego eksportu i 65% importu transportowano drogą morską. Z tego względu Gdynia była nazywana „**polskim oknem na świat**".

INWESTYCJE PRZEMYSŁOWE W LATACH 30.

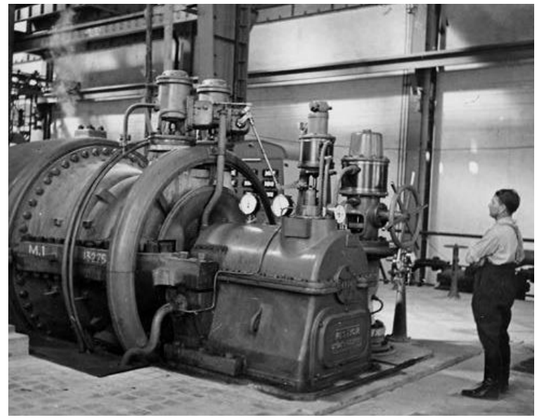
Po okresie ożywienia gospodarczego w latach 1926–1929 w Polsce nastał **Wielki Kryzys** (czytaj o nim więcej na s. 141–144). Trwał on w naszym kraju aż do 1935 r. i szczególnie dotknął wieś i rolnictwo. Chłopów nie było stać na zakup wyrobów przemysłowych, a spadek cen towarów rolnych sprawiał, że ich produkcja była nieopłacalna. Na wsi pogłębiły się przeludnienie, bezrobocie i nędza.

Kryzys dotknął także miasta i przemysł. Po 1929 r. z Polski wycofała się duża część inwestorów zagranicznych. Wiele zakładów przemysłowych upadło, inne były zmuszone ograniczyć produkcję. Powodowało to stały wzrost bezrobocia. Podejmowane przez władze próby złagodzenia skutków kryzysu nie dawały spodziewanego rezultatu.

Sytuacja ekonomiczna Polski poprawiła się w 1935 r. Światowa gospodarka wyszła już wówczas z kryzysu i tym samym zwiększyły się obroty światowego handlu. W październiku tego roku do rządu powrócił Kwiatkowski, który stanął na czele ministerstwa skarbu. Był on zwolennikiem **etatyzmu**, czyli aktywnego udziału państwa w życiu gospodarczym. Kwiatkowski najpierw doprowadził do oddłużenia gospodarstw chłopskich i rozpoczął program robót publicznych. Następnie przygotował ambitny **czteroletni program gospodarczy** (na lata 1936–1940), zakładający utworzenie w środkowej i południowej Polsce **Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP)** (przyjrzyj się mapie na s. 217). O wyborze tej lokalizacji zdecydowały przede wszystkim względy bezpieczeństwa, tj. oddalenie od granic ZSRS i III Rzeszy. Dotychczasowe centra przemysłowe leżały blisko granicy niemieckiej i mogły w przypadku wojny zostać szybko utracone. Ponadto tereny przeznaczone pod COP były gęsto zaludnione i dotknięte problemem bezrobocia, który chciano rozwiązać przez wielkie inwestycje przemysłowe. W latach 1937–1939 zbudowano tu ponad 100 zakładów produkcyjnych, w tym wiele związanych z przemysłem zbrojeniowym. Do najważniejszych inwestycji zrealizowanych w ramach COP-u należały m.in.:

- Zakłady Lotnicze w Mielcu,
- fabryka broni w Starachowicach,
- kombinat metalurgiczny w Stalowej Woli,
- fabryka samochodów ciężarowych w Lublinie.

W COP-ie rozwijał się także przemysł wydobywczy. Pozyskiwano tu ropę, gaz ziemny, rudy metali. Już na początku 1939 r. plan czteroletni został zrealizowany i Kwiatkowski przygotował kolejny, tym razem piętnastoletni plan gospodarczy (na lata 1939–1954), uwzględniający dalszą rozbudowę COP-u i rozwój Kresów Wschodnich. Dzięki niemu miały zostać zniwelowane różnice między Polską A i B. Realizację tych dalekosiężnych projektów Kwiatkowskiego uniemożliwił jednak wybuch II wojny światowej.

Elektrownia w Stalowej Woli powstała w 1939 r. W założeniu twórców miała być elementem kompleksu przemysłowego, w skład którego wejść miały także zakłady metalurgiczne. Ich zadaniem była produkcja broni, głównie artylerii.

▪ *fotografia, Stalowa Wola, 1939 r.*

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sytuację mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej.
2. Wymień najważniejsze problemy gospodarcze, przed którymi stanęła II Rzeczpospolita.
3. Przedstaw zasługi Eugeniusza Kwiatkowskiego dla rozwoju polskiej gospodarki.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej, pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca, Warszawa 2000.
J. Żarnowski, *Polska 1918–1939. Praca, technika, społeczeństwo*, Warszawa 1999.

GDYNIA – POLSKIE OKNO NA ŚWIAT

Promienna radość ogarnia na widok, jak ten 8-letni malec, Gdynia, nauczył się już wymawiać i rozumieć słowo „business", jak wpatruje się w całą Polskę od morza do Karpat, czy nie zamierza ona czegoś przywieźć lub wyeksportować…

Eugeniusz Kwiatkowski, *Dysproporcje. Rzecz o Polsce przeszłej i obecnej*

NARODZINY GDYNI

Choć na mocy postanowień traktatu wersalskiego odrodzonej Polsce przyznano ok. 140 km wybrzeża, to nie było tam żadnego dużego portu. Rzeczpospolita wprawdzie uzyskała prawo do korzystania z urządzeń portowych w Gdańsku, lecz władze Wolnego Miasta były jej nieprzychylne. Z tego powodu już w 1920 r. zapadła decyzja o budowie własnego portu. Pod uwagę brano kilka lokalizacji. O wyborze Gdyni zdecydowała rekomendacja inż. Tadeusza Wendy. To on wskazał nizinę między wsią Gdynia a Kępą Oksywską jako najlepsze miejsce do założenia portu. Budowę rozpoczęto w 1921 r. W kwietniu 1923 r. zaczął funkcjonować tymczasowy port wojenny, a przyspieszenie budowy portu handlowego i miasta nastąpiło po 1926 r.

ZASŁUGI MINISTRA KWIATKOWSKIEGO

Eugeniusz Kwiatkowski, zwolennik rozwoju handlu morskiego i budowy floty rybackiej, otrzymał w 1926 r. tekę ministra przemysłu i handlu. Dzięki niemu budowa portu przyspieszyła. W Gdyni powstawały falochrony, urządzenia przeładunkowe i magazyny, co znacznie zwiększyło możliwości eksportu węgla i przyjmowania towarów. Do pracy zaangażowano inżynierów i architektów, entuzjastów morza i gospodarki morskiej, jak wspomniany już Tadeusz Wenda i Julian Rummel. Za sprawą ich działalności oraz pracy tysięcy Polaków, którzy uczestniczyli w powstawaniu tej inwestycji, przed wybuchem wojny Gdynia należała do grupy najnowocześniejszych portów w Europie. Rocznie przeładowywano w niej 9 mln ton towarów (podczas gdy port w Gdańsku przeładowywał ok. 7 mln ton).

Gdynia wkrótce została również ważnym portem pasażerskim. W 1930 r. uruchomiono regularną linię transatlantycką Gdynia–Nowy Jork. Trzy lata później oddano do użytku nowoczesny Dworzec Morski. W ciągu kilku lat tysiące ludzi wypłynęły stąd m.in. do Stanów Zjednoczonych, Brazylii i Argentyny. W pobliżu Gdyni – w Rumi – zbudowano też lotnisko, z którego można było polecieć nawet do Rzymu i Belgradu.

Budowa portu w Gdyni jest jednym z największych dokonań gospodarczych II Rzeczypospolitej. Do najtrudniejszych zadań jej twórców należało przekształcenie piaszczystych plaż w nabrzeża portowe.

- *fotografia, Gdynia, 1929 r.*

MIASTO Z MORZA

Równolegle z portem powstawało miasto. W marcu 1926 r. Gdynia otrzymała prawa miejskie i szybko stała się atrakcyjna dla inwestorów i mieszkańców, których liczba błyskawicznie się powiększała. Napływali do niej m.in. budowlańcy, robotnicy portowi i marynarze z odległych krajów, ale także liczni włóczędzy i przestępcy. Ogromny popyt na mieszkania sprzyjał spekulantom, a duża część powstających w pośpiechu mieszkań i domów nie spełniała żadnych wymagań technicznych. W dynamicznie rozbudowującym się mieście ekskluzywne wille Kamiennej Góry i nowoczesne gmachy w Śródmieściu kontrastowały z osiedlami składającymi się z chaotycznie stawianych drewnianych bud, pozbawionych bieżącej wody i kanalizacji. Na takich osiedlach, którym miejscowi nadali nazwy w rodzaju Meksyk czy Pekin, żyło ok. 30% mieszkańców Gdyni.

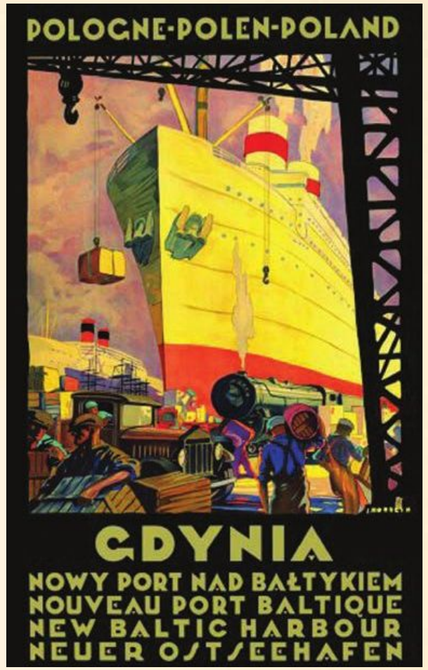
Mimo to dla władz II Rzeczypospolitej i mieszkańców tego miasta jego powstanie było powodem wielkiej dumy. W swojej książce *Gdynia. Pejzaż sprzed wojny* Mirosława Walicka utrwaliła takie wspomnienie:

To było miasto wyjątkowo pozbawione prowincjonalnego piętna. Może dlatego, że wciąż powstawało w nim coś nowego, nic nie zdążyło się zestarzeć.

– A jak kochaliśmy każdy nowy dom. Ot, taki przykład: rzadko chodziłam na Świętojańską. I raptem z jakiegoś powodu tam się znalazłam. Patrzę, a tu koło Komisariatu Rządu wyrosły dwa nowe gmachy. Tak się cieszyłam, jakby to były moje własne. A niechby ktoś z przyjezdnych spróbował powiedzieć, że Gdynia jest brzydka, z miejsca stałby się śmiertelnym wrogiem.

Dworzec Morski 1 jest jednym z przykładów gdyńskiej architektury modernistycznej. Budynki wzniesione w tym stylu są zazwyczaj prostymi bryłami. Na zdjęciu obok dworca widać polski transatlantyk Piłsudski 2.

- *fotografia, Gdynia, lata 30. XX w.*

Plakat promujący Gdynię z napisami w czterech językach: polskim, angielskim, niemieckim i francuskim. Port, który był polskim oknem na świat, reklamowano jako miejsce atrakcyjne dla zagranicznych inwestorów i armatorów statków.

- *plakat, Polska, 1930 r.*

Liczba mieszkańców Gdyni

Rok	Liczba mieszkańców
1910	1100
1921	1268
1926	12 000
1931	30 200
1935	75 000
1939	120 000

6 KULTURA I NAUKA W II RZECZYPOSPOLITEJ

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- reformy edukacji w międzywojennej Polsce,
- osiągnięcia polskiej nauki oraz kierunki w literaturze i sztuce w latach 20. i 30.,
- rozwój środków masowego przekazu: prasy, radia i kina.

POCZĄTKI OŚWIATY W II RZECZYPOSPOLITEJ

W odrodzonej Polsce brakowało jednolitego systemu edukacji oraz występował analfabetyzm. Na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego, gdzie nie obowiązywał przymus szkolny, prawie 60% mieszkańców nie potrafiło czytać i pisać. W zaborze austriackim było ich ok. 40%, a w pruskim tylko 4%.

Aby uporać się z tymi problemami, polskie władze na mocy jednej z pierwszych decyzji po odzyskaniu niepodległości wprowadziły **powszechny obowiązek szkolny** dla dzieci do 14. roku życia, a w późniejszych latach przeprowadziły reformy szkolnictwa. Dzięki upowszechnieniu oświaty w ciągu dekady odsetek analfabetów spadł do ok. 20% i przez cały okres międzywojenny wciąż stopniowo się zmniejszał.

REFORMY SZKOLNICTWA

W okresie międzywojennym przeprowadzono w Polsce **dwie reformy szkolnictwa**. Pierwsza z nich, wdrożona w 1924 r. z inicjatywy ministra Stanisława Grabskiego, ograniczyła liczbę państwowych szkół dla mniejszości narodowych i wprowadziła w ich miejsce **placówki dwujęzyczne**. Nauka języka polskiego oprócz ojczystego miała silniej wiązać mniejszości narodowe z polskim państwem i prowadzić do ich asymilacji. W praktyce reforma okazała się dyskryminująca dla niepolskich grup narodowościowych.

Kolejna reforma została przeprowadzona w 1932 r. przez ministra Janusza Jędrzejewicza. Jej celem było m.in. zatarcie różnic pomiędzy dawnymi zaborami, czyli ujednolicenie programów i poziomu nauczania. W tym czasie szkoły średnie, jako przygotowujące do studiów, były płatne i miały elitarny charakter. Dzieci wiejskie miały do nich utrudniony dostęp, gdyż do szkół powszechnych uczęszczały zwykle tylko 4 lata, a nie 7 lat, co nie było wystarczające do kontynuowania nauki. W całej Polsce do matury przystępowało co roku zaledwie kilka tysięcy osób.

Szkolnictwo wyższe rozwijało się przez całe dwudziestolecie. Powstawały nowe uczelnie, których w przededniu II wojny światowej było już 32. Odsetek osób z wykształceniem wyższym w Polsce nie przekraczał jednak 1%. Dużym sukcesem było znaczne zwiększenie dostępu kobiet do edukacji na szczeblu średnim i wyższym w porównaniu z okresem zaborów. Na uczelniach wyższych w latach 30. rozgrywały się konflikty polityczne. Aktywne wśród studentów ugrupowania nacjonalistyczne organizowały m.in. różnego typu wystąpienia antysemickie (więcej o nich w Warto wiedzieć poniżej).

Szkoły państwowe w II Rzeczypospolitej miały przeważnie charakter koedukacyjny. Niemal we wszystkich placówkach uczennice i uczniowie odbywali zajęcia w jednej sali, lecz zajmowali oddzielne ławki.

- *fotografia, Poznań, ok. 1930 r.*

Mieszkanki Domu Akademiczek w Krakowie podczas przeglądania prasy i gry w szachy. W okresie międzywojennym najwięcej kobiet studiowało na kierunkach humanistycznych, lecz wzrastał też odsetek studentek ekonomii i prawa. W 1938 r. kobiety stanowiły 28% studiujących osób. Polska była pod tym względem w europejskiej czołówce.

- *fotografia, Kraków, 1932 r.*

NAUKA POLSKA

Życie naukowe w odrodzonej Polsce koordynowała Polska Akademia Umiejętności z siedzibą w Krakowie. W wielu dziedzinach przedstawiciele polskiej nauki byli doceniani zarówno w kraju, jak i za granicą.

Światową sławę zyskali polscy matematycy. Szczególne zasługi miała **szkoła lwowska**, której członkowie przyczynili się do rozwoju nowego działu matematyki – analizy funkcjonalnej. Z kolei poznańscy

CIEKAWOSTKA

Samoloty polskiej konstrukcji

Sukcesami mogli poszczycić się polscy konstruktorzy samolotów. Seria samolotów sportowych i turystycznych RWD, nad których projektem pracował m.in. **Stanisław Wigura**, zdobywała uznanie na międzynarodowych zawodach lotniczych. Z kolej bombowiec PZL 37 „Łoś" był uważany w przededniu II wojny światowej za jedną z najlepszych maszyn w swojej klasie.

Stanisław Wigura [1] był nie tylko konstruktorem samolotów, lecz także znakomitym pilotem. Wraz z **Franciszkiem Żwirką** [2] na pokładzie polskiego samolotu RWD-6 zwyciężyli w sierpniu 1932 r. w Międzynarodowych Zawodach Samolotów Turystycznych Challenge. Trzy tygodnie później obaj lotnicy zginęli w katastrofie podczas burzy w Czechosłowacji.

- *fotografia, Warszawa, 1932 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Getto ławkowe i *numerus clausus*

W drugiej połowie lat 30. XX w. w szkolnictwie wyższym nasiliły się akty antysemityzmu, inspirowane najczęściej przez członków skrajnie prawicowych organizacji, takich jak Młodzież Wszechpolska czy ONR. Na licznych uczelniach wprowadzono getto ławkowe. Polegało ono na zmuszaniu Żydów do zajmowania specjalnie wyznaczonych ławek w salach wykładowych. Część uczelni zastosowała także zasadę *numerus clausus* [czyt.: klałzus] (łac. 'liczba zamknięta'), zgodnie z którą na studia przyjmowano tylko tyle procent studentów danej narodowości, ile wynosił odsetek tej mniejszości w Polsce. Mimo agresywnego nastawienia środowisk antysemickich większość studentów i wykładowców okazywała solidarność z Żydami. Studenci – nie-Żydzi – często zasiadali w ławkach wyznaczonych dla ich żydowskich kolegów lub stali podczas wykładów.

? Jakie były przejawy antysemityzmu na polskich uczelniach w II Rzeczypospolitej?

Nacjonaliści wieszają na bramie Uniwersytetu Warszawskiego antysemickie transparenty. Umieszczone na nich hasła nawoływały do wprowadzenia getta ławkowego i obniżenia opłat za studia.

- *fotografia, Warszawa, 1936 r.*

matematycy odnosili sukcesy w kryptologii. Dzięki ich pracy podczas II wojny światowej udało się złamać szyfr niemieckiej maszyny Enigma (zob. też tabela poniżej).

Międzynarodowym uznaniem w dziedzinie filozofii cieszyła się tzw. **szkoła lwowsko-warszawska**. Jej przedstawiciele zgłębiali głównie zagadnienia z dziedziny logiki.

W naukach medycznych wybitne osiągnięcia mieli **Ludwik Hirszfeld** i **Rudolf Weigl** (o Weiglu więcej w Symbolach epoki na s. 49). Pierwszy wprowadził oznaczenia grup krwi, a drugi wynalazł szczepionkę na tyfus plamisty, który zbierał śmiertelne żniwo na całym świecie. Obaj uczeni zostali nominowani do Nagrody Nobla.

LITERATURA, TEATR I MUZYKA

Okres międzywojenny przyniósł dynamiczny rozwój polskiej literatury. W pierwszych latach niepodległości najbardziej popularni byli pisarze, którzy debiutowali jeszcze pod zaborami, m.in. cieszący się ogromnym autorytetem Stefan Żeromski czy noblista z 1924 r. Władysław Reymont. Obok nich pojawiło się nowe pokolenie prozaików, zajmujące się m.in. tematyką społeczno-obyczajową (Maria Dąbrowska, Zofia Nałkowska). Zarówno w twórczości prozatorskiej, jak i poetyckiej rozwijały się także **kierunki awangardowe**, jak **futuryzm** (Bruno Jasieński) i **ekspresjonizm** (Emil Zegadłowicz). **Witold Gombrowicz** operował satyrą i groteską. Świat mitów i fantazji kreował w swoich utworach **Bruno Schulz** [czyt.: szulc]. W wyniku zachodzących przemian politycznych w kręgach intelektualnych zaczęto przepowiadać nieuchronną zagładę cywilizacji. Głosicielem **katastrofizmu** w literaturze polskiej był **Stanisław Ignacy Witkiewicz – Witkacy**. W groteskowo-absurdalnych dramatach i powieściach przedstawiał wizje świata niszczonego przez systemy totalitarne. Jako tłumacz literatury francuskiej, badacz literatury i działacz społeczny zasłynął **Tadeusz Boy-Żeleński**. Przez całe dwudziestolecie triumfy święciła **literatura popularna** – powieści sensacyjne, kryminały i romanse. Szczególnie poczytne były książki Tadeusza Dołęgi-Mostowicza.

W tym okresie nastąpił rozkwit poezji w Polsce i powstały liczne ugrupowania literackie. Do najwybitniejszych twórców należeli członkowie warszawskiej grupy poetyckiej **Skamander**, którzy powiązali poezję z codziennością w duchu radości życia. Znany skamandryta **Julian Tuwim** uprawiał nie tylko twórczość poetycką, w tym wiersze dla dzieci, lecz także pisał skecze dla kabaretów i piosenki. W Krakowie działała grupa poetycka **Awangarda** pod kierownictwem Tadeusza Peipera [czyt.: pajpera]. Związani z nią poeci w duchu futuryzmu głosili pochwałę zdobyczy cywilizacji. W II Rzeczypospolitej rozwijała się także literatura mniejszości narodowych, w tym ukraińska i w jidisz.

Niezwykłą popularnością w międzywojennej Polsce cieszyły się czasopisma. Prasa była dla mieszkańców II Rzeczypospolitej głównym źródłem informacji. Pod koniec lat 30. wydawano w Polsce już ok. 2700 tytułów, wśród nich codzienne czy brukowe, a poza tym czasopisma specjalistyczne: sportowe, kobiece czy kulturalne (m.in. tygodnik „Wiadomości Literackie”).

W odrodzonej Polsce prężnie rozwijał się **teatr**. Reżyserzy teatralni wdrażali nowatorskie idee w teatrze i propagowali polski repertuar, zwłaszcza romantyczny. Największe tłumy przyciągały jednak **teatrzyki rewiowe i kabaretowe**, zapewniające rozrywkę w postaci dowcipnych skeczy, piosenek i numerów tanecznych. Występy odbywały się w salach teatralnych, a także w kawiarniach, które były ulubionym miejscem spotkań mieszkańców miast.

W dziedzinie **muzyki poważnej** wielkie uznanie zyskał Karol Szymanowski, twórca m.in. baletu *Harnasie* i opery *Król Roger*. W 1927 r. odbył się pierwszy Konkurs Chopinowski, a w 1935 r. Konkurs Skrzypcowy im. Henryka Wieniawskiego. Światowe triumfy święcił tenor Jan Kiepura.

Wybrane osiągnięcia polskiej nauki i techniki w okresie międzywojennym

Dziedzina	Przedstawiciele	Osiągnięcia
matematyka	szkoła lwowska pod kierownictwem Stefana Banacha i Hugona Steinhausa [czyt.: sztajnhauza]	analiza funkcjonalna
	Marian Rejewski, Henryk Zygalski i Jerzy Różycki	rozwój kryptologii
filozofia	szkoła lwowsko-warszawska, m.in. Władysław Tatarkiewicz i Roman Ingarden	rozwój logiki matematycznej
medycyna	Ludwik Hirszfeld	oznaczenia grup krwi
	Rudolf Weigl	szczepionka na tyfus plamisty
technika	Stanisław Rogalski, Stanisław Wigura i Jerzy Drzewiecki	seria samolotów RWD
	zespół pod kierunkiem Jerzego Dąbrowskiego	bombowiec PZL 37 „Łoś”

KINO I RADIO W MIĘDZYWOJENNEJ POLSCE

W dwudziestoleciu międzywojennym szybko upowszechniło się **kino**. Na pierwsze lata niepodległości Polski przypada jeszcze era filmów niemych. W 1930 r. powstał pierwszy polski film dźwiękowy – *Moralność pani Dulskiej*. Popularnością cieszyły się komedie i melodramaty, np. ekranizacje obyczajowych powieści Dołęgi-Mostowicza: *Znachor*, *Doktor Wilczur* czy *Kariera Nikodema Dyzmy*. Najpopularniejsi aktorzy, tacy jak Elżbieta Barszczewska, Hanka Ordonówna, Eugeniusz Bodo czy Adolf Dymsza, mieli w II Rzeczypospolitej status wielkich gwiazd. Międzynarodową karierę, też w Hollywood, zrobiła w tym czasie jednak tylko **Pola Negri** (właśc. Apolonia Chałupiec).

Eugeniusz Bodo 1 i **Jadwiga Smosarska** 2 w filmie komediowym *Czy Lucyna to dziewczyna?*. Podobnie jak wiele innych sław tego okresu, rozpoczynali swoją karierę na deskach teatru – Smosarska grała w dramatach i komediach, a Bodo śpiewał i tańczył w modnych wówczas rewiach.

▪ *kadr filmowy, Polska, 1934 r.*

SZTUKA I ARCHITEKTURA W II RZECZYPOSPOLITEJ

Polską sztukę i architekturę dwudziestolecia międzywojennego charakteryzowała różnorodność. Źródłami inspiracji twórców były zarówno polskie tradycje ludowe, jak i międzynarodowa awangarda. Wyrazem dążenia do stworzenia nowoczesnego stylu narodowego był **formizm**, wykorzystujący elementy kubizmu i ekspresjonizmu oraz polskiego folkloru. W malarstwie przedstawicielem tego stylu był m.in. Stanisław Ignacy Witkiewicz, a w rzeźbie Zbigniew Pronaszko. Dużą popularność zdobył **kapizm**, zwany też koloryzmem z powodu nadrzędnej roli koloru w twórczości jego przedstawicieli. Był on reprezentowany np. przez Jana Cybisa i Zygmunta Waliszewskiego. Indywidualny styl wypracował wybitny rzeźbiarz Xawery Dunikowski. W polskiej architekturze lat 20. poszukiwano polskiego stylu narodowego. W tym celu odwoływano się do tradycji – nawiązywano do baroku, a także wznoszono budowle utrzymane w stylu dworkowym, jak np. posiadłość Józefa Piłsudskiego w Sulejówku. W latach 30. zaczęły dominować funkcjonalizm i modernizm, którego najlepszy przykład stanowi zabudowa Gdyni (więcej na ten temat zob. Symbole epoki na s. 220–221).

Portret wielokrotny Witkacego został wykonany w Petersburgu w czasie I wojny światowej. Artysta stał się świadkiem rewolucji w Rosji. Przeżycie to wpłynęło na jego katastroficzną wizję przyszłości. Witkacy był niezwykle wszechstronny, oprócz literatury zajmował się filozofią, malarstwem i fotografią.

▪ *fotografia, 1915–1917, Petersburg*

Modernistyczny budynek biurowo-mieszkalny przy skrzyżowaniu ulic 3 Maja i 10 Lutego w Gdyni powstał w latach 1935–1936 jako siedziba Zakładu Ubezpieczeń Pracowników Umysłowych. Budowle modernistyczne w Gdyni mają charakterystyczne zaokrąglone kształty w nawiązaniu do architektury okrętowej.

▪ *fotografia, Gdynia, XX w.*

? Jakie nurty dominowały w polskim malarstwie dwudziestolecia międzywojennego?

W okresie międzywojennym narodziło się także polskie **radio**, które stało się drugim po prasie środkiem masowego przekazu. Od 1926 r. Polskie Radio emitowało regularny program. W kolejnych latach powstały lokalne rozgłośnie, m.in. w Krakowie, Lwowie, Wilnie i Poznaniu. W 1931 r. uruchomiono stację nadawczą w Raszynie, która obejmowała swoim zasięgiem ok. 90% powierzchni kraju. Początkowo program był nadawany tylko w godzinach wieczornych, jednak w drugiej połowie lat 30. trwał już cały dzień. Większość czasu antenowego wypełniała muzyka, a z czasem powstały też programy informacyjne i słuchowiska. Rzesze słuchaczy przyciągały do odbiorników relacje na żywo z zawodów sportowych.

CIEKAWOSTKA

Początki telewizji w Polsce

II Rzeczpospolita była jednym z pierwszych państw, w których udało się uruchomić telewizję. Dzięki nadajnikowi zainstalowanemu na warszawskim wieżowcu Prudential 5 października 1938 r. nadano próbną audycję z występem popularnego piosenkarza Mieczysława Fogga. Wyemitowano także film *Barbara Radziwiłłówna* z gwiazdą polskiego kina Jadwigą Smosarską w roli głównej. Obraz można było odebrać w promieniu 20 km od anteny. Pierwsza oficjalna emisja sygnału nastąpiła w sierpniu 1939 r. Wybuch wojny zatrzymał prace nad rozwojem telewizji w Polsce.

WARTO WIEDZIEĆ

Sport w II Rzeczypospolitej

W II Rzeczypospolitej sport, promowany przez władze i media, cieszył się dużym zainteresowaniem. Już w 1919 r. powstał Polski Komitet Igrzysk Olimpijskich, a patronat nad nim objął Józef Piłsudski. Polska reprezentacja zadebiutowała na igrzyskach olimpijskich w Paryżu w 1924 r., uzyskując dwa medale: srebrny i brązowy. Pierwsze złoto dla Polski zdobyła cztery lata później Halina Konopacka w rzucie dyskiem. Do najwybitniejszych polskich sportowców dwudziestolecia międzywojennego należeli także biegacz Janusz Kusociński i czterokrotny uczestnik igrzysk olimpijskich narciarz Stanisław Marusarz. Od początku istnienia II Rzeczypospolitej jedną z najpopularniejszych dyscyplin sportowych była piłka nożna. Polski Związek Piłki Nożnej powstał w 1919 r., a już w następnym roku zrzeszał 215 klubów.

Halina Konopacka była wszechstronnie utalentowaną lekkoatletką. Uprawiała rzut dyskiem, rzut oszczepem, pchnięcie kulą, skok wzwyż i w dal. Zdobyła w tych dyscyplinach łącznie 27 tytułów mistrzyni Polski.

- *fotografia, Amsterdam, 1928 r.*

Janusz Kusociński zdobył złoty medal olimpijski w biegu na 10 tys. m podczas igrzysk w Los Angeles w 1932 r. W 1940 r. został zamordowany przez niemieckich okupantów za działalność konspiracyjną.

- *fotografia, Polska, 1938 r.*

? W jakich dyscyplinach polscy sportowcy odnosili sukcesy w dwudziestoleciu międzywojennym?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, z jakimi problemami spotkało się polskie szkolnictwo w okresie międzywojennym.
2. Wymień dziedziny naukowe, w których polscy uczeni zyskali uznanie w latach 20. i 30.
3. Przedstaw główne nurty w polskiej literaturze, sztuce lub sporcie w okresie międzywojennym oraz ich reprezentantów.

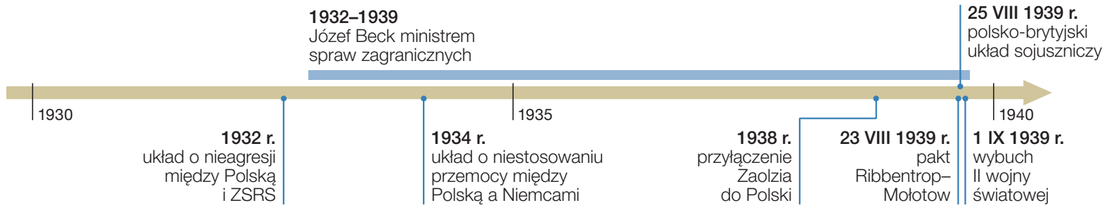
DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Kałużyński, *Kino, teatr, kabaret w przedwojennej Polsce*, Warszawa 2013.
W. Włodarczyk, *Sztuka polska 1918–2000*, Warszawa 2000.
R. Wryka, *Olimpijczycy Drugiej Rzeczypospolitej*, Poznań 2015.

7 POLITYKA ZAGRANICZNA II RZECZYPOSPOLITEJ

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- relacje Polski z sąsiadami i państwami Zachodu w latach 20. i 30.,
- międzynarodowa sytuacja Polski w przededniu II wojny światowej,
- postanowienia paktu Ribbentrop–Mołotow wobec Polski.

POLSKA NA ARENIE MIĘDZYNARODOWEJ

W latach 20. XX w. międzynarodowe położenie Polski było trudne, ponieważ walki o granice odrodzonej Rzeczypospolitej doprowadziły do konfliktów z większością sąsiadów.

- Najsilniejsze ościenne kraje, Niemcy i Związek Sowiecki, dążyły do odebrania Rzeczypospolitej suwerenności. Zawarty w 1922 r. niemiecko-sowiecki układ w Rapallo (zob. s. 151) służył odbudowaniu potencjału militarnego tych państw, co stanowiło bezpośrednie zagrożenie dla Polski.
- Stosunki z Czechosłowacją były zdominowane przez spór o Śląsk Cieszyński.
- Litwa domagała się od Rzeczypospolitej zwrotu Wileńszczyzny.

Spośród państw regionu przyjazne relacje utrzymywały z Polską jedynie Łotwa, Rumunia i Węgry. Na Zachodzie udało się także pozyskać jako sojusznika Francję. W 1921 r. polskie władze zawarły:

- **układ sojuszniczy z Rumunią**, w którym oba państwa zobowiązywały się do wzajemnej pomocy w przypadku sowieckiej agresji;
- **układ sojuszniczy z Francją** na wypadek wojny z Niemcami.

O słabej pozycji Polski na arenie międzynarodowej świadczy pomijanie jej przy podejmowaniu decyzji kluczowych dla Europy. **W 1925 r. w Locarno** (zob. też ramka na s. 155) odbyła się konferencja, na której przedstawiciele Belgii, Francji, Włoch, Wielkiej Brytanii oraz Niemiec podpisali traktat zapewniający nienaruszalność niemieckiej granicy zachodniej. Takich gwarancji nie otrzymały jednak Polska i Czechosłowacja. Oznaczało to porażkę polskiej dyplomacji i ryzyko, że Niemcy będą w przyszłości dążyć do zrewidowania swojej granicy wschodniej. Świadczyło to także o osłabieniu sojuszu z Francją.

POLITYKA MIĘDZYNARODOWA W OKRESIE SANACJI

Po zamachu majowym decydujący wpływ na polską politykę zagraniczną znów zyskał Józef Piłsudski, a jego głównym współpracownikiem w tej dziedzinie był **Józef Beck** (jego biogram na s. 228). Marszałek powrócił do stworzonej przez siebie jeszcze przed I wojną światową **idei Międzymorza**. Miała ona polegać na zbudowaniu bloku państw środkowoeuropejskich, m.in. Polski, Rumunii, Węgier i krajów bałtyckich, który miał stanowić przeciwwagę dla Związku Sowieckiego. Tego celu nie udało się zrealizować, głównie ze względu na lokalne spory pomiędzy poszczególnymi państwami.

Dodatkowo Polska wspomagała działalność ukraińskich, kozackich i kaukaskich ośrodków antykomunistycznych. Polskie władze określały te zabiegi mianem **polityki prometejskiej**. Polacy uważali bowiem, że ich zadaniem jest bronienie narodów wschodnioeuropejskich przed totalitarną polityką Stalina. Ostatecznie jednak Rzeczpospolita okazała się zbyt słaba politycznie, militarnie i gospodarczo, aby stać się liderem dla państw regionu.

Prometejski – określenie pochodzące od imienia greckiego herosa Prometeusza, który wykradł bogom ogień i ofiarował go ludziom.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JÓZEF BECK

1894–1944

Był politykiem związanym z obozem sanacji, ministrem spraw zagranicznych Polski w latach 1932–1939. W czasie I wojny światowej służył w Legionach Polskich u boku Piłsudskiego. Po odzyskaniu niepodległości należał do jego najbardziej zaufanych współpracowników. Jako szef polskiej dyplomacji starał się realizować politykę równych odległości między ZSRS a Niemcami. Ostatecznie jego zabiegi dyplomatyczne zakończyły się niepowodzeniem. Po agresji Niemiec i ZSRS wraz z resztą rządu przekroczył granicę polsko-rumuńską i został internowany. Zmarł na gruźlicę w Rumunii.

WARTO WIEDZIEĆ

Sytuacja w Gdańsku

Na początku lat 30. coraz silniejszą pozycję w Wolnym Mieście Gdańsku zyskiwali naziści. W 1933 r. partia NSDAP wygrała wybory do senatu, najważniejszego organu władz gdańskich. W 1937 r. gdańscy naziści, na wzór władz III Rzeszy, doprowadzili do delegalizacji innych partii politycznych. Członkowie bojówek SA i SS dopuszczali się prześladowania ludności polskiej i żydowskiej oraz organizacji lewicowych. Jednocześnie domagali się przyłączenia Gdańska do Niemiec, dlatego niemieckie roszczenia wobec Polski zostały przez nich przyjęte z entuzjazmem.

Wizyty dygnitarzy III Rzeszy w Gdańsku były dla mieszkających tu Niemców okazją do manifestowania powszechnego poparcia dla nazistów.

▪ *fotografia, Gdańsk, 1937 r.*

? Jak władze Wolnego Miasta Gdańska odebrały niemieckie żądania wobec Polski?

Józef Piłsudski nie wierzył w trwałość sojuszu z Francją. Aby uniknąć jednoczesnego konfliktu z Niemcami i Związkiem Sowieckim, zarządził wdrażanie strategii dyplomatycznej, zwanej **polityką równych odległości**. Miała ona polegać na utrzymywaniu poprawnych stosunków z oboma sąsiadami i nienawiązywaniu z żadnym z nich sojuszu przeciwko drugiemu. Realizacji tej polityki służyły:

- **polsko-sowiecki traktat o nieagresji**, zawarty w 1932 r., który początkowo miał obowiązywać trzy lata, lecz w 1934 r. został przedłużony do 1945 r.,
- **polsko-niemiecka deklaracja o niestosowaniu przemocy**, podpisana w 1934 r.

Dojście nazistów do władzy w Niemczech w 1933 r. wywołało ogromne zaniepokojenie w Polsce. Piłsudski sugerował nawet interwencję zbrojną przeciwko agresywnej i coraz śmielej łamiącej traktat wersalski III Rzeszy. Bierność aliantów skłoniła jednak władze Polski do unormowania relacji z Niemcami. Lata 1934–1938 to okres dobrych relacji polsko-niemieckich. Ociepliły się kontakty dyplomatyczne, ostatecznie zakończono wojnę celną, a jednocześnie ożywiła się współpraca kulturalna i gospodarcza. W Europie porozumienie Warszawy z Berlinem zostało przyjęte z dużym niepokojem. Wiele państw niesłusznie zarzucało wręcz Polsce, że zawarła z Hitlerem tajny pakt antykomunistyczny.

PRZYŁĄCZENIE ZAOLZIA

Zajęcie przez Czechosłowację polskiej części Śląska Cieszyńskiego w 1919 r. zaciążyło na relacjach między Warszawą i Pragą. W latach 30. jednym z priorytetów polskiej polityki zagranicznej stało się odzyskanie Zaolzia, czyli etnicznie polskiej części Śląska Cieszyńskiego. Okazja ku temu nadarzyła się we wrześniu 1938 r. W związku z roszczeniami Niemiec dotyczącymi Sudetów władze Czechosłowacji próbowały naprawić relacje z Polską. Zaproponowały w niezobowiązującej formie rozmowy w sprawie zmian granicy na Śląsku Cieszyńskim.

Problem polskich i węgierskich pretensji terytorialnych wobec Czechosłowacji mieli podjąć także przywódcy mocarstw obradujący na konferencji w Monachium (więcej o tym na s. 175–177). Ustalili jednak, że zajmą się tym zagadnieniem w późniejszym terminie. W tej sytuacji Beck postanowił nie czekać na te rozstrzygnięcia. Polskie władze wysłały do Pragi ultimatum, w którym żądano oddania Zaolzia.

Wobec zagrożenia ze strony Niemiec Czesi zgodzili się na stawiane przez Polskę warunki. 2 października 1938 r. Wojsko Polskie zajęło sporny obszar, a miesiąc później obszary Spisza i Orawy na pograniczu ze Słowacją. Włączenie Zaolzia do Polski zostało przez międzynarodową opinię odebrane bardzo krytycznie. Polska była postrzegana jako sojusznik III Rzeszy w rozbiorze Czechosłowacji.

Wkroczenie wojsk polskich na Zaolzie spotkało się z entuzjastycznymi reakcjami mieszkających tam Polaków. Na zajętych terenach odbywały się uroczyste defilady, podczas których żołnierze byli witani kwiatami.

▪ *fotografia, Zaolzie, 1938 r.*

NIEMIECKIE ŻĄDANIA WOBEC POLSKI

Po zajęciu Zaolzia Rzeczpospolita znalazła się w międzynarodowej izolacji. Władze Niemiec uznały wówczas, że Polska jest zmuszona do współpracy z państwami Osi. W październiku 1938 r. minister spraw zagranicznych Rzeszy **Joachim von Ribbentrop** przedstawił polskiemu ambasadorowi w Berlinie propozycję „ostatecznego uregulowania" spornych spraw. Niemcy domagali się od Polski:

- akceptacji przyłączenia Wolnego Miasta Gdańska do III Rzeszy,
- zgody na budowę eksterytorialnej autostrady i linii kolejowej łączącej Prusy Wschodnie z resztą Niemiec,
- przystąpienia do paktu antykominternowskiego.

W zamian Niemcy proponowały:

- udostępnienie Polsce portu w Gdańsku,
- uznanie zachodniej granicy Polski,
- przedłużenie o 25 lat deklaracji o niestosowaniu przemocy.

RZECZPOSPOLITA W PRZEDEDNIU II WOJNY ŚWIATOWEJ

? 1. Wskaż odcinki granicy Polski, które w 1939 r. zagrożone były atakiem.
2. Przedstaw, jakie zmiany dla Polski wiązały się z rozbiorem Czechosłowacji.

Józef Beck wygłosił w sejmie przemówienie, w którym odrzucił niemieckie żądania wobec Polski. Było ono transmitowane przez polskie i zagraniczne stacje radiowe.

▪ *fotografia, Warszawa, 5 V 1939 r.*

Beck początkowo zlekceważył te propozycje, uznając je za prywatną opinię Ribbentropa. Dopiero po rozmowie z Hitlerem w styczniu 1939 r. zdał sobie sprawę, że jest to oficjalne stanowisko III Rzeszy. Podczas narady Becka, Śmigłego-Rydza i Mościckiego ustalono, że Polska kategorycznie odrzuci niemiecką propozycję i w ostateczności stawi zbrojny opór. Żądania III Rzeszy były ponawiane jeszcze kilkukrotnie, ostatni raz w marcu.

ZACIEŚNIENIE WSPÓŁPRACY Z WIELKĄ BRYTANIĄ I FRANCJĄ

Władze Wielkiej Brytanii i Francji początkowo nie wiedziały o żądaniach Hitlera wobec Polski, gdyż Beck utrzymywał to w tajemnicy. Mimo to w marcu 1939 r. po podbiciu przez Niemcy resztek Czechosłowacji i anektowaniu Kłajpedy zrewidowały politykę appeasementu (więcej o nim na s. 176). Premier Wielkiej Brytanii Neville Chamberlain uznał, że pokoju nie uda się już uratować, a wybuch wojny jest kwestią czasu.

31 marca 1939 r. Chamberlain wygłosił w brytyjskim parlamencie przemówienie, w którym zagwarantował Polsce pomoc w przypadku niemieckiej agresji. Podkreślił również, że takie samo stanowisko przyjęła Francja. Na początku kwietnia do Londynu przybył Beck. Rezultatem jego wizyty był wspólny komunikat polsko-brytyjski, w którym oba państwa gwarantowały sobie pomoc w przypadku niemieckiej napaści. W połowie kwietnia do tych gwarancji dołączyła Francja. Chamberlain liczył, że zatrzyma to agresywną politykę Hitlera. Przywódca III Rzeszy wydał jednak rozkaz przygotowania planu wojny z Polską, ponieważ przewidywał, że istnieje większa szansa, że Polska ruszy z pomocą zachodnim aliantom, niż że Francja i Wielka Brytania udzielą zbrojnego wsparcia Polsce. Dodatkowo, aby doprowadzić do okrążenia państwa polskiego, rozpoczął negocjacje z ZSRS.

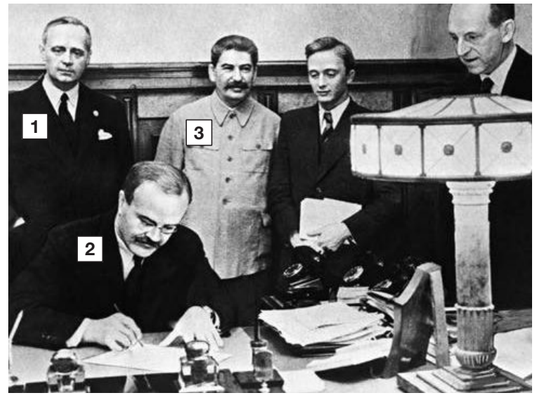
Pod koniec kwietnia 1939 r. III Rzesza wypowiedziała Polsce deklarację o niestosowaniu przemocy. Jednocześnie oskarżyła Rzeczpospolitą oraz Wielką Brytanię i Francję o próbę osaczenia Niemiec i dążenie do wojny.

PAKT RIBBENTROP–MOŁOTOW

W 1939 r. nastąpiło niespodziewane zbliżenie polityczne pomiędzy III Rzeszą i ZSRS (więcej o nim na s. 151–152). Negocjacje pomiędzy tymi państwami doprowadziły do zawarcia 23 sierpnia 1939 r. w Moskwie układu o nieagresji. Podpisy pod nim złożyli szefowie dyplomacji: Joachim von Ribbentrop i Wiaczesław Mołotow. Od ich nazwisk porozumienie jest nazywane **paktem Ribbentrop–Mołotow**.

Do traktatu dołączono **tajny protokół**, który wyznaczał granice stref wpływów Niemiec i ZSRS. Polska miała zostać podzielona między nie wzdłuż linii rzek: Narew–Wisła–San (przyjrzyj się mapie na s. 229). Tereny państw bałtyckich, Finlandii i Rumunii również zostały przeznaczone do podziału. O treści tajnego protokołu dowiedziały się władze USA, Wielkiej Brytanii i Francji, nie przekazały jednak tych informacji polskiemu rządowi.

W tej sytuacji Brytyjczycy zawarli 25 sierpnia sojusz polityczno-wojskowy z Polską. Przyczyniło się to do opóźnienia przez Hitlera wybuchu wojny. Ostatecznie inwazja na nasz kraj, a wraz z nią II wojna światowa, rozpoczęła się 1 września 1939 r.

Podpisanie paktu o nieagresji między ZSRS i III Rzeszą odbyło się w Moskwie. Oprócz Joachima von Ribbentropa 1 i Wiaczesława Mołotowa 2 w wydarzeniu tym uczestniczył także sowiecki przywódca Józef Stalin 3.

▪ *fotografia, Moskwa, 23 VIII 1939 r.*

POLSKIE SPOŁECZEŃSTWO I ARMIA W PRZEDEDNIU WOJNY

W obliczu niemieckich żądań społeczeństwo Rzeczypospolitej przyjęło bezkompromisową postawę. Duma narodowa, gorący patriotyzm i chęć obrony wywalczonej nie tak dawno niepodległości były bardzo silne. Towarzyszył temu często brak świadomości rzeczywistego zagrożenia ze strony wielokrotnie silniejszych sąsiadów, co wynikało z intensywnej propagandy rządowej. Polscy obywatele wykazywali gotowość do wyrzeczeń, by wspomóc polską armię. Cywile chętnie uczestniczyli w zbiórkach pieniędzy, złota i biżuterii na zakup uzbrojenia.

Pomimo ofiarności społeczeństwa te działania okazały się niewystarczające. Polskie siły zbrojne przechodziły od 1936 r. proces rozbudowy i modernizacji, z którym ściśle było powiązane utworzenie Centralnego Okręgu Przemysłowego (więcej o nim na s. 219). Koniec tych działań planowano na rok 1942, a w 1939 r. armia wciąż miała niewiele nowoczesnego sprzętu. Brakowało też odpowiednich umocnień na granicach z Niemcami i ZSRS. Ponadto przewaga liczebna wrogich armii nie dawała większych szans na skuteczne prowadzenie wojny na dwa fronty.

? Scharakteryzuj postawę polskiego społeczeństwa w obliczu zbliżającej się wojny.

Warszawscy sprzedawcy gazet z dumą prezentują karabin maszynowy, który ufundowali dla polskiej armii.

▪ *fotografia, Warszawa, marzec 1939 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

TAJNY PROTOKÓŁ DO PAKTU RIBBENTROP–MOŁOTOW

Dołączony do paktu Ribbentrop–Mołotow tajny protokół zawierał opis podziału Europy Środkowej między dwa systemy totalitarne.

Z okazji podpisania paktu o nieagresji między Rzeszą Niemiecką a ZSRR niżej podpisani pełnomocnicy obydwu stron poruszyli w ściśle poufnej rozmowie sprawę rozgraniczenia sfer interesów obydwu stron w Europie Wschodniej. Rezultaty rozmowy są następujące:

1. W wypadku terytorialno-politycznych przeobrażeń na terenach należących do państw bałtyckich (Finlandia, Estonia, Łotwa i Litwa) północna granica Litwy będzie zarazem granicą stref interesów Niemiec i ZSRR. Przy tej okazji obydwie strony uznają zainteresowanie Litwy rejonem Wilna.

2. W wypadku terytorialno-politycznych przeobrażeń na terenach należących do Polski strefy interesów Niemiec i ZSRR zostaną rozgraniczone w przybliżeniu wzdłuż rzek Narwi, Wisły i Sanu.

3. Kwestia, czy interesy obydwu stron pozwolą na to, że wyda się pożądane utrzymanie niezależnego państwa polskiego oraz jak przebiegać będą granice tego państwa, może zostać definitywnie wyjaśniona dopiero w miarę dalszego rozwoju sytuacji politycznej.

4. W odniesieniu do Europy Południowej strona radziecka podkreśla swoje zainteresowanie Besarabią[1]. Strona niemiecka zgłasza całkowity brak politycznego zainteresowania tymi terenami.

5. Obie strony uważać będą niniejszy protokół za ściśle tajny.

[1] Besarabia – kraina, która w okresie międzywojennym wchodziła w skład Rumunii.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 118–119.

? 1. Wymień kraje, które miały się znaleźć w sowieckiej strefie wpływów.
2. Wyjaśnij, dlaczego pakt Ribbentrop–Mołotow bywa nazywany IV rozbiorem Polski.

ĆWICZENIA

1. Omów sytuację międzynarodową Polski w latach 20. XX w.
2. Wyjaśnij, na czym polegała polityka równej odległości.
3. Przedstaw skutki polskiej polityki zagranicznej prowadzonej w okresie sanacji.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Kołakowski, *Polski wywiad wojskowy wobec groźby wybuchu wojny w 1939 roku*, Warszawa 2012.
M. Kornat, *Polityka równowagi 1934–1939. Polska między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007.

Podsumowanie rozdziału V
II Rzeczpospolita

1 Odrodzenie Rzeczypospolitej

1. Jeszcze przed zakończeniem I wojny światowej we wszystkich zaborach zaczęły powstawać polskie ośrodki władzy. Do najważniejszych należały: Rada Regencyjna, Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej w Lublinie i Polska Komisja Likwidacyjna w Krakowie.
2. 11 listopada 1918 r. Rada Regencyjna powierzyła Józefowi Piłsudskiemu dowództwo nad Wojskiem Polskim.
3. W styczniu 1919 r. polskim premierem został Ignacy Jan Paderewski. Wzmocniło to pozycję Polski podczas konferencji pokojowej w Paryżu.
4. 26 stycznia 1919 r. odbyły się wybory do sejmu ustawodawczego. Jego obrady zainaugurowano 10 lutego.
5. W lutym 1919 r. uchwalono małą konstytucję, na mocy której najwyższą władzę w państwie sprawował sejm, a naczelnik państwa był wykonawcą jego postanowień.
6. Pierwsze lata niepodległości były dla Polski niezwykle trudne. Kraj musiał podźwignąć się ze zniszczeń wojennych. Jego poszczególne części, należące wcześniej do państw zaborczych, różniły się m.in. poziomem rozwoju gospodarczego, infrastrukturą i systemami prawnymi.

2 Kształtowanie się granicy zachodniej i południowej

1. 27 grudnia 1918 r. wybuchło powstanie wielkopolskie. W jego wyniku niemal cała Wielkopolska została przyłączona do Polski.
2. Zgodnie z postanowieniami traktatu wersalskiego Polska otrzymała Pomorze Gdańskie i liczący ok. 140 km pas wybrzeża. Gdańsk stał się wolnym miastem.
3. O przynależności Górnego Śląska miał zdecydować plebiscyt. Polacy zorganizowali tu też trzy powstania zbrojne. Ostatecznie przyznano Polsce 29% spornego terenu i większość zakładów przemysłowych.
4. W 1919 r. Polacy i Czesi toczyli spór o Śląsk Cieszyński. O jego podziale zdecydował arbitraż Rady Ambasadorów, która przyznała większość obszaru Czechosłowacji.
5. W lipcu 1920 r. odbył się plebiscyt na Warmii, Mazurach i Powiślu. Za przyłączeniem tych terenów do Polski opowiedziało się jedynie 3% ludności.

3 Walki o granicę wschodnią

1. W 1918 r. wybuchł konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią. Szczególnie zaciekłe walki toczyły się o Lwów. Podczas obrony miasta zasłużyli się polscy uczniowie i studenci, nazwani Orlętami Lwowskimi.
2. W 1919 r. wybuchła wojna polsko-bolszewicka. Podczas wiosennej ofensywy wojska polskie zajęły Wilno i Mińsk.
3. Wiosną 1920 r. Józef Piłsudski zawarł sojusz z władzami Ukraińskiej Republiki Ludowej. Podczas wspólnej ofensywy wojska polskie i ukraińskie zajęły Kijów. Na początku czerwca siły bolszewickie rozpoczęły wielkie natarcie, które zmusiło Polaków do odwrotu. W obliczu zagrożenia polskie władze powołały Rząd Obrony Narodowej pod przewodnictwem Wincentego Witosa.
4. W dniach 13–15 sierpnia rozegrała się Bitwa Warszawska. W jej wyniku wojska Michaiła Tuchaczewskiego zostały rozbite. 31 sierpnia w bitwie pod Komarowem Polacy pokonali Armię Konną Siemiona Budionnego.
5. Wojnę polsko-bolszewicką zakończył pokój ryski podpisany 18 marca 1921 r. Na jego mocy Polska zdobyła rozległe ziemie na wschodzie.

4 Rządy parlamentarne i sanacyjne

1. 17 marca 1921 r. sejm ustawodawczy przyjął konstytucję marcową. Ustawa zasadnicza określała ustrój Rzeczypospolitej, wprowadzając m.in. urząd prezydenta i dwuizbowy parlament.
2. W listopadzie 1922 r. odbyły się wybory do nowego sejmu. Większość zdobyła w nim koalicja ugrupowań prawicowych – Chrześcijański Związek Jedności Narodowej.
3. Jednym z najważniejszych zadań nowego parlamentu był wybór prezydenta. Józef Piłsudski zrezygnował z ubiegania się o ten urząd. Ostatecznie 11 grudnia 1922 r. Zgromadzenie Narodowe wybrało na prezydenta Gabriela Narutowicza. Po tym, jak został zamordowany, prezydentem został Stanisław Wojciechowski.
4. Rządy parlamentarne w Polsce charakteryzowały się dużym rozdrobnieniem sceny politycznej. W latach 1919–1926 władzę sprawowało 13 kolejnych gabinetów. Osłabiało to pozycję Polski na arenie międzynarodowej.
5. 12 maja 1926 r. Józef Piłsudski na czele wiernych sobie oddziałów wojskowych dokonał zamachu stanu. Trzy dni później prezydent Stanisław Wojciechowski i rząd Wincentego Witosa podali się do dymisji.
6. Wkrótce Zgromadzenie Narodowe wybrało na prezydenta prof. Ignacego Mościckiego. 2 sierpnia 1926 r. sejm uchwalił nowelę sierpniową, która zwiększała uprawnienia prezydenta.
7. W latach 1926–1939 autorytarne rządy w Polsce sprawowali zwolennicy Józefa Piłsudskiego tworzący obóz polityczny zwany sanacją.
8. W 1935 r. politycy sanacji doprowadzili do uchwalenia konstytucji kwietniowej. Wprowadzała ona ustrój, w którym najważniejszym organem władzy był prezydent.
9. Za rządów sanacji dochodziło do prześladowań opozycji. Ich przykładami były proces brzeski i utworzenie obozu dla więźniów politycznych w Berezie Kartuskiej.
10. Józef Piłsudski zmarł 12 maja 1935 r. Po jego śmierci rządy w Polsce nadal sprawowali przedstawiciele sanacji, jednak ich obóz polityczny uległ dezintegracji.

5 Społeczeństwo i gospodarka II Rzeczypospolitej

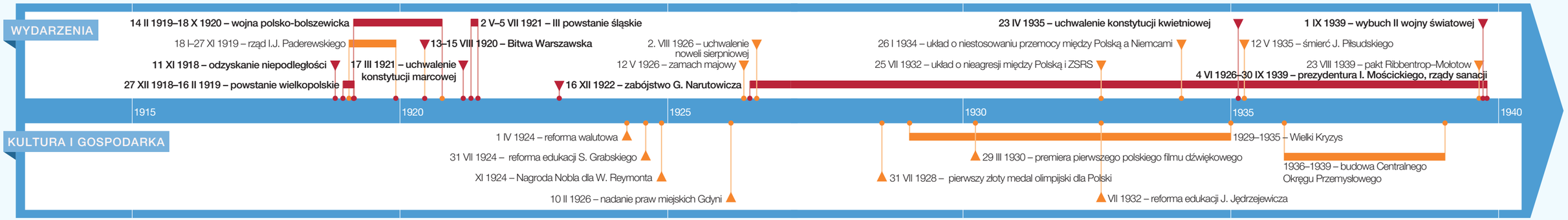
1. II Rzeczpospolita była krajem wielowyznaniowym i wielonarodowym. Oprócz Polaków, którzy stanowili ok. 70% społeczeństwa, zamieszkiwali ją: Ukraińcy, Żydzi, Niemcy, Białorusini, Litwini i inne mniejszości narodowe. Ich prawa były gwarantowane przez polską konstytucję.
2. W latach 1923–1925 premierem Polski był Władysław Grabski. Jego rząd wdrożył ważne reformy: monetarną, wprowadzającą walutę – złoty polski, i rolną.
3. Jednym z największych dokonań II Rzeczypospolitej była budowa Gdyni. W ciągu kilkunastu lat powstał tu jeden z największych portów na Bałtyku i liczące 120 tys. mieszkańców miasto. Szczególne zasługi dla tej inwestycji miał minister Eugeniusz Kwiatkowski.
4. W drugiej połowie lat 30. XX w. z inicjatywy Eugeniusza Kwiatkowskiego powołano Centralny Okręg Przemysłowy. Tworzyło go ponad sto zakładów przemysłowych. Ta inwestycja przyniosła ożywienie gospodarcze Polski. Jej rozwój został jednak zatrzymany przez wybuch II wojny światowej.

6 Kultura i nauka w II Rzeczypospolitej

1. Jednym z największych problemów społecznych w odrodzonej Polsce był analfabetyzm. Na niektórych obszarach kraju niepiśmiennych było nawet 60% mieszkańców.
2. W II Rzeczypospolitej przeprowadzono dwie ważne reformy edukacji. Pierwsza, z 1924 r., polegała na wprowadzeniu szkół dwujęzycznych dla przedstawicieli mniejszości narodowych. Celem drugiej reformy, z 1932 r., było m.in. zatarcie różnic edukacyjnych pomiędzy dawnymi zaborami poprzez ujednolicenie programów nauczania.
3. W okresie dwudziestolecia międzywojennego polscy uczeni, w tym matematycy i filozofowie, zdobywali uznanie zarówno w ojczyźnie, jak i za granicą.
4. Do najwybitniejszych twórców literatury tego okresu należeli m.in.: Julian Tuwim z grupy Skamander, Stanisław Ignacy Witkiewicz, Bruno Schulz, Witold Gombrowicz, Zofia Nałkowska i Maria Dąbrowska.
5. W międzywojniu rozwijały się polska kinematografia i radio, zapoczątkowano też telewizję.

7 Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej

1. W pierwszej połowie lat 20. XX w. Polska miała słabą pozycję na arenie międzynarodowej. Jej przedstawiciele zostali pominięci m.in. podczas konferencji w Locarno w 1925 r.
2. W okresie sanacji Polska prowadziła wobec Niemiec i ZSRS politykę równych odległości, zwaną też polityką równowagi. W 1932 r. Polska podpisała traktat o nieagresji z ZSRS, a dwa lata później deklarację o niestosowaniu przemocy z Niemcami.
3. W 1938 r. w związku z rozpadem Czechosłowacji wojska polskie zajęły Zaolzie.
4. W 1938 r. Niemcy zażądały od Polski zgody na przyłączenie Gdańska do Rzeszy, pozwolenia na budowę trasy eksterytorialnej do Prus Wschodnich i przystąpienia do paktu antykominternowskiego. Władze Rzeczypospolitej odrzuciły te żądania.
5. Wobec zagrożenia ze strony Niemiec Polska zawiązała sojusze z Wielką Brytanią i Francją.
6. 23 sierpnia 1939 r. ZSRS i Niemcy zawarły pakt Ribbentrop–Mołotow. Tajny aneks do tego dokumentu zawierał opis stref wpływów obu państw.

To budzi kontrowersje

Czy Piłsudski stał się dyktatorem?

Józef Piłsudski był mężem stanu, który zdobył największy wpływ na politykę II Rzeczypospolitej. W pierwszych latach jej istnienia objął stanowisko naczelnika państwa. Później wprawdzie zrezygnował z ubiegania się o urząd prezydenta, jednak po przewrocie majowym w 1926 r. miał okazję sięgnąć po niemal nieograniczoną władzę. Czy Piłsudski dążył do dyktatury?

W 1923 r. Piłsudski zrezygnował ze wszystkich funkcji państwowych i zamieszkał w dworku Milusin w Sulejówku. Choć pozostawał poza głównym nurtem polityki, śledził bieżącą sytuację. W krytyce swoich przeciwników politycznych często posługiwał się oskarżeniami o partyjniactwo i sejmokrację, zarzucając kolejnym rządom rozkradanie państwowego majątku i brak reform. Niepokoiła go także sytuacja międzynarodowa, w której znaczenie sojuszu z Francją po traktacie w Locarno niebezpiecznie malało. Obawiał się, że Polska zajęta nieustannymi wewnętrznymi sporami partyjnymi nie będzie w stanie prowadzić sprawnej polityki zagranicznej. Powołanie rządu Witosa 10 maja 1926 r. uznał za odrodzenie szkodliwej dla Polski koalicji złożonej z partii centrowych i prawicowych.

W historiografii można spotkać przypuszczenie, że Marszałek od początku świadomie dążył do konfrontacji zbrojnej – planował złamać konstytucję, obalić rząd i przejąć władzę dyktatorską. Według innych badaczy głównym celem miało być wywarcie presji na prezydenta, aby powołać nowy gabinet, w którym Marszałek będzie kontrolował armię. Wjazd do stolicy na czele wojska miał być demonstracją siły, która, jak sądził Piłsudski, skłoni prezydenta Wojciechowskiego do odwołania rządu. Spotkanie Piłsudskiego z prezydentem na moście Poniatowskiego nie przyniosło jednak kompromisu. W tej sytuacji Marszałek zdecydował się na zbrojny przewrót.

Wprawdzie Marszałek osiągnął swój cel polityczny – prezydent Wojciechowski i rząd Witosa podali się do dymisji – jednak w walkach zginęło ok. 350 osób, a 920 zostało rannych. Ponadto, co szczególnie ważne dla bezpieczeństwa kraju, doszło do przejściowego rozłamu w armii, a na rok do więzienia trafiło kilku generałów, którzy podczas zamachu pozostali wierni rządowi.

Bezdyskusyjnie Piłsudski skupił w swoim ręku pełnię władzy i mógł wzorem wielu państw europejskich wprowadzić w Polsce dyktaturę, jednak tego nie zrobił. Nie zdecydował się na rozwiązanie parlamentu i dopuścił do kolejnych wyborów głowy państwa. Gdy Zgromadzenie Narodowe wybrało go na prezydenta, nie przyjął tej godności i wskazał nowego kandydata – Ignacego Mościckiego. Piłsudski nie został też premierem. Liczni przeciwnicy zarzucali mu, że ponieważ nie piastuje żadnego ważnego stanowiska, unika odpowiedzialności politycznej za swoje dyktatorskie działania. Czy tak było w rzeczywistości?

Biograf Marszałka Włodzimierz Suleja pisze: *Piłsudski zapowiadał przejście do porządku dziennego nad rozdźwiękiem wywołanym majowymi wypadkami, choć kierowała nim i wielkoduszność, i polityczny rozsądek. Marszałek musiał przede wszystkim ponownie zintegrować podzieloną armię – i to w dobrze pojętym interesie państwa. Również po to, by móc skutecznie rządzić. W interesie Polski, tak jak go, wszczynając zamach, rozumiał.*

Sam zaś Piłsudski w wywiadzie dla francuskiego dziennika „Le Matin" [czyt.: ma**tę**] na pytanie, czy jest dyktatorem, odpowiedział: *Czyż to potrzeba być dyktatorem? Jestem człowiekiem silnym, lubię decydować sam. Ale gdy patrzę na historię mojej ojczyzny, nie wierzę – naprawdę – aby można było rządzić w niej batem. Nie lubię bata. Nasze pokolenie nie jest doskonałe, ale ma pewne prawa do względów. Następne pokolenie będzie jeszcze lepsze. Nie! Nie jestem za dyktaturą w Polsce. Inaczej wyobrażam sobie głowę państwa: trzeba aby miał on prawo szybkiego powzięcia decyzji w zagadnieniach, tyczących się interesu narodowego.*

PODYSKUTUJMY

1. Dlaczego Józef Piłsudski zdecydował się na zamach stanu?
2. Czy, Twoim zdaniem, Józef Piłsudski powinien przyjąć urząd prezydenta po wyborach 31 maja 1926 r.?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Omów proces kształtowania się zachodniej granicy II Rzeczypospolitej.
2. Porównaj formy ustroju państwa wprowadzone przez konstytucję marcową i kwietniową.
3. Omów sukcesy II Rzeczypospolitej w gospodarce, kulturze i nauce.
4. Przedstaw przyczyny i skutki przewrotu majowego.
5. Omów wpływ Józefa Piłsudskiego na polską politykę w poszczególnych okresach istnienia II Rzeczypospolitej.
6. Scharakteryzuj polską politykę zagraniczną w okresie międzywojennym.

▪ *Lądowanie aliantów w Normandii, fotografia, Francja, 6 VI 1944 r.*

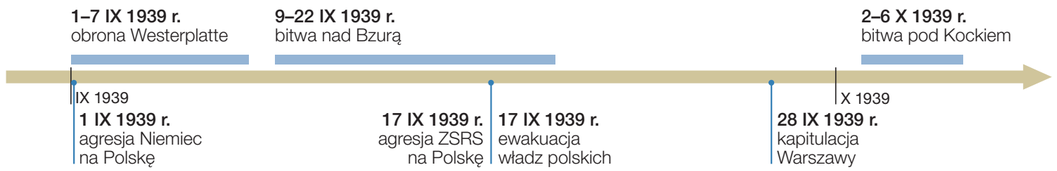
VI
II WOJNA ŚWIATOWA

1 Kampania polska
2 Hitler i Stalin dzielą Europę
3 Wojna na froncie wschodnim
4 Polityka Niemiec w okupowanej Europie
5 Holokaust
6 Wojna poza Europą
7 Droga do zwycięstwa
8 Koniec II wojny światowej

1 KAMPANIA POLSKA

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przebieg walk polsko-niemieckich w czasie kampanii polskiej,
- skutki sowieckiej agresji na Polskę,
- zbrodnie niemieckie i sowieckie na polskiej ludności cywilnej.

W PRZEDEDNIU WOJNY

Ostatni tydzień sierpnia 1939 r. upłynął w Europie na działaniach dyplomacji III Rzeszy mających na celu izolację Rzeczypospolitej, m.in. poprzez informowanie o rzekomym prześladowaniu przez nią mniejszości niemieckiej. Apogeum kampanii przygotowującej do agresji na Polskę była **prowokacja gliwicka**. 31 sierpnia 1939 r. funkcjonariusze niemieckiej Służby Bezpieczeństwa, przebrani w polskie mundury, opanowali budynek rozgłośni radiowej w Gliwicach i nadali z niej przemówienie nawołujące do wzniecenia antyniemieckiego powstania. Na miejscu zostawiono zwłoki domniemanych polskich żołnierzy poległych podczas zdobywania radiostacji. W rzeczywistości byli to wcześniej zamordowani więźniowie obozów koncentracyjnych. Ten podstęp pozwolił Hitlerowi ogłosić, że Polska 1 września napadła na Niemcy i że *od 4.45 jedynie odpowiada na agresję*.

NIEMIECKA NAPAŚĆ NA POLSKĘ

II wojna światowa rozpoczęła się od ostrzału polskiej placówki wojskowej na **Westerplatte** przez **pancernik Schleswig-Holstein** [czyt.: szlezwiś holsztajn]. Składnica tranzytowa na terenie Wolnego Miasta Gdańska miała bronić się tylko przez kilkanaście godzin. Walka obrońców, dowodzonych przez mjr. Henryka Sucharskiego i kpt. Franciszka Dąbrowskiego, trwała aż siedem dni. W momencie rozpoczęcia ataku na Westerplatte siły powietrzne III Rzeszy – Luftwaffe – zbombardowały również przyczółki mostowe w Tczewie i pierwszy cel cywilny II wojny światowej – miasto **Wieluń**. Opór niemieckim najeźdźcom stawili też pracownicy **Poczty Polskiej w Gdańsku**, których w odwecie rozstrzelano po zakończeniu kampanii wrześniowej.

WARTO WIEDZIEĆ

Plany wojenne obu stron konfliktu

Polski plan obrony zakładał **wojnę koalicyjną** ze wsparciem zachodnich sojuszników – Francji i Wielkiej Brytanii. Polska miała przyjąć pierwszy atak i oczekiwać nadejścia pomocy aliantów. Niekorzystne były długie granice, które powodowały konieczność rozproszenia wojsk broniących kraju. Mimo to za priorytet uznano utrzymanie zachodnich terenów przygranicznych jako najlepiej rozwiniętych gospodarczo.

Z kolei **niemiecki plan wojny z Polską** pod kryptonimem „Fall Weiss" [czyt.: wajs] zakładał uderzenie z kierunku Pomorza Zachodniego i Prus Wschodnich oraz rejonu Dolnego Śląska. Celem było otoczenie i zniszczenie polskiego wojska oraz szybkie zajęcie Warszawy. Niemcy użyli taktyki walki – **Blitzkriegu** [czyt.: blickrigu], jak nazwano **wojnę błyskawiczną** (więcej o niej na infografice na s. 238–239), w której kluczową rolę miały odgrywać wojska pancerne i lotnictwo.

Niemieckie siły pancerne przełamywały polskie linie obronne i oskrzydlały broniące się oddziały.

- *fotografia, Polska, 1939 r.*

Plakat *Wara!*, rozlepiany na murach polskich miast, wzywał obywateli do obrony przed niemieckim najeźdźcą.

- *plakat, Polska, 1939 r.*

Równie tragiczny los spotkał polskich kolejarzy zamordowanych w Szymankowie koło Malborka.

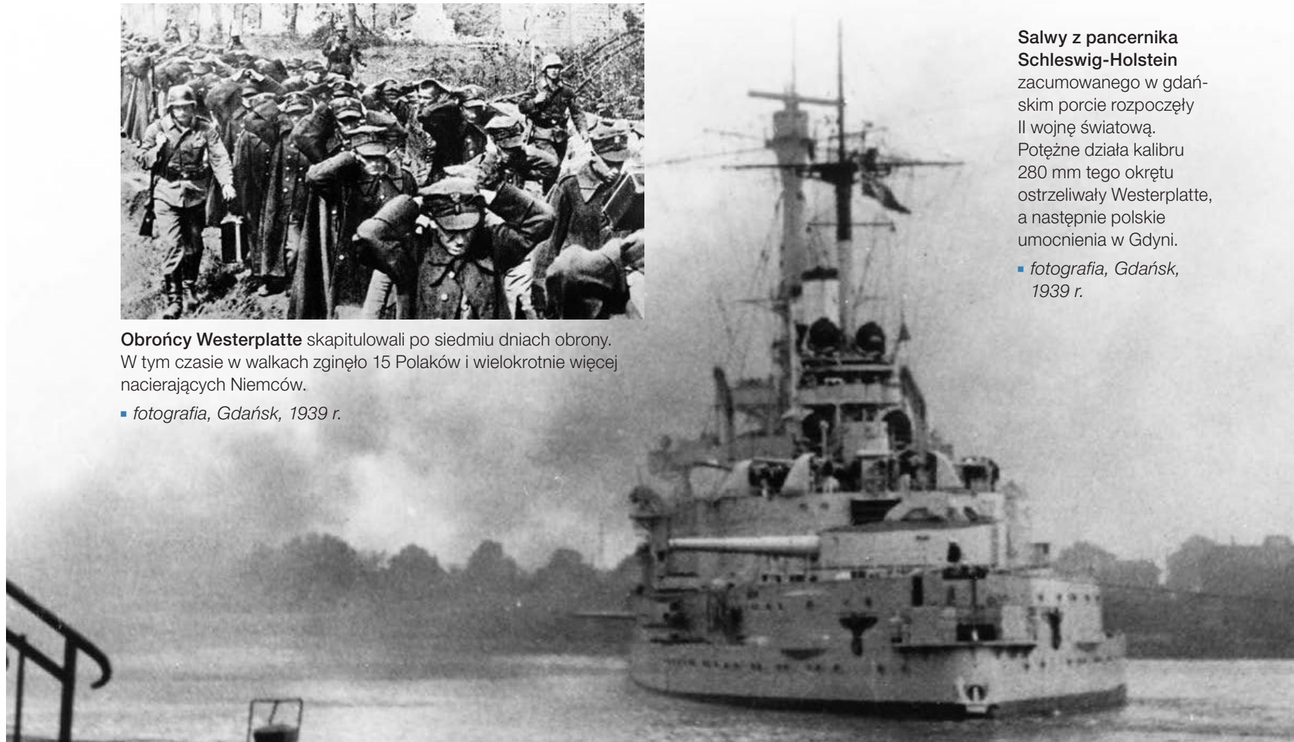
Przez pierwsze trzy dni wojny trwała tzw. **bitwa graniczna**. Jednym z jej największych starć była **bitwa pod Mokrą**, gdzie Niemcy stracili ponad 150 czołgów. W dniach 8–10 września **pod Wizną** na Mazowszu toczyły się walki nazwane „polskimi Termopilami", ponieważ polscy żołnierze stawili tam skuteczny opór 40-krotnie liczniejszym siłom niemieckim. Mimo bohaterskiej postawy obrońców polska linia obrony wzdłuż granicy została przerwana i rozpoczął się odwrót za linię Wisły (zob. mapa na s. 240).

PRZECIWKO BLITZKRIEGOWI

Po przegranej bitwie granicznej celem naczelnego wodza Edwarda Rydza-Śmigłego stało się skrócenie niezwykle długiej linii frontu i uratowanie jak największej liczby jednostek bojowych do czasu nadejścia oczekiwanej ofensywy aliantów. Aby powstrzymać szybki marsz Niemców w głąb kraju, Rydz-Śmigły wydał zgodę na kontratak w rejonie Łęczycy, Sochaczewa i Kutna. Stoczona wówczas **bitwa nad Bzurą** była największym starciem podczas kampanii wrześniowej. Po początkowych sukcesach polskie jednostki zostały okrążone przez siły niemieckie, a tylko część ocalałych oddziałów przebiła się do Warszawy. W walkach zginęło 15 tys. żołnierzy, w tym trzech generałów, a do niewoli Niemcy wzięli 100 tys. Polaków.

Obrońcy Westerplatte skapitulowali po siedmiu dniach obrony. W tym czasie w walkach zginęło 15 Polaków i wielokrotnie więcej nacierających Niemców.

- *fotografia, Gdańsk, 1939 r.*

Salwy z pancernika Schleswig-Holstein zacumowanego w gdańskim porcie rozpoczęły II wojnę światową. Potężne działa kalibru 280 mm tego okrętu ostrzeliwały Westerplatte, a następnie polskie umocnienia w Gdyni.

- *fotografia, Gdańsk, 1939 r.*

KAMPANIA WRZEŚNIOWA

Niemcy napadły na Polskę 1 września 1939 r. Ta kampania okazała się później pierwszym etapem II wojny światowej. Dotychczas Hitler nie napotykał na opór, więc zaskoczyła go zdecydowana postawa Polaków. Gdy 17 września wschodnie ziemie Rzeczypospolitej zostały zaatakowane przez Sowietów, jej trudna dotąd sytuacja stała się beznadziejna.

TRUDNA DO OBRONY LINIA GRANICZNA

Bardzo długa linia graniczna pozbawiona naturalnych przeszkód (rzek lub gór) była niezwykle trudna do obrony. Zmuszało to do rozciągnięcia wzdłuż niej polskich oddziałów.

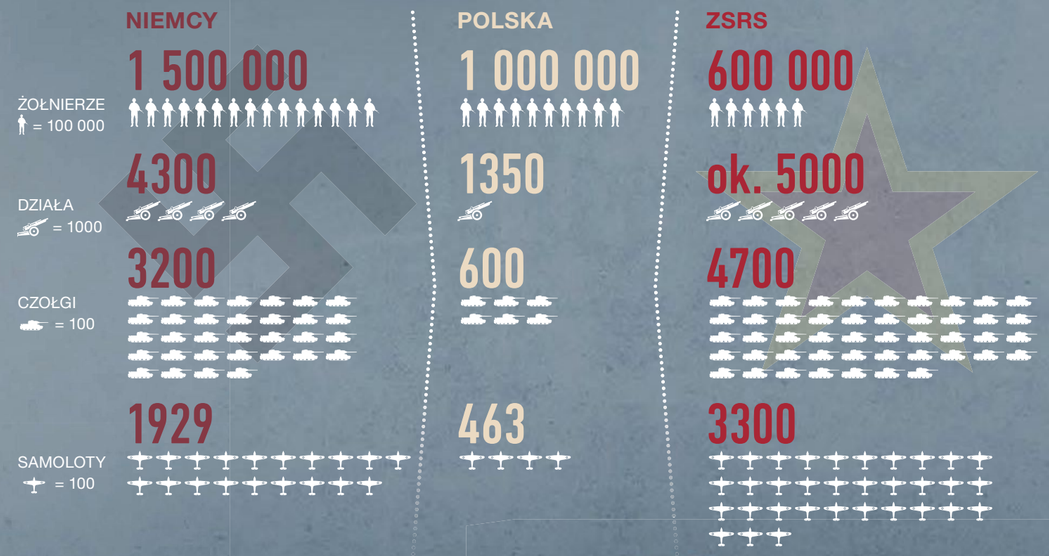
GRANICA NIEMIECKA **1978 km**

GRANICA SŁOWACKA **638 km**

GRANICA SOWIECKA **1412 km**

OGROMNA PRZEWAGA SIŁ NIEMIECKICH I SOWIECKICH

Liczebność wojsk najeźdźców, a ponadto ich uzbrojenie wielokrotnie przewyższały potencjał sił polskich.

NOWA TAKTYKA – BLITZKRIEG

Wojna błyskawiczna miała się odbyć z użyciem potężnych zgrupowań wojsk pancernych i lotnictwa paraliżującego polskie oddziały.

Siły pancerne

Siły te, wspierane przez piechotę zmechanizowaną wyposażoną w ciężarówki, przeprowadzały szybkie i skoncentrowane uderzenie. Przełamywały rozciągnięte polskie linie obrony i kontynuowały szybkie natarcie w głąb Polski.

Luftwaffe

Naloty na węzły komunikacyjne, punkty łączności i ważne jednostki wojskowe dezorganizowały działania broniących się polskich oddziałów. Od pierwszego dnia wojny Niemcy prowadzili wojnę totalną, atakując również bezbronną ludność cywilną. Zbrodnicze bombardowania miast, wsi i dróg służyły zastraszeniu mieszkańców Rzeczypospolitej.

BITWA GRANICZNA

1–3 IX

Siły niemieckie udało się krótkotrwale zatrzymać na przygranicznych liniach obrony.

1 Obrona Westerplatte
1–7 IX 1939 r. ★mjr Henryk Sucharski, kpt. Franciszek Dąbrowski

2 Obrona Poczty Polskiej w Gdańsku
1 IX 1939 r. ★Konrad Guderski

3 Bitwa pod Mokrą
1 IX 1939 r. ★płk Julian Filipowicz

OBRONA PRZED NIEMCAMI

4–17 IX

Siły polskie, wycofując się z pierwszych linii obrony, tworzyły front mający uchronić Warszawę przed niemieckim natarciem.

4 Bitwa pod Wizną
8–10 IX 1939 r. ★kpt. Władysław Raginis

5 Obrona Gdyni
8–13 IX 1939 r. ★płk. Stanisław Dąbek

6 Bitwa nad Bzurą
9–18 IX 1939 r. ★gen. Tadeusz Kutrzeba

OBRONA NA DWÓCH FRONTACH

17 IX–6 X

Po ataku sowieckim upadek ostatnich punktów oporu był nieunikniony.

7 Bitwa pod Szackiem
28–29 IX 1939 r. ★gen. Wilhelm Orlik-Rückemann

8 Obrona Helu
1 IX–2 X 1939 r. ★adm. Józef Unrug

9 Bitwa pod Kockiem
2–6 X 1939 r. ★gen. Franciszek Kleeberg

Polski oddział obrony przeciwlotniczej wyposażony w ciężki karabin maszynowy starał się zapewnić bezpieczeństwo przed niemieckimi nalotami.

13 września Rydz-Śmigły zarządził wycofanie polskich wojsk na tzw. **przedmoście rumuńskie**, czyli rejon Małopolski Wschodniej (przyjrzyj się mapie poniżej) graniczącej z Rumunią i Węgrami. Planował tam sprowadzić sprzęt wojskowy z Francji i Wielkiej Brytanii, aby utworzyć redutę obronną. Plan ten jednak upadł już 17 września, po agresji ZSRS.

NAPAŚĆ SOWIECKA NA POLSKĘ

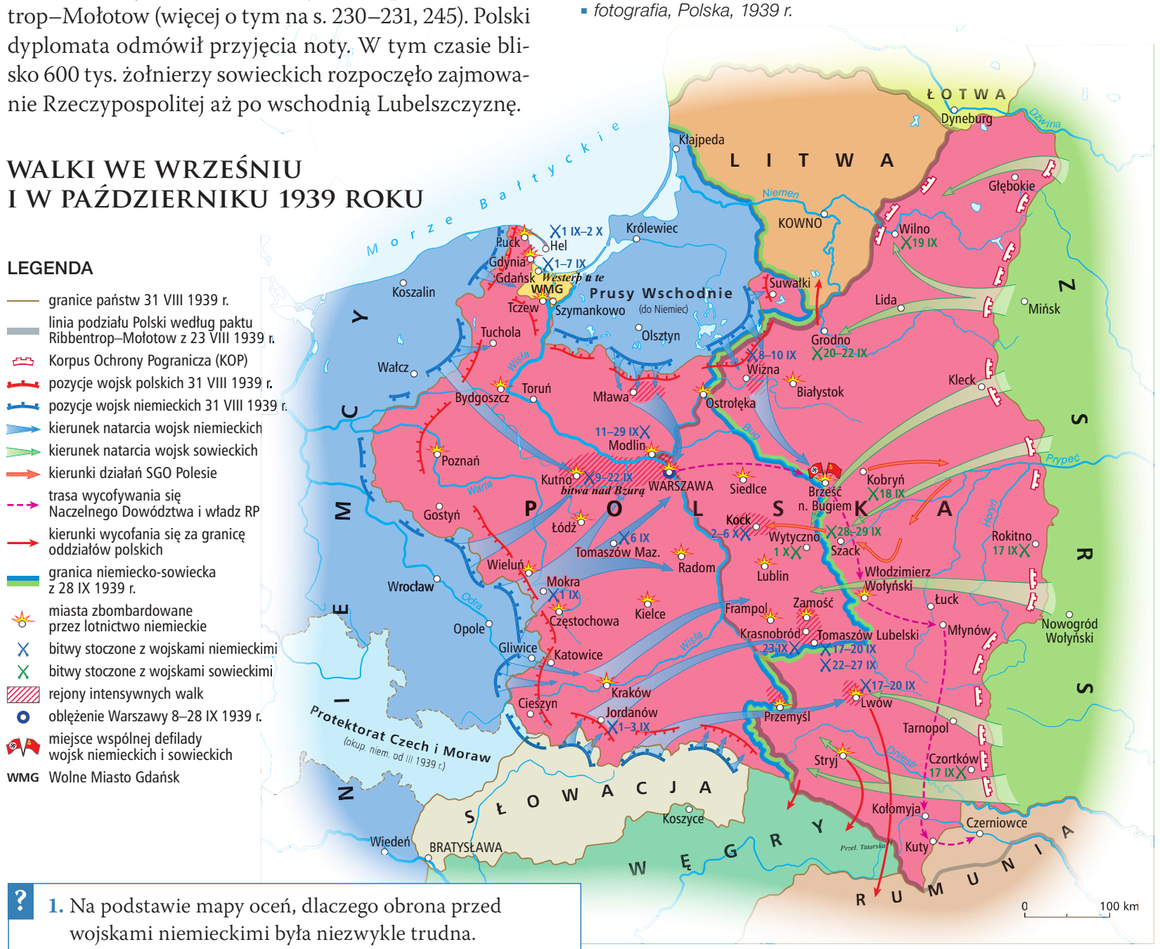
W nocy z 16 na 17 września 1939 r. ambasador Polski w ZSRS został poinformowany przez władze sowieckie, że *państwo polskie przestało istnieć* i Armia Czerwona jest zmuszona wkroczyć do Rzeczypospolitej, *aby wziąć w obronę mieszkających na jej terytorium Białorusinów i Ukraińców*. Był to pretekst potrzebny Stalinowi, aby zrealizować swoją część paktu Ribbentrop–Mołotow (więcej o tym na s. 230–231, 245). Polski dyplomata odmówił przyjęcia noty. W tym czasie blisko 600 tys. żołnierzy sowieckich rozpoczęło zajmowanie Rzeczypospolitej aż po wschodnią Lubelszczyznę.

Oddziały polskiej kawalerii podczas kampanii wrześniowej, wbrew niemieckiej propagandzie, nie przeprowadzały rozpaczliwych szarż na czołgi. Były za to często wyposażone w skuteczną broń przeciwpancerną, za pomocą której zadawały wrogowi dotkliwe straty. Walczyły jak piechota, wykorzystując konie do szybkiego przemieszczania się w trudnym terenie.

▪ *fotografia, Polska, 1939 r.*

WALKI WE WRZEŚNIU I W PAŹDZIERNIKU 1939 ROKU

? 1. Na podstawie mapy oceń, dlaczego obrona przed wojskami niemieckimi była niezwykle trudna.
2. Wymień graniczące z Polską kraje, które nie podjęły wobec niej działań zaczepnych we wrześniu 1939 r.

Sowiecka napaść całkowicie zaskoczyła polskie władze. W odpowiedzi Rydz-Śmigły wydał tylko dyrektywę nakazującą unikanie walki z Sowietami, chyba że podejmą próbę rozbrojenia wojsk polskich. Nie określił jednak ZSRS jako agresora, co było fatalnym błędem politycznym – postawiło bowiem polskie siły zbrojne na Kresach Wschodnich w nieokreślonej sytuacji, a Sowietom ułatwiło ukrywanie rzeczywistych celów ich działań we wrześniu 1939 r. Na wschodzie Polski stacjonowało bowiem jeszcze polskie wojsko, które mogło nadal walczyć. W tej sytuacji bez walki oddano **Wilno** oraz **Lwów**, gdzie gen. Władysław Langner skapitulował przed Sowietami, mając zapewnienie, że jego oddziały zostaną przepuszczone na Węgry. Sowieci nie wywiązali się jednak ze swoich zobowiązań: znaczną część policjantów zamordowali, a wojskowych wysłali do obozów jenieckich. Opór siłom sowieckim stawiały za to oddziały polskie w **Grodnie**. Wspierane przez ochotników i harcerzy przez trzy dni odpierały natarcia Armii Czerwonej.

22 września 1939 r. **siły niemieckie i sowieckie urządziły wspólną defiladę w zdobytym Brześciu**, a 28 września najeźdźcy skorygowali linię podziału zagrabionych ziem polskich, przesuwając ją na wschód. Zajętą Wileńszczyznę Stalin przekazał Litwie. Był to jednak gest o charakterze wyłącznie propagandowym, ponieważ Sowieci planowali szybką aneksję państw bałtyckich. Wilno wraz z całą Litwą miało więc wkrótce trafić w ręce Stalina.

OSTATNIE PUNKTY OPORU

Warszawa miała być centralnym miejscem dowodzenia polską obroną. Jednak po ewakuacji władz i części wojsk zarządzający stolicą **Stefan Starzyński** (jego biogram na s. 242) zdołał przygotować ją do samodzielnej obrony. Niemcy dotarli do rogatek Warszawy 8 września, ale dzięki determinacji obrońców zostali odparci. Bitwa nad Bzurą powstrzymała najeźdźców na kilkanaście dni, co dało czas na sprowadzenie do stolicy dodatkowych oddziałów wojska i stworzenie Armii „Warszawa". Kierował nią były dowódca Armii „Łódź", gen. Juliusz Rómmel. Po zakończeniu walk nad Bzurą do Warszawy dotarł także gen. Tadeusz Kutrzeba.

Od 23 września Niemcy rozpoczęli ponowny szturm na miasto. Aby złamać ducha obrońców, nieustannie je bombardowali. Zniszczeniu uległo 10% zabudowy, w tym wiele zabytków, m.in. Zamek Królewski, filharmonia, Teatr Wielki i katedra św. Jana. Bombardowano również dzielnice zamieszkałe w większości przez Żydów. Mimo to Warszawa broniła się, a jej mieszkańców przez radio zagrzewał do walki Starzyński. W końcu stolica Polski poddała się 28 września. Dopiero 2 października skapitulował kontradmirał Józef Unrug broniący Helu. Ostatnie starcie – **bitwę pod Kockiem** – rozegrała **6 października** Samodzielna Grupa Operacyjna „Polesie", dowodzona przez gen. Franciszka Kleeberga. Toczył on zmagania zarówno z Niemcami, jak i z Sowietami. Pomimo sukcesów w bitwie skapitulował ze względu na wyczerpanie się amunicji.

WARTO WIEDZIEĆ

Ewakuacja polskich władz do Rumunii

Decyzja o ewakuacji polskich władz z bombardowanej Warszawy zapadła już 4 września. Rząd opuścił stolicę trzy dni później. Stopniowo przemieszczał się coraz bardziej na wschód, a gdy sytuacja na froncie uległa pogorszeniu, zaczęto także brać pod uwagę przeniesienie działalności do Francji. Sytuację przesądziła agresja ZSRS, rozpoczęta 17 września 1939 r. W efekcie tych wydarzeń w nocy z 17 na 18 września polskie władze przekroczyły granicę polsko-rumuńską. Tam, pod naciskiem III Rzeszy i Sowietów oraz przy braku wsparcia ze strony Francji, zostały **internowane**. Interwencja dyplomatyczna Wielkiej Brytanii na rzecz ich uwolnienia nie przyniosła rezultatu. Opuszczenie walczącej armii i społeczeństwa, zwłaszcza przez naczelnego wodza Rydza-Śmigłego, budzi do dziś dyskusje i polemiki. Należy jednak podkreślić, że wyjazd do Rumunii pozwolił podtrzymać ciągłość funkcjonowania instytucji państwa polskiego. Sytuacja, w której Niemcy pojmaliby władze Rzeczypospolitej, byłaby bardzo niekorzystna dla sprawy polskiej.

? Jak oceniasz decyzję władz polskich o opuszczeniu kraju we wrześniu 1939 r.?

Prezydent Ignacy Mościcki 1 w związku z postępami niemieckich wojsk był zmuszony do wycofania się z bombardowanej Warszawy w bezpieczniejsze rejony kraju, a po agresji sowieckiej ewakuował się do Rumunii.

▪ *fotografia, Polska, 1939 r.*

Płonący Zamek Królewski w Warszawie stał się symbolem zniszczeń zabytków kultury polskiej. Zbombardowany gmach był przed wojną jedną z siedzib prezydenta Polski. Został odbudowany dopiero w latach 70. XX w.

▪ *fotografia, Warszawa, 1939 r.*

PIERWSZE ZBRODNIE HITLEROWSKIE W POLSCE

W walkach podczas kampanii wrześniowej po stronie polskiej zginęło ok. 77 tys. żołnierzy i oficerów, a ok. 700 tys. dostało się do niewoli. Obaj agresorzy dopuszczali się również zbrodni wojennych. Najbardziej znaną zbrodnią wojenną Wehrmachtu jest rozstrzelanie 300 polskich jeńców pod Ciepielowem koło Radomia. Szacuje się, że podczas kampanii wrześniowej niemieccy żołnierze stali się sprawcami 714 mordów, w których zginęło ponad 16 tys. osób. Swój zbrodniczy szlak miała też Armia Czerwona, która m.in. po bitwie pod Szackiem mordowała polskich oficerów.

Rozpoczęta wojna – według słów Hitlera – miała przynieść Niemcom „przestrzeń życiową". Dlatego celem zbrodni stawała się od początku ludność cywilna. Bombardowanie miast było zbrodniczą metodą zastraszania przeciwnika stosowaną przez Niemców.

POSTAĆ HISTORYCZNA

STEFAN STARZYŃSKI

1893–1939(?)

Był polskim wojskowym, politykiem, ekonomistą, sprawował obowiązki prezydenta Warszawy w latach 1934–1939. Podczas I wojny światowej służył w I Brygadzie Legionów, a w 1920 r. uczestniczył w wojnie polsko-bolszewickiej. W niepodległej Polsce pełnił służbę urzędniczą i dyplomatyczną. Był związany z obozem sanacyjnym. Po wybuchu wojny odmówił ewakuacji ze stolicy i współpracował z władzami wojskowymi w organizacji obrony miasta. Po kapitulacji Warszawy włączył się w tworzenie struktur konspiracyjnych. Został aresztowany przez Niemców, zamordowany i pochowany w nieznanym miejscu.

TEKST ŹRÓDŁOWY

OSTATNI ROZKAZ GEN. KLEEBERGA

Po bitwie pod Kockiem (2–6 października 1939 r.) polskie oddziały zostały zmuszone do kapitulacji. Dowodzący Samodzielną Grupą „Polesie" gen. Franciszek Kleeberg wydał ostatni rozkaz swoim podwładnym.

Żołnierze z dalekiego Polesia, znad Narwi, z jednostek, które się oparły w Kowlu demoralizacji – zebrałem Was pod swoją komendę, by walczyć do końca.
Chciałem iść najpierw na południe – gdy to się stało niemożliwe – nieść pomoc Warszawie. Warszawa padła, nim doszliśmy. Mimo to nie straciliśmy nadziei i walczyliśmy dalej, najpierw z bolszewikami, a następnie w 5-dniowej bitwie pod Serokomlą [inna nazwa bitwy pod Kockiem] *z Niemcami.*
Wykazaliście hart i odwagę w czasie zwątpień i dochowaliście wierności Ojczyźnie do końca.
Dziś jesteśmy otoczeni, a amunicja i żywność są na wyczerpaniu. Dalsza walka nie rokuje nadziei, a tylko rozleje krew żołnierską, która jeszcze przydać się może.
Przywilejem dowódcy jest brać odpowiedzialność na siebie. Dziś biorę ją w tej najcięższej chwili – każąc zaprzestać dalszej bezcelowej walki, by nie przelewać krwi żołnierskiej nadaremnie. Dziękuję Wam za Wasze męstwo i Waszą karność, wiem, że staniecie, gdy będziecie potrzebni.

Jeszcze Polska nie zginęła!

Źródło: *II wojna światowa*, Warszawa 1979, s. 73.

? **1.** Wyjaśnij, jakie cele stawiał swojej jednostce gen. Kleeberg podczas jej formowania.
2. Oceń decyzję tego dowódcy i wskaż motywy, jakimi się kierował.

Także tłumy ewakuujących się przed frontem ludzi były ostrzeliwane i bombardowane przez hitlerowskie lotnictwo.

Na Pomorzu, Kujawach i w Wielkopolsce miejscowi Niemcy wraz z Einsatzgruppen [czyt.: ajnzacgrupen], czyli oddziałami specjalnymi, mordowali przedstawicieli polskich elit politycznych i społecznych. Ofiarą padło wówczas kilkadziesiąt tysięcy Polaków. Symbolem zbrodni hitlerowskich na tych ziemiach stały się rynek w Bydgoszczy, Dolina Śmierci w Fordonie, toruńska Barbarka czy też Lasy Piaśnickie koło Wejherowa. Już 2 września 1939 r. rozpoczął działalność niedaleko Gdańska **obóz koncentracyjny Stutthof** [czyt.: sztuthof], do którego Niemcy kierowali Polaków z Pomorza. Z kolei na Kresach Wschodnich Sowieci mordowali polskich oficerów, duchownych, właścicieli ziemskich oraz cywilnych obrońców Grodna i Wilna.

OCENA WOJNY OBRONNEJ

Choć przegrana Polski była brana pod uwagę, wszystkich zaskoczyło tempo porażki. Klęska wrześniowa przyniosła szok społeczeństwu, które karmiono przed wybuchem wojny propagandą zapowiadającą pewne i szybkie zwycięstwo. Obecnie można wymienić kilka przyczyn tej klęski:

- Najważniejszą z nich stanowiło położenie geograficzne – **polskie terytorium było otoczone z trzech stron** przez III Rzeszę i jej słowackiego sojusznika, który przyłączył się do agresji.
- Ponadto **sowiecki atak 17 września** uniemożliwił dalszą obronę z wykorzystaniem przedmościa rumuńskiego. Przy rozciągnięciu szyku polskich jednostek wzdłuż długich granic bardzo łatwo było przerwać front i wyjść na tyły.
- Obaj najeźdźcy dysponowali znaczną **przewagą w liczebności wojsk oraz uzbrojeniu i sprzęcie** (zob. infografika na s. 238–239).
- Decydującym czynnikiem stał się jednak przede wszystkim odmienny niż dotychczas sposób prowadzenia natarcia. Koncepcja **Blitzkriegu** z zastosowaniem lotnictwa i wojsk pancernych okazała się przełomowa i pozwalała Niemcom odnosić sukcesy militarne także w kolejnych kampaniach, aż do jesieni 1941 r.

Francuzi, zaatakowani przez III Rzeszę w 1940 r., nie wzięli w ogóle pod uwagę polskich doświadczeń, co przyczyniło się do ich klęski. Podczas ataku na Polskę Niemcy użyli 80% swoich wojsk lądowych, wszystkich dywizji zmechanizowanych, wszystkich czołgów i 60% lotnictwa. Zużyli w wojnie z Rzecząpospolitą tyle amunicji co rok później podczas walk na froncie zachodnim. Utracili 30% czołgów i 32% samolotów biorących udział w walkach. Przywrócenie Wehrmachtowi zdolności potrzebnych do nowego zmasowanego uderzenia zajęło III Rzeszy aż siedem miesięcy.

Egzekucja polskich cywilów w Sosnowcu odbyła się wkrótce po zajęciu miasta przez Niemców.

▪ *fotografia, Sosnowiec, 1939 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Kampania wrześniowa czy wojna obronna?

Nie mniejsze kontrowersje od oceny przebiegu walk toczonych przez Polaków z Niemcami budzi sama nazwa pierwszego etapu II wojny światowej. Określa się go jako kampanię polską, kampanię wrześniową lub wojnę obronną 1939 r. Każde z tych określeń, choć jest powszechnie przyjęte, ma zarówno zwolenników, jak i przeciwników. Najbardziej precyzyjnym z nich jest „kampania polska", jednak wśród części historyków i amatorów historii niesmak budzi fakt, że jest to nazwa powszechnie przyjęta w historiografii niemieckiej, w której określa się tak jedną z kolejnych zwycięskich kampanii Wehrmachtu. Z kolei „kampania wrześniowa" nie obejmuje walk, które toczyły się w październiku. Pojęcie „wojna obronna" wprowadza zaś zamieszanie, gdyż w tym przypadku wbrew stosowanemu nazewnictwu jedna wojna (obronna), stanowić miałaby etap innej, większej wojny – II wojny światowej. Określenie to jest nie tylko nie do końca poprawne, lecz także może również wychodzić naprzeciw postulatom rosyjskiej propagandy, która chętnie początku II wojny światowej doszukuje się dopiero w 1941 r., gdy III Rzesza zaatakowała ZSRS. Pozwala to pominąć lata 1939–1940, gdy poczynania Sowietów jako sojuszników Hitlera oceniane są jako niechlubne.

? Które spośród określeń walk toczonych w Polsce w 1939 r. jest Twoim zdaniem najwłaściwsze?

WARTO WIEDZIEĆ

Dziwna wojna

Francja i Wielka Brytania nie były przygotowane do wojny. Brytyjczycy mieli w tym czasie tylko nieliczne wojska lądowe, a użycie przez nich floty na Bałtyku było nierealne. Francuzi czuli się bezpieczni za Linią Maginota [czyt.: mażinota] i zgodnie ze swoją doktryną nastawiali się na działania obronne. Od 3 września alianci pozostawali formalnie w stanie wojny z Niemcami, lecz prowadzili tzw. **dziwną wojnę**, która polegała przede wszystkim na zrzucaniu nad terytorium III Rzeszy ulotek propagandowych. Operacje zbrojne przeprowadzono w ograniczonym zakresie, a po poniesieniu większych strat podczas ofensywy w Zagłębiu Saary już 12 września alianci podjęli decyzję o zaniechaniu jakichkolwiek działań zaczepnych. Zauważył to Stalin, co przekonało go ostatecznie do ataku na Polskę.

? Jak oceniasz działania Wielkiej Brytanii i Francji, które zostały nazwane dziwną wojną?

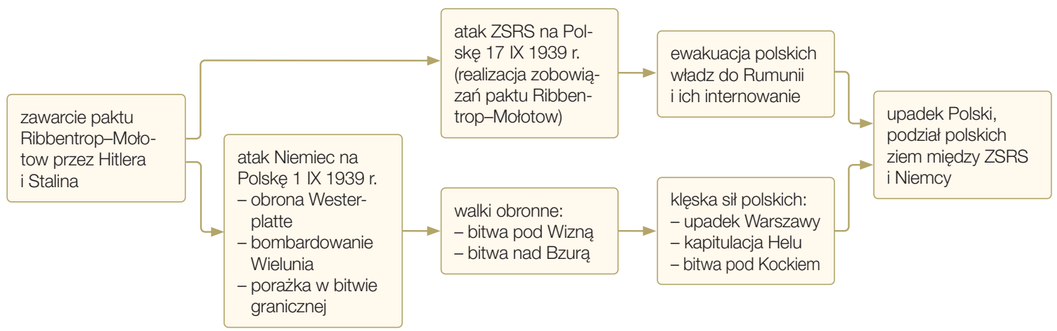

Tarcze do rzucania lotkami dostarczano do pogrążonych w bezczynności oddziałów na froncie przy granicy niemieckiej. Tego typu dostawy miały pozwolić żołnierzom brytyjskim we Francji zabić nudę podczas dziwnej wojny.

▪ *fotografia, Francja, 1939 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak doszło do upadku Polski w 1939 roku?

ĆWICZENIA

1. Przedstaw etapy wojny obronnej Polski w 1939 r.
2. Wskaż przyczyny niemieckich sukcesów militarnych we wrześniu 1939 r.
3. Oceń znaczenie sowieckiego ataku na Polskę dla wyniku wojny obronnej. Uzasadnij swoją opinię.

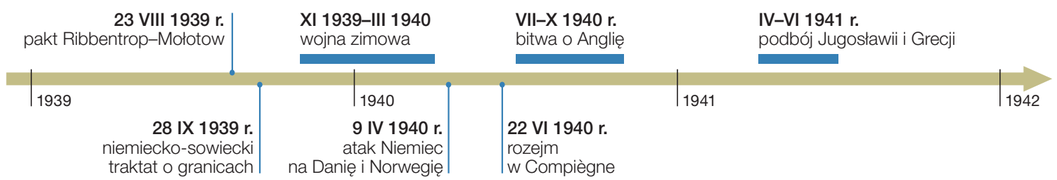
DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Böhler, *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce. Wrzesień 1939. Wojna totalna*, Kraków 2009.
L. Moczulski, *Wojna polska 1939*, Warszawa 2009.
T. Szarota, *Tajemnica śmierci Stefana Starzyńskiego*, Warszawa 2020.

2 HITLER I STALIN DZIELĄ EUROPĘ

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- zawarcie niemiecko-sowieckiego sojuszu (pakt Ribbentrop–Mołotow),
- skutki paktu Ribbentrop–Mołotow dla Polski i innych sąsiednich państw,
- agresja sowiecka na Finlandię (wojna zimowa),
- podboje III Rzeszy na zachodzie Europy.

WSPÓŁPRACA ZSRS I III RZESZY

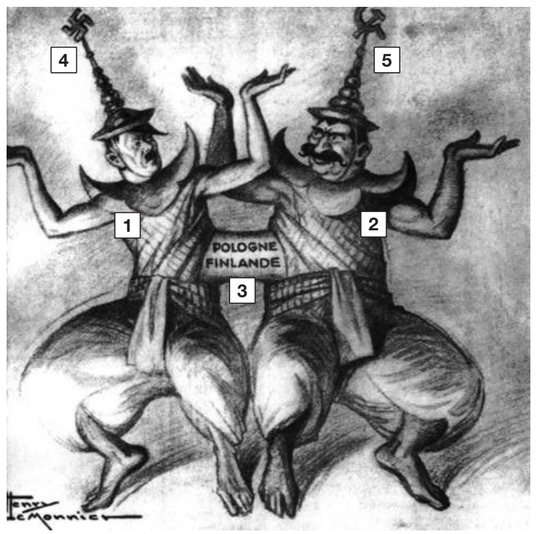
W podpisanym w Moskwie 23 sierpnia 1939 r. **pakcie Ribbentrop–Mołotow** (zob. tekst źródłowy na s. 246) III Rzesza i ZSRS ustaliły, że podzielą się nie tylko terytorium Polski, ale i rozgraniczą swoje strefy wpływów w całej Europie Środkowo-Wschodniej. W myśl tych ustaleń:

- oba państwa podzieliły się terytorium Rzeczypospolitej po połowie;
- Finlandia, Estonia oraz Łotwa miały znaleźć się w sowieckiej strefie wpływów, Litwa zaś w niemieckiej;
- Niemcy zgodzili się również na zajęcie przez ZSRS Besarabii, należącej wówczas do Rumunii.

Korekty rozwiązań przyjętych w pakcie Ribbentrop–Mołotow nastąpiły 28 września 1939 r. w podpisanym w Moskwie **niemiecko-sowieckim traktacie o granicach i przyjaźni**. Na jego mocy ZSRS:

- zrezygnował z Lubelszczyzny i Suwalszczyzny na rzecz Niemiec;
- otrzymał za to wschodnie Mazowsze oraz włączył do swojej strefy wpływów Litwę.

ZSRS i III Rzesza podjęły ponadto intensywną współpracę gospodarczą, a Sowieci stali się głównym dostarczycielem surowców dla Niemiec. W czerwcu 1941 r. z ZSRS pochodziło 70% niemieckiego importu. W zamian III Rzesza zobowiązała się dostarczać Sowietom niemiecką myśl techniczną, lecz wywiązywała się z tego w minimalnym zakresie. Intensywną współpracę prowadziły natomiast tajne służby obu państw – NKWD i Gestapo, które wspierały się w antypolskich działaniach. Organizowano nawet wspólne konferencje poświęcone zwalczaniu polskiego podziemia.

Bracia syjamscy Hitler 1 i Stalin 2 na karykaturze są zrośnięci wspólnymi podbojami z 1939 r. i początku 1940 r., czyli Polską i Finlandią 3. Orientalne czapki tancerzy zdobią swastyka 4 oraz sierp i młot 5.

▪ *karykatura, Francja, 1940 r.*

SOWIECKIE PODBOJE

Po zajęciu połowy Polski Stalin utworzył w państwach bałtyckich sowieckie bazy wojskowe. Następnie zażądał od Finlandii oddania strategicznie ważnych i silnie umocnionych obszarów: Przesmyku Karelskiego i półwyspu Hanko. Finowie odrzucili te żądania i w rezultacie 30 listopada 1939 r. Sowieci zaatakowali ich kraj. Rozpoczęła się **wojna zimowa**, która potrwała

do marca 1940 r. Finami dowodził umiejętnie **Carl Gustaf Mannerheim** [czyt.: karl gustaf **ma**nerhejm] (jego biogram na s. 247), dzięki czemu fińskie oddziały długo stawiały opór. Na skutek olbrzymiej przewagi liczebnej Sowieci ostatecznie pokonali Finów i zmusili ich do zawarcia 13 marca 1940 r. niekorzystnego traktatu w Moskwie. Finlandia musiała zgodzić się na:

- utratę fortyfikacji granicznych (zwanych Linią Mannerheima), które dotąd osłaniały ją przed ZSRS;
- oddanie Stalinowi ponad 10% terytorium z miastem Wyborgiem;
- wysiedlenie ludności fińskiej (dotknęło to 12% populacji kraju).

Wojna zimowa, znaczona kompromitującymi klęskami Armii Czerwonej, ukazała światu słabość militarną ZSRS, który został pozbawiony doświadczonej kadry dowódczej w wyniku wielkiej czystki przeprowadzonej przez Stalina w armii pod koniec lat 30. Reakcja krajów europejskich na agresję sowiecką była jednak bardzo ograniczona, np. niewielkiej pomocy militarnej udzielili Finom Węgrzy. Ponadto ZSRS został wykluczony z Ligi Narodów. Kolejnymi ofiarami Stalina stały się w czerwcu 1940 r. **Litwa**, **Łotwa** i **Estonia**, które włączono do ZSRS jako republiki związkowe. W sierpniu 1940 r. podobny los spotkał należącą do Rumunii **Besarabię** i **północną Bukowinę**.

CIEKAWOSTKA

Śmierć w śniegu

Finowie byli znacznie lepiej od Sowietów przygotowani do wojny toczonej zimą. Dzięki dobremu wyposażeniu i wyszkoleniu wojska Mannerheima potrafiły powstrzymać nawet wielokrotnie liczniejsze oddziały Armii Czerwonej. Ze szczególnej skuteczności zasłynęli fińscy strzelcy wyborowi, którzy przemieszczali się na nartach sprawnie i niepostrzeżenie, zadając wrogowi duże straty.

Maskująca odzież zimowa sprawiała, że fińscy żołnierze byli niewidoczni na śniegu. Dzięki niej strzelcy wyborowi mogli zbliżyć się do Rosjan na odległość strzału.

▪ *fotografia, Finlandia, 1939 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

TAJNY PROTOKÓŁ DO PAKTU RIBBENTROP–MOŁOTOW

23 sierpnia 1939 r. III Rzesza i Związek Sowiecki zawarły częściowo tajne porozumienie. W nieopublikowanym protokole znalazły się postanowienia, które zadecydowały o dalszych losach krajów Europy Środkowo-Wschodniej.

Z okazji podpisania paktu o nieagresji między Rzeszą Niemiecką a ZSRR podpisani pełnomocnicy obu stron poruszyli w ściśle poufnej wymianie zdań sprawę wzajemnego rozgraniczenia sfer interesów obu stron. [...]

1. Na wypadek przekształcenia terytorialno-politycznego obszaru należącego do państw bałtyckich (Finlandia, Estonia, Łotwa i Litwa) północna granica Litwy tworzy automatycznie granicę sfery interesów niemieckich i ZSRR, przy czym obie strony uznają roszczenia Litwy do terytorium wileńskiego.

2. Na wypadek terytorialno-politycznego przekształcenia terytoriów należących do państwa polskiego sfery interesów Niemiec i ZSRR będą rozgraniczone w przybliżeniu przez linię Narew–Wisła–San. Kwestia, czy i w interesie obu uznane będzie za pożądane utrzymanie niepodległego państwa polskiego, zostanie definitywnie zdecydowana dopiero w ciągu dalszego rozwoju wypadków politycznych. W każdym razie oba rządy rozwiążą tę kwestię na drodze przyjacielskiego porozumienia.

3. Jeżeli chodzi o południowy wschód Europy, to ze strony rosyjskiej podkreśla się zainteresowanie Besarabią. Ze strony Niemiec stwierdza się zupełnie désintéressement [fr. 'brak zainteresowania'] *odnośnie* [do] *tego terytorium.* [...]

Podpisano:
Za rząd Rzeszy Niemieckiej – J. Ribbentrop
Za rząd Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich – W. Mołotow.
Moskwa, 23 sierpnia 1939

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 118–119.

? **1.** Wyjaśnij, dlaczego zacytowany fragment paktu Ribbentrop–Mołotow był tajny.
2. Wymień strefy interesów sowieckich i niemieckich określone w tajnym protokole.

POSTAĆ HISTORYCZNA

CARL GUSTAF MANNERHEIM

1867–1951

Był marszałkiem Finlandii i fińskim politykiem. Pochodził ze szwedzkiej rodziny arystokratycznej, a karierę wojskową rozpoczął w carskiej armii. Po upadku caratu stanął na czele fińskich sił niepodległościowych sprzeciwiających się rewolucji komunistycznej. Po uzyskaniu przez ojczyznę niepodległości wycofał się z życia politycznego i skupił na zabezpieczaniu jej granic, inicjując budowę systemu umocnień wzdłuż granicy sowieckiej – Linii Mannerheima. Dowodził fińską obroną podczas wojny zimowej, potem kierował polityką Finlandii. Zawarł sojusz z III Rzeszą, ale w 1944 r. przeszedł na stronę aliantów. Ponieważ zdawał sobie sprawę, że jego obecność będzie utrudniać normalizację relacji fińsko-sowieckich, w 1946 r. wyjechał do Szwajcarii.

PODBÓJ DANII I NORWEGII PRZEZ NIEMCY

Skandynawia stanowiła ważny strategicznie obszar w rozpoczynającej się II wojnie światowej. Neutralna Szwecja posiadała bogate zasoby rudy żelaza potrzebnej do produkcji zbrojeniowej. Z kolei norweskie wybrzeże miało kluczowe znaczenie dla kontroli Morza Północnego i ustanowienia blokady wschodnich wybrzeży Wielkiej Brytanii. Hitler podjął więc decyzję o uderzeniu na **Danię** i **Norwegię**.

Atak nastąpił 9 kwietnia 1940 r. Duński rząd, nie widząc szans obrony, poddał kraj pierwszego dnia walk. W zamian Niemcy zgodzili się na przekształcenie go w protektorat, którym miały kierować dotychczasowe władze. Norwedzy stawili natomiast opór, uzyskując pomoc **aliantów** – Brytyjczyków i Polaków. Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich odznaczyła się szczególnie w walkach o ważny strategicznie port **Narwik** (zob. więcej na s. 340).

Działania bojowe w trudno dostępnej Norwegii trwały do 10 czerwca i dopiero wskutek niekorzystnej sytuacji na froncie zachodnim we Francji nastąpiło wycofanie sił alianckich. Niemcy zajęli Norwegię, a jej rząd wraz z królem schronił się w Wielkiej Brytanii. Władzę w kraju objął marionetkowy rząd, w którego skład weszli norwescy faszyści pod przewodnictwem **Vidkuna Quislinga** [czyt.: widkuna kłislinga] (zob. też Warto wiedzieć na s. 248).

Alianci – określenie na sojusz państw zachodnich walczących w czasie II wojny światowej z III Rzeszą.

Oddziały Wehrmachtu opanowały Danię, nie napotykając prawie żadnego oporu.

▪ *fotografia, Dania, 1940 r.*

PODBÓJ BELGII, HOLANDII I FRANCJI

Gdy w Norwegii nadal trwały walki, **10 maja 1940 r.** Niemcy bez wypowiedzenia wojny zaatakowali neutralne państwa Beneluksu, czyli **Belgię**, **Holandię** i **Luksemburg**, oraz swojego głównego rywala na zachodzie kontynentu – **Francję**. Niemieckie natarcia zaplanowano w dwóch kierunkach. Pierwsze zgrupowanie sił hitlerowskich w ciągu dwóch tygodni zajęło kraje Beneluksu.

W tym samym czasie pozostałe siły niemieckie, składające się głównie z formacji pancernych, sforsowały góry Ardeny, co pozwoliło im ominąć fortyfikacje Linii Maginota i wyjść na tyły wojsk alianckich. W wyniku tego zaskakującego manewru część aliantów została odcięta od reszty sił francuskich. W rezultacie wspierający Francuzów Brytyjczycy byli zmuszeni do ewakuacji na Wyspy Brytyjskie i pozostawienia na plażach w okolicy Dunkierki całego ciężkiego sprzętu bojowego.

Zdecydowało to o dalszych losach kampanii. 14 czerwca Niemcy wkroczyli bez walki do Paryża. Powstał francuski rząd kolaborujący z Niemcami, na czele którego stanął marszałek **Philippe Pétain** (zob. biogram tej postaci na s. 264), który **22 czerwca 1940 r.** w **Compiègne** podpisał zawieszenie broni. Na jego mocy:

- Francja wycofała się z wojny z Niemcami, co oznaczało zerwanie umów sojuszniczych z Polską i Wielką Brytanią z 1939 r.;
- Francuzi zachowali kontrolę nad południem kraju oraz koloniami;
- północna Francja wraz z Paryżem i wybrzeżem atlantyckim znalazła się pod niemiecką okupacją;
- siedzibą nowych, podporządkowanych III Rzeszy władz francuskich zostało miasto Vichy [czyt.: wi**szi**], gdzie proklamowano istnienie autorytarnego Państwa Francuskiego (**Państwa Vichy**) z Pétainem na czele;
- w Państwie Vichy wprowadzono ustrój autorytarny i całkowicie podporządkowano je potężnemu „sojusznikowi" – III Rzeszy;
- Alzacja i Lotaryngia zostały włączone do Rzeszy;
- do Niemiec włączono również **Luksemburg** oraz część Belgii;
- Belgię i Holandię poddano okupacji, a bieżącą polityką kierowały tam kolaboracyjne rządy, do których Niemcy wprowadzili lokalnych faszystów (zob. Warto wiedzieć na s. 248).

Znaczna część Francuzów pogodziła się z klęską, a Pétain cieszył się ich poparciem. Niezależność jego kolaboracyjnych rządów była jednak systematycznie ograniczana przez Niemców. W tym samym czasie w Londynie działał emigracyjny **Komitet Wolna Francja**, u boku Brytyjczyków kontynuujący wojnę z Niemcami. Na jego czele stał **gen. Charles de Gaulle** [czyt.: szarl de gol], który sprawił, że w 1944 r. kraj ten został uznany przez aliantów za członka koalicji antyhitlerowskiej.

WARTO WIEDZIEĆ

Zdrada i kolaboracja

W czasie agresji niemieckiej w Norwegii i innych krajach Europy Zachodniej haniebną rolę odegrały lokalne partie faszystowskie, często już wcześniej kolaborujące z III Rzeszą i przez nią finansowane. Z chwilą niemieckiego ataku lokalni faszyści starali się osłabić legalny rząd swojego kraju, a nierzadko otwarcie współdziałali z agresorem, wzywali ludność do niestawiania oporu Niemcom, a podczas okupacji tworzyli rządy kolaboracyjne.

Członkowie faszystowskich partii w Belgii, Holandii, Norwegii, Francji czy Danii byli odpowiedzialni za liczne zbrodnie i prześladowania ludności żydowskiej. Wstępowali do specjalnie dla nich tworzonych jednostek SS i walczyli u boku Niemców. Postacie takie jak Vidkun Quisling w Norwegii czy Léon Degrelle [czyt.: le**on** de**grel**] w Belgii stały się symbolami zdrady i kolaboracji z nazistami środowisk skrajnie nacjonalistycznych.

Przywódca belgijskich kolaborantów Léon Degrelle 1 w mundurze SS podczas spotkania z Hitlerem 2. Ten ulubieniec Führera został po wojnie skazany przez Belgów na śmierć, ale uniknął kary, gdyż ukrył się w Hiszpanii.

▪ *fotografia, Wilczy Szaniec, 1944 r.*

? Odszukaj informacje o powojennych losach Vidkuna Quislinga.

Bombardowanie Rotterdamu, choć prawdopodobnie odbyło się omyłkowo, miało stać się ostrzeżeniem dla państw, które chciałyby przeciwstawić się Niemcom.

▪ *fotografia, Rotterdam, 1940 r.*

Niemieckie kolumny pancerne szybko przebiły się przez francuskie linie obrony. Następnie wraz za postępującymi za nimi jednostkami piechoty zmotoryzowanej dotarły do Morza Północnego, otaczając liczne oddziały francuskie i brytyjskie.

▪ *fotografia, Francja, 1940 r.*

CIEKAWOSTKA

Wagon z Compiègne

Pokonanie Francji w 1940 r. umożliwiło Niemcom rewanż za klęskę z 1918 r. Akt zawieszenia broni z Francuzami podpisali w tym samym wagonie, w którym 22 lata wcześniej zatwierdzili własną kapitulację w I wojnie światowej (zob. ilustrację ze s. 118). Na tę okazję wagon został specjalnie sprowadzony z muzeum.

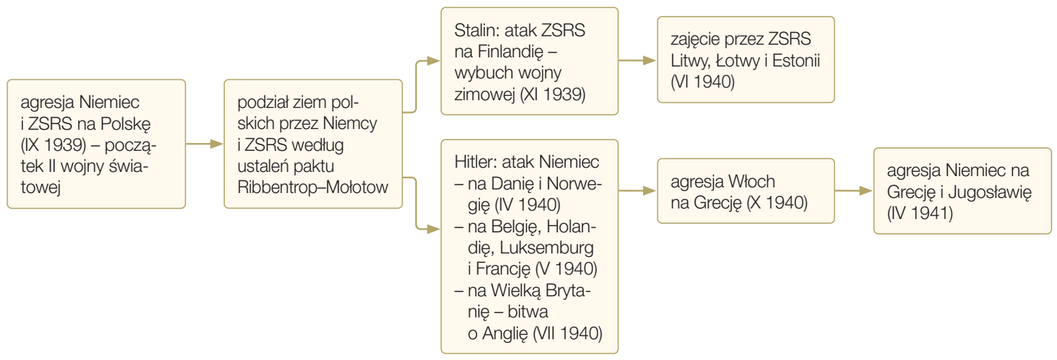

Kapitulację Francji osobiście odebrali Adolf Hitler 1 i Hermann Göring 2.

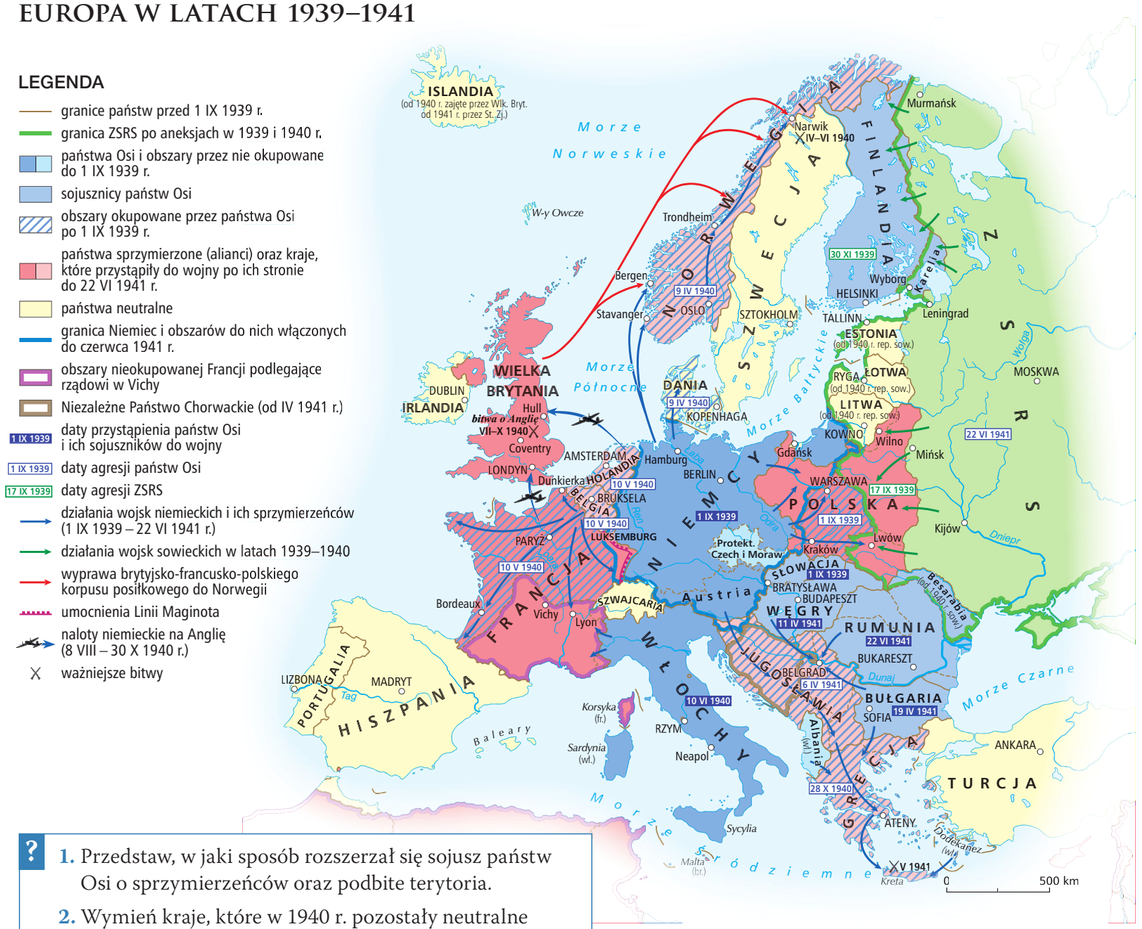
▪ *rysunek, Niemcy, 1940 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak Hitler i Stalin podzielili Europę?

EUROPA W LATACH 1939–1941

?

1. Przedstaw, w jaki sposób rozszerzał się sojusz państw Osi o sprzymierzeńców oraz podbite terytoria.
2. Wymień kraje, które w 1940 r. pozostały neutralne i zachowały niepodległość.

PRZECIWKO WIELKIEJ BRYTANII

Hitler pierwotnie nie planował atakowania Wielkiej Brytanii. Liczył na porozumienie z Brytyjczykami i wspólny podział wpływów na świecie. Prawdopodobnie w geście dobrej woli zatrzymał atak sił niemieckich na otoczone wojska brytyjskie pod Dunkierką, co pozwoliło na ich ewakuację. Anglicy jednak, pod kierownictwem nowego premiera **Winstona Churchilla**, nie poszli na ugodę z III Rzeszą.

W lipcu 1940 r. Hitler wydał rozkaz przygotowania operacji desantowej na Wyspy Brytyjskie. Ze względu na przewagę floty brytyjskiej niemiecką inwazję miało poprzedzić zdobycie przez Luftwaffe panowania w powietrzu. Niemcy założyli, że wygranie lotniczej **bitwy o Anglię** (więcej o niej na infografice na s. 252–253) umożliwi im inwazję wojsk lądowych.

Walki powietrzne rozpoczęły się w **lipcu 1940 r.** i trwały prawie trzy miesiące. Zakończyły się **klęską Luftwaffe**, co zmusiło Hitlera do porzucenia planu podboju Wysp Brytyjskich. Była to pierwsza znacząca porażka III Rzeszy. Niemcy stracili blisko 1700 samolotów, a strona aliancka o połowę mniej. Do sukcesu brytyjskich Królewskich Sił Powietrznych (z ang. Royal Air Force – RAF) szczególnie przyczyniły się:

- wykorzystanie nowego wynalazku – radaru – do wykrywania nadlatujących niemieckich samolotów;
- zaangażowanie pilotów z innych krajów, m.in. Polaków, Kanadyjczyków i Czechów;
- przejęcie i rozszyfrowanie niemieckich depesz, co było zasługą polskich matematyków, którzy jeszcze przed wojną złamali klucz do niemieckiej maszyny szyfrującej Enigma (więcej o niej zob. na s. 341).

Bombardowania miast miały zastraszyć Brytyjczyków i złamać ich opór. Aby podtrzymać wolę walki, miejsca dotknięte nalotami osobiście odwiedzał premier Churchill 1.

▪ *fotografia, Londyn, 1940 r.*

W walkach o Wyspy Brytyjskie wyróżnili się polscy lotnicy, którzy – zgrupowani głównie w dywizjonach myśliwskich 302 i 303 – strącili blisko 170 samolotów (zob. więcej na infografice na s. 252–253).

Po klęsce w wojnie powietrznej Hitler zaniechał planów podboju Wielkiej Brytanii i próbował doprowadzić do jej poddania się poprzez odcięcie od dostaw surowców. Niemcy zablokowali kontakty handlowe z krajami, które sobie podporządkowali, a na morza i oceany wysłali okręty podwodne, aby zatopić wszystkie statki zmierzające do brytyjskich portów (więcej o wojnie na morzach i oceanach na s. 282–283). Wielka Brytania jednak przetrwała i nie poddała się. Było to możliwe m.in. dzięki pomocy Stanów Zjednoczonych, które w ramach **Lend-Lease Act** [czyt.: lend liz akt], czyli ustawy z marca 1941 r. przyjętej przez amerykański Kongres (więcej na ten temat na s. 259), udzielały wsparcia krajom walczącym z Niemcami.

Warto pamiętać, że wcześniej, jesienią 1940 r., jedynym sojusznikiem Wielkiej Brytanii poza jej koloniami i dominiami pozostawała Polska. Z tego powodu przybywającego z chylącej się ku upadkowi Francji prezydenta Władysława Raczkiewicza witał z honorami sam król Wielkiej Brytanii Jerzy VI.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WINSTON CHURCHILL

1874–1965

Był brytyjskim mężem stanu, premierem w okresie II wojny światowej, pisarzem i historykiem. Pochodził z rodziny arystokratycznej. Początkowo wiązał nadzieje z karierą wojskową i dlatego uczestniczył w brytyjskich wojnach kolonialnych. Ostatecznie skoncentrował się na karierze politycznej w szeregach Partii Konserwatywnej. Przed I wojną światową przeprowadził modernizację brytyjskiej floty wojennej, umacniając jej potęgę. W latach 30. był zagorzałym wrogiem polityki ustępstw wobec Hitlera, a w czasie inwazji niemieckiej na Francję w 1940 r. objął stanowisko premiera. Churchill wypowiedział wówczas słynne słowa: *Będziemy bronić naszej wyspy bez względu na koszty, będziemy walczyć na plażach, będziemy walczyć na lotniskach, będziemy walczyć na polach i na ulicach, będziemy walczyć na wzgórzach; nigdy się nie poddamy.* Podczas bitwy o Anglię wykazał się nieustępliwością oraz umiejętnością świetnej organizacji i mobilizacji społeczeństwa. Stał się filarem koalicji antyhitlerowskiej, do której w 1941 r. dołączyły ZSRS i USA. Po wojnie występował przeciwko sowieckim planom imperialnym. Był zdolnym pisarzem, a jego pamiętniki zostały nagrodzone Literacką Nagrodą Nobla w 1953 r.

Lotnictwo brytyjskie odegrało decydującą rolę w obronie Wielkiej Brytanii przed inwazją. O pilotach myśliwców, którzy w 1940 r. pokonali Luftwaffe, Churchill powiedział: *Nigdy w historii wojen tak wielu nie zawdzięczało tak wiele tak niewielu.*

▪ *fotografia, Wielka Brytania, 1940 r.*

BITWA O ANGLIĘ

Po zwycięstwie nad Francją Niemcy planowali ostatecznie rozprawić się z Wielką Brytanią. Przeprowadzenie desantu na Wyspy Brytyjskie byłoby jednak możliwe tylko po unieszkodliwieniu potężnej brytyjskiej floty. Ponieważ nie wchodziło to w rachubę, Niemcy musieli zdobyć przewagę w powietrzu. Lotnicza bitwa o Anglię, która trwała trzy miesiące, była kluczowa dla rezultatu walk niemiecko-brytyjskich, a w rezultacie także dla wyniku całej wojny.

ZDĄŻYĆ PRZED LUFTWAFFE

W przypadku nadciągającego nalotu ważne było, aby jak najszybciej uzyskać informacje o czasie i kierunku ataku oraz liczebności samolotów.

Samoloty niemieckie

1 Sieć radarów śledziła przestrzeń powietrzną wokół Wysp Brytyjskich i dostarczała informacji o działaniach niemieckiego lotnictwa.

FIGHTER COMMAND

2 Dowództwo lotnictwa RAF, czyli Royal Air Force, analizowało informacje spływające z sieci radarowej od obserwatorów i służb wywiadowczych.

3 Baza lotnicza dywizjonów myśliwskich na sygnał z dowództwa lotnictwa RAF wysyłała samoloty do walki z Luftwaffe.

POLSCY PILOCI W BITWIE O ANGLIĘ

Co czwarty pilot RAF-u walczący w bitwie o Anglię nie był Brytyjczykiem, a najliczniejszą grupę sojuszników broniących Wysp Brytyjskich stanowili Polacy. Okazali się oni niezwykle skuteczni w walce z Luftwaffe. Dzięki niezwykłej odwadze i umiejętnościom zestrzelili 170 niemieckich samolotów, a 36 uszkodzili.

Dywizjon 303 „Kościuszkowski”

126

Dywizjon 303

kpt. Witold Urbanowicz

15

Dywizjon 303

sierż. Josef František

15

HAWKER HURRICANE MK.1

W 1940 r. były najczęściej używanymi brytyjskimi myśliwcami. Korzystali z nich także polscy lotnicy. Hurricane był wolniejszy od niemieckiego Bf-109E, ale górował nad nim zwrotnością.

prędkość maks.: **518 km/h**
pułap: **11 000 m**
zasięg: **1440 km**

10 VII umowny początek bitwy o Anglię

13 VIII–6 IX główny atak na RAF, dzienne bombardowania lotnisk i portów

7 IX–2 X operacja „Blitz”, dzienne i nocne naloty na Londyn

3 X–31 X masowe nocne naloty na Londyn

31 X rezygnacja Hitlera z próby pokonania RAF

14 XI bombardowanie Coventry

MESSERSCHMITT BF 109

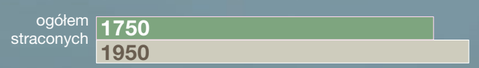
był najpopularniejszym niemieckim samolotem myśliwskim podczas bitwy o Anglię. Miał eskortować bombowce, których zadaniem było niszczenie brytyjskich miast, fabryk, lotnisk czy portów.

prędkość maks.: **465 km/h**
pułap: **8200 m**
zasięg: **690 km**

Stosunek sił na początku walk (lipiec 1940 r.)

Straty maszyn w okresie od lipca do października 1940 r.

WOJNA NA BAŁKANACH

Pasmo niemieckich sukcesów militarnych w latach 1939–1940 skłoniło głównego sojusznika III Rzeszy – faszystowskie Włochy – do przystąpienia do wojny. Mussolini najpierw zaatakował upadającą Francję, a na jesieni 1940 r. zdecydował się uderzyć na sprzymierzoną z Wielką Brytanią Grecję. Tam spotkała go jednak klęska i Hitler został zmuszony do ratowania swojego sojusznika. W tym czasie w Jugosławii przeprowadzono zamach stanu i odsunięto rząd sprzyjający Niemcom. Hitler podjął wówczas decyzję o zaatakowaniu Bałkanów. Odwlekło to w czasie planowany atak na ZSRS i, jak się potem okazało, miało decydujący wpływ na losy wojny.

W **kwietniu 1941 r.** wojska niemieckie podbiły **Jugosławię** i **Grecję**. W tym ataku wzięli udział nowi sojusznicy III Rzeszy: Węgry, Rumunia i Bułgaria (zob. też Warto wiedzieć na s. 267). W części dawnej Jugosławii Niemcy utworzyli tzw. Niezależne Państwo Chorwackie rządzone przez **ustaszy**, czyli chorwackich faszystów. Byli oni odpowiedzialni za straszliwe zbrodnie na tamtejszej ludności serbskiej i żydowskiej.

W podbitej Jugosławii wkrótce powstała jedna z najsilniejszych w Europie organizacji partyzanckich, która walczyła z niemieckimi i włoskimi okupantami oraz ustaszami. Dwa najsilniejsze ugrupowania partyzanckie stanowili:

- **czetnicy**, czyli serbscy nacjonaliści, zwolennicy króla;
- **komuniści** dowodzeni przez **Josipa Broza-Tito**.

Obie grupy rywalizowały ze sobą i często brutalnie zwalczały. Przewagę stopniowo zaczął zdobywać Tito, który w odróżnieniu od czetników skutecznie zabiegał o poparcie nie tylko Serbów, lecz także pozostałych narodów Jugosławii. Pod koniec wojny komuniści Tito dysponowali wpływami politycznymi w całej Jugosławii, a ponadto poparciem aliantów, którzy wcześniej przez długi czas angażowali się po stronie czetników.

Jugosłowiańscy zakładnicy w mieście Kragujevac prowadzeni przez niemieckie oddziały na miejsce egzekucji. Kragujevac stało się symbolem okrucieństwa okupantów, którzy w ramach odwetu za akcję przeprowadzoną przez partyzantów wymordowali tu kilka tysięcy osób, w tym także dzieci.

- *fotografia, Jugosławia, 1941 r.*

Josip Broz-Tito 1 stał się podczas wojny w Jugosławii najpopularniejszym dowódcą partyzanckim. Zaważył na tym nie tyle komunistyczny charakter jego oddziałów, co zdystansowanie się od nacjonalizmów, które podgrzewały konflikty wewnętrzne i były wykorzystywane przez okupantów.

- *fotografia, Jugosławia, 1944 r.*

ĆWICZENIA

1. Przedstaw metody podboju nowych terenów zastosowane przez Sowietów w latach 1939–1940.
2. Porównaj postawy władz krajów zachodnioeuropejskich w obliczu niemieckiej agresji w 1940 r.
3. Oceń znaczenie dla dalszych losów wojny bitwy o Anglię oraz zaangażowania państw Osi w konflikt na Bałkanach.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Bregman, *Najlepszy sojusznik Hitlera. Studium o współpracy niemiecko-sowieckiej 1939–1941*, Warszawa 1997.
P. Sikora, *Tych niewielu. Polscy piloci w bitwie o Anglię*, Warszawa 2020.

3 WOJNA NA FRONCIE WSCHODNIM

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przyczyny i skutki wybuchu wojny Niemiec z ZSRS,
- powstanie koalicji antyhitlerowskiej,
- skutki bitew o Moskwę i Stalingrad.

NAPAŚĆ NIEMIEC NA ZSRS

Adolf Hitler w książce *Mein Kampf* przedstawił jako jeden ze swoich najważniejszych celów podbój znienawidzonego imperium komunistycznego – ZSRS. Rozległe równiny na wschodzie miały stać się dla Niemców „przestrzenią życiową" (niem. ***Lebensraum***; czyt.: lejbensraum) (więcej o tym na s. 154, 263). Od 1939 r. przywódca III Rzeszy planom podboju ZSRS podporządkował swoje działania. Pakt Ribbentrop–Mołotow traktował jako chwilowe i taktyczne porozumienie ze Stalinem.

Po wybuchu II wojny światowej, pomimo prowadzonej współpracy między III Rzeszą a ZSRS, dalekosiężne cele obu przywódców całkowicie się wykluczały. Stalin liczył na wykrwawienie się Niemiec i Wielkiej Brytanii podczas przeciągającego się konfliktu, by w dogodnym momencie doprowadzić do ekspansji komunizmu w Europie. Hitler z kolei chciał zrealizować nazistowską ideę poszerzenia „przestrzeni życiowej" na wschodzie. Dlatego zdecydował się zaatakować ZSRS, mimo że nie zdołał pokonać Wielkiej Brytanii. W ten sposób świadomie rozpoczął wojnę na dwa fronty, czyli popełnił ten sam błąd, o który oskarżał władze niemieckie z okresu I wojny światowej.

W grudniu 1940 r. Hitler wyznaczył termin ataku na ZSRS na 15 maja 1941 r. W wojnie miały wziąć udział również wojska większości państw satelickich i sprzymierzonych (Finlandii, Rumunii, Słowacji, Węgier, Włoch). Zaplanowana operacja na skutek zaangażowania militarnego Niemiec w konflikt z Grecją i Jugosławią (więcej o tym na s. 254) została przesunięta na **22 czerwca 1941 r.** Tego dnia Niemcy rozpoczęli operację o kryptonimie „**Barbarossa**", w której walczyło blisko 4 mln żołnierzy z Niemiec i państw sprzymierzonych oraz faszystowscy ochotnicy z innych krajów Europy.

Pierwsze miesiące kampanii przebiegały zgodnie z planem. Zaskoczone i nieprzygotowane do obrony jednostki Armii Czerwonej masowo poddawały się lub były rozbijane. Wojska niemieckie w błyskawicznym tempie zajęły Ukrainę, Białoruś, kraje bałtyckie oraz część Rosji, w tym tereny wokół Leningradu. W pierwszej fazie konfliktu do niewoli trafiło blisko 3,5 mln sowieckich żołnierzy.

Kolumna niemieckich czołgów na Ukrainie podczas realizacji planu „Barbarossa". Jednostki pancerne i piechota zmotoryzowana stanowiły główne siły uderzeniowe Wehrmachtu.

- *fotografia, Ukraina, 1941 r.*

Żołnierze sowieccy, którzy w pierwszych tygodniach walk masowo trafiali do niemieckiej niewoli, byli traktowani w nieludzki sposób. Niemcy w obozach jenieckich zmuszali ich do wyniszczającej pracy. Spośród 5,7 mln wziętych do niewoli w latach 1941–1945 przeżyło zaledwie 2,4 mln. Ci, którzy ocaleli, po powrocie do ZSRS byli z kolei poddawani przez Stalina represjom.

▪ *fotografia, ZSRS, 1941 r.*

BITWA POD MOSKWĄ

Pod koniec 1941 r., gdy Niemcy dotarli na przedpola Moskwy, ich niezwykle szybka ofensywa została zatrzymana. Wywołały to przede wszystkim intensywne jesienne opady deszczu. Sprawiły one, że rosyjskie drogi i pola zamieniły się w błoto, w którym grzęzły oddziały niemieckie. Na początku listopada rozpoczęła się zaś surowa rosyjska zima. Z powodu wielkiej odległości od granic Rzeszy Niemcy nie byli w stanie szybko uzupełnić zapasów ani dostarczyć walczącym zimowych mundurów.

Ofensywa, której celem było zajęcie Moskwy, miała kluczowe znaczenie dla wyniku wojny – zarówno z punktu widzenia militarnego, jak i politycznego. Stolica ZSRS była bowiem sercem imperium i po jej zajęciu reszta kraju stałaby się bezbronna. Przykładowo przez Moskwę przechodziły wszystkie kluczowe linie kolejowe. Utrata panowania nad nimi oznaczałaby upadek bolszewickiego reżimu. Dlatego sowiecki opór się umacniał.

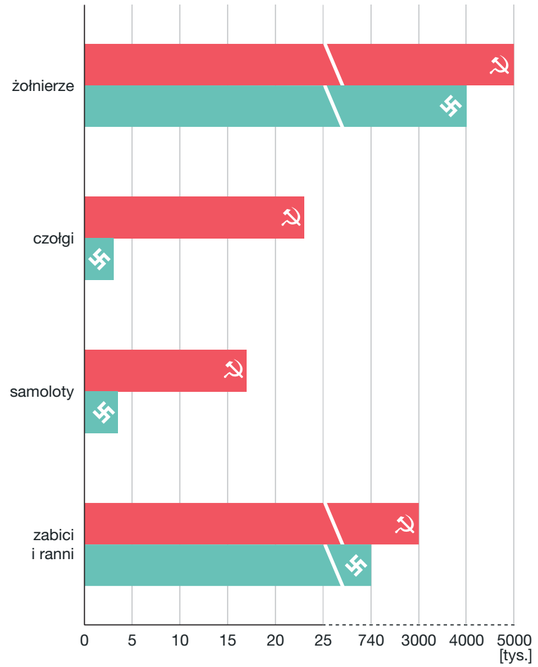
Stalin po uzyskaniu danych wywiadowczych ujawniających, że nie zostanie zaatakowany przez Japonię, mógł przerzucić pod Moskwę dywizje syberyjskie, które były znakomicie przygotowane i przyzwyczajone do walk w trudnych warunkach klimatycznych. Dzięki nowym siłom Armia Czerwona, dowodzona przez **gen. Gieorgija Żukowa** (zob. jego biogram na s. 260), przeprowadziła **6 grudnia 1941 r.** udaną kontrofensywę. Niemcy zostali zmuszeni do odwrotu, choć od Moskwy dzieliło ich już tylko 25 km. Była to pierwsza tak dotkliwa porażka Wehrmachtu i koniec mitu niepowstrzymanej taktyki niemieckiego Blitzkriegu.

Zapory i rowy przeciwpancerne wokół Moskwy były budowane w znacznej mierze przez kobiety. Wynikało to z powszechnej mobilizacji mężczyzn.

▪ *fotografia, ZSRS, 1941 r.*

Siły i straty na froncie wschodnim w 1941 r.

WIELKA WOJNA OJCZYŹNIANA

Atak Niemiec był szokiem dla Stalina, który mimo ostrzeżeń własnego wywiadu i Brytyjczyków nie wierzył w nadciągające zagrożenie. Dopiero po blisko dwóch tygodniach od rozpoczęcia ofensywy przez Niemców przemówił do obywateli, wzywając do walki w wielkiej wojnie ojczyźnianej. W sowieckiej propagandzie zaczęły znikać elementy internacjonalistyczne. Pojawił się za to, podobnie jak podczas wojny z Polską w 1920 r., rosyjski nacjonalizm. Symbolem zmian było m.in. hasło obrony Matki Rosji. Upowszechniano plakaty z postaciami Napoleona i Hitlera, nawiązujące do klęski Francuzów w wyprawie z 1812 r. W krytycznej sytuacji Stalin zgodził się również na poprawę relacji z Cerkwią, aby zyskać jej poparcie, szczególnie ważne dla chłopów, którzy w znacznej części pozostawali religijni. Efekty działań propagandowych przyniosły znakomite rezultaty. Społeczeństwo masowo stanęło w obronie państwa, gdyż uważało, że walka toczy się o jego przetrwanie. Wolę oporu wzmacniały informacje o bestialskim traktowaniu przez Niemców sowieckich jeńców. Ponadto za plecami walczących żołnierzy stanęły oddziały NKWD, które rozstrzeliwały wycofujących się czerwonoarmistów. Dostanie się do niemieckiej niewoli Stalin przedstawiał zaś jako równoznaczne ze zdradą.

Stalin w orędziu do narodu zapowiadał pokonanie Niemców. Swoich wiarołomnych sojuszników Hitlera i von Ribbentropa obrzucił inwektywami.

▪ *fotografia, ZSRS, 1941 r.*

? Dlaczego, Twoim zdaniem, Stalin po napaści III Rzeszy zrezygnował z popularyzacji internacjonalizmu i ateizmu?

Jakow Dżugaszwili, syn Stalina, trafił do niewoli niemieckiej w lipcu 1941 r. Przywódca ZSRS nie uczynił dla niego wyjątku i, podobnie jak pozostałych jeńców, uważał go za zdrajcę. Odmówił Niemcom wymiany syna na wziętego do niewoli przez Sowietów niemieckiego marszałka. Jakow w niewoli utrzymywał dobre relacje z polskimi jeńcami. Ostatecznie zginął podczas rozpaczliwej próby ucieczki z obozu w Sachsenhausen. Synowa Stalina, tak jak rodziny pozostałych sowieckich jeńców, była poddawana prześladowaniom ze strony NKWD.

▪ *fotografia, ZSRS, 1941 r.*

Plakat *Brońmy Moskwy!* wzywał Rosjan do obrony stolicy.

▪ *plakat, ZSRS, 1941 r.*

WALKI NA FRONCIE WSCHODNIM W LATACH 1941–1942

?

1. Wymień republiki sowieckie, które w 1941 r. zostały zajęte przez Niemców i ich sojuszników.
2. Wyjaśnij, w jakim kierunku Niemcy skierowali swoją ofensywę po niepowodzeniu próby zdobycia Moskwy.

NIEMCY I PODBITA LUDNOŚĆ

Na większości zajętych obszarów narody zamieszkujące ZSRS (m.in. Ukraińcy, Łotysze, Litwini, Estończycy) powitały Niemców jak wyzwolicieli spod stalinowskiego terroru. Poza tym miały nadzieję na odbudowę własnej państwowości.

Na okupowanych terenach ZSRS Niemcy prowadzili masową eksterminację ludności żydowskiej. Pozostałym narodowościom, z wyjątkiem Polaków, zapewniono przejściowo względnie swobodne warunki bytowania. Wypierając Armię Czerwoną (przyjrzyj się mapie powyżej), Niemcy uzyskiwali coraz rozleglejsze tereny, nad którymi nie byli w stanie sprawować pełnej kontroli. Pozwalali więc lokalnej ludności na zorganizowanie własnego szkolnictwa i struktur policyjnych. Sprzyjali także powoływaniu ściśle podlegających III Rzeszy oddziałów wojskowych Waffen SS. Stworzyli je Ukraińcy, Łotysze, Estończycy, Białorusini, a nawet Rosjanie. Taką politykę prowadzono też wobec Kozaków dońskich oraz narodów zamieszkujących Kaukaz, m.in. formując Legion Gruziński. Ponadto III Rzesza znalazła zwolenników wśród Azerów, Czeczenów, Ormian, Tatarów czy Kałmuków.

Łotewskie oddziały SS brały udział m.in. w likwidacji getta warszawskiego. Formacje kolaboranckie były często delegowane do zadań policyjnych przeciwko ludności cywilnej.

▪ *fotografia, Warszawa, 1943 r.*

Niemcy nie zgadzali się jednak na tworzenie niepodległych państw. Dlatego uwięziono m.in. lidera ukraińskich nacjonalistów Stepana Banderę, który 30 czerwca 1941 r. proklamował we Lwowie powstanie państwa ukraińskiego. Mimo to akceptacja społeczeństw tych narodów dla polityki Niemców trwała bardzo długo. Mając w pamięci prześladowania prowadzone przez Stalina, wierzyli, że rządy Niemców stanowią mniejsze zło. Poza tym panowało powszechne przekonanie, że po zwycięstwie Niemiec temat niepodległości ich państw zostanie ponownie podjęty.

WSPÓLNIE PRZECIW HITLEROWI

Wiadomość o ataku III Rzeszy na ZSRS była dla Brytyjczyków bardzo korzystna, ponieważ odtąd główny napór ze strony Hitlera kierował się na wschód. Z tego powodu Stalin otrzymał szeroko zakrojoną pomoc ze strony Wielkiej Brytanii oraz Stanów Zjednoczonych. Prezydent USA Franklin Delano Roosevelt jeszcze w marcu 1941 r. przeforsował uchwalenie tzw. **Lend-Lease Act** – ustawy, w myśl której Stany Zjednoczone mogły udzielić państwom walczącym z III Rzeszą pomocy w postaci dostaw sprzętu i zaopatrzenia. Początkowo wsparcie to dotyczyło jedynie Wielkiej Brytanii, ale już w lipcu 1941 r. amerykańska broń, żywność i paliwo zaczęły trafiać do ZSRS. Premier Wielkiej Brytanii Winston Churchill również zadeklarował już 22 czerwca 1941 r. udzielenie zaatakowanemu ZSRS wszelkiej pomocy technicznej i ekonomicznej w prowadzeniu wojny. Odpowiedni traktat o współdziałaniu Wielkiej Brytanii i ZSRS przeciw Hitlerowi podpisano 12 lipca 1941 r.

W efekcie tej współpracy powstała **koalicja antyhitlerowska**. Napaść Niemiec na ZSRS tymczasowo znormalizowała również relacje polsko-sowieckie (więcej o tym na s. 320–321).

Sowiecka załoga lotnicza pozuje do zdjęcia na tle bombowca Douglas Boston [czyt.: daglas boston]. Samolot ten trafił do ZSRS w ramach programu pomocy Lend-Lease Act. Podczas wojny Sowieci otrzymali od USA ponad 22 tys. samolotów, w tym 2900 tego typu bombowców.

▪ *fotografia, ZSRS, 1943 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

HIMMLER O OKUPOWANEJ LUDNOŚCI

Instrukcja jednego z przywódców III Rzeszy Heinricha Himmlera dla oficerów SS w sprawie traktowania ludności na podbitych terenach zawiera wstrząsające wywody w duchu ideologii nazistowskiej.

To, czy jakieś narody żyją w dobrobycie, czy mrą z głodu, obchodzi mnie tylko o tyle, o ile potrzebujemy ich dla naszej kultury, pod innym względem jest mi to obojętne. Mnie interesuje tylko, czy rów przeciwczołgowy dla nas będzie wykopany, a nie to, czy przy tym padnie z wyczerpania dziesięć tysięcy rosyjskich kobiet. Nie powinniśmy być nigdy surowi i bez serca, jeśli nie zachodzi potrzeba, to jasne. My, Niemcy, jedyny naród na świecie, który ma przyzwoity stosunek do zwierząt, będziemy go mieli do tych ludzkich zwierząt. Ale zbrodnią wobec naszej krwi jest martwienie się o nich i danie im ideałów, bo wtedy tylko narazimy naszych synów i wnuków na jeszcze cięższe przejścia. Kiedy ktoś przychodzi do mnie i mówi: „Nie mogę kopać rowu czołgowego rękami kobiet i dzieci" – odpowiadam: „Jest pan mordercą ludzi pańskiej krwi, bo jeżeli rów nie będzie wykopany, zginą niemieccy żołnierze, synowie niemieckich matek. Są oni naszej krwi".
Naszym obowiązkiem, naszą troską jest nasz naród i nasza krew. Nic innego nie powinno nas obchodzić. Chcę, aby SS przyjęła tę postawę wobec wszystkich obcokrajowców, nieniemieckich ludów, a zwłaszcza w stosunku do Rosjan.

Źródło: A. Bullock, *Hitler. Studium tyranii*, tłum. T. Evert, s. 163.

?

1. Scharakteryzuj stanowisko Himmlera wobec mieszkańców terenów okupowanych przez Niemców.
2. Wyjaśnij, jakie były źródła stanowiska Himmlera dotyczącego relacji między Niemcami a innymi narodami.

BITWA O STALINGRAD

Klęska wojsk niemieckich pod Moskwą nie przesądzała jeszcze o wyniku kampanii w ZSRS. W 1942 r. celem Hitlera stało się **zdobycie roponośnych złóż na Kaukazie** oraz kopalni Zagłębia Donieckiego. Przywódca III Rzeszy chciał w ten sposób odciąć ZSRS od dostaw surowców i doprowadzić do upadku Stalina. Zwycięstwo na froncie wschodnim miało być także argumentem umożliwiającym ewentualne skłonienie aliantów do zawarcia pokoju. Dla Niemiec było to bardzo ważne, gdyż w grudniu 1941 r. do wojny przeciwko państwom Osi przystąpiły Stany Zjednoczone (więcej na ten temat na s. 284–285).

Atak w kierunku Kaukazu rozpoczął się w **czerwcu 1942 r.** od wspólnego uderzenia wojsk niemieckich, węgierskich, chorwackich, rumuńskich i włoskich. Początek operacji był pomyślny dla Hitlera. Stalin zignorował bowiem ponownie dane wywiadowcze, uznając, że Niemcy po raz drugi zaatakują Moskwę. Z tego powodu to tam skoncentrował swoje największe siły.

Niemiecki atak na Kaukaz po początkowych sukcesach, podobnie jak rok wcześniej, szybko zaczął zwalniać z powodu braków w zaopatrzeniu i kłopotów z transportem. Centralnym punktem prowadzonej batalii – nie tyle ze względów strategicznych, co propagandowych – stał się **Stalingrad**. Z przyczyn prestiżowych Sowieci zrobili wszystko, aby nie dopuścić do zajęcia „miasta Stalina". Zgodnie z rozkazem miało być ono bronione do ostatniego żołnierza. Podobnie do tych zmagań podchodził Hitler. W rezultacie rozgorzały wielotygodniowe walki, podczas których dochodziło nawet do starć wręcz. Jednocześnie strona sowiecka przygotowywała kontrofensywę. Ruszyła ona w listopadzie 1942 r. i po rozbiciu wojsk rumuńskich doprowadziła do okrążenia niemieckiej armii dowodzonej przez **gen. Friedricha von Paulusa** [czyt.: fridrisia fon pałlusa]. Przedstawił on Hitlerowi propozycję natychmiastowego wydostania się z okrążenia, lecz otrzymał rozkaz utrzymania pozycji za wszelką cenę. Gdy zaopatrzenie i obiecana pomoc nie dotarły, niemieckie siły znalazły się w pułapce. Paulus skapitulował **2 lutego 1943 r.**, a 90 tys. jego ocalałych żołnierzy trafiło do łagrów. Klęska stalingradzka stanowiła ogromny cios militarny i propagandowy dla Niemiec. W III Rzeszy ogłoszono trzydniową żałobę narodową. Państwa Osi straciły bowiem w ofensywie na Kaukaz łącznie ok. 850 tys. żołnierzy. Był to zwiastun nieuchronnie nadciągającej przegranej Hitlera.

POSTAĆ HISTORYCZNA

GIEORGIJ ŻUKOW

1896–1974

Był sowieckim marszałkiem, jednym z twórców zwycięstwa nad Niemcami. Podczas I wojny światowej służył w carskiej armii, lecz w 1918 r. wstąpił do Armii Czerwonej i walczył w wojnie domowej po stronie bolszewików. W 1939 r. dowodził siłami sowieckimi na Dalekim Wschodzie w wojnie z Japonią, a podczas II wojny światowej należał do najważniejszych dowódców kształtujących sowiecką strategię. Podejmował decyzje, nie licząc się ze stratami ponoszonymi przez dowodzone przez niego oddziały. Za zasługi wojenne, w tym m.in. zdobycie Berlina, uzyskał tytuł Bohatera Związku Sowieckiego, choć został zapamiętany przez podwładnych jako okrutny i porywczy dowódca.

Obrońcy Stalingradu spożywają posiłek w przerwie między ostrzałami. Krwawe boje w mieście toczyły się niemal o każdy dom, a podczas nich dochodziło do walki wręcz.

▪ *fotografia, Stalingrad, 1942 r.*

Żołnierze niemieccy wzięci do niewoli pod Stalingradem nie byli w stanie kontynuować walki m.in. ze względu na brak odpowiedniej odzieży i wyczerpanie zapasów amunicji.

▪ *fotografia, Stalingrad, 1943 r.*

BLOKADA LENINGRADU

Drugie co do wielkości miasto ZSRS – liczący prawie 3 mln mieszkańców Leningrad (obecnie Sankt Petersburg) – został otoczony przez wojska niemieckie 8 września 1941 r. Los miasta byłby prawdopodobnie przesądzony, lecz najeźdźcy nie uzyskali pomocy ze strony fińskiej i atak został odparty. Niemcy nie byli w stanie zdobyć Leningradu, ale przystąpili do jego blokady przy jednoczesnym bombardowaniu lotniczym i ostrzale artyleryjskim. Dowódcy niemieccy liczyli, że po odcięciu miasta od dostaw jego wyczerpani głodem obrońcy skapitulują. Okazało się jednak, iż blokada nie jest szczelna, a pomoc dla oblężonych dociera statkami przez jezioro Ładoga. Gdy zimą jezioro pokrył lód, Rosjanie zaczęli dowozić dostawy ciężarówkami, które pod ostrzałem niemieckich samolotów pokonywały tzw. **drogę życia**. Wczesną wiosną 1942 r. ewakuowano ponad pół miliona mieszkańców. W styczniu 1943 r. Rosjanom udało się utworzyć korytarz lądowy, przez który do miasta zaczęły docierać dostawy żywności i opału. Trwające blisko **900 dni oblężenie Leningradu** zakończyło się dopiero **18 stycznia 1944 r.** W czasie jego trwania śmierć głodową poniosło blisko 1 mln leningradczyków.

Droga życia po zamarzniętym jeziorze Ładoga była przez długi czas jedynym traktem łączącym Leningrad z terenami kontrolowanymi przez Sowietów. Konwojom z pomocą zagrażały jednak ataki sił niemieckich.

▪ *fotografia, ZSRS, 1942 r.*

Ludność cywilna opuszcza Leningrad bombardowany i ostrzeliwany przez wojska niemieckie. Ewakuację przez zamarznięte jezioro Ładoga rozpoczęto w styczniu 1942 r. Do kwietnia miasto opuściło ponad 500 tys. osób. Było to konieczne, ponieważ zimą z głodu i od ostrzału wroga w Leningradzie umierały dziennie 3–4 tys. osób.

▪ *fotografia, Leningrad, 1942 r.*

? Jakie zagrożenie dla cywilnej ludności miasta stwarzało oblężenie?

ĆWICZENIA

1. Wymień przyczyny klęski niemieckich planów wojny błyskawicznej na wschodzie.
2. Wskaż wydarzenia, które miały przełomowe znaczenie dla wyniku wojny na froncie wschodnim.
3. Wyjaśnij, jakie wsparcie otrzymali Sowieci od aliantów zachodnich.

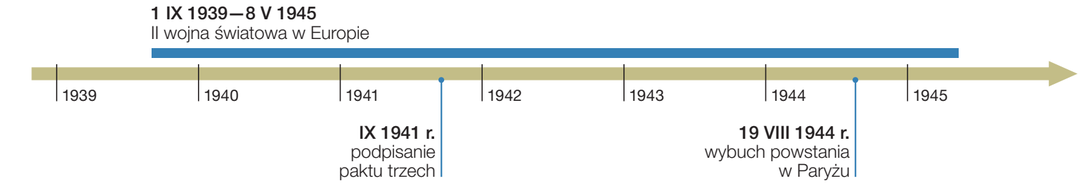
DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Bullock, *Hitler–Stalin. Żywoty równoległe*, t. 1–2, tłum. F. Pastusiak, Warszawa 1994.
A. Reid, *Tragedia oblężonego miasta 1941–1944*, tłum. W. Tyszka, Warszawa 2021.

4 POLITYKA NIEMIEC W OKUPOWANEJ EUROPIE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- różnice w postępowaniu Niemców wobec ludności w zachodniej i wschodniej Europie,
- przykłady kolaboracji z niemieckim okupantem w państwach Europy,
- powstanie antyniemieckiego ruchu oporu i partyzantki.

SYTUACJA LUDNOŚCI W OKUPOWANYCH KRAJACH

Na politykę III Rzeszy wobec ludności terenów okupowanych decydujący wpływ miało przekonanie o rzekomej wyższości Niemców, jako przedstawicieli „rasy aryjskiej", nad innymi narodowościami.

W zachodniej Europie Niemcy uznawali okupację za tymczasową, wprowadzoną dla zapewnienia im swobody w podejmowaniu dalekosiężnych planów na wschodzie. Zgodnie z planami Hitlera kraje Europy Zachodniej miały pozostać częścią powojennego świata, dlatego ich obywateli **nie poddano masowym represjom**. Szczególnie ostrożnie Niemcy postępowali wobec państw zamieszkiwanych przez narody germańskie (Holendrów, Flamandów, Duńczyków, Norwegów) oraz nacje powiązane w przeszłości z Niemcami (Alzatczyków, mieszkańców Luksemburga). Podobnie zachowywali się w okupowanej części Francji.

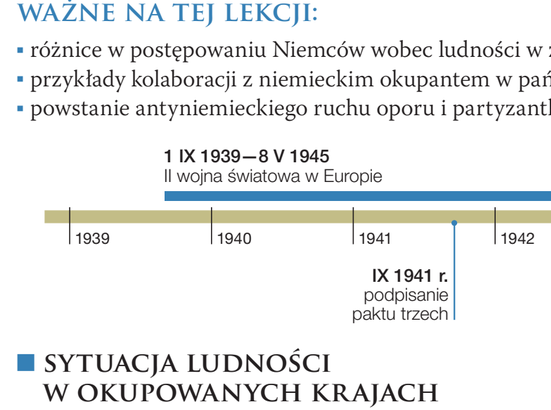
Niemcy nie zrezygnowali jednak z pełnej kontroli nad tymi państwami. W każdym z nich stacjonował Wehrmacht oraz funkcjonowała niemiecka Służba Bezpieczeństwa. Miały one za zadanie udaremnienie alianckiej inwazji oraz przeciwdziałanie tworzeniu się konspiracji. Dopiero, gdy wzmogła się działalność francuskiego ruchu oporu, Niemcy zaczęli dopuszczać się we Francji zbrodni wobec ludności.

We wschodniej Europie Niemcy traktowali ludność **w sposób bezwzględny**. Powszechne były masowe egzekucje, łapanki, wypędzenia czy grabieże. Słowianie, Żydzi i Romowie byli przedstawiani przez nazistowską propagandę jako **podludzie**. Do grupy tej zaliczono także m.in. osoby niepełnosprawne fizycznie i psychicznie (więcej o tym na s. 157–160).

Sytuacja zbliżona do zaprowadzonej na zachodzie Europy panowała tylko w Protektoracie Czech i Moraw. Niemcy stosowali tam tzw. politykę „piernika i pejcza". Mimo względnie łagodnej polityki reagowali z pełnym okrucieństwem w sytuacji wystąpień przeciw nim. W 1942 r. w odwecie za udany zamach na szefa Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy oraz protektora Czech i Moraw Reinharda Heydricha [czyt.: rajnharda hejdrisia] wymordowali mieszkańców wsi Lidice.

Dla Niemców głównym celem było zdobycie „**przestrzeni życiowej**" na wschodzie kontynentu. Planowali zajęcie dla „rasy germańskiej" terenów od jeziora Ładoga na północy do Morza Czarnego na południu. Przygotowali również szczegółowy plan osiedleńczy i germanizacyjny tych obszarów, tzw. **Generalny Plan Wschodni**, który zakładał po zakończeniu wojny przesiedlenie za Ural lub wymordowanie w obozach zagłady ponad 40 mln Słowian zamieszkujących tę część kontynentu, w tym także Polaków.

Jedynie nieliczne grupy ludności, wybrane zgodnie z pseudonaukowymi wytycznymi niemieckiej teorii rasowej, miały zostać poddane germanizacji. Kilka milionów Słowian miano pozostawić w celu wykorzystania ich do niewolniczej pracy. Uznawano ich zatem w pewnym stopniu za przydatnych, dlatego tylko niewielkie represje spotykały: Ukraińców, Białorusinów, Słowaków, Chorwatów czy Słoweńców. Poprawny charakter miał także stosunek Niemców do Litwinów, Łotyszy i Estończyków. Najcięższe represje objęły głównie stawiających im opór Polaków, Serbów i Rosjan. Z kolei Żydów i Romów Niemcy przeznaczyli do całkowitej zagłady.

Plakat *Wraz ze swoimi europejskimi kamratami pod znakiem SS zwyciężysz!* zachęcał Francuzów do wstępowania do największej francuskiej formacji kolaboranckiej – dywizji SS Charlemagne [czyt.: szarle**mań**]. Jednostka ta liczyła ponad 7 tys. żołnierzy.

- *plakat, Francja, 1944 r.*

Mord na mieszkańcach wsi Lidice był wyjątkowo brutalnym jak na Czechy aktem zemsty za akcję czeskiego ruchu oporu. Spośród 500 mieszkańców Niemcy zamordowali 340 osób. Równie bestialską politykę na szeroką skalę Niemcy prowadzili na co dzień w okupowanej Polsce, ZSRS i Jugosławii.

- *fotografia, Lidice, 1942 r.*

EUROPA POD NIEMIECKĄ OKUPACJĄ

1. Wymień kraje, w których działały organizacje kolaboranckie.
2. Wymień tereny okupowane w latach 1941–1942 szczególnie ważne dla Niemców dla zachowania łączności z obszarami, na których toczyli walki na froncie.

POSTAĆ HISTORYCZNA

PHILIPPE PÉTAIN

1856–1951

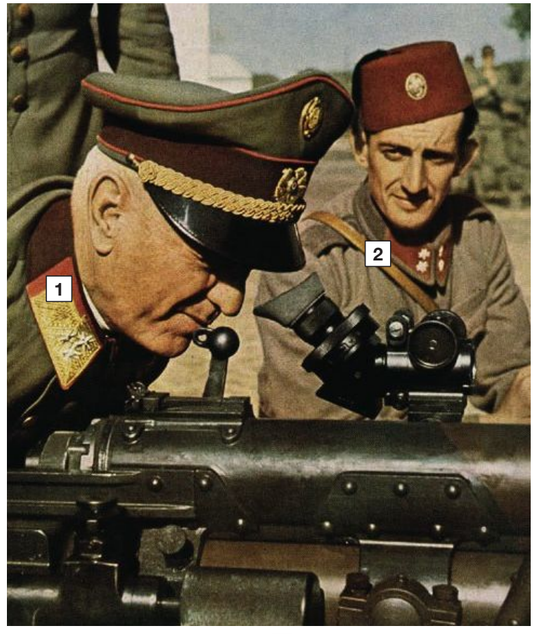
Był szefem rządu państwa Vichy, marszałkiem Francji. Dzięki zasługom podczas I wojny światowej, głównie w bitwach nad Marną i pod Verdun, zyskał tytuł marszałka i stał się bohaterem narodowym Francji. Wierzono, że w krytycznym dla ojczyzny momencie II wojny światowej (w czerwcu 1940 r.), gdy Francuzi przegrywali w walce z Niemcami, ponownie odwróci bieg wydarzeń. Tym razem Pétain jednak zawarł pokój z Niemcami i zgodził się w nim na upokarzające dla Francji warunki. W późniejszych latach zwalczał francuski ruch oporu i wydał w ręce Niemców ok. 70 tys. francuskich Żydów, których następnie wymordowano w obozach zagłady. Po wojnie został skazany przez sąd francuski za zdradę na karę śmierci, zamienioną ze względu na wiek i dawne zasługi na karę dożywotniego więzienia.

KOLABORACJA Z NIEMIECKIM OKUPANTEM

Polityka III Rzeszy na obszarach okupowanych w Europie Środkowo-Wschodniej była prowadzona brutalnie. Najwięcej zbrodni Niemcy popełnili na ziemiach polskich i rosyjskich. W innych częściach okupowanej Europy umiejętnie podsycali animozje pomiędzy podbitymi narodami. Cel ten udało im się osiągnąć na Bałkanach. Doszło tam do masowych mordów na ludności serbskiej dokonanych przez współpracujących z Niemcami Chorwatów. Do wystąpień przeciwko Serbom i Żydom wykorzystywano także muzułmańskich Bośniaków. Z kolei na polskich Kresach Wschodnich Niemcy sprzyjali eskalacji zbrodni nacjonalistów ukraińskich, przeprowadzanych na zamieszkującej te tereny ludności polskiej, czeskiej, żydowskiej i ormiańskiej.

W każdym państwie zachodniej i północnej Europy istniały grupy podzielające rasistowskie i antykomunistyczne poglądy nazistów. **Kolaboracja** z okupantem była więc wśród nich dość częstą postawą. Niemcy inspirowali powstawanie tam lokalnych rządów, które powierzali miejscowym faszystom lub zwolennikom rządów autorytarnych. Działalność kolaborantów znacznie ułatwiała Niemcom administrowanie okupowanymi państwami i pozwalała skutecznie eksploatować gospodarczo tamtejsze społeczeństwa. We Francji i w Norwegii kolaboranckie rządy skrupulatnie wypełniały polecenia przychodzące z Berlina, również te dotyczące kwestii wydania na śmierć swoich obywateli pochodzenia żydowskiego.

Ludność w okupowanych państwach miała różny stosunek do kwestii utrzymywania kontaktów z okupantami. Tam, gdzie działał silny ruch oporu, wszelkie formy zbliżenia z wrogiem były piętnowane. Zdrajców, którzy dostarczali informacji Niemcom, skazywano na śmierć. Były to działania mające chronić konspiratorów przed rozpoznaniem i zdradą. Piętnowano również kobiety utrzymujące kontakty fizyczne z okupantem, np. golono im głowy do skóry albo oblewano ubrania farbą.

Wysoki rangą oficer chorwacki 1 w towarzystwie żołnierza bośniackich oddziałów kolaboranckich 2 w charakterystycznym noszonym przez muzułmanów nakryciu głowy – fezie.

▪ *fotografia, Jugosławia, 1942 r.*

Serbscy więźniowie obozu koncentracyjnego w Jasenovacu, podobnie jak Żydzi, Romowie i działacze lewicowi, stali się ofiarami zbrodniczych działań chorwackich faszystów – ustaszy.

▪ *fotografia, Chorwacja, 1943 r.*

Paryż stał się dla niemieckich żołnierzy miejscem, do którego trafiali w nagrodę na przepustki. Rozrywki, wygoda i spokój kontrastowały z sytuacją na froncie wschodnim, w okupowanej Polsce lub na Bałkanach, gdzie hitlerowcy czuli się nieustannie zagrożeni.

▪ *fotografia, Paryż, 1941 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ODPOWIEDŹ NA NIEMIECKIE ZBRODNIE

Rządy emigracyjne krajów sojuszniczych okupowanych przez Niemcy 13 stycznia 1942 r. wspólnie przyjęły w Londynie deklarację w sprawie karania zbrodni niemieckich.

Biorąc pod uwagę, że Niemcy – od początku obecnego konfliktu wywołanego ich agresywną polityką – ustanowiły w krajach przez siebie okupowanych system terroru polegający na przeprowadzaniu masowych aresztowań i deportacji, traceniu zakładników i dokonywaniu masowych egzekucji.
Że podobnych gwałtów dopuszczają się również sojusznicy i wspólnicy Niemiec, a w niektórych krajach także zwolennicy okupantów.
Że niezbędna jest solidarność międzynarodowa, aby wyżej wymienione gwałty nie spowodowały wystąpień odwetowych ze strony ludności cywilnej stanowiących po prostu akt zemsty, a także w celu zadość uczynienia poczuciu sprawiedliwości świata cywilizowanego [...].
Niżej podpisani przedstawiciele rządów Belgii, Czechosłowacji, Narodowego Komitetu Wolnej Francji, rządów Grecji, Holandii, Jugosławii, Luksemburga, Norwegii i Polski oświadczają, że:

1. Gwałty dokonywane na ludności cywilnej pozostają w sprzeczności z powszechnie przyjętymi poglądami narodów cywilizowanych dotyczącymi prowadzenia działań wojennych [...].
2. Przyjmują do wiadomości deklaracje ogłoszone w tej kwestii przez prezydenta Stanów Zjednoczonych Ameryki i premiera Wielkiej Brytanii dnia 25 października 1941 r.
3. Ogłaszają jako jeden z podstawowych celów wojny ukaranie drogą zorganizowanego wymiaru sprawiedliwości tych, którzy są winni przestępstw i za nie odpowiedzialni – niezależnie od tego, czy przestępstwa te zostały dokonane na ich rozkaz, przez nich osobiście lub przy ich udziale w jakiejkolwiek formie.
4. Są zdecydowani w duchu solidarności międzynarodowej dopilnować, aby winni i odpowiedzialni – niezależnie od ich narodowości – zostali wykryci, oddani w ręce sprawiedliwości i osądzeni, a wyroki na nich wykonane.

Źródło: *Historia 1789–1990. Wybór tekstów źródłowych dla szkół średnich*, oprac. J. Eisler, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa 1995, s. 181–182.

? 1. Wymień motywy, jakimi kierowali się sygnatariusze tej deklaracji.
2. Oceń, jakie znaczenie międzynarodowe miała deklaracja rządów emigracyjnych.

RUCH OPORU I PARTYZANTKA W KRAJACH EUROPEJSKICH

We wszystkich zajętych przez hitlerowców krajach powstawały struktury oporu. Jako pierwszy, jeszcze w 1939 r., **ruch oporu** powstał w Polsce (więcej na ten temat na s. 324–327). Te organizacje miały charakter elitarny lub masowy i były często wspierane przez brytyjskie służby specjalne. Było to szczególnie widoczne w Grecji, Francji i Jugosławii.

Po napaści Niemiec na ZSRS także wywiad sowiecki wspierał rozwój lewicowego ruchu oporu. Alianckie służby specjalne wspomagały organizacje stosujące akty dywersji i sabotażu oraz prowadzące działalność wywiadowczą. Najbardziej znaną sowiecką sieć wywiadowczą tworzyła tzw. Czerwona Orkiestra (niem. Rote Kapele), która szpiegowała w instytucjach III Rzeszy.

Znaczącą rolę w obniżaniu potencjału militarnego Niemiec miał rozwój **partyzantki**. Najsilniejsza była partyzantka w Jugosławii, która jednak pozostawała podzielona politycznie na zwolenników króla i rządu na emigracji oraz partii komunistycznej z **Josipem Brozem-Tito** na czele (więcej o nim na s. 254). Z kolei najwięcej zaprzysiężonych członków podziemia walczyło na ziemiach polskich (ponad 400 tys.). Ruch oporu Résistance [czyt.: rezi**stąs**] działał także we Francji, szczególnie w części administrowanej przez Państwo Vichy. Wraz ze stopniowym słabnięciem III Rzeszy działalność partyzancka przybierała na sile. W 1944 r. ruch oporu wywołał powstania w Paryżu, Warszawie i na Słowacji. W Jugosławii i we Włoszech oddziały partyzanckie stały się zalążkami przyszłych armii.

We Włoszech zdominowane przez komunistów oddziały partyzanckie po utworzeniu w 1943 r. marionetkowej, faszystowskiej Włoskiej Republiki Socjalnej rozpoczęły jej zwalczanie i atakowały przedstawicieli tego prohitlerowskiego reżimu. Ich największym sukcesem stało się pojmanie w kwietniu 1945 r. Mussoliniego (więcej na ten temat w Warto wiedzieć na s. 292).

Włoscy antyfaszyści zorganizowali ruch oporu, który w latach 1944–1945 toczył walki z Niemcami i faszystowskimi oddziałami włoskimi.

▪ *fotografia, Mediolan, 1944 r.*

Żołnierze francuskiego ruchu oporu w 1944 r. wspierali siły alianckie w wyzwalaniu Francji. W ich szeregach walczyli także Polacy oraz liczni Hiszpanie – dawni żołnierze sił republikańskich.

▪ *fotografia, Paryż, 1944 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Sojusznicy III Rzeszy

Głównym sojusznikiem Niemiec w Europie pozostawały do lipca 1943 r. faszystowskie Włochy. Po podpisaniu w 1936 r. traktatu o przyjaźni łączyła oba państwa, według słów Mussoliniego, „**oś Berlin–Rzym**". Sojusz wzmocniono paktem stalowym, podpisanym w maju 1939 r., lecz Włochy były problematycznym i nieprzewidywalnym sprzymierzeńcem, który podejmował decyzje zagrażające planom militarnym Niemiec. Wynikało to z dążeń Mussoliniego, pragnącego samodzielnie podbić tereny w basenie Morza Śródziemnego. Duce nie brał jednak pod uwagę słabego przygotowania Włoch do polityki podbojów. Klęski Mussoliniego na Bałkanach zmusiły III Rzeszę do przyjścia mu z pomocą, co z kolei opóźniło niemiecką napaść na ZSRS. Po podboju Grecji i Jugosławii Włochy otrzymały Dalmację i Czarnogórę, tworząc tam protektorat.

We wrześniu 1940 r. w Berlinie podpisano pakt trzech. Jego sygnatariuszami zostały **III Rzesza**, **Włochy** i **Japonia**. Pojawiło się wówczas określenie „**państwa Osi**" jako jednej ze stron światowego konfliktu. Do paktu stopniowo przystępowały również państwa satelickie III Rzeszy. Zdecydowały się na to po kolei:

- **Węgry**, które dzięki Niemcom odzyskały znaczną część ziem utraconych po I wojnie światowej;
- **Rumunia** w obawie przed dalszymi stratami terytorialnymi na rzecz Węgier i ZSRS;
- **Słowacja**, rządzona przez faszystę, księdza Jozefa Tiso;
- **Bułgaria**, wiążąca nadzieje na odzyskanie terenów utraconych po I wojnie światowej;
- **Niezależne Państwo Chorwackie** utworzone po rozbiciu Jugosławii;
- **Finlandia**, która do paktu trzech przystąpiła najpóźniej (jesienią 1941 r.) po to tylko, by odzyskać swoje ziemie zagarnięte przez ZSRS podczas wojny zimowej.

Zaledwie dwa dni sygnatariuszem paktu była również Jugosławia. Podpisała ona układ 25 marca 1941 r., a po proalianckim zamachu stanu prawie natychmiast go zerwała. Było to bezpośrednią przyczyną inwazji na Jugosławię przez państwa Osi, która nastąpiła 6 kwietnia 1941 r.

Wizyta księdza Tiso 2 **u Hitlera** 1 w Berlinie. Rządzący marionetkowym państwem słowackim Tiso odpowiadał m.in. za udział tego kraju w napaści na Polskę, a także za uczestnictwo słowackich formacji w zagładzie ludności żydowskiej. Za zdradę i zbrodnie został po wojnie skazany na śmierć i powieszony.

▪ *fotografia, Berlin, 1939 r.*

Oficjalne spotkanie Hitlera 1 z ambasadorami krajów sojuszniczych i współpracujących z III Rzeszą: Japonii 2, Włoch 3 i Hiszpanii 4. Ten ostatni kraj zachował jednak neutralność aż do końca wojny, choć hiszpańscy ochotnicy walczyli na froncie wschodnim po stronie Niemiec.

▪ *fotografia, Niemcy, 4 VI 1939 r.*

? Jakie były motywacje przywódców państw, które stawały się sojusznikami Hitlera?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, od czego zależała sytuacja poszczególnych narodów w okupowanej Europie.
2. Wymień kraje, w których opór wobec niemieckiej okupacji był szczególnie silny.
3. Określ postawy, które mieszkańcy państw europejskich przyjmowali wobec władz okupacyjnych.

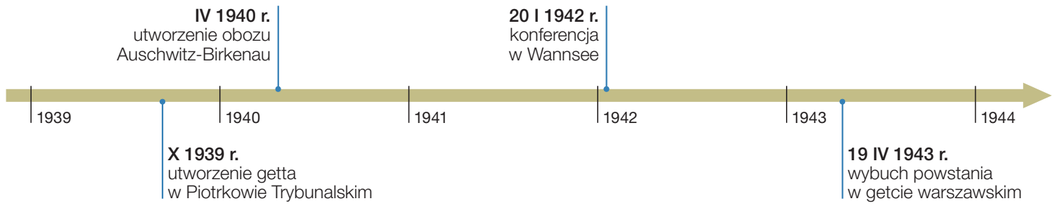
DLA ZAINTERESOWANYCH

Okupowana Europa. Podobieństwa i różnice, red. W. Grabowski, Warszawa 2014.
R.C. Raack, *Polska i Europa w planach Stalina*, tłum. P. Kościński, Warszawa 1997.

5 HOLOKAUST

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- polityka władz niemieckich wobec ludności żydowskiej na terenach okupowanych,
- zorganizowanie systemowej zagłady Żydów przez niemieckie władze,
- postawy ludności Europy wobec Holocaustu.

SEPARACJA LUDNOŚCI ŻYDOWSKIEJ

Po wybuchu II wojny światowej prześladowania ludności żydowskiej stawały się coraz bardziej brutalne. Niemcy dopuszczali się licznych mordów, np. we wrześniu 1939 r. w Będzinie w pobliżu Sosnowca żołnierze Wehrmachtu i SS spalili synagogę wraz z dwustoma modlącymi się w niej Żydami. Od samego początku hitlerowskie władze w okupowanych krajach prowadziły politykę prześladowania i wyniszczania ludności żydowskiej.

Jej etapami były:

- **dyskryminacja** – pozbawienie Żydów praw przysługujących pozostałym obywatelom;
- **stygmatyzacja** – oznaczanie ich w taki sposób, żeby odróżniali się od reszty społeczeństwa;
- **izolacja** – zamknięcie ludności żydowskiej w odrębnych dzielnicach – **gettach**;
- **zagłada** – masowe, zorganizowane wyniszczenie ludności żydowskiego pochodzenia.

WARTO WIEDZIEĆ

Podstawy antysemityzmu w Niemczech

Antysemityzm w Niemczech i Austrii miał długą tradycję, ale rozwinął się w pełni w okresie międzywojennym, mimo że tamtejsi Żydzi byli zazwyczaj silnie zasymilowani. Szczególnie podatne na hasła nienawiści do Żydów okazały się kręgi skrajnie nacjonalistyczne. Antysemityzm stanowił podstawę ideologii nazistowskiej. Jej zasady przedstawił Hitler, który obarczył Żydów winą za:

- klęskę Niemiec w okresie I wojny światowej,
- zorganizowanie rewolucji bolszewickiej w Rosji,
- rzekomy polityczny i kulturalny upadek Europy,
- wprowadzenie w Niemczech znienawidzonego przez nazistów ustroju demokratycznego.

Po dojściu do władzy Hitler doprowadził do uchwalenia w 1935 r. **ustaw norymberskich**, zgodnie z którymi ludność żydowską m.in. pozbawiono większości praw obywatelskich i zakazano jej zawierania małżeństw niemiecko-żydowskich. Gdy Hitler zaczął odnosić wojenne zwycięstwa, los Żydów na całym kontynencie był przesądzony – mieli oni zniknąć z Europy. Początkowo jednak Niemcy nie mieli jeszcze sprecyzowanych planów, jak pozbyć się ludności żydowskiej.

? Dlaczego antysemityzm cieszył się szczególną popularnością w środowiskach skrajnie nacjonalistycznych?

Okładka *Grzechu przeciw krwi* – jednej z licznych antysemickich niemieckich powieści z początku XX w. Sęp ma twarz o rysach semickich. Tego typu publikacje kształtowały poglądy wielu Niemców.

▪ *książka, Niemcy, 1918 r.*

Pierwsze trzy etapy tej zbrodniczej strategii Niemcy zaczęli wprowadzać całkowicie otwarcie już w 1939 r. Od 1 grudnia 1939 r. nakazali noszenie **białych opasek z niebieską gwiazdą Dawida** wszystkim Żydom powyżej 12. roku życia. Celem tego zarządzenia było:

- odseparowanie Żydów od reszty społeczeństwa,
- łatwiejsze wyłapywanie ich do prac przymusowych,
- ułatwienie zastosowania rasistowskich zakazów władz, m.in. chodzenia po niektórych ulicach, spacerowania po parkach, jeżdżenia koleją.

Początkowo na ziemiach wcielonych do Rzeszy Niemcy prowadzili politykę polegającą na szybkim wysiedlaniu miejscowej ludności żydowskiej do Generalnego Gubernatorstwa. Po wstrzymaniu tej akcji w największych polskich miastach, m.in. w Łodzi, Włocławku czy Sosnowcu, zaczęli zakładać otoczone zasiekami lub murami getta.

W październiku 1940 r. Niemcy wprowadzili karę śmierci dla każdego Żyda próbującego opuścić getto. Największe getto w Generalnym Gubernatorstwie powstało w Warszawie, gdzie na niewielkiej przestrzeni stłoczono aż 460 tys. osób. Podobne prześladowania zaczęły stopniowo dotykać Żydów z innych krajów okupowanych przez III Rzeszę.

W STRONĘ ZAGŁADY

Po zamknięciu ludności żydowskiej w gettach Niemcy przystąpili do procesu jej wyniszczania. Ten etap działań był przeprowadzany potajemnie. Zaczęto od radykalnego **ograniczania dostaw żywności**. Szacuje się,

Getta żydowskie były wyjątkowo zatłoczone. W dzielnicach o bardzo ograniczonej powierzchni Niemcy gromadzili ludność żydowską z kilku miast. Warunki egzystencji (głód i brak higieny) w zamierzeniu okupantów miały prowadzić do jej wyniszczenia. Separacja od pozostałych mieszkańców miast, co na zdjęciu podkreśla napis *Strefa zamieszkana przez Żydów. Wstęp wzbroniony* [1], miała uniemożliwić udzielanie zamkniętym tam ludziom jakiejkolwiek pomocy.

▪ *fotografia, Łódź, 1941 r.*

że w gettach na ziemiach polskich zmarło z głodu 20% Żydów, przede wszystkim starców i dzieci. Tempo wymierania mieszkańców gett nie zadowalało nazistów. Aby szybciej pozbyć się Żydów, Niemcy rozważali również zesłanie ich na Madagaskar lub za Ural. Pomysł ten jednak ze względu na trwającą wojnę i ogromne koszty został zarzucony.

Uwięziony Żyd widoczny na zdjęciu [1] ma na prawej piersi przyszytą gwiazdę Dawida [2]. Zmuszono go do pozowania do zdjęcia z niemieckim szefem administracyjnym getta Hansem Biebowem [czyt.: bibowem] [3]. Ten hitlerowski urzędnik organizował zagładę łódzkich Żydów, podczas której przywłaszczał sobie ich mienie. Po wojnie został schwytany, skazany na śmierć przez polski sąd i powieszony.

▪ *zdjęcie, Łódź, 1941 r.*

Jesienią 1941 r. naziści przygotowali plan **„ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”** (niem. Endlösung) [czyt.: endlozung], co było równoznaczne z przeprowadzeniem zagłady wszystkich Żydów żyjących w Europie – **Holokaustu**. Szczegóły tych zbrodniczych zamysłów dopracowano w styczniu 1942 r. na zorganizowanej przez **Reinharda Heydricha**, szefa Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy, **konferencji w Wannsee** [czyt.: wanzi] (dzielnicy Berlina). Do przeprowadzenia operacji wyznaczono jednostki SS, a całym przedsięwzięciem dowodził **Adolf Eichmann** [czyt.: ajśman].

To Heydrich i Eichmann podjęli decyzję o wybudowaniu obozów zagłady na ziemiach polskich. Powody takiej lokalizacji były praktyczne: mieszkała tu największa liczba Żydów w Europie – ponad 3 mln, a ponadto był to obszar w całości poddany niemieckiej okupacji, bez rządu kolaboracyjnego. Nie wymagało to żadnych dodatkowych ustaleń i stwarzało możliwość utrzymania zbrodni w tajemnicy przed światem.

ZAGŁADA ŻYDÓW

Proces masowego ludobójstwa Żydów rozpoczął się jeszcze przed konferencją w Wannsee, wraz z atakiem III Rzeszy na ZSRS w połowie 1941 r. Za Wehrmachtem na wschód, podobnie jak podczas kampanii wrześniowej, ruszyły oddziały specjalne Einsatzgruppen, które tym razem zajęły się mordowaniem ludności żydowskiej. W wyniku ich zbrodniczych działań zginęło 500 tys. Żydów.

WARTO WIEDZIEĆ

Zagłada Romów

Naziści oprócz eksterminacji Żydów zaplanowali pozbycie się z Europy także Romów. Byli oni mordowani na miejscu lub osadzani w gettach, a następnie wysyłani do obozów koncentracyjnych. Łącznie Niemcy i ich sojusznicy (szczególnie aktywni w tych działaniach byli chorwaccy ustasze) wymordowali ok. 500 tys. osób romskiego pochodzenia.

W prześladowanie Romów zaangażowano zarówno formacje zbrojne, jak i urzędników planujących ich działania.
▪ *fotografia, Niemcy, 1938 r.*

? Odszukaj informację na temat powojennych sposobów upamiętnienia zagłady Romów.

WARTO WIEDZIEĆ

Organizatorzy Holokaustu

Przeprowadzenie Holokaustu było skomplikowanym przedsięwzięciem, w które władze III Rzeszy zaangażowały państwowe instytucje, m.in. policję czy kolej. Nad całością pieczę sprawowało jednak SS, architektami tego zbrodniczego projektu byli zaś działający na rozkaz Hitlera najzagorzalsi naziści, tacy jak Niemcy Heinrich Himmler i Reinhard Heydrich oraz Austriak Adolf Eichmann. Najważniejsze decyzje dotyczące Holokaustu były podejmowane w zaciszu biur i urzędów. Eichmann podczas powojennego procesu wytoczonego mu w Izraelu tłumaczył się, że nigdy nie zabił ani nie kazał zabić żadnego Żyda. Ponadto naziści powszechnie się bronili, twierdząc, że tylko wykonywali rozkazy.

? Odszukaj informacje, w jakich okolicznościach Adolf Eichmann trafił przed izraelski sąd.

Główny dowódca SS Heinrich Himmler 1 wraz ze swoimi najbliższymi współpracownikami – Reinhardem Heydrichem 2 i Karlem Wolffem 3. Pierwsi dwaj esesmani nie dożyli końca wojny, a Wolff trafił na krótko do więzienia dopiero w latach 60.
▪ *fotografia, Norymberga, 1936 r.*

Wiele z tych mordów odbywało się z pomocą miejscowej ludności. Niemcy celowo podsycali występujący już wcześniej na tych terenach antysemityzm, aby doprowadzić do masowych **pogromów Żydów**. Zależało im, żeby mieszkańcy tych ziem współuczestniczyli w Zagładzie. Do masakr dochodziło przede wszystkim na Ukrainie, Litwie i Łotwie. W znacznie mniejszym stopniu takie wydarzenia zachodziły na ziemiach polskich (w Jedwabnem i pobliskich miejscowościach) czy białoruskich. Najbardziej znanymi miejscami eksterminacji na Wschodzie stały się **Babi Jar** koło Kijowa (ponad 100 tys. zabitych) oraz podwileńskie **Ponary** (ponad 80 tys. ofiar).

Organizowane w ten sposób masowe egzekucje nie przynosiły jednak, zdaniem Niemców, oczekiwanych efektów, czyli szybkiej likwidacji wszystkich Żydów. Ponadto udział w masowych egzekucjach licznych żołnierzy niemieckich i ich miejscowych współpracowników nie pozwalał utrzymać w tajemnicy informacji o Zagładzie. Niemcy postanowili więc zbudować na zamkniętych obszarach **obozy zagłady**. Pierwszy z nich powstał jesienią 1941 r. w **Chełmnie nad Nerem** (Kulmhof am Nehr) niedaleko Łęczycy. Apogeum Holokaustu przypadło na 1942 r. Powstały wówczas kolejne, budowane na odludnych terenach obozy zagłady, takie jak **Bełżec**, **Treblinka** czy **Sobibór**.

Załogi obozów tworzyli głównie Niemcy i Austriacy oraz ich wschodnioeuropejscy pomocnicy (m.in. Ukraińcy, Litwini, Łotysze). W tych miejscach często całe transporty ludzi były kierowane bezpośrednio na śmierć do komór gazowych. W sąsiedztwie obozów, które pierwotnie odgrywały rolę obozów koncentracyjnych, również powstały obozy zagłady: w Oświęcimiu – **Auschwitz-Birkenau** [czyt.: ałszfic-birkenał], a w Lublinie – **Majdanek**. Nielicznych Żydów wysyłano

Likwidacja warszawskiego getta została szczegółowo udokumentowana przez Niemców, którzy raport ze swoich zbrodniczych działań opatrzony fotografiami przedstawili Hitlerowi. Widoczny na zdjęciu esesman 1, ze względu na wyjątkowe okrucieństwo nazywany Frankensteinem [czyt.: frankensztajnem], został w latach 60. rozpoznany, uwięziony, skazany i stracony.
▪ *fotografia, Warszawa, 1943 r.*

do obozów takich jak **Gross-Rosen** [czyt.: gros-rozen], gdzie przeprowadzano eksterminację poprzez wyniszczający wysiłek podczas pracy.

Szacuje się, że w wyniku Holokaustu **zginęło ok. 6 mln europejskich Żydów**, z czego ok. 1 mln stanowiły dzieci. Mordowano ich do ostatnich dni istnienia III Rzeszy. Spośród ok. 3 mln polskich Żydów wojnę przeżyło zaledwie 300 tys. Byli to głównie ci, którym udało się wcześniej uciec na wschód. Pod niemiecką okupacją przetrwało ich jedynie ok. 40 tys.

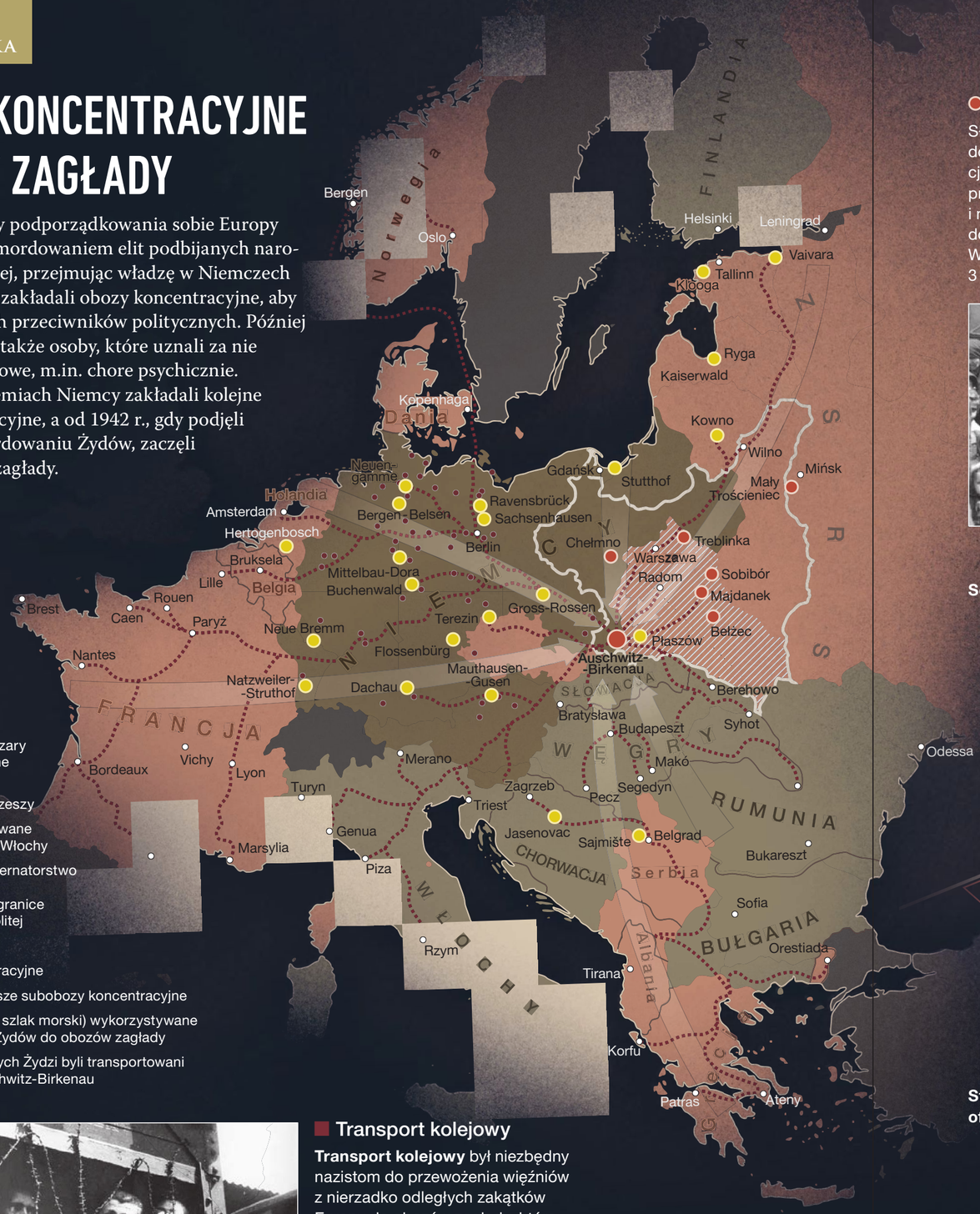
Na skutek Holokaustu Żydzi niemal zniknęli z różnorodnego krajobrazu etnicznego Europy Środkowo-Wschodniej. Wraz z nimi bezpowrotnie odeszła kultura żydowska i wielosetletnia tradycja współżycia z różnym narodami tej części Europy.

Masowe mordy na ludności żydowskiej na terenach zajmowanych przez siły niemieckie były organizowane przez grupy specjalne Einsatzgruppen. Jeden z procesów norymberskich, podczas których sądzono hitlerowców, objął wyłącznie dowódców tych formacji. Zbrodni na wschodzie dopuszczały się także oddziały Wehrmachtu. Prezentowane poruszające zdjęcie mordu na rodzinie ukraińskich Żydów zostało wykradzione przez członków polskiego ruchu oporu z tajnych niemieckich zasobów i przekazane do Londynu za pośrednictwem konspiracyjnych kurierów.
▪ *fotografia, Ukraina, 1942 r.*

OBOZY KONCENTRACYJNE I OBOZY ZAGŁADY

Niemieckie plany podporządkowania sobie Europy wiązały się z wymordowaniem elit podbijanych narodów. Już wcześniej, przejmując władzę w Niemczech i Austrii, naziści zakładali obozy koncentracyjne, aby pozbyć się swoich przeciwników politycznych. Później zamykali w nich także osoby, które uznali za nie w pełni wartościowe, m.in. chore psychicznie. Na podbitych ziemiach Niemcy zakładali kolejne obozy koncentracyjne, a od 1942 r., gdy podjęli decyzję o wymordowaniu Żydów, zaczęli budować obozy zagłady.

- III Rzesza i obszary do niej włączone w 1939 r.
- sojusznicy III Rzeszy
- obszary okupowane przez Niemcy i Włochy
- Generalne Gubernatorstwo
- przedwojenne granice II Rzeczypospolitej
- obozy zagłady
- obozy koncentracyjne
- wybrane mniejsze subobozy koncentracyjne
- linie kolejowe (i szlak morski) wykorzystywane do transportu Żydów do obozów zagłady
- kierunki, z których Żydzi byli transportowani do obozu Auschwitz-Birkenau

Transport kolejowy

Transport kolejowy był niezbędny nazistom do przewożenia więźniów z nierzadko odległych zakątków Europy do obozów zagłady, które zbudowali na okupowanych ziemiach polskich. Więźniowie byli transportowani w nieludzkich warunkach i mordowani przy próbach ucieczki.

Obozy zagłady

Służyły do eksterminacji ludności cywilnej na niespotykaną dotąd skalę. Niemcy zbudowali je, gdy w ramach realizacji planu „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej" przywódcy III Rzeszy zdecydowali, że będzie to najszybszy i najefektywniejszy sposób mordowania Żydów uwięzionych dotąd w gettach na terenie całej okupowanej Europy. W komorach gazowych obozów zagłady zginęły ponad 3 mln osób, a ich ciała naziści spalili w krematoriach.

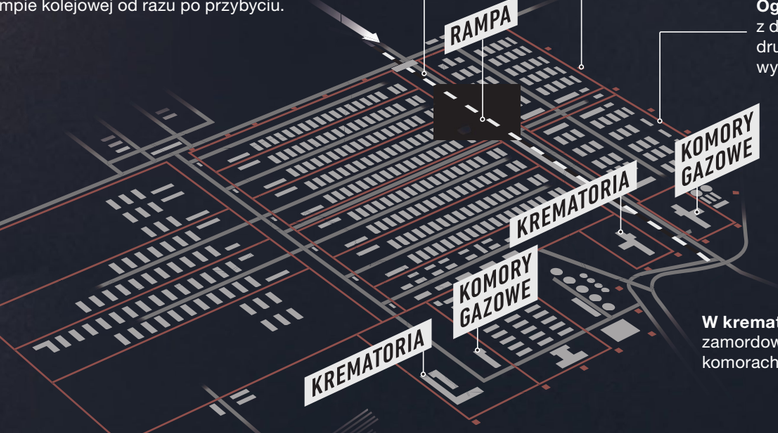
Obozy koncentracyjne

Służyły jako miejsca uwięzienia i eksterminacji: Żydów, Romów, przeciwników politycznych, homoseksualistów, duchownych sprzeciwiających się nazistom, a także przedstawicieli podbitych narodów. Więźniowie stanowili darmową siłę roboczą dla niemieckiego przemysłu. Wycieńczająca praca i głód prowadziły do śmierci. Część z nich była wykorzystywana do eksperymentów pseudomedycznych, które oznaczały śmierć w męczarniach.

Schemat obozu Auschwitz-Birkenau

Selekcja więźniów przeznaczonych do natychmiastowej eksterminacji lub dłuższego pobytu w obozie odbywała się na rampie kolejowej od razu po przybyciu.

Wieże wartownicze zajmowali strażnicy wyposażeni w karabiny maszynowe.

Ogrodzenie było wykonane z drutu kolczastego oraz drutów podłączonych do wysokiego napięcia.

Komory gazowe były miejscem masowego uśmiercania więźniów za pomocą trującego gazu uzyskiwanego z preparatu cyklon B.

W krematoriach palono ciała ofiar zamordowanych w sąsiednich komorach gazowych.

Struktura narodowościowo-polityczna ofiar obozu Auschwitz-Birkenau

POSTAĆ HISTORYCZNA

JANUSZ KORCZAK

1878–1942

Był pisarzem, wybitnym pedagogiem i lekarzem. Pochodził ze spolonizowanej rodziny żydowskiej. Swoją działalność naukową, literacką i społeczną skupił na dzieciach. Zyskał światową sławę dzięki książkom dla nich: *Król Maciuś Pierwszy* czy *Bankructwo Małego Dżeka*, a także pracom z dziedziny pedagogiki, w których podkreślał godność i prawa dzieci. Prowadził sierociniec dla dzieci żydowskich w Warszawie. Zginął wraz ze swoimi podopiecznymi w komorze gazowej obozu zagłady w Treblince. Nie opuścił ich, choć miał szansę na ratunek. Do dziś jest jednym z najpopularniejszych patronów szkół w Polsce.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZAGŁADA W AUSCHWITZ

Mieczysław Zając, pielęgniarz i więzień obozu Auschwitz w Oświęcimiu, tak wspominał pobyt w obozie.

Najgorsza była jednak bezradność. Człowiek chciałby pomóc, ale nie zawsze było można. Brak było materiałów opatrunkowych z bawełny. [...] *Rany nie chciały się goić, gdyż organizmy były wyczerpane głodem, awitaminozą* [brakiem witamin] *i nadmierną pracą. Zasadniczo w tym okresie nie było na Bunie* [obóz pracy przymusowej w zakładach Buna-Werke] *wielu zgonów. Załatwiały to selekcje oraz przenoszenie muzułmanów* [skrajnie wycieńczonych więźniów] *do obozu w Brzezince* [obozu zagłady Auschwitz-Birkenau]. *Ładowanie trupów na auto transportujące je do krematorium w Birkenau to była jedyna czynność, od której starałem się wymigać. Pielęgniarze dopisywali numery zmarłych ołówkiem kopiowym na udach – takie było zarządzenie. Następnie brali zmarłego za ręce i za nogi i jak kawał drewna rzucali na wóz. Jeszcze gorsze było wynoszenie z bloków na auta wyselekcjonowanych chorych, którzy nie mogli się poruszać, a także odprowadzanie tych, którzy poruszali się z trudem. Stawiali oni zawsze to samo pytanie: Pfleger* [Pielęgniarzu], *gdzie my jedziemy? Dokąd nas odwożą? Co odpowiedzieć takiemu nieszczęśnikowi? Straszną prawdę znał on dobrze.*

Źródło: *Teki edukacyjne IPN, Auschwitz. Pamięć dla przyszłości*, Warszawa 2003, s. 43.

Dzieci i osoby starsze były uznawane przez Niemców za bezużyteczne, bo nieprzydatne do pracy. Dlatego od razu po przyjeździe do obozu Auschwitz-Birkenau kierowano je do komór gazowych.

▪ *fotografia, Birkenau, 1943 r.*

? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób prowadzono eksterminację więźniów w obozie.

2. Scharakteryzuj pracę pielęgniarza w obozie i oceń postawę autora wspomnień.

POWSTANIE W GETCIE

Prawda o tym, że rzekome wysiedlanie Żydów na wschód w rzeczywistości oznacza zagładę, zaczęła przenikać do mieszkańców gett i wywołała z jednej strony przerażenie, z drugiej – chęć godnej śmierci. Dlatego w gettach zaczęły powstawać struktury konspiracyjne. Najlepiej były zorganizowane w Warszawie, gdzie działały:

- **Żydowska Organizacja Bojowa**, związana z lewicową partią Bund, z Mordechajem Anielewiczem, Icchakiem Cukiermanem, Markiem Edelmanem i Jochananem Morgensternem [czyt.: morgenszternem] na czele;
- **Żydowski Związek Wojskowy**, z Pawłem Frenklem, Leonem Rodalem, Dawidem Wdowińskim i Michałem Strykowskim na czele, był z kolei powiązany z żydowską prawicą – syjonistami.

Obie organizacje działały wśród społeczności getta i utrudniały kolejne wywózki jego mieszkańców do obozów zagłady. Likwidowały również konfidentów szczególnie gorliwie współpracujących z okupantem. Przy współpracy z polskimi formacjami podziemnymi, Armią Krajową i Gwardią Ludową, przygotowały

Żydowscy powstańcy schwytani przez esesmanów nie byli brani do niewoli, lecz w większości przypadków mordowani na miejscu. Niektórzy z nich, nie chcąc, by ich śmierć poszła na marne, starali się jednak w ostatecznej sytuacji zabijać Niemców w samobójczych zamachach.

▪ *fotografia, Warszawa, 1943 r.*

powstanie w warszawskim getcie. Wybuchło ono **19 kwietnia 1943 r.** Choć od samego początku ten zryw nie miał żadnych szans powodzenia, to jednak niósł ważne przesłanie moralne. Był to ostatni gest rozpaczy ginącego narodu – podjęty, aby umrzeć z godnością. Powstańcy walczyli z ogromnym poświęceniem, starając się zadać Niemcom jak największe straty. Mimo przygniatającej przewagi hitlerowców walki toczyły się do połowy maja. Większość powstańców zginęła, a warszawskie getto zrównano z ziemią. Symbolem końca powstania stało się wysadzenie w powietrze 16 maja 1943 r. Wielkiej Synagogi przez **Jürgena Stroopa** [czyt.: jirgena sztrupa], dowódcę niemieckich oddziałów likwidujących getto. Do mniejszego zrywu doszło również w getcie w Białymstoku. Powstania organizowane przez Żydów wybuchały także w obozach zagłady, w tym najbardziej znane w Sobiborze w październiku 1943 r. Po tym zdarzeniu Niemcy zlikwidowali obóz i zatarli ślady swoich zbrodni.

POSTAWY WOBEC HOLOKAUSTU

Na terenach pod okupacją III Rzeszy ludność żydowska została poddana represjom, w czym uczestniczyli kolaboranci, np. władze Francji Vichy pomagały w deportacjach Żydów do obozów koncentracyjnych i obozów zagłady.

Na zachodzie Europy znacznie łagodniejszy charakter okupacji wpływał na to, że część społeczeństw jawnie wyrażała swoją dezaprobatę wobec prześladowania

Pomnik Bohaterów Getta Warszawskiego zdobi od frontu odlana z brązu rzeźba przedstawiająca powstańców. Z tyłu obelisku płaskorzeźba ukazuje scenę marszu dzieci kobiet i starców pędzonych na śmierć. Pomnik wykonano z kamienia, którego Niemcy chcieli użyć do budowy triumfalnych pomników Hitlera.

▪ *fotografia współczesna, Warszawa*

Żydów. W Belgii, gdy władze okupacyjne wprowadziły nakaz noszenia przez nich opasek z gwiazdą Dawida, w geście solidarności z represjonowanymi taką opaskę przywdział przedstawiciel rodziny królewskiej. W Danii na wieść o planowanych deportacjach większość tamtejszej wspólnoty żydowskiej zdołano przerzucić do neutralnej Szwecji.

Majątek zagrabiony Żydom przez formację faszystowską, Milicję Francuską, był rozdawany Francuzom, którzy ucierpieli w wyniku alianckich bombardowań na okupowany Paryż. W ten sposób Niemcy i ich kolaboranci starali się zjednać francuską ludność i włączyć ją – choćby biernie – w brutalną rozprawę z Żydami.

▪ *fotografia, Paryż, 1943 r.*

Na ziemiach polskich za pomaganie Żydom niemieccy okupanci karali śmiercią. Mimo to w ich ratowanie zaangażowało się wiele osób. Z inicjatywy Zofii Kossak-Szczuckiej i Wandy Krahelskiej powstała **Rada Pomocy Żydom „Żegota”**, w której działał m.in. Władysław Bartoszewski. Żydom pomagały zarówno organizacje polskiego podziemia, jak i niezależnie od nich zwykli ludzie. Żydowskie dzieci z gett ratowali np. **Irena Sendlerowa** (zob. jej biogram obok) czy Konrad Świerczyński, inni przechowywali je w ukryciu w swoich domach. Dyrektor warszawskiego ogrodu zoologicznego Jan Żabiński wraz z żoną Antoniną ukrywali na terenie ZOO wielu Żydów. **Rodzina Józefa i Wiktorii Ulmów** z Markowej w Rzeszowskiem przypłaciła swoją ofiarność życiem (więcej zob. w Symbolach epoki na s. 278–279).

Aktywną rolę w dziele pomocy Żydom odgrywał Kościół katolicki. Mimo że papież Pius XII nie zajął oficjalnie stanowiska w sprawie Holokaustu, to nie pozostawał wobec niego całkowicie bierny, a lokalne struktury kościelne często angażowały się na rzecz pomocy prześladowanym. W klasztorach ukryto kilka tysięcy żydowskich dzieci. Szczególne zasługi miała

POSTAĆ HISTORYCZNA

IRENA SENDLEROWA

1910–2008

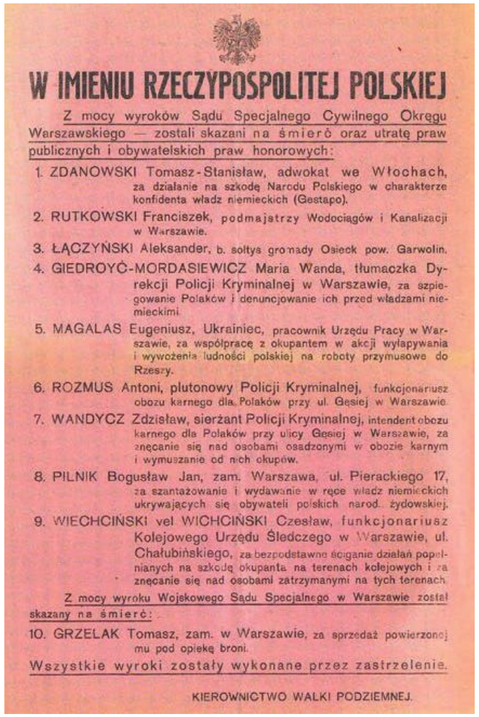

Była polską działaczką społeczną, pracownicą społeczną i pielęgniarką. Organizatorka akcji ratowania żydowskich dzieci z warszawskiego getta. Od czasu studiów na Uniwersytecie Warszawskim aktywnie występowała przeciwko antysemityzmowi i działała w Polskiej Partii Socjalistycznej. Podczas okupacji zajmowała się akcją zaopatrywania mieszkańców getta w żywność, leki i szczepionki. Zorganizowała operację przerzutu 2500 żydowskich dzieci z getta i kierowała nią, dzięki czemu znacznej części z nich udało się przeżyć wojnę. Otrzymała tytuł Sprawiedliwy wśród Narodów Świata, przyznawany osobom zasłużonym w ratowaniu Żydów przed niemieckimi prześladowaniami.

WARTO WIEDZIEĆ

Polskie Państwo Podziemne przeciwko szmalcownikom

Żydzi ukrywający się przed prześladowaniami byli narażeni na to, że zostaną wydani Niemcom, przez polskich **szmalcowników**. Przekazywali oni okupantom informacje o ukrywających się Żydach, a także o osobach udzielających schronienia prześladowanym. Z tej haniebnej działalności czerpali korzyści finansowe – przywłaszczali sobie majątek aresztowanych, a czasem nawet zajmowali ich domy. Takie czyny były przez Polskie Państwo Podziemne traktowane jako zbrodnia, a szmalcowników sądzono i karano śmiercią.

W IMIENIU RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

Z mocy wyroków Sądu Specjalnego Cywilnego Okręgu Warszawskiego — zostali skazani na śmierć oraz utratę praw publicznych i obywatelskich praw honorowych:

1. ZDANOWSKI Tomasz-Stanisław, adwokat we Włochach, za działanie na szkodę Narodu Polskiego w charakterze konfidenta władz niemieckich (Gestapo).
2. RUTKOWSKI Franciszek, podmajstrzy Wodociągów i Kanalizacji w Warszawie.
3. ŁĄCZYŃSKI Aleksander, b. sołtys gromady Osieck pow. Garwolin.
4. GIEDROYĆ-MORDASIEWICZ Maria Wanda, tłumaczka Dyrekcji Policji Kryminalnej w Warszawie, za szpiegowanie Polaków i denuncjowanie ich przed władzami niemieckimi.
5. MAGALAS Eugeniusz, Ukrainiec, pracownik Urzędu Pracy w Warszawie, za współpracę z okupantem w akcji wyłapywania i wywożenia ludności polskiej na roboty przymusowe do Rzeszy.
6. ROZMUS Antoni, plutonowy Policji Kryminalnej, funkcjonariusz obozu karnego dla Polaków przy ul. Gęsiej w Warszawie.
7. WANDYCZ Zdzisław, sierżant Policji Kryminalnej, intendent obozu karnego dla Polaków przy ulicy Gęsiej w Warszawie, za znęcanie się nad osobami osadzonymi w obozie karnym i wymuszanie od nich okupów.
8. PILNIK Bogusław Jan, zam. Warszawa, ul. Pierackiego 17, za szantażowanie i wydawanie w ręce władz niemieckich ukrywających się obywateli polskich narod. żydowskiej.
9. WIECHCIŃSKI vel WICHCIŃSKI Czesław, funkcjonariusz Kolejowego Urzędu Śledczego w Warszawie, ul. Chałubińskiego, za bezpodstawne ściganie działań popełnianych na szkodę okupanta na terenach kolejowych i za znęcanie się nad osobami zatrzymanymi na tych terenach.

Z mocy wyroku Wojskowego Sądu Specjalnego w Warszawie został skazany na śmierć:

10. GRZELAK Tomasz, zam. w Warszawie, za sprzedaż powierzonej mu pod opiekę broni.

Wszystkie wyroki zostały wykonane przez zastrzelenie.

KIEROWNICTWO WALKI PODZIEMNEJ.

Przykładowy afisz z wyrokami ogłoszonymi przez sąd podziemny zaczynał się od słów *W imieniu Rzeczypospolitej Polskiej.*

▪ *plakat, Polska, 1942 r.*

? Dlaczego Twoim zdaniem podstawowym wyrokiem wydawanym przez sądy podziemne była kara śmierci?

w tym zakresie warszawska franciszkanka, siostra **Matylda Getter**, umieszczająca w katolickich sierocińcach dzieci uratowane z getta. Także dorośli często uzyskiwali świadectwa chrztu, co miało im pomóc ukryć żydowskie pochodzenie. W pomoc Żydom zaangażował się również metropolita krakowski, arcybiskup Adam Sapieha.

Polacy jako naród nie dali się wciągnąć Niemcom do udziału w masowych pogromach ludności żydowskiej. Polacy też jako pierwsi alarmowali społeczność międzynarodową o zbrodniach III Rzeszy. Raporty dotyczące Zagłady przygotowali i dostarczyli aliantom m.in. **Witold Pilecki** i **Jan Karski** (więcej o nim w Warto wiedzieć na s. 330), a próby raportowania o pierwszym niemieckim nazistowskim obozie zagłady w Chełmnie nad Nerem życiem przypłacił tamtejszy społecznik Stanisław Kaszyński.

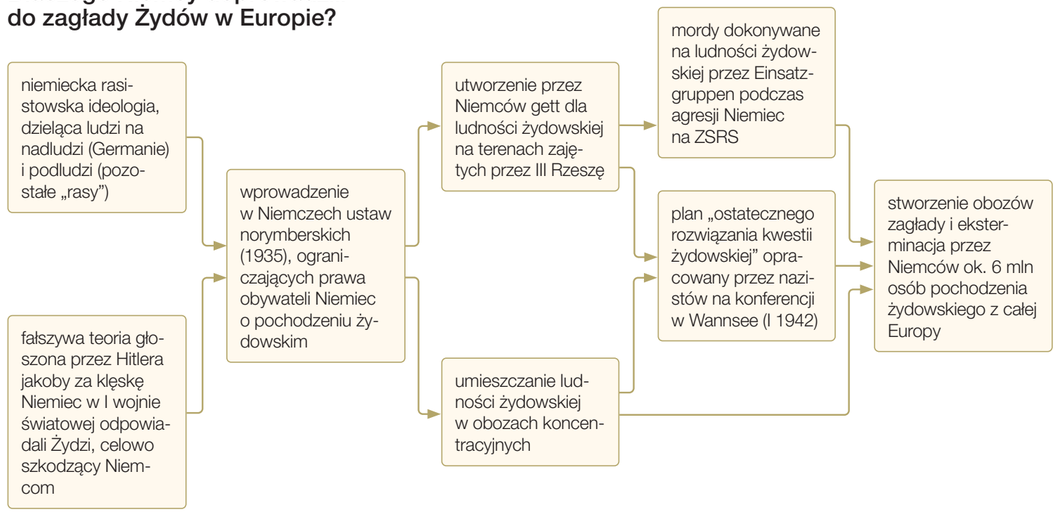

Bicz ludzkości – niemiecki plakat o treści antysemickiej był rozwieszany przez okupantów w Generalnym Gubernatorstwie w celu podburzenia Polaków przeciw Żydom.

▪ *plakat, Niemcy, 1942 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Dlaczego Niemcy doprowadzili do zagłady Żydów w Europie?

ĆWICZENIA

1. Przedstaw, w jaki sposób pogarszała się sytuacja Żydów w Europie okupowanej przez III Rzeszę.
2. Oceń, jak Holokaust wpływał na postawy wśród ludności terenów okupowanych przez Niemcy.
3. Wyjaśnij, czym różniła się sytuacja osób gotowych ratować Żydów w Europie Zachodniej od sytuacji ludzi podejmujących się tego wyzwania w Polsce i innych krajach Europy Wschodniej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?...”. Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej, red. A. Namysło, Warszawa 2009.
A. Mieszkowska, *Historia Ireny Sendlerowej*, Warszawa 2018.

RODZINA ULMÓW

„Kto ratuje jedno życie – ratuje cały świat”
cytat z Talmudu, umieszczony na medalu Sprawiedliwy wśród Narodów Świata

WIEŚ MARKOWA NA PODKARPACIU

Podczas okupacji Markowa koło Łańcuta była jedną z większych wsi w województwie lwowskim (dzisiaj leży w województwie podkarpackim). Mieszkało tam ponad 4 tys. Polaków i ok. 150 Żydów. Dom Wiktorii i Józefa Ulmów był położony na obrzeżach tej miejscowości. Józef, miejscowy społecznik i działacz ruchu ludowego, poświęcał się dwóm pasjom – ogrodnictwu i fotografii. Wiktoria, choć w młodości zdobyła wykształcenie, zajmowała się domem. Rodzina Ulmów była dość liczna – małżonkowie mieli sześcioro dzieci. Z powodu wdrażania polityki „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” Niemcy rozpoczęli w 1942 r. mordy i wywózki ludności żydowskiej z Łańcuta do obozów zagłady.

Rodzina Ulmów: matka – Wiktoria [1], ojciec – Józef [2] oraz dzieci: Stanisława [3], Barbara [4], Władysław [5], Franciszek [6], Antoni [7], Maria [8].

▪ *fotografia, Markowa, 1944 r.*

Muzeum Polaków Ratujących Żydów podczas II Wojny Światowej powstało w 2016 r. w Markowej na Podkarpaciu na terenie dawnego gospodarstwa rodziny Ulmów. Nowoczesny, prosty projekt budynku nawiązuje do wyglądu skromnej wiejskiej chaty.

▪ *fotografia, Markowa, 2020 r.*

UKRYWANIE ŻYDÓW MIMO GROŹBY KARY ŚMIERCI

Pod koniec 1942 r. do domu Ulmów zgłosiła się z prośbą o pomoc żydowska rodzina Goldmanów z Łańcuta. Ulmowie zdawali sobie sprawę, że na okupowanych ziemiach polskich za ukrywanie Żydów grozi kara śmierci. Ponadto mieli świadomość, że trudno będzie wyżywić 16 osób z kilkuhektarowego gospodarstwa. Mimo tych obaw zdecydowali się ratować ośmioro uciekinierów. Ponad rok Ulmowie ukrywali ich na poddaszu swojego domu. Dzięki temu, że budynek stał na uboczu, ukrywający się Żydzi mogli nawet wychodzić na dwór i pomagać w codziennych pracach.

TRAGEDIA O ŚWICIE

24 marca 1944 r. o świcie pod dom Ulmów podjechali niemieccy żandarmi dowodzeni przez Eilerta Diekena [czyt.: ajlerta dikena]. O ukrywających się tu Żydach

Ściana pamięci z nazwiskami osób, które zginęły, udzielając pomocy ukrywającym się Żydom.

▪ *fotografia, Markowa, 2021 r.*

doniósł Niemcom szmalcownik – granatowy policjant z Łańcuta Włodzimierz Leś. Donosiciel uprzednio oszukał żydowską rodzinę Goldmanów – wyłudził ich majątek, ale nie wywiązał się z zaoferowanej pomocy w ukrywaniu. Dieken rozkazał rozstrzelać na miejscu wszystkich Żydów, a następnie Józefa Ulma i jego będącą w siódmym miesiącu ciąży żonę Wiktorię oraz ich dzieci: 8-letnią Stanisławę, 6-letnią Barbarę, 5-letniego Władysława, 4-letniego Franciszka, 3-letniego Antoniego i półtoraroczną Marię.

Leś, który wydał Niemcom rodzinę Ulmów, został kilka miesięcy później zlikwidowany przez polskie podziemie w wyniku wyroku śmierci. Czeski volksdeutsch Jan Kokott, który przeprowadził egzekucję rodziny Ulmów, został przekazany po wojnie Polsce przez władze Czechosłowacji. W 1958 r. skazano go na dożywocie i zmarł w więzieniu. Dowodzący akcją Niemiec Dieken uniknął kary i wiódł spokojne życie w Niemczech, pracując jako szanowany policjant.

UPAMIĘTNIENIE RODZINY ULMÓW

Po latach, w 1995 r., małżonkowie Wiktoria i Józef Ulmowie otrzymali za swoje bohaterstwo najwyższe izraelskie odznaczenie cywilne Sprawiedliwy wśród Narodów Świata. Podobnie jak wielu innym Polakom, zostało przyznane im przez Instytut Yad Vashem [czyt.: jad wa**szem**] z Jerozolimy. W 2003 r. rozpoczął się również proces beatyfikacyjny całej rodziny.

Rodzina Ulmów jest od niedawna otaczana kultem wśród wiernych Kościoła katolickiego. Stawiana jest jako wzór rodziny niosącej pomoc innej rodzinie, prześladowanej przez zbrodnicze władze.

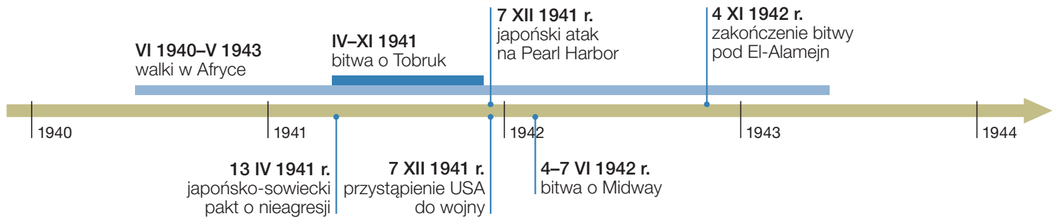
▪ *obraz, Stary Licheń, 2017 r.*

17 marca 2016 r. we wsi Markowa otwarto Muzeum Polaków Ratujących Żydów podczas II Wojny Światowej im. Rodziny Ulmów. Obok znajduje się Sad Pamięci – miejsce, w którym upamiętniono Polaków pomagających żydowskiej ludności. Tu na tablicach pojawiają się nazwy półtora tysiąca miejscowości z II Rzeczypospolitej, w których żyli polscy Sprawiedliwi wśród Narodów Świata.

6 WOJNA POZA EUROPĄ

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przebieg walk w Afryce Północnej,
- atak Japonii na Pearl Harbor i przystąpienie USA do wojny,
- początek wojny na Pacyfiku.

POCZĄTEK WALK W AFRYCE

W 1940 r. działania wojenne w północnej Afryce rozpoczęły **Włochy**. W skład włoskich posiadłości na tym kontynencie wchodziły już Włoska Afryka Wschodnia (Etiopia, Erytrea, Somali Włoskie) oraz Libia. Celem Mussoliniego była odbudowa Imperium Rzymskiego i przekształcenie Morza Śródziemnego we włoskie morze wewnętrzne.

Pierwszymi celami wojsk włoskich miały być Somali Brytyjskie i Egipt. Szczególne znaczenie miało opanowanie Kanału Sueskiego, co pozwoliłoby na przecięcie szlaków transportowych łączących Wielką Brytanię z Indiami i Australią. Na początku sierpnia 1940 r. 300-tysięczne siły włoskie z okupowanej Etiopii zaatakowały i szybko opanowały **Somali Brytyjskie**. Miesiąc później rozpoczęły ofensywę z Libii na **Egipt**. Po kilku dniach walk granicznych Brytyjczycy wycofali się, jednak Włosi nie podjęli pościgu. Pozwoliło to brytyjskiemu dowództwu sprowadzić do Egiptu wojska z Indii, Australii oraz Afryki Południowej. Dzięki tym posiłkom na początku grudnia 1940 r. Brytyjczycy zwyciężyli Włochów, wkroczyli do **Libii** i w ciągu miesiąca zniszczyli niemal doszczętnie siły włoskie. Do końca stycznia 1941 r. w rękach brytyjskich znalazł się obszar północnej Libii, w tym niezwykle ważny ze strategicznego punktu widzenia port w Tobruku.

WARTO WIEDZIEĆ

Zatopienie floty francuskiej

Po kapitulacji Francji w czerwcu 1940 r. Brytyjczycy obawiali się, że kolaboracyjny rząd Vichy może przekazać francuskie okręty III Rzeszy. W tej sytuacji Niemcy mogliby uzyskać przewagę na morzach, a ich inwazja na Wielką Brytanię miałaby większe szanse powodzenia. Rząd Winstona Churchilla postawił Francuzom ultimatum – wybór jednego z trzech rozwiązań: wspólną walkę przeciw III Rzeszy, odesłanie floty do portów na Karaibach lub całkowite rozbrojenie. Gdy 3 lipca francuscy dowódcy okrętów stacjonujących w porcie Mers el-Kebir w Algierii odrzucili te warunki, okręty Royal Navy otworzyły ogień do jednostek francuskich, co zakończyło się ich zatopieniem lub trwałym uszkodzeniem. W wyniku ostrzału zginęło ok. 1300 francuskich marynarzy.

? Dlaczego Brytyjczycy podjęli tak stanowcze działania wobec francuskiej floty?

Francuski pancernik Bretagne [czyt.: bre**tań**] został ostrzelany w porcie Mers el-Kebir przez okręty brytyjskiej Royal Navy. W wyniku eksplozji jednostka zatonęła. Na jej pokładzie zginęło ok. tysiąca marynarzy.

- *fotografia, Mers el-Kebir, 1940 r.*

Po udanej ofensywie w Libii w styczniu 1941 r. Brytyjczycy przystąpili do działań przeciwko Włochom w Somalii i Etiopii. Ostatnie oddziały Mussoliniego poddały się w listopadzie 1941 r., dzięki czemu po pięciu latach włoskiej okupacji niepodległość odzyskało Cesarstwo Etiopii, stając się pierwszym krajem wyzwolonym przez aliantów podczas II wojny światowej.

ZAKOŃCZENIE WALK W AFRYCE

Ponoszącym klęski Włochom z pomocą przyszły Niemcy, gdyż Hitler chciał przejąć kontrolę nad Egiptem i Kanałem Sueskim. Na czele Korpusu Afrykańskiego (niem. 'Afrika Korps') stanął **gen. Erwin Rommel**. Jego oddziały wylądowały w Libii w lutym 1941 r. i błyskawicznie wyparły formacje brytyjskie z tego obszaru. Jedynym punktem oporu aliantów pozostał tam **port w Tobruku**. Początkowo broniły go oddziały australijskie, które następnie zamieniono drogą morską na jednostki brytyjskie, czeskie oraz polską **Samodzielną Brygadę Strzelców Karpackich**. Oblężeni przez Niemców i Włochów alianci zostali uwolnieni dopiero w listopadzie 1941 r. przez Brytyjczyków.

POSTAĆ HISTORYCZNA

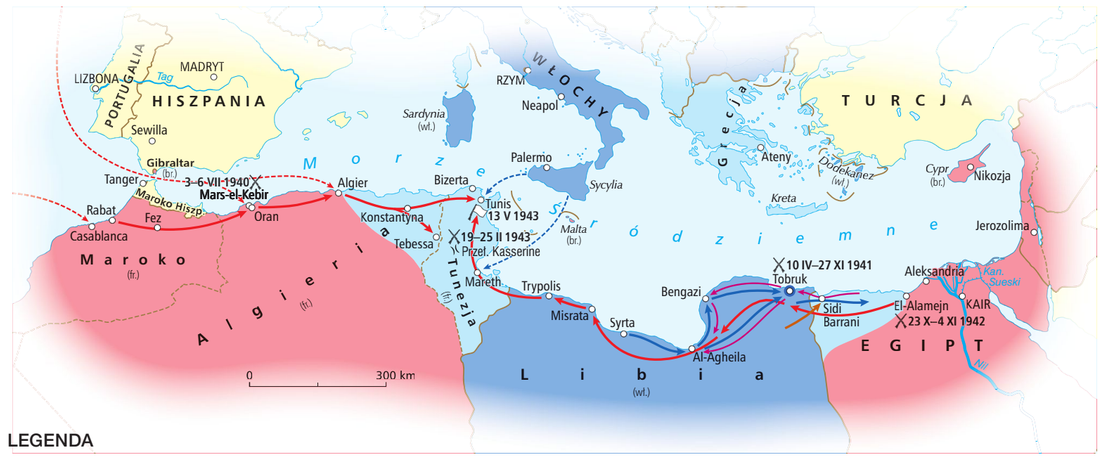
ERWIN ROMMEL

1891–1944

Był jednym ze zdolniejszych niemieckich dowódców. Doświadczenie zdobywał w czasie I wojny światowej. W 1940 r., już jako generał, brał udział w inwazji na Francję. Dowodzony przez niego oddział, ze względu na swoją szybkość i skuteczność działania, został okrzyknięty „dywizją duchów". Sukcesy we Francji zapewniły mu wielką sławę i uznanie Hitlera. W 1941 r. stanął na czele Afrika Korps. Jego zwycięstwa w walkach na północnej Saharze przyniosły mu przydomek „Lis Pustyni". W czerwcu 1942 r. został – jako najmłodszy dowódca w historii Niemiec – mianowany feldmarszałkiem. Po ewakuacji wojsk niemieckich z Afryki objął dowództwo we Francji. W 1944 r. po wykryciu jego działalności w opozycji wobec Hitlera został zmuszony do popełnienia samobójstwa.

WOJNA W AFRYCE

? 1. Wymień najważniejsze bitwy stoczone w Afryce podczas II wojny światowej.
2. Omów przebieg operacji „Torch".

Niemiecka załoga pancerna poddaje się brytyjskim żołnierzom podczas bitwy pod El-Alamejn. Klęska Afrika Korps na pograniczu Egiptu stała się punktem zwrotnym walk w Afryce.

▪ *fotografia, Egipt, 1942 r.*

Mimo tej porażki Niemcy i Włosi kontynuowali ofensywę w kierunku Egiptu i zostali zatrzymani dopiero 100 km od Aleksandrii. Brytyjczyków wsparły dodatkowe oddziały, wyposażone w sprzęt przysłany ze Stanów Zjednoczonych.

W październiku 1942 r. oddziały brytyjskie pod dowództwem **gen. Bernarda Montgomery'ego** przeszły do ofensywy. Na przełomie października i listopada toczyła się zaciekła **bitwa pod El-Alamejn**, w wyniku której Niemcy zostali zmuszeni do odwrotu. Kilka dni po tym zwycięstwie alianci rozpoczęli operację „Torch" [czyt.: torcz] (z ang. 'pochodnia'). Polegała ona na wysadzeniu desantu morskiego we francuskim Maroku i w Algierii. Siłami aliantów dowodził Amerykanin, **gen. Dwight Eisenhower** [czyt.: dłajt ajzenahałer] (zob. biogram tej postaci na s. 292). Jego wojska pokonały oddziały francuskie wierne rządowi Vichy i skłoniły je do przejścia na stronę aliancką. W tej sytuacji armie państw Osi były zmuszone wycofać się do Tunezji, gdzie znalazły się w okrążeniu. Odcięte od posiłków i dostaw zaopatrzenia z Europy, skapitulowały w połowie maja 1943 r. Do niewoli dostało się 275 tys. Niemców i Włochów. Działania zbrojne w Afryce Północnej dobiegły końca. Zwycięstwo w walkach o ten obszar pozwoliło aliantom na opanowanie dużej części basenu Morza Śródziemnego i przygotowanie jeszcze w 1943 r. desantu na Sycylię.

WOJNA NA ATLANTYKU

Wielka Brytania wzięła na siebie główny ciężar prowadzenia wojny z Niemcami na morzach. W walkach wspierały ją floty dominiów, m.in. Australii, Kanady i Nowej Zelandii, oraz sojuszników – Polski i USA. Już w pierwszych dniach II wojny światowej na morzach rozpoczęły się działania zbrojne. Ich ofiarami często stawali się również cywile. 3 września 1939 r., w dniu przystąpienia do wojny Wielkiej Brytanii, niemiecki okręt podwodny zatopił brytyjski statek pasażerski SS Athenia [czyt.: esinia]. W ten sposób rozpoczęła się **bitwa o Atlantyk**, która miała trwać aż do końca wojny. Niemcy mieli zdecydowanie słabszą flotę nawodną od aliantów i nie dysponowali bombowcami dalekiego zasięgu. Z tego powodu główną rolę w walce z alianckimi okrętami i konwojami przejęły załogi okrętów podwodnych – **U-Bootów**. Stosowały one znaną z I wojny światowej taktykę „**wilczych stad**", która została udoskonalona przez admirała Karla Donitza [czyt.: denica].

W 1940 r., po przegranej w bitwie o Anglię, Hitler podjął decyzję o **blokadzie Wysp Brytyjskich**. Jej celem było odcięcie Wielkiej Brytanii za pomocą floty U-Bootów od dostaw surowców, żywności oraz broni z zewnątrz, a następnie zmuszenie do kapitulacji lub przynajmniej zawarcia pokoju na warunkach korzystnych dla Niemiec. W odpowiedzi na ataki niemieckiej floty na statki handlowe i pasażerskie Brytyjczycy zaczęli organizować **konwoje**. W ich ramach nieuzbrojone statki transportowe były eskortowane przez okręty wojenne Royal Navy i lotnictwo morskie. Po rozpoczęciu wojny sowiecko-niemieckiej w 1941 r. celem ataków Kriegsmarine stały się w dużej mierze alianckie konwoje płynące do sowieckich portów na Dalekiej Północy: Murmańska i Archangielska, gdzie w ramach Lend-Lease Act trafiały dostawy z pomocą dla Armii Czerwonej (więcej na ten temat zob. s. 259).

Krytyczny dla aliantów był 1942 r., gdy utracili 1644 statki. Wzmocniono wówczas ochronę konwojów – wyposażono niszczyciele i pancerniki w niezwykle czułe **radary**, zdolne wskazywać nawet niewielkie obiekty na powierzchni wody, oraz **sonary**, dzięki którym stało się możliwe wykrywanie celów podwodnych. Ponadto do walki z niemieckimi okrętami wysłano samoloty dalekiego zasięgu, wyposażone w radary i uzbrojone w bomby głębinowe.

W drugiej połowie 1943 r. szala zwycięstwa w bitwie o Atlantyk przechyliła się na stronę aliancką. Niebagatelne znaczenie, podobnie jak podczas bitwy o Anglię, miało także złamanie kodów **Enigmy** – niemieckiej maszyny szyfrującej, do czego przyczynili się polscy kryptolodzy (więcej na ten temat zob. na s. 341), oraz skuteczne namierzanie niemieckich radiostacji pracujących na morzu. Walki na Atlantyku trwały aż do zakończenia wojny w 1945 r.

Niemieckie U-Booty stanowiły największe zagrożenie dla floty towarowej i pasażerskiej na Oceanie Atlantyckim. Podczas wojny zatopiły łącznie ponad 2800 statków.

▪ *fotografia, Ocean Atlantycki, 1942 r.*

Niszczyciele i lotnictwo morskie chroniły konwoje przed atakami U-Bootów. Do walki z łodziami podwodnymi używano torped, min i bomb głębinowych.

▪ *fotografia, Ocean Atlantycki, 1943 r.*

ŚWIAT PODCZAS II WOJNY ŚWIATOWEJ

LEGENDA

- państwa Osi
- sojusznicy państw Osi w 1941 r.
- tereny okupowane przez państwa Osi przed 1939 r.
- najdalszy zasięg okupacji państw Osi
- alianci i ich kolonie w 1939 r.
- państwa, które przystąpiły do wojny po stronie aliantów po 1939 r.
- państwa neutralne
- obszary działań flot wojennych
- obszary intensywnej działalności U-Bootów
- główne szlaki żeglugowe aliantów
- działania sił japońskich w latach 1941–1942

?

1. Wymień państwa spoza Europy, które należały do koalicji antyhitlerowskiej.
2. Omów kierunki ekspansji Japonii w latach 1941–1942.

ATAK NA PEARL HARBOR

Gdy w Europie wybuchła wojna, Japończycy ogłosili neutralność. Mimo to w 1940 r. wraz z Niemcami i Włochami podpisali tzw. **pakt trzech** (zob. też Warto wiedzieć na s. 267), który zobowiązywał państwa Osi do wzajemnej pomocy i określał strefy ich wpływów. Obszarem dominacji Japończyków miała być Azja, dlatego zaplanowali ekspansję na południe, w kierunku kolonii holenderskich w Indonezji i należących do USA Filipin. By zabezpieczyć sobie tyły, Japonia musiała uregulować stosunki z ZSRS. W kwietniu 1941 r. Cesarstwo Japonii podpisało ze Związkiem Sowieckim pakt o nieagresji. Odtąd japońskim celem stało się zdobycie przewagi w basenie Pacyfiku i wyeliminowanie wpływów Stanów Zjednoczonych w regionie.

W lipcu 1941 r. Japończycy zajęli **Indochiny Francuskie** (Wietnam, Laos i Kambodżę), co spowodowało gwałtowny sprzeciw USA, które wprowadziły sankcje ekonomiczne wobec Japonii. Przyłączyli się do nich Brytyjczycy i Holendrzy. Sądzono, że skłoni to Japończyków do ustępstw. Dodatkowo oczekiwano wycofania się Japonii z Chin. W listopadzie 1941 r. amerykański sekretarz stanu przekazał Japonii notę dyplomatyczną, w której Waszyngton domagał się jej przystąpienia do wielonarodowego paktu o nieagresji. Japończycy byli już jednak przygotowani do wojny z USA i jeszcze tego samego dnia cesarska flota wojenna wypłynęła w kierunku baz amerykańskich na Pacyfiku.

7 grudnia 1941 r. japońskie wojska uderzyły na **Pearl Harbor** [czyt.: perl harbor] – bazę wojenną USA na Hawajach. Plan, którego autorem był admirał Isoroku Yamamoto [czyt.: jamamoto], zakładał zmasowany atak ponad 300 samolotów startujących z sześciu lotniskowców.

Uderzenie, przeprowadzone w niedzielny poranek, bez wcześniejszego wypowiedzenia wojny, kompletnie zaskoczyło Amerykanów. W wyniku trwającego dwie godziny nalotu armia Stanów Zjednoczonych poniosła ogromne straty:

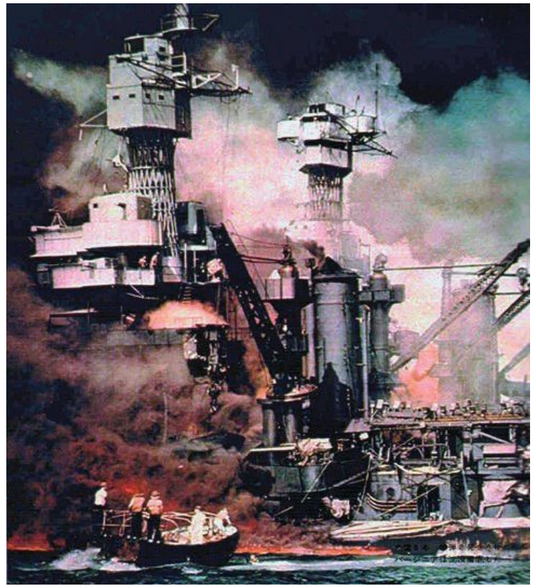
- zatopiono lub uszkodzono 21 okrętów,
- zniszczono lotniska i ok. 260 samolotów,
- śmierć poniosło blisko 2400 Amerykanów.

Straty japońskie były nieproporcjonalnie mniejsze:

- 29 zestrzelonych samolotów,
- 5 zatopionych miniłodzi podwodnych,
- 65 poległych żołnierzy.

Japończycy nie osiągnęli jednak głównego celu, którym było zniszczenie amerykańskich lotniskowców. W momencie ataku w bazie Pearl Harbor nie było żadnej tego typu jednostki. Szczęśliwie dla Amerykanów ocalały także potężne zapasy ropy, których zniszczenie uniemożliwiłoby funkcjonowanie amerykańskiej Floty Pacyfiku przez dłuższy czas.

Niespodziewana napaść wywołała ogromne oburzenie w społeczeństwie amerykańskim i chęć odwetu na Japończykach. Następnego dnia po ataku prezydent USA Franklin Delano Roosevelt zwrócił się do Kongresu o ogłoszenie stanu wojny z Japonią (zob. tekst źródłowy na s. 284). 11 grudnia 1941 r. po stronie Japonii, wypełniając zobowiązania sojusznicze, opowiedziały się Niemcy i Włochy. W odpowiedzi Kongres ogłosił **stan wojny z wszystkimi państwami Osi**.

Pancernik USS Arizona podczas japońskiego ataku na Pearl Harbor uległ całkowitemu zniszczeniu. Na jego pokładzie zginęło ponad 1100 amerykańskich marynarzy.

▪ *fotografia, Pearl Harbor, 7 XII 1941 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ORĘDZIE PREZYDENTA ROOSEVELTA

Dzień po japońskim ataku na Pearl Harbor prezydent USA wygłosił orędzie, w którym uzasadniał potrzebę oficjalnego wypowiedzenia wojny Japonii.

W dniu wczorajszym, 7 grudnia 1941 r. – będzie to zawsze data haniebna – Stany Zjednoczone zostały nagle i zgodnie ze znacznie wcześniej powziętym zamiarem zaatakowane siłami morskimi i powietrznymi [...] *Japonii.*

Należy zaznaczyć, że oddalenie Hawajów od Japonii nie pozostawia żadnej wątpliwości, że atak był z rozmysłem planowany wiele dni lub nawet tygodni naprzód. W tym samym czasie rząd japoński świadomie wprowadzał w błąd Stany Zjednoczone fałszywymi oświadczeniami i wyrażaniem nadziei na zachowanie pokoju.

Zawsze będziemy pamiętali, jaki charakter miał ten napad na nas. Obojętne, jak długo przyjdzie walczyć, ażeby złamać tę przygotowaną wcześniej inwazję, lud amerykański, pełen siły wynikającej z poczucia sprawiedliwości, doprowadzi do absolutnego zwycięstwa.

Wierzę, że wyrażam wolę Kongresu oraz narodu, gdy stwierdzam, że nie tylko będziemy się bronić ze wszystkich sił, lecz także musimy zdobyć pewność, że nigdy nie zagrozi nam ponownie podobna forma zdradzieckiego działania [...].

Proszę, ażeby Kongres uchwalił, że od momentu niesprowokowanego i tchórzliwego napadu japońskiego w niedzielę, 7 grudnia, istnieje stan wojny między Stanami Zjednoczonymi i Cesarstwem Japonii.

Źródło: *Historia powszechna 1815-1945*, oprac. B. Łyczko-Grodzicka, M. Pułaski, Kraków 1981, s. 223-224.

Pomścić 7 grudnia to amerykański plakat wzywający do odwetu za atak na Pearl Harbor.

▪ *plakat, USA, 1941 r.*

? **1.** Wyjaśnij, jak prezydent USA ocenił postawę Japończyków.

2. Rozstrzygnij, czy orędzie Roosevelta spełniało postulat wyrażony przez przedstawiony plakat.

OFENSYWA JAPOŃSKA W AZJI

Jednocześnie z atakiem na USA Japonia rozpoczęła wielką ofensywę. Jeszcze w grudniu zajęła brytyjski **Hongkong**, co automatycznie postawiło ją w stan wojny z Wielką Brytanią. Pierwsza połowa 1942 r. przyniosła Japończykom pasmo sukcesów:

- opanowali podlegające Brytyjczykom **Birmę** oraz **Malaje** wraz z potężną twierdzą w **Singapurze**, która skapitulowała 15 lutego 1942 r., zaledwie po siedmiu dniach oporu;
- zajęli w lutym 1942 r. **Holenderskie Indie Wschodnie**;
- podbili w maju 1942 r. należące do USA **Filipiny**;
- opanowali część **Nowej Gwinei**, Archipelag Bismarcka i **Wyspy Salomona**.

Japońskie lotnictwo przeprowadziło również nalot na miasto Darwin [czyt.: darłin] w Australii, zagrażając bezpośrednio temu kontynentowi.

Podobnie jak Niemcy w Europie, Japończycy prowadzili brutalną politykę wobec podbitych narodów. Pomimo głoszonego hasła „Azja dla Azjatów" dążyli do eksterminacji niektórych tamtejszych ludów, m.in. Chińczyków. Brutalnie traktowali również Europejczyków, zwłaszcza jeńców wojennych, oraz chrześcijańską ludność Filipin. Na podporządkowanych obszarach oddawali władzę w ręce podległych sobie lokalnych reżimów. Takie zależne od Japończyków rządy powstały m.in. w Birmie, Wietnamie i Indonezji. Wskutek tego władze w Tokio stworzyły rozległą strefę wpływów i zapewniły sobie niezależność ekonomiczną oraz supremację w tej części świata.

Armia japońska na podbitych Filipinach i w Indochinach dopuszczała się okrucieństw, tak jak wcześniej w Chinach. Po zdobyciu bronionego przez Amerykanów i Filipińczyków półwyspu Bataan wziętych do niewoli żołnierzy pognano w marszu śmierci. Z wyczerpania i chorób zginęło wówczas ok. 11 tys. jeńców. Odpowiedzialny za to japoński gen. Masaharu Homma został po wojnie osądzony i rozstrzelany.

▪ *fotografia, Filipiny, 1942 r.*

WALKI NA PACYFIKU

Bitwy na Pacyfiku toczyły się tysiące kilometrów zarówno od brzegów USA, jak i Japonii. Do pokonania tak dużych odległości nie wystarczała flota powietrzna. Kluczowe znaczenie w tej sytuacji miały lotniskowce – specjalne okręty wojenne, które przewoziły samoloty w najodleglejsze zakątki oceanu.

Bombowiec nurkujący

Różnego typu bombowce nurkujące oraz torpedowe atakowały statki i bazy morskie przeciwnika.

Załoga bombowca składała się z dwóch osób: pilota i nawigatora-radiotelegrafisty.

Amerykański **bombowiec nurkujący** Curtiss SB2C Helldiver.

Bomby, przenoszone w luku lub podwieszane pod skrzydłami, były zrzucane w locie nurkującym na okręty wroga.

Rakiety pozwalały niszczyć mniejsze cele, np. gniazda obrony przeciwlotniczej.

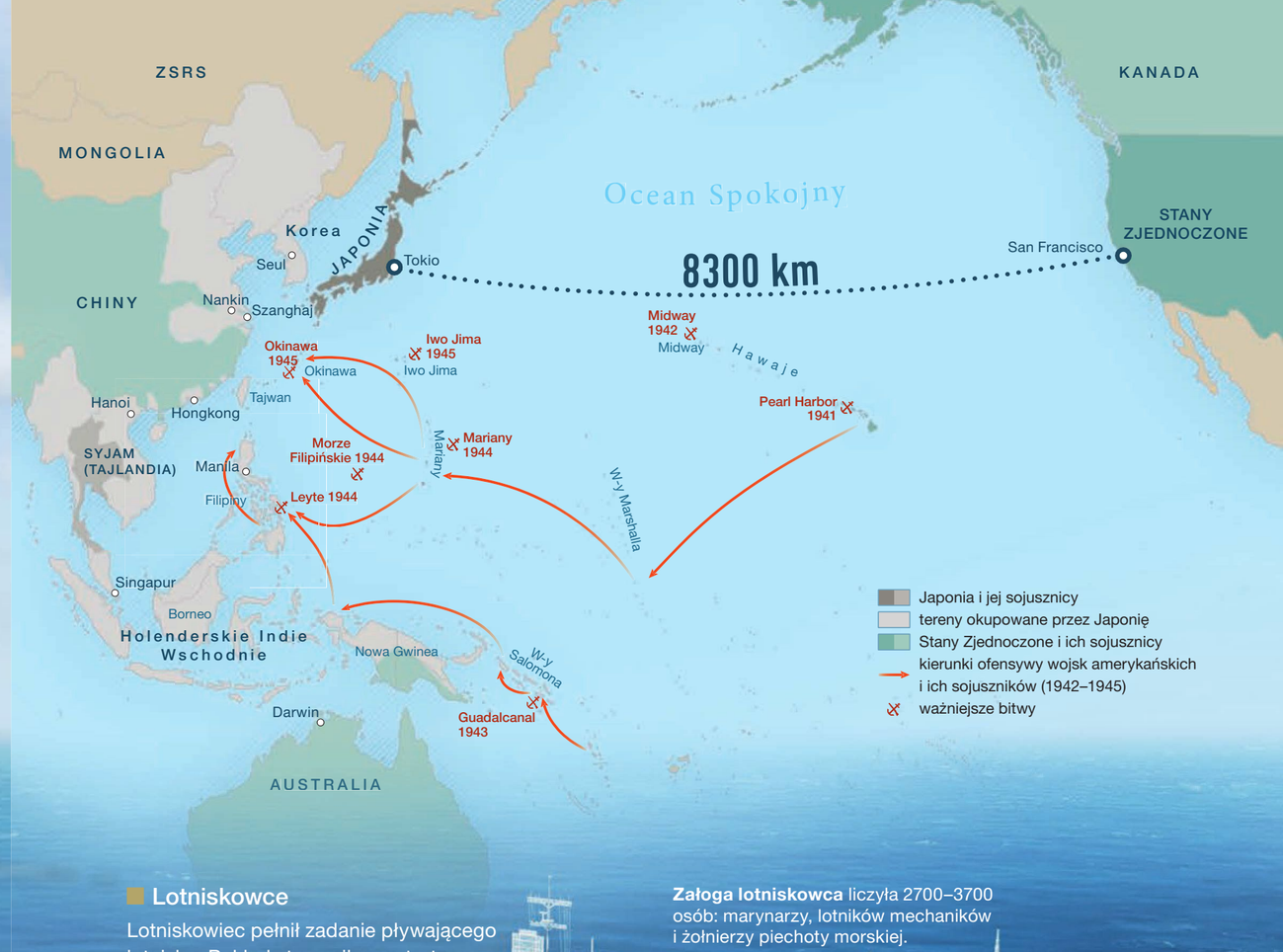
Myśliwce były przeznaczone do walki powietrznej z samolotami przeciwnika. Były szybsze i bardziej zwrotne od bombowców.

Zasięg dział pokładowych i lotnictwa

Na ogromnych akwenach Pacyfiku lotniskowce okazały się znacznie groźniejsze nawet od największych pancerników, których najdoskonalsze działa miały zasięg wielokrotnie krótszy od zasięgów lotnictwa pokładowego. Zwiad lotniczy dostarczał bieżących informacji o działaniach przeciwnika, nawet gdy ten znajdował się daleko.

Lotniskowce

Lotniskowiec pełnił zadanie pływającego lotniska. Pokład stanowił pas startowy o długości prawie 300 m.

Załoga lotniskowca liczyła 2700–3700 osób: marynarzy, lotników mechaników i żołnierzy piechoty morskiej.

Lotniskowiec był głównym celem ataku samolotów wroga. Wyposażono go więc w potężną **artylerię przeciwlotniczą**. Składała się ona z 90–100 dział.

Na lotniskowcu stacjonowało 80–120 samolotów. Pod pokładem znajdowały się hangary, w których przechowywano część maszyn. Na pokład dostarczano je za pomocą wind.

WOJNA NA PACYFIKU

Wiosną 1942 r. ofensywa japońska na Pacyfiku uległa spowolnieniu. Amerykanie oraz ich sojusznicy otrząsnęli się i stawiali coraz silniejszy opór agresorom. Ponadto w USA przystąpiono do formowania nowych jednostek wojskowych, a fabryki stopniowo przestawiały się na produkcję wojenną. W rezultacie w rejon Pacyfiku zaczęły trafiać kolejne oddziały amerykańskich żołnierzy oraz docierał nowoczesny sprzęt.

W maju 1942 r. Japończycy podjęli próbę opanowania bazy wojsk alianckich w Port Moresby [czyt.: port morsbi] na południowym wybrzeżu Nowej Gwinei. Jej zajęcie umożliwiłoby siłom cesarskim atak na Australię. W tej sytuacji Amerykanie zdecydowali się wysłać przeciwko flocie japońskiej swoje siły morskie, których trzon stanowiły ocalałe lotniskowce. W dniach 7–8 maja 1942 r. rozegrała się **bitwa na Morzu Koralowym**. Starcie pozostało nierozstrzygnięte, jednak obie strony poniosły znaczące straty, a Japończycy zostali zmuszeni do rezygnacji ze swoich planów ofensywy na południu. Flotę japońską pierwsza porażka spotkała miesiąc później. W rozegranej w dniach 4–7 czerwca 1942 r. **bitwie o Midway** [czyt.: midłej] Japończycy stracili cztery niezwykle cenne lotniskowce oraz setki doświadczonych pilotów. Porażka ta zmniejszyła możliwości operacyjne ich floty i umożliwiła Amerykanom przejście do kontrofensywy.

Pierwszym celem USA stało się zajęcie wyspy **Guadalcanal** [czyt.: gładalka**nal**] w archipelagu Wysp Salomona. Walki na lądzie oraz okolicznych wodach trwały tam od sierpnia 1942 r. do lutego 1943 r. i zakończyły się zwycięstwem Amerykanów. Miało ono duże znaczenie dla poprawy morale wojsk amerykańskich, ponieważ po licznych porażkach przeszły one do działań ofensywnych, odzyskując inicjatywę w zmaganiach na Pacyfiku.

BITWY NA MORZU KORALOWYM I POD MIDWAY

Bitwa na Morzu Koralowym była pierwszym starciem morskim, w którym decydującą rolę po obydwu stronach odegrały lotniskowce. W trakcie bitwy okazało się, że Japończycy mają nowocześniejsze samoloty i lepiej wyszkolone załogi. Jednak już miesiąc później znacznie słabsze siły amerykańskie zadały flocie cesarskiej silny cios i zatopiły pod Midway cztery lotniskowce. Uzupełnienie tych strat przez Japończyków było niemożliwe, a Amerykanie w następnych miesiącach zaczęli otrzymywać nowe okręty ze swoich stoczni. W 1943 r. Stany Zjednoczone dysponowały już o wiele silniejszą flotą nowoczesnych lotniskowców, co pozwalało im przejść do ofensywy.

Amerykańskie lotniskowce w szyku po bitwie na Morzu Filipińskim powracają do bazy na atolu Ulithi. W 1944 r. w skład floty Stanów Zjednoczonych na Pacyfiku wchodziło kilkanaście dużych i mniejszych lotniskowców, które łącznie dysponowały ponad tysiącem samolotów.

▪ *fotografia, Pacyfik, 1944 r.*

? Jakie znaczenie podczas walk na Pacyfiku miały lotniskowce?

ĆWICZENIA

1. Omów przebieg działań zbrojnych w Afryce Północnej.
2. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach Stany Zjednoczone przystąpiły do II wojny światowej.

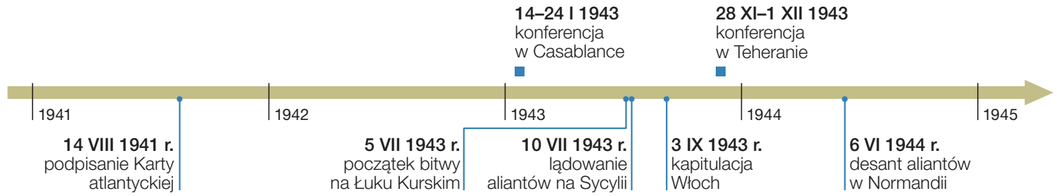
DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Czubiński, *Druga wojna światowa 1939–1945*, cz. 1–2, Poznań 1999.
J. Piekałkiewicz, *Rommel – tajna służba w północnej Afryce 1941–1943*, Warszawa 1996.

7 DROGA DO ZWYCIĘSTWA

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- okoliczności powstania Wielkiej Koalicji,
- konsekwencje bitwy na Łuku Kurskim,
- decyzje Wielkiej Trójki na konferencji w Teheranie,
- walki we Włoszech i lądowanie aliantów w Normandii.

POCZĄTKI WIELKIEJ KOALICJI

Po kapitulacji Francji w 1940 r. Wielka Brytania była ostatnim punktem oporu przed Niemcami. Z tego powodu rząd USA, mimo że tamtejsze społeczeństwo opowiadało się za polityką izolacjonizmu, wspierał Brytyjczyków. Amerykańska pomoc polegała na udzielaniu im pożyczek finansowych, dostarczaniu sprzętu wojskowego oraz kierowaniu ochotników do walki w brytyjskiej armii.

Mimo że USA nie były jeszcze oficjalnie zaangażowane w wojnę, amerykański prezydent oraz brytyjski premier stworzyli plan pokojowy, który miał wprowadzić nowy porządek po jej zakończeniu. 14 sierpnia 1941 r. Franklin Delano Roosevelt oraz Winston Churchill podpisali na pokładzie pancernika Prince of Wales [czyt.: prins of łejls] deklarację nazwaną **Kartą atlantycką**. Zawierała ona osiem punktów, z których najważniejsze głosiły, że:

- o wszelkich zmianach terytorialnych mogą decydować wyłącznie obywatele państwa, którego te zmiany dotyczą;
- obywatele mają prawo wyboru ustroju obowiązującego w każdym państwie;
- spory między poszczególnymi państwami należy rozstrzygać w sposób pokojowy;
- morza i oceany pozostaną dostępne dla wszystkich.

Jeszcze przed końcem II wojny światowej Kartę atlantycką podpisali przedstawiciele 46 państw, w tym władz ZSRS i rządu polskiego na uchodźstwie.

Po japońskim ataku na Pearl Harbor w grudniu 1941 r. (więcej na ten temat na s. 284–285) i wypowiedzeniu wojny Amerykanom przez III Rzeszę powstał blok sojuszniczy zwany **Wielką Koalicją**. Jego trzon tworzyły USA, ZSRS i Wielka Brytania. W dniach 14–24 **stycznia 1943 r.** w zajętym przez aliantów marokańskim mieście **Casablanca** [czyt.: kazablanka] doszło do spotkania Churchilla z Rooseveltem.

Prezydent USA Franklin Delano Roosevelt 1 i premier Wielkiej Brytanii Winston Churchill 2 podczas nabożeństwa odprawionego na pokładzie okrętu Prince of Wales przed oficjalnym podpisaniem Karty atlantyckiej.

▪ *fotografia, Nowa Fundlandia, 1941 r.*

Przywódcy Wielkiej Brytanii i USA ustalili, że:
- wojna będzie prowadzona aż do bezwarunkowej kapitulacji III Rzeszy, co oznaczało odrzucenie jakichkolwiek rokowań z przywódcami państw Osi;
- alianci zachodni utworzą w 1944 r. drugi front walk w Europie;
- zostaną nasilone bombardowania Niemiec.

Na spotkanie zaproszono także Stalina, który jednak odmówił przyjazdu pod pretekstem konieczności nadzorowania bitwy pod Stalingradem. Prawdopodobnie chciał się spotkać z zachodnimi aliantami później, gdy sytuacja na froncie wschodnim będzie bardziej korzystna dla ZSRS.

WARTO WIEDZIEĆ

Rola Stanów Zjednoczonych w wojnie

Podobnie jak podczas I wojny światowej, przystąpienie USA w 1941 r. do wojny całkowicie zmieniło sytuację na froncie. Stany Zjednoczone stanowiły największą potęgę ekonomiczną i militarną na świecie. Amerykański przemysł zbrojeniowy mógł zaspokoić potrzeby frontowe zarówno własnej armii, jak i sił sprzymierzonych. Decydująca dla dalszych losów wojny okazała się przede wszystkim pomoc przekazywana ZSRS, który w tym czasie ponosił główny wysiłek walki z Niemcami. Czynił to w dużej mierze dzięki amerykańskim dostawom wojskowym. Rola militarna USA w działaniach wojennych stopniowo rosła, apogeum osiągnęła zaś w 1944 i 1945 r., kiedy armia amerykańska włączyła się do bezpośrednich działań w Europie.

Fabryka broni w Stanach Zjednoczonych produkująca działa przeciwlotnicze na potrzeby frontu. Dzięki olbrzymim dostawom sprzętu Amerykanie mogli w bardzo krótkim czasie uzupełniać poniesione straty i dozbrajać swoich sojuszników.

▪ *fotografia, Stany Zjednoczone, 1943 r.*

? Jakie znaczenie dla Europy podczas II wojny światowej miała pomoc amerykańska?

BITWA NA ŁUKU KURSKIM

Klęska armii niemieckiej w bitwie o Stalingrad (więcej o niej na s. 260–261) w lutym 1943 r. stanowiła przełom w walkach na froncie wschodnim. Następne miesiące przyniosły kolejne operacje Armii Czerwonej, które zmusiły Niemców do odwrotu.

Wiosną 1943 r. Hitler postanowił jeszcze raz przejąć inicjatywę na froncie wschodnim. Liczył na to, że poniesione straty skłonią Stalina do zawarcia pokoju. Do niemieckich jednostek w Rosji zaczęły trafiać nowe czołgi, m.in. typu „Pantera", które miały zasadniczo zmienić sytuację na froncie (więcej o tym w ramce na s. 291). Na rejon walk wybrano okolice miasta **Kursk**, gdzie linia frontu przypominała kształtem łuk (przyjrzyj się mapie na s. 294). Operacja miała polegać na zmasowanym ataku wojsk pancernych i odcięciu części oddziałów sowieckich od reszty ich armii.

Dzięki informacjom wywiadowczym Rosjanie poznali plany niemieckiego dowództwa, co pozwoliło im przygotować się do walki. Armia Czerwona starannie umocniła swoje pozycje i stworzyła olbrzymie pole minowe. W rejon przyszłej bitwy sprowadzono także rezerwy wojsk pancernych i dodatkową artylerię. Niemiecki atak rozpoczął się **5 lipca 1943 r.**, lecz zatrzymał się już po kilku dniach. Niemcom, którzy ponieśli znaczne straty, udało się przesunąć linię frontu o zaledwie kilka kilometrów. Do kontrataku ruszyli wówczas Sowieci. 12 lipca 1943 r. w okolicy wsi Prochorowka rozegrała się **największa bitwa wojsk pancernych** w dziejach świata. Starcie nie zostało rozstrzygnięte, jednak w jego wyniku niemiecka ofensywa uległa załamaniu.

Bitwa na Łuku Kurskim toczyła się niemal przez cały lipiec oraz sierpień i stała się punktem zwrotnym w II wojnie światowej. Niemcy ostatecznie utracili wówczas inicjatywę na froncie wschodnim. Odtąd Armia Czerwona konsekwentnie parła na zachód w kierunku Berlina.

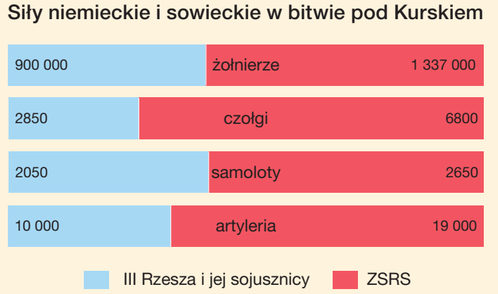
DESANT NA SYCYLIĘ I WŁOCHY

Po pokonaniu wojsk niemiecko-włoskich w północnej Afryce w lipcu 1943 r. alianci podjęli ofensywę w południowej Europie. Głównodowodzącym operacji został Amerykanin, **gen. Dwight Eisenhower**. Plan zakładał zaatakowanie Włoch i wyeliminowanie tego państwa z wojny.

10 lipca 1943 r. wojska aliantów przeprowadziły **desant na Sycylię** i w ciągu miesiąca opanowały wyspę. Atak aliantów spowodował ostateczny upadek autorytetu Benita Mussoliniego we Włoszech. Wielka Rada Faszystowska odwołała go ze stanowiska

WOJNA PANCERNA

Na froncie wschodnim na otwartych przestrzeniach Rosji szczególną rolę odgrywała broń pancerna. Wiosną 1943 r. Niemcy zaczęli dostarczać swoim oddziałom nowoczesne czołgi „Pantera" i „Tygrys" oraz przeznaczone do niszczenia czołgów działa pancerne typu „Ferdinand". Miały one skutecznie zwalczać sowieckie czołgi T-34. Okazało się jednak, że szybkość, zwrotność i liczba sowieckich maszyn zniwelowały przewagę siły ognia i opancerzenia niemieckich czołgów. Kluczową rolę odegrała wielka liczba sowieckich pojazdów tego typu, których produkcja była wielokrotnie tańsza niż niemieckich.

Niemiecki czołg średni **PzKpfw V Pantera**

Sowiecki czołg średni **T-34**

? Jakie cechy czołgów T-34 umożliwiły zwycięstwo Sowietom w decydującym starciu na Łuku Kurskim?

premiera, a jego miejsce zajął marszałek Pietro Badoglio [czyt.: badoljo], który 8 września 1943 r. podpisał zawieszenie broni między Włochami i aliantami. Mussolini trafił do aresztu, jednak Hitler nakazał swoim wojskom uwolnienie przywódcy Włoch. 12 września 1943 r. niemieccy spadochroniarze odbili Mussoliniego i przetransportowali do Wilczego Szańca – bazy Hitlera koło Kętrzyna w Prusach Wschodnich.

13 października rząd włoski wypowiedział wojnę Niemcom. Wówczas wojska niemieckie zajęły większość Półwyspu Apenińskiego i postawiły Mussoliniego na czele marionetkowej Włoskiej Republiki Socjalnej. Tymczasem siły aliantów zajęły południowe Włochy, lecz ich marsz na północ był powolny. Pozwoliło to Niemcom umocnić pozycje obronne na tzw. Linii Gustawa na południe od Rzymu. Alianci przełamali tę linię obrony dopiero **w maju 1944 r.**, po **bitwie o Monte Cassino**. Dzięki temu otwarta

Polskie oddziały były witane z radością przez mieszkańców Bolonii. Międzynarodowe siły aliantów wkroczyły do miasta okupowanego przez Niemców w kwietniu 1945 r.

▪ *fotografia, Bolonia, 1945 r.*

stała się droga na Rzym, który zajęto miesiąc później. Ważną rolę w wyzwalaniu Włoch odegrały siły 2 Korpusu Polskiego, który zdobył umocnienia Monte Cassino, a następnie zajął m.in. Ankonę i Bolonię (zob. Symbole epoki na s. 344–345). W północnej części Włoch, pozostającej w rękach Niemców i włoskich faszystów, rozgorzała trwająca aż do 1945 r. **wojna domowa** z rosnącym w siłę ruchem oporu.

WARTO WIEDZIEĆ

Upadek Mussoliniego

Mussolini jako przywódca Włoskiej Republiki Socjalnej był w pełni zależny od Hitlera. Otoczony przez coraz mniejszą grupę zwolenników, koncentrował się na zemście na wszystkich, którzy przyczynili się do jego przegranej. W kwietniu 1945 r., gdy upadek Niemiec był już przesądzony, a wojska aliantów zbliżały się do Mediolanu, postanowił zbiec do Szwajcarii. Wraz z grupą najbliższych współpracowników ukrył się w niemieckim transporcie, który miał przewieźć go przez granicę. Konwój został jednak zatrzymany przez włoskich partyzantów, którzy rozpoznali, aresztowali, a następnie zastrzelili byłego dyktatora.

Mussolini wraz z kochanką Clarą Petacci [czyt.: klarą petaczczi] **i współpracownikami** zostali rozstrzelani przez włoskich antyfaszystowskich partyzantów. Ciała zostały wystawione na widok publiczny w Mediolanie w miejscu, gdzie jeszcze kilka tygodni wcześniej faszyści wieszali schwytanych członków ruchu oporu.

▪ *fotografia, Włochy, 1945 r.*

? Określ, co zdecydowało o upadku Benita Mussoliniego.

KONFERENCJE WIELKIEJ TRÓJKI

Pierwsze spotkanie **Wielkiej Trójki**, czyli Churchilla, Roosevelta i Stalina, odbyło się w dniach 28 listopada–1 grudnia 1943 r. w **Teheranie**, stolicy kontrolowanego przez wojska brytyjskie i sowieckie Iranu. Konferencja rozpoczęła się już po załamaniu niemieckiej ofensywy na froncie wschodnim przez Armię Czerwoną, co wzmocniło pozycję Stalina podczas negocjacji. Szybko nawiązał on nić porozumienia z Rooseveltem, na czym stracił Churchill, postrzegany przez prezydenta USA jako polityk myślący kategoriami kolonialnymi. W tej sytuacji premierowi Wielkiej Brytanii trudno było przeforsować swój plan, jakim było zapoczątkowanie drugiego frontu w Europie na Półwyspie Bałkańskim. Podczas rozmów największy wpływ na podjęte decyzje mieli prezydent USA i dyktator ZSRS. Ostatecznie w wyniku konferencji teherańskiej ustalono, że:

- walka z Niemcami będzie prowadzona aż do ich bezwarunkowej kapitulacji;
- alianci zachodni przeprowadzą w 1944 r. inwazję w Normandii, otwierając tym samym drugi front w Europie;
- linią spotkania obu frontów będzie rzeka Łaba;
- wschodnia granica powojennej Polski będzie przebiegać wzdłuż linii Curzona;
- Niemcy zostaną poddane okupacji i pozbawione zajętych terenów;
- Austria zostanie ponownie oddzielona od Niemiec;
- po zakończeniu wojny zostanie powołana nowa międzynarodowa organizacja czuwająca nad pokojem na świecie.

Ustalenie dotyczące linii spotkania wojsk na Łabie było równoznaczne z podziałem Europy na strefy wpływów. Polska znalazła się w strefie działania wojsk sowieckich, co wówczas utajniono przed polskim rządem w Londynie. W praktyce oznaczało to zgodę na objęcie Europy Środkowo-Wschodniej wpływami ZSRS.

POSTAĆ HISTORYCZNA

DWIGHT EISENHOWER

1890–1969

Był amerykańskim dowódcą wojskowym i 34. prezydentem USA. Po przystąpieniu Stanów Zjednoczonych do II wojny światowej mianowano go głównodowodzącym wojsk amerykańskich na froncie europejskim. Sukcesy w północnej Afryce i na Sycylii sprawiły, że w grudniu 1943 r. został naczelnym dowódcą alianckich wojsk ekspedycyjnych. W 1944 r. dowodził operacją lądowania w Normandii i znacząco przyczynił się do pokonania hitlerowskich Niemiec. Po wojnie kontynuował karierę wojskową. W 1953 r. objął urząd prezydenta USA. Piastował go przez dwie kadencje, do 1961 r.

LĄDOWANIE W NORMANDII I OTWARCIE DRUGIEGO FRONTU

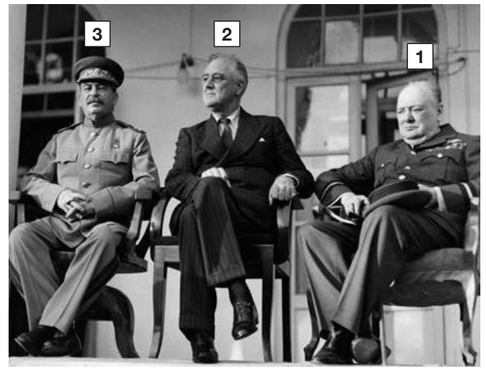
Dzięki sukcesom aliantów w bitwie o Atlantyk Amerykanie mogli bezpieczniej przerzucać do Wielkiej Brytanii żołnierzy i sprzęt, co było niezbędne do rozpoczęcia drugiego frontu na zachodzie Europy. Na miejsce lądowania wojsk alianckich wybrano plaże **Normandii** we Francji.

Głównodowodzącym operacji o kryptonimie „Overlord" został gen. Dwight Eisenhower, a w inwazji mieli wziąć udział żołnierze: amerykańscy, brytyjscy, kanadyjscy, nowozelandzcy, ale też francuscy, belgijscy, polscy, czescy i duńscy. Niemcy spodziewali się ataku na północną Francję i wzmocnili system umocnień nabrzeżnych, zwany Wałem Atlantyckim. Mimo to dzięki szeroko zakrojonej brytyjskiej akcji dezinformacyjnej dokładne miejsce i data inwazji pozostały tajemnicą.

CIEKAWOSTKA

Zamach na Wielką Trójkę

Data i miejsce konferencji teherańskiej miały być utrzymane w tajemnicy, jednak niemieckiemu wywiadowi udało się je poznać. Na rozkaz Hitlera niemieckie siły specjalne opracowały plan zamachu na Stalina, Roosevelta i Churchilla. Zamachowcy mieli dostać się na teren konferencji, m.in. wykorzystując system kanalizacyjny pod brytyjską ambasadą. Ostatecznie ten śmiały plan został udaremniony przez służby wywiadowcze aliantów.

Pierwsze wspólne spotkanie Wielkiej Trójki, Churchilla [1], Roosevelta [2] i Stalina [3], odbyło się po myśli przywódcy ZSRS. Większość jego oczekiwań została spełniona przez zachodnich sojuszników.

▪ *fotografia, Teheran, 1943 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKLARACJA TRZECH MOCARSTW

Ostatniego dnia konferencji w Teheranie, 1 grudnia 1943 r., przywódcy USA, Wielkiej Brytanii i ZSRS wydali wspólną deklarację dotyczącą ich celów związanych z działaniami zbrojnymi i powojennym porządkiem na świecie.

My, prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki, premier Wielkiej Brytanii i premier Związku Radzieckiego, [...] określiliśmy oraz potwierdzili naszą wspólną politykę. Wyraziliśmy nasze niezłomne postanowienie, że nasze narody będą współpracowały podczas wojny i w czasie pokoju, który po niej nastąpi.

Co się tyczy wojny, to nasze sztaby wojskowe wzięły udział w naszej dyskusji przy stole narad i uzgodniliśmy nasze plany w celu zniszczenia sił niemieckich. Osiągnęliśmy zupełne porozumienie co do zakresu i terminu operacji, które będą podjęte od wschodu, zachodu i południa. [...]

Wspólnie z naszymi doradcami dyplomatycznymi zbadaliśmy zagadnienia, które wyłonią się w przyszłości. Dążyć będziemy do współpracy i czynnego udziału wszystkich narodów wielkich i małych, których ludy, tak samo jak i nasze w sercu i umyśle, pragną usunięcia tyranii i niewolnictwa, ucisku i nietolerancji. Przyjmiemy je gościnnie, gdyby zdecydowały się wstąpić do światowej rodziny narodów demokratycznych.

Źródło: *Historia 1789–1990. Wybór tekstów źródłowych dla szkół średnich*, oprac. J. Eisler, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa 1995, s. 183–184.

? 1. Scharakteryzuj okoliczności polityczne i wojskowe na świecie w czasie podpisania deklaracji.
2. Wyjaśnij, co w praktyce oznaczały wspólne ustalenia dotyczące działań zbrojnych trzech mocarstw.

WALKI W EUROPIE W LATACH 1943–1944

?

1. Wymień obszary zajęte przez aliantów w 1944 r.
2. Wyjaśnij, jakie tereny pozostawały pod okupacją niemiecką pod koniec 1944 r.

LEGENDA

- granice państw w 1943 r.
- państwa Osi i obszary do nich włączone pod koniec 1942 r.
- sojusznicy państw Osi
- obszary okupowane przez państwa Osi pod koniec 1942 r.
- obszary pod kontrolą aliantów pod koniec 1942 r.
- państwa neutralne
- Włoska Republika Socjalna

Linie frontów:

- sowieckiego na przełomie 1942 i 1943 r.
- sowieckiego na przełomie 1943 i 1944 r.
- sowieckiego na przełomie 1944 i 1945 r.
- wojsk alianckich na przełomie 1943 i 1944 r.
- wojsk alianckich na przełomie 1944 i 1945 r.
- ważniejsze trasy konwojów brytyjsko-amerykańskich
- powstania przygotowane przez zbrojne podziemie
- X ważniejsze bitwy
- IX 1944 daty kapitulacji państw
- IX 1944 daty przystąpienia państw do wojny po stronie aliantów

Desant na plażach Normandii był okupiony tysiącami ofiar po stronie alianckiej, jednak pozwolił wyprzeć siły niemieckie z francuskiego wybrzeża, a następnie rozpocząć wyzwalanie Francji.

▪ *fotografia, Francja, 1944 r.*

Datę inwazji o kryptonimie „**D-Day**” [czyt.: di-dej] wyznaczono na **6 czerwca 1944 r.** Desant na plaże w Normandii był największą tego typu operacją w dziejach. Do jej realizacji skierowano ok. 200 tys. żołnierzy oraz 4300 jednostek pływających. Pomimo ogromnych strat aliantom udało się przełamać niemieckie linie obrony. W następnych tygodniach wojska sprzymierzone stopniowo wyzwalały kolejne obszary Francji. W dniach 12–21 sierpnia 1944 r. w okolicach francuskiego miasta **Falaise** rozegrała się kluczowa bitwa. Aliantom udało się otoczyć i zniszczyć dużą część niemieckich wojsk pancernych we Francji. To zwycięstwo otworzyło wojskom sprzymierzonych drogę na Paryż. W walkach pod Falaise brali udział polscy żołnierze, walczący w 1 Dywizji Pancernej pod dowództwem gen. Stanisława Maczka.

19 sierpnia 1944 r., na wieść o zbliżających się wojskach amerykańskich, **w Paryżu wybuchło powstanie** zorganizowane przez tamtejszy ruch oporu. Doprowadziło ono do wyzwolenia stolicy i pozwoliło na objęcie władzy w kraju gen. Charles'owi de Gaulle'owi. W tym samym czasie wojska aliantów wylądowały także w południowej Francji i rozpoczęły wyzwalanie tych terenów.

OSTATNIE OFENSYWY NA FRONCIE ZACHODNIM

Po opanowaniu północnej Francji alianci rozpoczęli we wrześniu 1944 r. zaplanowaną przez gen. Montgomery'ego operację o kryptonimie „**Market Garden**”. Jej celem było przerzucenie na tyły wojsk niemieckich w Holandii spadochroniarzy, którzy mieli opanować mosty na Renie i otworzyć wojskom brytyjskim drogę do Zagłębia Ruhry – przemysłowego serca Rzeszy. W desancie wzięły udział dywizje brytyjskie i amerykańskie oraz polska Samodzielna Brygada Spadochronowa, dowodzona przez gen. Stanisława Sosabowskiego. Ostatecznie aliantom nie udało się jednak zająć kluczowego mostu w mieście **Arnhem** [czyt.: arnem], a operacja zakończyła się klęską sprzymierzonych i wielkimi stratami – zginęło 12 tys. spadochroniarzy.

W grudniu 1944 r. Niemcy podjęli śmiałą ofensywę w Ardenach. Atak wojsk pancernych miał wbić się pomiędzy armię brytyjską i amerykańską. Niemcy liczyli na zadanie aliantom dużych strat, co zmusiłoby ich do podpisania rozejmu. Początkowo ofensywa zaskoczyła sprzymierzonych, którzy nie spodziewali się, że Niemcy są jeszcze zdolni do tak zmasowanego ataku. Wojska Hitlera przesunęły linię frontu, lecz ich natarcie zostało zatrzymane. Była to ostatnia ofensywa Niemców w II wojnie światowej.

Akcja „Market Garden” była największą operacją powietrznodesantową w historii. Wzięło w niej udział ponad 30 tys. spadochroniarzy.

▪ *fotografia, Holandia, IX 1944 r.*

? Jakie błędy zdecydowały o niepowodzeniu operacji „Market Garden”?

ĆWICZENIA

1. Omów etapy formowania się koalicji antyhitlerowskiej.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla przebiegu walk na froncie wschodnim miała bitwa na Łuku Kurskim.
3. Wymień główne ustalenia Wielkiej Trójki na konferencji w Teheranie.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Buttar, *Pole walki Prusy*, tłum. J. Środa, R. Bartołd, A. Bukowski, Poznań 2011.
B. Wołoszański, *Droga do piekła. Stalin 1941–1945*, Warszawa 1997.

8 KONIEC II WOJNY ŚWIATOWEJ

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- decyzje aliantów na konferencji w Jałcie,
- ofensywa sowiecka na froncie wschodnim zakończona zdobyciem Berlina,
- decyzje Wielkiej Trójki na konferencji poczdamskiej,
- zrzucenie bomb atomowych na Japonię i koniec wojny na Pacyfiku.

WYZWOLENIE EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

Rok 1944 na froncie wschodnim przyniósł kolejne sukcesy Armii Czerwonej. Jeszcze w styczniu Rosjanie rozpoczęli ofensywę, która umożliwiła – po trzech latach oblężenia – odblokowanie Leningradu. Nacierające sowieckie wojska przekroczyły również granice przedwojennej Polski. 22 czerwca 1944 r., w trzecią rocznicę niemieckiej inwazji na ZSRS, Armia Czerwona rozpoczęła wielką ofensywę pod kryptonimem „**Bagration**". Do połowy lipca 1944 r. Sowieci, którzy dysponowali ogromną przewagą w liczbie żołnierzy i sprzęcie, wyparli niemieckie oddziały z okupowanych dotąd części Białorusi i Ukrainy, polskich Kresów Wschodnich i Lubelszczyzny oraz większej części państw bałtyckich. Sowieckie natarcie zatrzymało się dopiero na linii Wisły.

Po wybuchu powstania warszawskiego (więcej o nim na s. 332–339) strona sowiecka wstrzymała ofensywę na tym odcinku frontu do stycznia 1945 r. W tym czasie Armia Czerwona uderzyła na Bałkany, co przyniosło zmianę układu sił na południu Europy. Rumunia i Bułgaria zerwały sojusz z państwami Osi i wypowiedziały im wojnę. Nie uchroniło to jednak Rumunów i Bułgarów przed wkroczeniem na ich terytoria Armii Czerwonej. Do grudnia 1944 r. Sowieci zajęli także większość obszaru Węgier, wschodnią Słowację oraz południową Jugosławię.

12 stycznia 1945 r. ruszyła kolejna ofensywa sił sowieckich, która przełamała niemiecką obronę na linii Wisły i zajęła pozostałą część ziem polskich oraz Prusy Wschodnie, Pomorze Zachodnie i większość Śląska. Najcięższe walki były prowadzone wzdłuż linii niemieckich umocnień, zwanych **Wałem Pomorskim**. Został on jednak przełamany pod koniec lutego przez jednostki 1 Armii Wojska Polskiego. Następnie oddziały polskie i sowieckie dotarły aż do Odry i zdobyły przyczółki na jej zachodnim brzegu.

KONFERENCJA W JAŁCIE

W dniach **4–11 lutego 1945 r. w Jałcie** na Krymie doszło do kolejnego spotkania Wielkiej Trójki. W związku z tym, że klęska Niemiec była już przesądzona, spotkanie Stalina, Roosevelta i Churchilla miało przede wszystkim dotyczyć losów pokonanych państw Osi i przebiegu powojennych granic w Europie. Podczas konferencji jałtańskiej postanowiono, że:

- po kapitulacji Niemcy zostaną podzielone na **strefy okupacyjne**: sowiecką, brytyjską, amerykańską i francuską;
- Niemcy będą musiały zapłacić **reparacje wojenne**;
- niemieccy zbrodniarze zostaną osądzeni przez **międzynarodowy trybunał sprawiedliwości**;
- Związek Sowiecki przystąpi do wojny przeciw Japonii po zakończeniu walk w Europie, a w zamian otrzyma południowy Sachalin, Kuryle i Port Artur.

Alianci podjęli także decyzje dotyczące Polski:

- Rzeczpospolita miała utracić Kresy, a jej wschodnią granicę ustanowiono wzdłuż **linii Curzona**;
- jako rekompensatę Polska miała otrzymać Pomorze Zachodnie, Śląsk, część Prus Wschodnich i Gdańsk;
- wybrany przez Polaków rząd miał być uznany przez wszystkich aliantów.

WARTO WIEDZIEĆ

Zamach na Hitlera

Po kolejnych wojennych klęskach w niemieckiej armii zawiązała się opozycja antyhitlerowska. Jej członkowie planowali zabić Hitlera i odsunąć od władzy nazistów. Jednym ze spiskowców był **płk Claus von Stauffenberg** [czyt.: klałs fon sztaufenberg], który w okresie sukcesów wiernie służył III Rzeszy, jednak w 1944 r. zdecydował się osobiście przeprowadzić zamach. 20 lipca 1944 r. podczas narady w głównej kwaterze Hitlera, w **Wilczym Szańcu** koło Kętrzyna, podłożył bombę ukrytą w aktówce. Bomba eksplodowała, wobec tego von Stauffenberg udał się niezwłocznie do Berlina, gdzie wtajemniczeni w spisek oficerowie mieli przejąć władzę. Tymczasem okazało się, że Hitler przeżył wybuch. Informacja o tym dotarła do Berlina szybciej niż von Stauffenberg. Udaremniło to próbę wzniecenia przez niego puczu.
Niedoszły zabójca Hitlera i jego najbliżsi współpracownicy zostali aresztowani i rozstrzelani jeszcze tego samego dnia. Pozostali podejrzani o udział w spisku oraz ich rodziny byli w kolejnych miesiącach mordowani przez nazistów.

? Jaki był cel działania spiskowców antyhitlerowskich?

Hitler 1 przedstawia swojemu sojusznikowi Mussoliniemu 2 okoliczności zamachu w Wilczym Szańcu. Prawdopodobnie życie dyktatora III Rzeszy uratowała ciężka dębowa podpora stołu, która złagodziła eksplozję.

- *fotografia, Wilczy Szaniec, 1944 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

POSTANOWIENIA KONFERENCJI W JAŁCIE

Efektem tygodniowych obrad przywódców Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Związku Sowieckiego było wydanie wspólnej deklaracji zawierającej decyzje podjęte w Jałcie, które dotyczyły m.in. powojennego losu Niemiec.

II Okupacja i kontrola Niemiec
Stosownie do uzgodnionego planu siły każdego z trzech mocarstw będą okupowały oddzielną strefę Niemiec. Zgodnie z tym planem przewidziano utworzenie zespolonej administracji i kontroli za pośrednictwem centralnej Komisji Kontroli, złożonej z naczelnych dowódców trzech mocarstw z siedzibą w Berlinie. Uzgodniono, że Francja, jeżeli tego zapragnie, będzie zaproszona do objęcia jednej strefy okupacyjnej i do wzięcia udziału w Komisji Kontroli jako czwarty jej członek. Granice strefy francuskiej będą ustalone przez trzy zainteresowane rządy za pośrednictwem ich przedstawicieli zasiadających w Europejskiej Komisji Doradczej [...].

Jesteśmy zdecydowani rozbroić i rozwiązać wszystkie niemieckie siły zbrojne, złamać na zawsze niemiecki sztab generalny, który wielokrotnie doprowadzał do wskrzeszenia militaryzmu niemieckiego, usunąć lub zniszczyć wszelki niemiecki ekwipunek wojskowy, znieść lub poddać kontroli wszelkiego rodzaju taki przemysł niemiecki, który mógłby być użyty do produkcji wojskowej, ukarać sprawiedliwie i szybko wszystkich zbrodniarzy wojennych oraz wymusić odszkodowania w naturze za zniszczenia dokonane przez Niemców, unicestwić narodowosocjalistyczną partię, narodowosocjalistyczne ustawy, organizacje i instytucje, usunąć wszelkie wpływy narodowosocjalistyczne i militarystyczne z urzędów publicznych i z życia kulturalnego i gospodarczego narodu niemieckiego oraz podjąć zgodnie w Niemczech inne tego rodzaju środki, jakie mogłyby się okazać koniecznymi dla przyszłego pokoju i bezpieczeństwa świata.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 225–226.

? 1. Wymień działania, jakie zobowiązali się podjąć alianci, by nie dopuścić do odrodzenia się niemieckiego militaryzmu.
2. Wyjaśnij, od czego członkowie Wielkiej Trójki uzależniali udział Francji w okupacji Niemiec.

WARTO WIEDZIEĆ

Wyzwolenie Jugosławii

We wrześniu 1944 r., wraz z wkraczającymi do kraju oddziałami Armii Czerwonej, komunistyczne oddziały partyzanckie Josipa Broza-Tito samodzielnie przystąpiły do wyzwalania Jugosławii spod niemieckiej okupacji i zdobyły Belgrad. Ich przeciwnikami byli jednak nie tylko okupanci, lecz także oddziały serbskich czetników – wojsk podległych emigracyjnemu rządowi królewskiemu (więcej na ten temat zob. na s. 254). Korzystając z uznania państw alianckich, siły Broza-Tito wyzwalały kolejne tereny. Najpóźniej zajęto Chorwację i Słowenię, a wycofujące się wojska niemieckie i kolaboracyjne zostały rozbite już po kapitulacji Niemiec w bitwie pod Poljaną 14 maja 1945 r. Była to ostatnia bitwa II wojny światowej w Europie. Po wojnie Tito sprawował władzę w komunistycznej Jugosławii aż do swojej śmierci w 1980 r., pełniąc przez wiele lat m.in. urząd premiera i prezydenta.

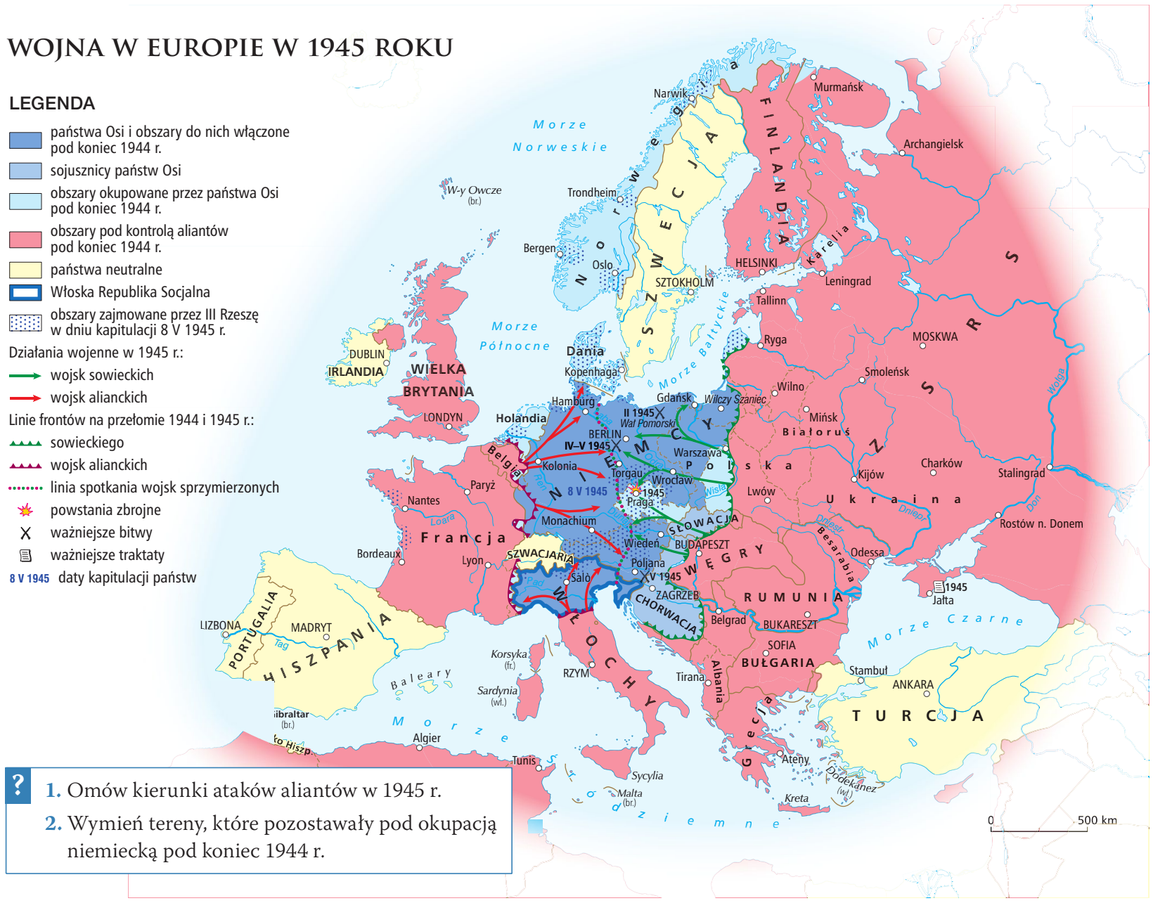
? Czym różniło się wyzwalanie Jugosławii od innych państw okupowanych przez III Rzeszę?

Oddziały jugosłowiańskiej partyzantki podczas wyzwalania korzystały jedynie w niewielkim stopniu z pomocy Stalina. Samodzielne odzyskanie niepodległości przez Jugosłowian skutkowało po wojnie niezależnością ich kraju od ZSRS i zerwaniem w 1948 r. współpracy politycznej z pozostałymi państwami bloku komunistycznego.

▪ *fotografia, Jugosławia, 1944 r.*

WOJNA W EUROPIE W 1945 ROKU

? 1. Omów kierunki ataków aliantów w 1945 r.
2. Wymień tereny, które pozostawały pod okupacją niemiecką pod koniec 1944 r.

Decyzje podjęte na konferencji w Jałcie spotkały się ze zdecydowanym protestem władz polskich w Londynie. Potępiły one ustalenia jałtańskie, nazywając je kolejnym rozbiorem Polski, a rozstrzygnięcia Wielkiej Trójki zdradą sojuszników. Pomimo tych protestów podział świata nazwany **porządkiem jałtańskim** utrzymał się w Europie przez kolejne 45 lat.

ZAJĘCIE NIEMIEC I AUSTRII

Po przełamaniu Wału Pomorskiego Armia Czerwona pod dowództwem marszałka Gieorgija Żukowa rozpoczęła 16 kwietnia 1945 r. **operację berlińską**. Sforsowała Odrę i Nysę Łużycką, następnie przełamała niemiecką obronę i 25 kwietnia okrążyła Berlin. Miasto było zaciekle bronione przez wycieńczone oddziały Wermachtu, jednostki **Volkssturmu** [czyt.: folks-szturmu], a nawet młodzież z Hitlerjugend. Bitwę o stolicę III Rzeszy zakończono 2 maja jej zdobyciem. Sowietom nie udało się jednak schwytać Hitlera, który 30 kwietnia 1945 r. popełnił samobójstwo w swoim bunkrze pod kancelarią Rzeszy.

Z kolei alianci zachodni w marcu 1945 r. sforsowali Ren i rozpoczęli marsz w głąb Niemiec. Wojska amerykańskie pod dowództwem gen. George'a Pattona [czyt.: dżordża patona] zajęły część Czech, docierając nawet na przedmieścia Pragi. Musiały się jednak wycofać na zachód, gdyż tereny te miały znaleźć się w sowieckiej strefie wpływów. 25 kwietnia 1945 r. w miejscowości **Torgau** w Turyngii, zgodnie z ustaleniami z Teheranu, doszło do spotkania wojsk sowieckich i aliantów zachodnich.

7 maja szef Sztabu Dowodzenia Wehrmachtu, gen. Alfred Jodl, podpisał we francuskim Reims [czyt.: ręs] kapitulację III Rzeszy przed USA i Wielką Brytanią. Dzień później, na żądanie ZSRS, powtórzono uroczystość

CIEKAWOSTKA

Rakiety V-2

Pomimo niepowodzeń na froncie Hitler do końca wierzył, że zwycięży dzięki „cudownej broni". Miały być nią rakiety balistyczne dalekiego zasięgu V-2. Prace nad nimi przebiegały głównie w ośrodku Peenemünde [czyt.: pinemińde] na wyspie Uznam. Dzięki wywiadowi Armii Krajowej aliantom udało się zbombardować ten obiekt w sierpniu 1943 r., co spowolniło prace konstrukcyjne.

Ostatecznie od września 1944 r. w kierunku głównego celu – Londynu – wystrzelono prawie 3 tys. spośród ok. 5 tys. wyprodukowanych rakiet V-2. Niemcy liczyli, że zniszczenia zmuszą Brytyjczyków do kapitulacji. Jednak liczne wady i niedostateczna liczba rakiet sprawiły, że „cudowna broń" nie mogła odmienić losów wojny.

Rakieta V-2 była pierwszym pociskiem balistycznym, który wzniósł się na wysokość 100 km, a tym samym dotarł do przestrzeni kosmicznej.

▪ *fotografia, Niemcy, 1944 r.*

Volkssturm – niemiecka formacja wojskowa składająca się z uzbrojonych cywilów, utworzona przez Niemców w ostatnim roku II wojny światowej.

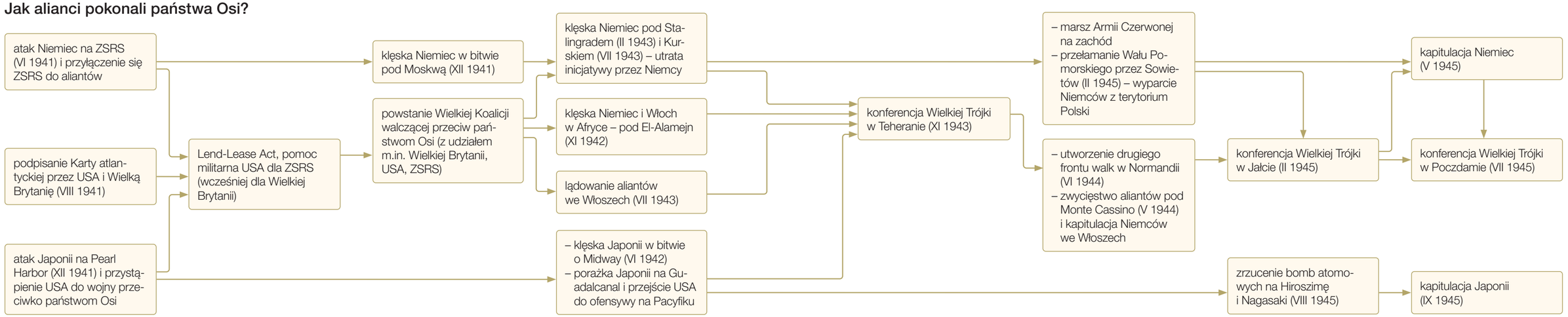

Zawieszenie sowieckiej flagi na Reichstagu oznaczało symboliczny koniec III Rzeszy. Walki o budynek niemieckiego parlamentu trwały dwa dni, zginęło podczas nich kilka tysięcy żołnierzy.

▪ *fotografia, Berlin, 2 V 1945 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak alianci pokonali państwa Osi?

w Berlinie. Do zwycięzców dołączyli wówczas także Francuzi. **8 maja 1945 r.** dokumenty **bezwarunkowej kapitulacji Niemiec** podpisał w berlińskiej kwaterze marszałka Żukowa głównodowodzący Wehrmachtu, feldmarszałek Wilhelm Keitel [czyt.: kajtel].

KONFERENCJA W POCZDAMIE

Niedługo po zakończeniu działań zbrojnych w Europie doszło do ostatniego spotkania Wielkiej Trójki. Miejscem konferencji był **Poczdam** pod Berlinem. Obrady rozpoczęły się **17 lipca 1945 r.** Do najważniejszych postanowień konferencji poczdamskiej należały:

- uznanie Niemiec głównym winowajcą wybuchu wojny;
- oddanie Polsce obszarów wschodnich Niemiec i części Prus Wschodnich;
- przekazanie ZSRS części Prus Wschodnich;
- decyzja o wysiedleniu ludności niemieckiej z Polski, Czechosłowacji i Węgier;
- prowadzenie wobec Niemiec polityki opartej na zasadzie 4D: **demilitaryzacji**, **denazyfikacji** (oczyszczenia z nazizmu), **demokratyzacji** i **decentralizacji**;
- podzielenie Niemiec i Austrii na strefy okupacyjne;
- postanowienie o ewakuacji wojsk brytyjskich i sowieckich z Iranu;
- wyznaczenie linii demarkacyjnych na terenie Korei i Indochin.

Dodatkowo ustalono, że kwestie związane z sojusznikami Niemiec: Włochami, Rumunią, Węgrami, Bułgarią i Finlandią zostaną rozwiązane w osobnych traktatach pokojowych.

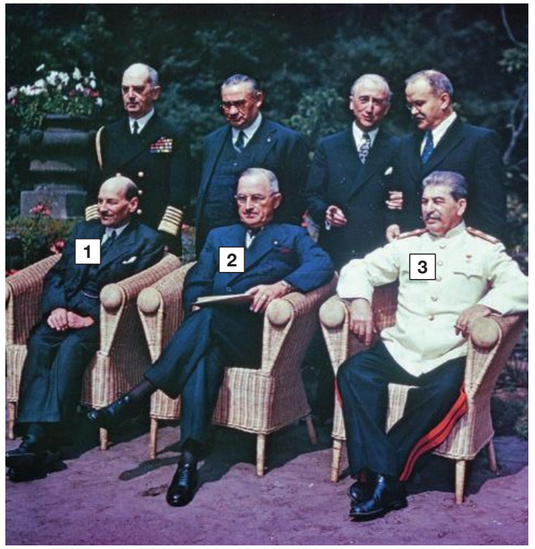
ZAKOŃCZENIE WALK NA PACYFIKU

Walki w Europie zakończyły się, jednak konflikt na Pacyfiku trwał nadal. Wprawdzie już w 1943 r. inicjatywę przejęli Amerykanie, lecz zmagania o Guadalcanal ujawniły ogromną determinację Japończyków. Dlatego Amerykanie zaczęli stosować opracowaną przez **gen. Douglasa MacArthura** [czyt.: daglasa makartura] **taktykę żabich skoków**:

- zdobywano tylko najważniejsze strategicznie wyspy, na których tworzono bazy wojskowe i lotniska niezbędne do ataku na kolejne obszary;
- pomijano pomniejsze wyspy, na których japońskie garnizony były bombardowane, a następnie odcinane od zaopatrzenia i łączności;
- w ten sposób Amerykanie przybliżali się do Wysp Japońskich, ograniczając przy tym straty własne.

Pod koniec marca 1945 r. oddziały amerykańskie po ponad miesiącu krwawych walk zdobyły wyspę **Iwo Jima** [czyt.: iwo dżima]. Pomimo ogromnej przewagi Stanów Zjednoczonych Japończycy stawili fanatyczny opór (z 20 tys. obrońców przeżyło tylko 200).

W następnym miesiącu wojska amerykańskie rozpoczęły atak na wyspę **Okinawę**, gdyż jej opanowanie umożliwiało bezpośredni atak lotniczy na Japonię.

Uczestnicy konferencji w Poczdamie, od lewej siedzą: reprezentujący Wielką Brytanię Clement Attlee [czyt.: klement atli] 1, USA – Harry Truman 2 i ZSRS – Józef Stalin 3.

▪ *fotografia, Poczdam, 1945 r.*

Sztandar nad Iwo Jimą to jedna z najsłynniejszych fotografii z czasów II wojny światowej, za którą jej autor Joe Rosenthal [czyt.: dżo **ro**zental] otrzymał prestiżową Nagrodę Pulitzera [czyt.: pulicera]. Zdjęcie amerykańskich żołnierzy wywieszających flagę na pierwszej zdobytej wyspie japońskiej zdobyło ogromną popularność już w 1945 r. Ukazało się wówczas na tysiącach plakatów, które w całym USA zachęcały do zakupu obligacji państwowych mających sfinansować dalsze prowadzenie wojny. Fotografia stała się symbolem i do dziś stanowi inspirację dla twórców, w tym rzeźb pomnikowych.

▪ *fotografia, Iwo Jima, 1945 r.*

BOMBA ATOMOWA

Skonstruowanie i użycie bomby atomowej przeciw Japonii uczyniło ze Stanów Zjednoczonych supermocarstwo i przyczyniło się do szybszego zakończenia II wojny światowej. Kosztowało to jednak życie lub kalectwo prawie 400 tys. Japończyków, głównie cywili.

Dlaczego użyto bomby atomowej?

W 1945 r., po wyjątkowo krwawych walkach o wyspę Okinawę, przewidywano, że zdobycie Japonii będzie okupione ogromnymi stratami Amerykanów. Japończycy planowali desperacko się bronić, wykorzystując ludność cywilną. Aby złamać ich opór, prezydent Truman zdecydował się użyć broni atomowej. Chciał w ten sposób natychmiastowo zakończyć wojnę. Planował również zademonstrować potęgę USA przed Stalinem, który z sojusznika coraz wyraźniej stawał się rywalem.

Robert Oppenheimer był wybitnym amerykańskim fizykiem. Uznawany jest za ojca bomby atomowej. Przewodził pracom naukowym w ramach tajnego projektu Manhattan, w którym uczestniczyło 130 tys. osób. Podobnie jak wielu jego współpracowników, miał moralne wątpliwości co do konieczności użycia bomby atomowej przeciwko Japończykom. Sądził, że wystarczyło zaprezentować przed wrogiem próbę atomową.

Samolot „Enola Gay", który zbombardował Hiroszimę, wystartował z bazy lotniczej na wyspie Tinian w archipelagu Marianów. Z tego samego lotniska wystartował również samolot, który trzy dni później zrzucił bombę na Nagasaki.

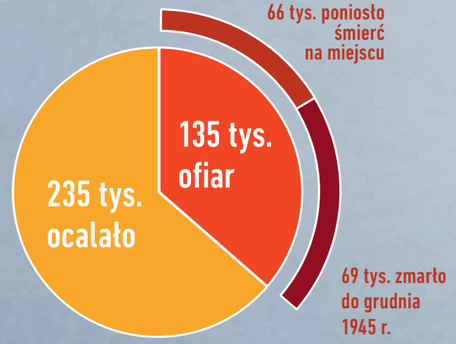
Atak na Hiroszimę 6 sierpnia 1945 r.

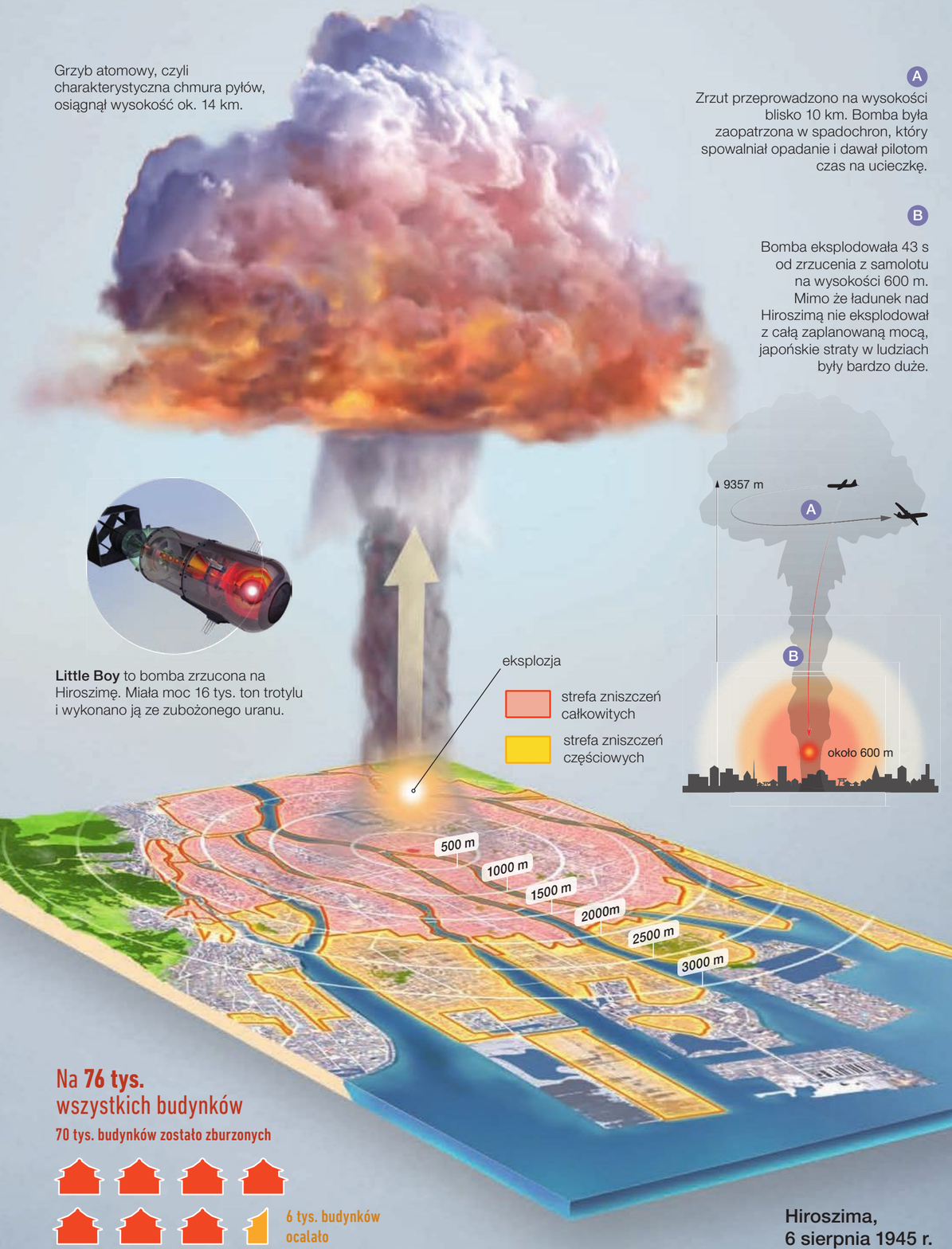
Pierwsze japońskie miasto zniszczone przez Amerykanów liczyło 370 tys. mieszkańców. W wyniku ataku zginęło 30% z nich.

Centrum Hiroszimy po wybuchu bomby zostało całkowicie zniszczone. Zachowały się tam jedynie pojedyncze murowane budynki.

Spośród **370 tys.** mieszkańców Hiroszimy

Hiroszima, 6 sierpnia 1945 r.

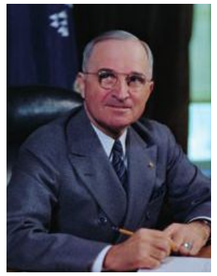
Trzymiesięczne walki przyniosły ogromne straty wśród Amerykanów. Dodatkowo japońscy piloci, zwani **kamikadze**, zaczęli przeprowadzać samobójcze ataki lotnicze na amerykańskie okręty. Zaciekły opór stawiany przez Japończyków uświadomił Amerykanom, że inwazja na Japonię przyniesie wiele ofiar. Po śmierci prezydenta Roosevelta jego następca – **Harry Truman**, aby jak najszybciej zakończyć wojnę i ograniczyć straty wśród amerykańskich żołnierzy, podjął decyzję o ataku atomowym na Japonię.

6 sierpnia 1945 r. Amerykanie zrzucili **bombę atomową** na miasto **Hiroszima**. Trzy dni później druga spadła na **Nagasaki**. Liczba zabitych sięgnęła ok. 120 tys. W tym samym czasie wojnę Japonii wypowiedział ZSRS, który zaczął zajmować tereny w Korei i Chinach. Wobec tych wydarzeń sytuacja Japonii stała się beznadziejna. Z tego powodu 10 sierpnia cesarz Hirohito rozkazał swoim wojskom zaprzestać działań zbrojnych i przygotować się do kapitulacji. Tę decyzję ogłosił także w orędziu do narodu. **2 września 1945 r.** na pokładzie pancernika USS Missouri [czyt.: mizuri], zakotwiczonego w Zatoce Tokijskiej, podpisano **bezwarunkową kapitulację Cesarstwa Japonii**. Niemal równo po sześciu latach II wojna światowa dobiegła końca.

POSTAĆ HISTORYCZNA

HARRY TRUMAN

1884–1972

Był amerykańskim politykiem, prawnikiem i 33. prezydentem USA. W czasie I wojny światowej walczył we Francji. W latach 30. XX w. został senatorem z ramienia Partii Demokratycznej. W styczniu 1945 r. objął funkcję wiceprezydenta, a trzy miesiące później, po śmierci F.D. Roosevelta, został zaprzysiężony na prezydenta USA. Urząd ten pełnił przez dwie kadencje do 1953 r. Latem 1945 r. uczestniczył w konferencji poczdamskiej. Na początku sierpnia 1945 r. podjął decyzję o ataku atomowym na Japonię, co spowodowało jej niezwłoczną kapitulację. W 1950 r. zdecydował o zaangażowaniu USA w wojnę w Korei. Był autorem koncepcji politycznej, zwanej doktryną Trumana, która głosiła potrzebę gospodarczej i militarnej pomocy państwom zagrożonym komunizmem.

Podpisanie aktu kapitulacji Japonii odbyło się w obecności przedstawicieli sojuszników USA. W imieniu aliantów podpis pod dokumentem złożył gen. Douglas MacArthur [1]. Stronę japońską reprezentował minister spraw zagranicznych Mamoru Shigemitsu [czyt.: szigemitsu] [2].

- *fotografia, Japonia, 2 IX 1945 r.*

Składanie przez oficerów japońskich swoich mieczy po kapitulacji przed brytyjskimi żołnierzami to scena, która symbolicznie kończyła okres japońskiego militaryzmu. W okresie powojennym pozbawiona armii Japonia skupiła się na rozwoju gospodarczym i technicznym.

- *fotografia, Indochiny, 1945 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Projekt „Manhattan”

Amerykański program budowy bomby atomowej został zainicjowany w 1942 r. na polecenie prezydenta Roosevelta. Kierownikiem programu nazwanego „**Manhattan**” został wybitny fizyk amerykański **Robert Oppenheimer** (więcej o nim na infografice na s. 302). Wraz z nim do prac zostało zaangażowanych wielu czołowych naukowców, w tym dwudziestu laureatów Nagrody Nobla. Aby skonstruować bombę atomową, wykorzystano przedwojenne prace nad napędem atomowym dla okrętów amerykańskich. Prace nad nową bronią były prowadzone w bardzo szybkim tempie i pierwszy próbny wybuch Amerykanie przeprowadzili 16 lipca 1945 r. na poligonie w Nowym Meksyku. Trzy tygodnie później pierwsza bomba atomowa została zrzucona na Hiroszimę. Mimo że starano się utrzymać projekt „Manhattan” w pełnej tajemnicy, jego ważne szczegóły dotarły do agentów sowieckich. W rezultacie kilka lat później także Związek Sowiecki stał się imperium dysponującym bronią atomową.

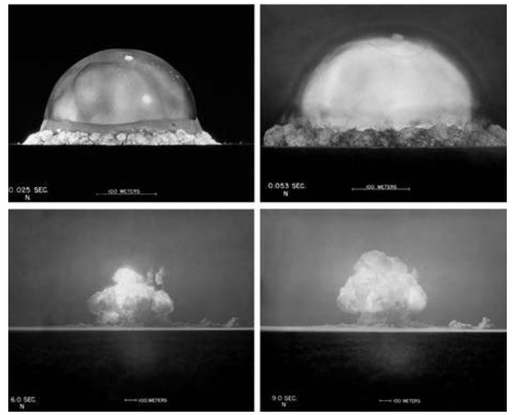
Prace nad nową bronią były przez Amerykanów starannie ukrywane. Wielotysięczna rzesza pracowników została poddana ścisłej kontroli po to, aby szczegóły badań nie dostały się w ręce wroga.

- *fotografia, USA, 1945 r.*

Pracownice obsługujące kalutron, czyli urządzenie do wzbogacania uranu. Znaczną część personelu pierwszego ośrodka nuklearnego w USA ze względu na toczącą się wojnę stanowiły kobiety.

- *fotografia, USA, 1945 r.*

Eksplozja pierwszej bomby atomowej „Trinity”, przeprowadzona w lipcu 1945 r., zrobiła ogromne wrażenie na obserwatorach. Niespełna miesiąc później nowa broń miała zostać użyta przeciwko Japończykom.

- *fotografia, USA, 16 lipca 1945 r.*

? Jakie znaczenie dla przebiegu wojny na Pacyfiku miało przygotowanie broni atomowej przez Amerykanów?

ĆWICZENIA

1. Omów wydarzenia, które zdecydowały o klęsce Niemiec i Japonii w II wojnie światowej.
2. Wymień postanowienia konferencji w Poczdamie.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Dulffer, *Jałta. 4 lutego 1945. Druga wojna światowa i dwubiegunowy świat*, tłum. M. Zaborska, Warszawa 2000.
Jałta. Rzeczywistość, mit i pamięć, pod red. S. Łukasiewicza, Warszawa 2019.

Podsumowanie rozdziału VI
II wojna światowa

1 Kampania polska

1. II wojna światowa rozpoczęła się 1 września 1939 r. O świcie Niemcy zaatakowali polską placówkę wojskową na Westerplatte, a Luftwaffe zbombardowało Wieluń i Tczew. W pierwszych dniach trwała tzw. bitwa graniczna.
2. Największym starciem kampanii polskiej została bitwa nad Bzurą (9–19 września). 13 września naczelny wódz Edward Rydz-Śmigły zarządził odwrót wojsk w stronę Rumunii. 17 września Polskę zaatakował Związek Sowiecki.
3. Strategiczne miejsce dla obrony kraju stanowiła Warszawa. Stolica poddała się dopiero 28 września. 7 października skapitulował oddział gen. Kleeberga pod Kockiem i tę datę uznaje się za koniec wojny obronnej.
4. W kampanii polskiej zginęło 77 tys. polskich żołnierzy i oficerów, ok. 700 tys. dostało się do niewoli.
5. Obrona zakończyła się klęską Polski. O polskiej przegranej zadecydowała przewaga liczebna i techniczna wrogów oraz doskonale opracowana niemiecka taktyka Blitzkriegu. Do klęski przyczyniła się też bierna postawa sojuszników Polski: Wielkiej Brytanii i Francji.

2 Hitler i Stalin dzielą Europę

1. W tajnym pakcie Ribbentrop–Mołotow III Rzesza i ZSRS podzieliły strefy wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej. Jego ustalenia skorygowano 28 września 1939 r.
2. Na przełomie lat 1939 i 1940 toczyła się wojna zimowa między Finlandią a ZSRS. Mimo heroicznej obrony Finowie zostali zmuszeni do kapitulacji. W kolejnych miesiącach Sowieci zajęli Litwę, Łotwę, Estonię i część Rumunii.
3. W kwietniu 1940 r. Niemcy zaatakowały Danię i Norwegię. Dania poddała się bez walki, Norwegowie bronili się z pomocą Brytyjczyków i Polaków. Ostatecznie alianci ponieśli klęskę, a władzę w kraju przejęli faszyści.
4. W maju 1940 r. Niemcy zajęli państwa Beneluksu i zaatakowali Francję. Niemieckie oddziały ominęły francuskie umocnienia – Linię Maginota, i zmusiły aliantów do ewakuacji z Francji na Wyspy Brytyjskie.
5. Po podboju Francji kolejnym celem Hitlera była Wielka Brytania. Lotnicza bitwa o Anglię trwała trzy miesiące i zakończyła się klęską Niemców.

3 Wojna na froncie wschodnim

1. 22 czerwca 1941 r. III Rzesza zaatakowała ZSRS. Operacja nosiła kryptonim „Barbarossa”. Wzięło w niej udział ok. 4 mln żołnierzy, Niemców i ich sojuszników, m.in. Finów, Rumunów i Węgrów. Początkowo Niemcy osiągali sukcesy, lecz ofensywa załamała się na przedpolach Moskwy.
2. Sytuację Niemców utrudniały deszcze i błoto, a wkrótce surowa zima. 6 grudnia 1941 r. wojska dowodzone przez gen. Żukowa rozpoczęły kontrofensywę i odepchnęły Wehrmacht spod Moskwy. Był to koniec niemieckiej koncepcji wojny błyskawicznej.
3. Przedstawiciele narodów Europy Wschodniej często kolaborowali z Niemcami, upatrując w nich wyzwolicieli spod władzy Sowietów. Niektórzy, jak Łotysze i Ukraińcy, tworzyli nawet własne oddziały SS.
4. W lipcu 1941 r. ZSRS i Wielka Brytania utworzyły koalicję antyhitlerowską. Jej członków nazwano aliantami.
5. Na przełomie lat 1942 i 1943 pod Stalingradem stoczono wielką bitwę, w której państwa Osi poniosły klęskę, tracąc całą armię.

4 Polityka Niemiec w okupowanej Europie

1. Ludność państw Europy Zachodniej okupowanych przez Niemców była traktowana dużo łagodniej niż mieszkańcy Europy Środkowo-Wschodniej. Słowianie (zwłaszcza Polacy, Rosjanie, Serbowie), Żydzi i Romowie byli według nazistów podludźmi, skazanymi na wyniszczenie.
2. Kolaboranci III Rzeszy uczestniczyli w niemieckiej polityce eksterminacji. Chorwaci mordowali Serbów. Rasistowskie zalecenia nazistów realizowali zależni od nich politycy: we Francji marszałek Philippe Pétain, a w Norwegii Vidkun Quisling.
3. W wielu podbitych krajach działała antyhitlerowska partyzantka. Najsilniejsze były: partyzantka prokrólewskich czetników i komunistów pod wodzą Josipa Broza-Tito w Jugosławii, Resistance we Francji oraz działająca na terenie okupowanej Polski Armia Krajowa.
4. We wrześniu 1940 r. państwa Osi – III Rzesza, Włochy i Japonia – podpisały tzw. pakt trzech. W Europie ich sojusznikami stały się również: Węgry, Rumunia, Słowacja, Bułgaria, Chorwacja i Finlandia.

5 Holokaust

1. Kolejnymi etapami prześladowania Żydów przez nazistów były: dyskryminacja, stygmatyzacja, izolacja i zagłada. W wielu miastach tworzono osobne dzielnice dla ludności żydowskiej – getta. Od jesieni 1940 r. za opuszczenie getta groziła kara śmierci.
2. 20 stycznia 1942 r. na konferencji w Wannsee naziści zdecydowali o „ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej” – zagładzie całej populacji europejskich Żydów. Te zbrodnicze plany mieli zrealizować Reinhard Heydrich i Adolf Eichmann. Zagładę Żydów nazwano Holokaustem.
3. W 1941 r. powstał pierwszy obóz zagłady w Chełmnie nad Nerem, a potem kolejne, m.in. w Treblince. Najwięcej ofiar pochłonął obóz Auschwitz-Birkenau. Łącznie w wyniku Holokaustu zginęło ok. 6 mln europejskich Żydów.
4. 19 kwietnia 1943 r. w warszawskim getcie wybuchło powstanie. Niemcy krwawo stłumili ten zryw, a następnie zburzyli getto.
5. W Polsce za pomoc Żydom groziła kara śmierci. Powstała jednak Rada Pomocy Żydom „Żegota”. Działały w niej m.in. Irena Sendlerowa, s. Matylda Getter i Zofia Kossak-Szczucka. Wśród Polaków byli też szmalcownicy, którzy wydawali Żydów Niemcom.

6 Wojna poza Europą

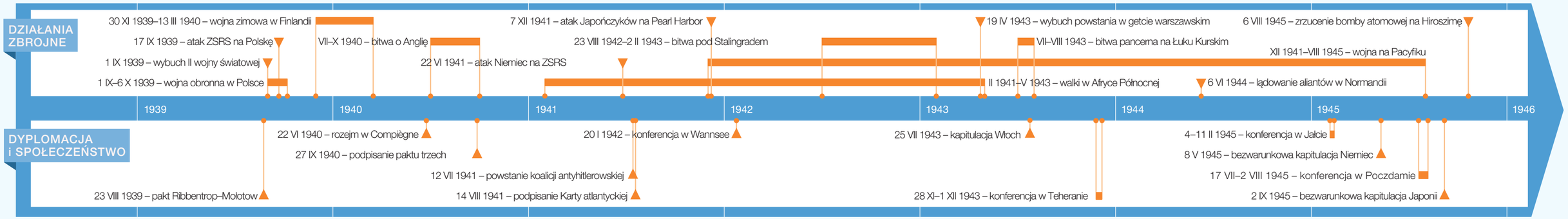
1. Działania zbrojne w Afryce rozpoczęli Włosi, którzy chcieli podbić Somali Brytyjskie i Egipt. Plany pokrzyżowali im Brytyjczycy, wypierając Włochów z tego rejonu.
2. W lutym 1941 r. ofensywę w Afryce Północnej rozpoczął niemiecki Korpus Afrykański pod dowództwem Erwina Rommla. Od października 1942 r. rozpoczęła się ofensywa Brytyjczyków i Amerykanów – operacja „Torch”. Dowódcami aliantów byli Dwight Eisenhower i Bernard Montgomery. Najważniejsze bitwy tej kampanii stoczono pod Tobrukiem i El-Alamejn. Niemcy skapitulowali w maju 1943 r.
3. Na morzach zmagania z Niemcami toczyli przede wszystkim Brytyjczycy. Główną arenę walk stanowił Atlantyk. Niemieckie łodzie podwodne – U-Booty – atakowały statki alianckie, w tym pasażerskie.
4. 7 grudnia 1941 r. japońskie lotnictwo zaatakowało amerykańską bazę Pearl Harbor na Hawajach. W odpowiedzi Amerykanie wypowiedzieli wojnę Japonii. W pierwszej połowie 1942 r. Japończycy podbili Indochiny, Singapur i Filipiny.

7 Droga do zwycięstwa

1. Brytyjczycy i Amerykanie podpisali w sierpniu 1941 r. Kartę atlantycką – dokument uznający suwerenność wszystkich państw na świecie. W grudniu USA dołączyły do aliantów, zwanych odtąd Wielką Koalicją.
2. Latem 1943 r. w okolicach Kurska stoczono największą bitwę pancerną II wojny światowej. Sowieci zwyciężyli Niemców, co stało się punktem zwrotnym w wojnie – odtąd Armia Czerwona rozpoczęła marsz w stronę Berlina.
3. W lipcu 1943 r. alianci przeprowadzili desant na Sycylię. Spowodowało to upadek Mussoliniego i przejście Włoch na stronę aliancką. Dzięki wsparciu Niemiec Mussolini stał się przywódcą marionetkowej Włoskiej Republiki Socjalnej. Włochy ostatecznie wyzwolono w kwietniu 1945 r.
4. Na przełomie listopada i grudnia 1943 r. odbyła się konferencja Wielkiej Trójki w Teheranie. Stalin, Roosevelt i Churchill zdecydowali m.in. o otworzeniu frontu zachodniego.
5. 6 czerwca 1944 r. na plażach Normandii alianci przeprowadzili największy desant w dziejach – na wybrzeżu Francji wylądowało ok. 200 tys. żołnierzy.
6. Po początkowym naporze Japończyków już w 1942 r. ich przewaga na Pacyfiku zaczęła słabnąć. Przegrali z Amerykanami ważne starcia – o Midway i Guadalcanal.

8 Koniec II wojny światowej

1. 22 czerwca 1944 r. ruszyła ofensywa sowiecka „Bagration”, mająca odbić Europę Środkowo-Wschodnią. Latem 1944 r. Sowieci dotarli do Wisły.
2. W lutym 1945 r. w Jałcie doszło do kolejnego spotkania Wielkiej Trójki. Ustalono m.in. przebieg powojennych granic. O przyszłości Polski przywódcy mocarstw zdecydowali bez konsultacji z rządem emigracyjnym.
3. 16 kwietnia 1945 r. ruszyła operacja berlińska. Sowieci sforsowali Odrę i Nysę Łużycką, po długich walkach 2 maja zdobyli stolicę Rzeszy. 30 kwietnia 1945 r. Adolf Hitler popełnił samobójstwo. 8 maja w Berlinie feldmarszałek Keitel podpisał bezwarunkową kapitulację Niemiec.
4. W lipcu 1945 r. w Poczdamie spotkali się przywódcy Wielkiej Trójki. Priorytetami były rozliczenia z nazizmem i planowane przesiedlenia ludności związane z powojenną zmianą granic.
5. 6 i 9 sierpnia Amerykanie zrzucili bomby atomowe na japońskie miasta Hiroszimę i Nagasaki. 2 września 1945 r. podpisano akt bezwarunkowej kapitulacji Japonii, który zakończył II wojnę światową.

To budzi kontrowersje

Czy można było obronić Polskę w 1939 roku?

Z dzisiejszej perspektywy wiemy, że w jednoczesnym starciu z Niemcami i ZSRS II Rzeczpospolita nie miała żadnych szans. Czy istniała możliwość, by wojna nie wybuchła, a Polacy mogli uniknąć napaści i z zachodu, i wschodu?

Polska nie była w stanie samodzielnie się obronić przed III Rzeszą z powodu ogromnej przewagi przeciwnika. Hitlerowi nie udała się jednak próba izolacji Polski, a w wymierzony w nią atak nie dały się wciągnąć ani Litwa, ani Węgry. Po ataku Niemiec na II Rzeczpospolitą Wielka Brytania i Francja wypowiedziały im 3 września 1939 r. wojnę, która z lokalnej przeobraziła się w światową. Działania militarne sojuszników Polski miały bardzo ograniczony charakter. Niemiec, gen. Alfred Jodl, oceniał to następująco: *I jeśli nie doznaliśmy klęski już w roku 1939, należy to przypisać jedynie faktowi, że podczas kampanii polskiej około 110 dywizji francuskich i brytyjskich pozostało kompletnie biernych wobec 23 dywizji niemieckich.*

Historycy prowadzą spory, dlaczego na zachodzie Europy toczyła się dziwna wojna, a Polacy samotnie bronili się we wrześniu. Wśród wyjaśnień padają argumenty, że dowódcy francuscy wierzyli w plan defensywny, skuteczny w przypadku I wojny światowej, i z tego powodu unikali działań ofensywnych oraz bombardowań niemieckich pozycji. We Francji, w której doskonale pamiętano o ogromnych stratach ludzkich poniesionych w czasie Wielkiej Wojny, opóźnienia ataku na Niemcy chcieli zarówno wojskowi, jak i politycy. Ważną rolę odegrała też niezdecydowana postawa francuskiego premiera Édouarda Daladiera. Z kolei w Wielkiej Brytanii powoli narastała krytyka wobec ugodowej polityki premiera Neville'a Chamberlaina. W czerwcu 1939 r. na pytanie zadane przez Instytut Gallupa: *Czy popierasz sojusz wojskowy pomiędzy Wielką Brytanią, Francją i Rosją?* aż 84% Brytyjczyków odpowiedziało: *tak*. Poparcie to mogłoby skutkować powstaniem sojuszu antyhitlerowskiego, który jednak wówczas nie był jeszcze planowany.

Choć ZSRS zawarł pakt Ribbentrop–Mołotow, niepewna była reakcja Sowietów na atak Niemiec na Polskę. Po 1 września 1939 r. Armia Czerwona początkowo nie podjęła działań. Sowieci wyczekiwali na reakcję sojuszników Polski – Francji i Wielkiej Brytanii – i prawdopodobnie od tego uzależniali swoje dalsze kroki. Kiedy Stalin dowiedział się, że wsparcie Polsce nie zostanie udzielone, zdecydował o napaści. W dyskusjach pojawiają się głosy, że Rzeczpospolita mogła przyjąć propozycję współpracy z Sowietami wysuniętą na przełomie lat 1933/1934. Rzekomo miałaby ona na celu wspólną obronę niezawisłości politycznej i ekonomicznej państw regionu bałtyckiego, ale została przez Polskę odrzucona.

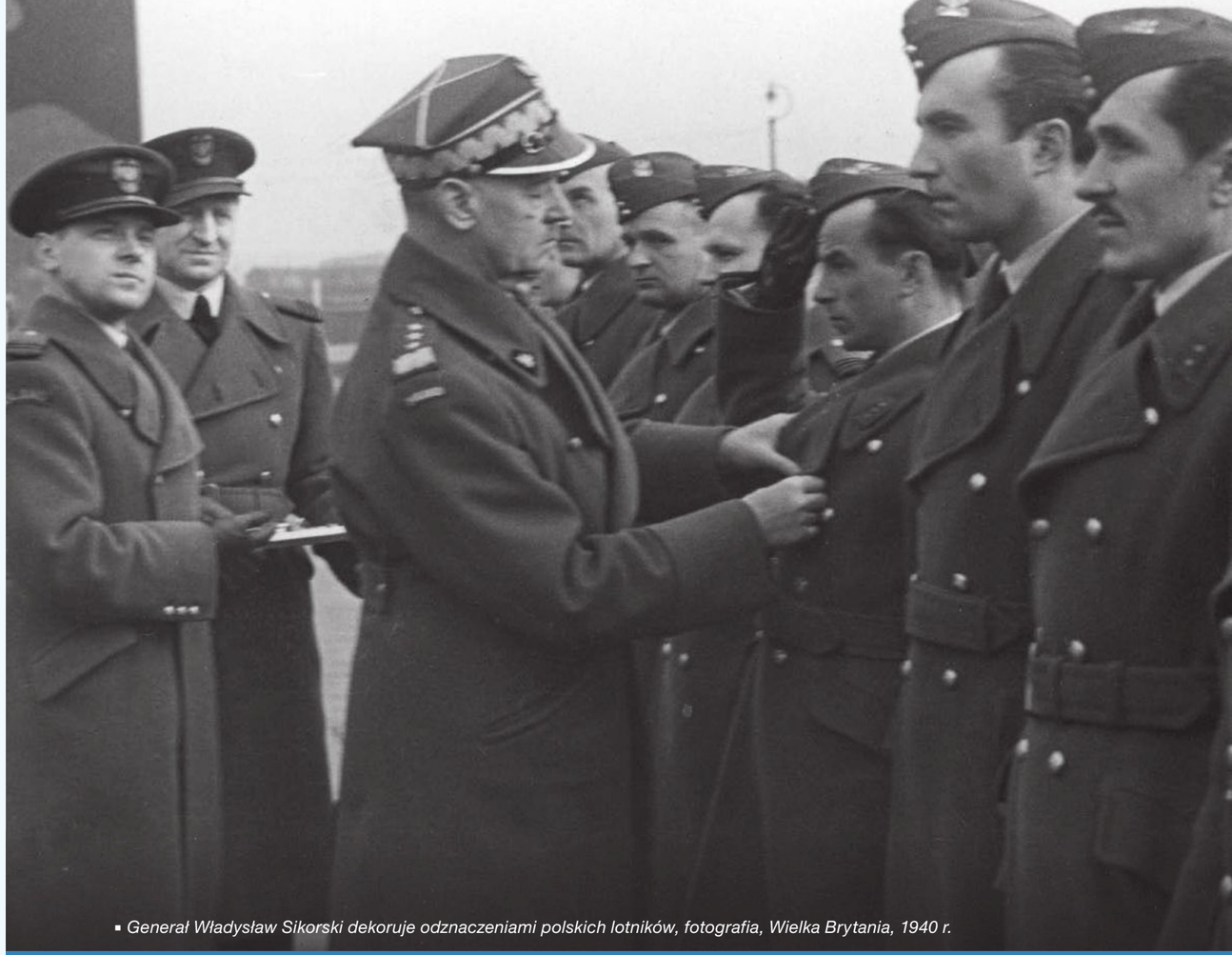
Niektórzy uważają, że polska dyplomacja powinna zgodzić się na warunki stawiane przez Adolfa Hitlera. Los Czechosłowacji, która zgodziła się oddać część swojego terytorium, nie pozwalał jednak wątpić, że odsunęłoby to niemiecki atak tylko na krótko, a jednocześnie osłabiłoby stanowisko Polski. Dyskusje na temat tego, czy Polska mogła uniknąć wojny lub choćby ataku z obu stron, będą jeszcze długo trwały. Samotna walka przeciwko potędze III Rzeszy była nie do wygrania, a Sowieci byli zdeterminowani, aby przeć za zachód Europy w dążeniu do rozprzestrzenienia tam komunizmu. Osamotniona Polska stała się ofiarą dwóch totalitarnych imperiów.

PODYSKUTUJMY

1. Wyjaśnij, jakie były przyczyny postawy sojuszników Polski we wrześniu 1939 r.
2. Oceń, czy możliwy był w 1939 r. sojusz Polski z Niemcami lub ZSRS.

Ćwiczenia podsumowujące

1. Omów przyczyny klęski Polski w wojnie obronnej we wrześniu 1939 r.
2. Przedstaw etapy niemieckich podbojów w Europie w latach 1939–1941.
3. Omów przebieg działań zbrojnych na froncie wschodnim w latach 1941–1944.
4. Omów politykę hitlerowskich Niemiec wobec ludności żydowskiej w czasie II wojny światowej.
5. Wymień postanowienia konferencji w Teheranie, Jałcie i Poczdamie. Wskaż te, które dotyczyły Polski i Polaków.
6. Przedstaw przyczyny i skutki użycia bomby atomowej przez USA w 1945 r.

▪ *Generał Władysław Sikorski dekoruje odznaczeniami polskich lotników, fotografia, Wielka Brytania, 1940 r.*

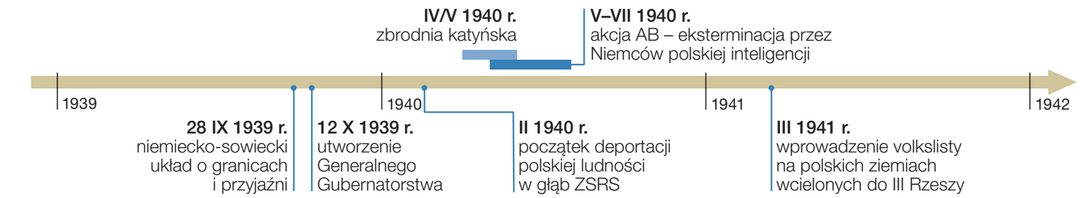
VII
POLACY PODCZAS II WOJNY ŚWIATOWEJ

1 Polska pod okupacją
2 Polskie władze na uchodźstwie
3 Polskie Państwo Podziemne
4 Powstanie warszawskie i rok 1945
5 Polacy na frontach II wojny światowej

1 POLSKA POD OKUPACJĄ

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- w jaki sposób III Rzesza i ZSRS podzieliły między siebie ziemie polskie,
- jakich zbrodni na ludności Polski dopuszczali się Niemcy podczas okupacji,
- polityka ZSRS wobec ludności polskiej,
- czym była zbrodnia katyńska oraz kto i kiedy jej dokonał.

PODZIAŁ ZIEM POLSKICH

Po przegranej kampanii wrześniowej Polska znalazła się pod okupacją III Rzeszy i ZSRS. **28 września 1939 r.** najeźdźcy zawarli **układ o granicach i przyjaźni**. Na jego podstawie przesunęli dalej na wschód granicę między Niemcami a ZSRS ustaloną w pakcie Ribbentrop–Mołotow. W efekcie 188 tys. km² (49%) zajętego przez okupantów obszaru Polski przypadło Niemcom:

- Bezpośrednio **do III Rzeszy wcielono** Wielkopolskę, Pomorze Gdańskie, Kujawy i ziemię łódzką, ziemię dobrzyńską, część Mazowsza z Płockiem i Suwalszczyznę, polską część Górnego Śląska i fragmenty zachodniej Małopolski z Oświęcimiem.
- Z pozostałych polskich ziem zajętych przez Niemcy Adolf Hitler utworzył **Generalne Gubernatorstwo** ze stolicą w **Krakowie**. Było ono podzielone na cztery dystrykty: warszawski, krakowski, lubelski i radomski. W 1941 r., po ataku Niemiec na ZSRS, przyłączono do niego piąty dystrykt – Galicję ze stolicą we Lwowie. Na czele Generalnego Gubernatorstwa stał oddelegowany przez Hitlera gubernator **Hans Frank**.

Resztą Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej zarządzała od 1941 r. (po ataku Niemiec na ZSRS) cywilna administracja niemiecka podzielona na Komisariat Rzeszy Wschód i Komisariat Rzeszy Ukraina.

Spotkanie oficerów Wehrmachtu i Armii Czerwonej. Po pokonaniu Polski Niemcy i Sowieci współpracowali w latach 1939–1941 w zwalczaniu polskich ugrupowań niepodległościowych.

- *fotografia, Polska, 1939 r.*

Hans Frank 1 podczas przeglądu kompanii honorowej po objęciu stanowiska generalnego gubernatora okupowanych ziem polskich – Generalnego Gubernatorstwa. Na swoją rezydencję Frank wybrał Wawel i stamtąd prowadził politykę eksterminacji narodu polskiego i żydowskiego.

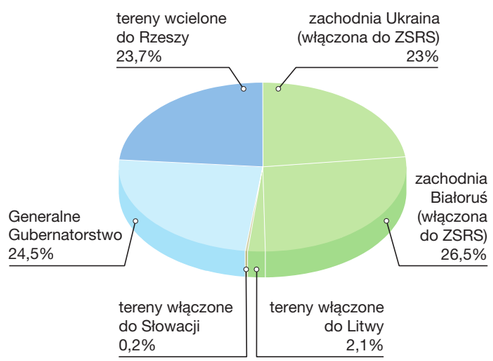
- *fotografia, Polska, 1939 r.*

POLSKA POD OKUPACJĄ III RZESZY I ZSRS

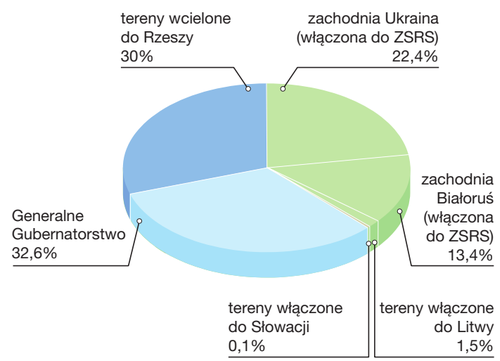

? 1. Wskaż tereny zajęte w 1939 r. przez Sowietów, które powróciły po wojnie do Polski.
2. Opisz, w jaki sposób Niemcy pozbywali się ludności polskiej z terenów włączonych do Rzeszy.

PODZIAŁ TERYTORIUM

PODZIAŁ LUDNOŚCI

POLITYKA III RZESZY WOBEC POLAKÓW

Hitler nakazał traktować ludność polską ze szczególną brutalnością. W celu osłabienia narodu polskiego postanowił wyeliminować w pierwszej kolejności jego elity. Jeszcze przed wybuchem wojny Niemcy utworzyli **listy proskrypcyjne**, czyli wykazy osób, które miały być aresztowane, a następnie zamordowane. Na terenie okupowanym przez III Rzeszę za represje odpowiadało m.in. **Gestapo**.

W Generalnym Gubernatorstwie Polacy byli ludźmi drugiej kategorii. Przekładało się to na ich trudną sytuację życiową, w której byli narażeni na bezwzględną eksploatację i upokorzenia.

- Musieli pracować codziennie po 10 godzin bez możliwości wzięcia urlopu.
- Około 2,8 mln Polaków zostało wywiezionych na **roboty przymusowe do Niemiec**, gdzie zatrudniono ich głównie w rolnictwie.
- Mieszkańcy polskiej wsi musieli dostarczać obowiązkowe **kontyngenty** żywności.

Gestapo – tajna policja niemiecka.

Kontyngent – tu: obowiązkowa dostawa żywności na potrzeby niemieckiego okupanta, odbywająca się pod groźbą spalenia gospodarstwa lub kary śmierci.

- Polacy byli zmuszani do schodzenia z chodnika na ulicę, żeby ustąpić miejsca przechodzącym Niemcom.
- W środkach transportu publicznego Polakom przysługiwały nieliczne miejsca, przez co podróżowali w wielkim tłoku.

Niemcy pozwalali posługiwać się w Generalnym Gubernatorstwie językiem polskim, ale w ograniczonym stopniu. W celu obniżenia poziomu intelektualnego Polaków utrzymali tylko szkolnictwo na poziomie podstawowym i zawodowym, aby uczniowie zdobywali jedynie proste umiejętności potrzebne do pracy fizycznej dla okupanta. Zlikwidowano prawie wszystkie organizacje, oprócz kilku pomagających najuboższym, takich jak Polski Czerwony Krzyż czy Rada Główna Opiekuńcza. Przedwojennych polskich policjantów Niemcy powołali do służby w polskiej Policji Generalnego Gubernatorstwa, określanej od koloru mundurów jako **granatowa policja**. Polacy mogli pracować wyłącznie na podrzędnych stanowiskach w administracji i otrzymywali niższe wynagrodzenie niż Niemcy.

Co ciekawe, niemieckie władze zezwoliły na wydawanie prasy polskojęzycznej. Była ona jednak całkowicie kontrolowana przez okupanta i publikowała hitlerowskie treści propagandowe oraz materiały mające demoralizować polskie społeczeństwo. Te ukazujące się w kilkusettysięcznych nakładach gazety zyskały pogardliwe określenie „**gadzinówek**”. Ponadto działały kina i teatry, które także stały się przede wszystkim tubą niemieckiej propagandy. Dlatego polskie podziemie za pomocą hasła *Tylko świnie siedzą w kinie* nawoływało do ich bojkotu.

W celu szybkiej germanizacji polskich ziem wcielonych do Rzeszy Niemcy wypędzili do Generalnego Gubernatorstwa **ok. 800 tys. Polaków**. W ich miejsce sprowadzili 400 tys. osadników niemieckich z obszarów zajętych przez ZSRS. Pozostałą ludność polską – uznaną za

DEUTSCHE LINIE
UNTERTÜRKHEIM
UNTERTÜRKHEIM
UNTERTÜRKHEIM

WARTO WIEDZIEĆ

Uprowadzanie dzieci

Podczas II wojny światowej Niemcy przeprowadzali zakrojone na szeroką skalę akcje uprowadzania dzieci uznanych zgodnie z pseudonaukowymi teoriami niemieckiej eugeniki za „wartościowe rasowo". Odbierano je rodzicom i wywożono w głąb III Rzeszy w celu **germanizacji**. Tam były umieszczane w specjalnych ośrodkach i nadawano im nowe dane personalne. Następnie dzieci przekazywano niemieckim rodzinom, mającym zadbać o ich właściwe wychowanie. Taki los spotkał ok. 200 tys. polskich dzieci, m.in. wysiedlonych z Zamojszczyzny. Tylko nieznaczna część z uprowadzonych została po wojnie odnaleziona i powróciła do domów.

? Dlaczego – Twoim zdaniem – Niemcy uprowadzali dzieci?

Chłopiec na gruzach zbombardowanej Warszawy to jedno z bardziej przejmujących zdjęć dokumentujących zbrodnie Luftwaffe na ludności cywilnej. Polska po republikańskiej Hiszpanii była kolejnym celem bestialskich działań niemieckich lotników.

▪ *fotografia, Warszawa, 1939 r.*

POLITYKA ZSRS WOBEC POLAKÓW

ZSRS zajął w 1939 r. ponad 200 tys. km² (51%) terytorium II Rzeczypospolitej. Stalin zrezygnował jednak z utworzenia odrębnej polskiej republiki sowieckiej i postawił na pełną integrację zajętego terenu z państwem sowieckim. **Kresy Wschodnie** włączono w skład istniejących już w ramach ZSRS Białoruskiej i Ukraińskiej Republiki Sowieckiej. Wileńszczyznę przekazano w październiku 1939 r. Litwie.

W pierwszych miesiącach sowieckiej okupacji w wielu miejscach dochodziło do zbrodniczych działań przeprowadzanych przez ludność białoruską i ukraińską na Polakach. Ofiarami byli głównie dawni polscy funkcjonariusze państwowi, którzy kojarzyli się jej z nieprzychylną polityką II Rzeczypospolitej, oraz ziemianie. Początkowo część mniejszości narodowych z zadowoleniem przyjęła sowieckie rządy. Wkrótce jednak przeżyły rozczarowanie nowymi realiami, w tym polityką represji.

Na zajętych terenach Sowieci ogłosili **nacjonalizację przemysłu** oraz **kolektywizację rolnictwa**. Ziemie te pozostawały oddzielone od reszty terytorium ZSRS kontrolą graniczną. Nie chciano bowiem dopuścić do kontaktów ludności, która łatwo mogłaby porównać wyższy poziom życia na tych obszarach z panującym w pozostałej części ZSRS. W listopadzie 1939 r. Sowieci zorganizowali na Kresach sfałszowane referenda, w których rzekomo 99% głosujących zgodziło się na włączenie tych ziem do ZSRS. W 1940 r. przeprowadzono tam akcję **paszportyzacji**, czyli przymusowego nadawania sowieckiego obywatelstwa. Pociągało to za sobą również obowiązek służby w Armii Czerwonej. Los ten spotkał 150 tys. Polaków. Dawnych mieszkańców Rzeczypospolitej, którzy odmawiali przyjęcia sowieckiego obywatelstwa, spotykały represje. Społeczność Kresów poddano **sowietyzacji**, czyli podjęto próbę narzucenia jej ideologii komunistycznej np. poprzez indoktrynację w szkołach oraz działalność propagandową.

Nacjonalizacja – przejęcie przez państwo prywatnego majątku lub kapitału.

Kolektywizacja rolnictwa – proces łączenia gruntów chłopskich w gospodarstwa, które stawały się własnością spółdzielczą.

DEPORTACJE W GŁĄB ZSRS

W ZSRS za represje i politykę narodowościową odpowiadał **Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych** (**NKWD**). W lutym 1940 r. rozpoczęto kolejny etap sowietyzacji Kresów Wschodnich. Polegał on na **masowych deportacjach polskiej ludności**, którą zsyłano do odległego **Kazachstanu** lub na **Syberię** (więcej o tym na infografice na s. 316–317). Deportacji podlegały rodziny polskich oficerów, policjantów, ziemian, przedstawicieli inteligencji oraz duchowieństwo. Schemat wywózek był wszędzie podobny:

- akcję przeprowadzano z zaskoczenia nad ranem;
- pozwalano zsyłanym zabrać tylko podstawowe rzeczy, a następnie wieziono ich w nieogrzewanych wagonach na wschód, gdzie na miejscu musieli sami wybudować sobie schronienie.

W wyniku czterech masowych deportacji **ok. 330 tys. mieszkańców Kresów Wschodnich** trafiło na zesłanie. Niezależnie od tego Polacy byli nieustannie aresztowani i deportowani w głąb ZSRS. Według szacunkowych danych z powodu bardzo złych warunków zmarło ok. 20% wysiedlonych.

Polacy zesłani do Kazachstanu często mieszkali w prymitywnych chatach lub ziemiankach.

▪ *fotografia, Kazachstan, 1940 r.*

ZBRODNIA KATYŃSKA

Po 17 września 1939 r. do sowieckiej niewoli trafiło ponad 15 tys. polskich policjantów, oficerów Wojska Polskiego, kapelanów, funkcjonariuszy Korpusu Ochrony Pogranicza, Żandarmerii Wojskowej oraz funkcjonariuszy służb specjalnych. Była to grupa silnie związana z polską państwowością, która mogła organizować opór wobec nowej władzy. Zatrzymani trafili do trzech obozów: w **Kozielsku**, **Starobielsku** i **Ostaszkowie**. Przez kilka miesięcy Sowieci starali się namówić ich do współpracy, a gdy to się nie powiodło, 5 marca 1940 r. **Stalin podjął decyzję o ich wymordowaniu**. Egzekucje przeprowadzono w kwietniu i maju 1940 r.

Polskich oficerów z Kozielska mordowano strzałem w tył głowy w **Katyniu**. To samo spotkało więźniów Starobielska i Ostaszkowa w więzieniach w Charkowie i Twerze. Wraz z wojskowymi i policjantami zamordowano także ok. 7 tys. więźniów cywilnych przebywających w sowieckich więzieniach. W sumie śmierć poniosły 22 tys. wojskowych, policjantów i przedstawicieli polskiej inteligencji. Przy życiu z różnych przyczyn pozostawiono ok. 400 osób. Części z nich udało się w 1941 r., po zawarciu umowy Sikorski–Majski (zob. s. 320), opuścić ZSRS i przekazać światu relację o tej zbrodni.

Komisja Międzynarodowego Czerwonego Krzyża nad masowymi grobami oficerów polskich zamordowanych przez NKWD w Katyniu. O wynikach pracy komisji mieszkańcy Generalnego Gubernatorstwa byli na bieżąco informowani przez niemiecką prasę gadzinową.

▪ *fotografia, ZSRS, 1943 r.*

OBOZY JEŃCÓW POLSKICH W ZSRS

LEGENDA

- granice państw z października 1939 r.
- granice II Rzeczypospolitej w 1939 r.
- obozy specjalne, w których przetrzymywano polskich oficerów w latach 1939–1940
- inne obozy polskich jeńców (rozdzielcze, przejściowe, zbiorcze) i jenieckie obozy pracy przymusowej
- miejsca mordu polskich oficerów w 1940 r.

? 1. Wymień miejsca, gdzie znajdowały się obozy, w których przetrzymywano polskich oficerów w latach 1939–1940.
2. Wskaż miejsca masowych egzekucji i pochówku polskich oficerów w 1940 r.

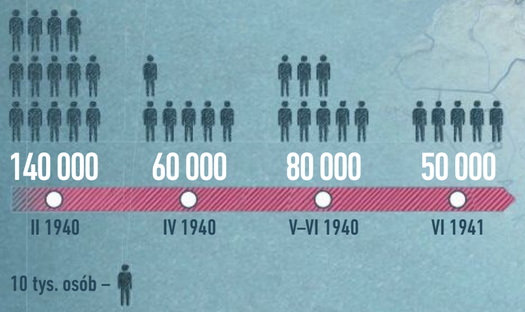
DEPORTACJE DO ZSRS

Na zagarniętych w 1939 r. ziemiach II Rzeczypospolitej Sowieci zaczęli szybko zaprowadzać nowe porządki. Jej obywateli, którzy zostali przez stalinowską policję polityczną NKWD uznani za wrogo nastawionych wobec państwa sowieckiego, a także podejrzanych o niechęć wobec komunizmu, zamykano w więzieniach. Następnie, często wraz z rodzinami, zsyłano ich w głąb ZSRS, na bezludne tereny o surowym klimacie. W ten sposób Sowieci pozbywali się przeciwników panującej w ich państwie ideologii komunistycznej, a zarazem mogli skorzystać z niewolniczej pracy tysięcy więźniów zesłanych do obozów w Kazachstanie i na Syberii. Losy ponad 330 tys. deportowanych polskich obywateli były tragiczne.

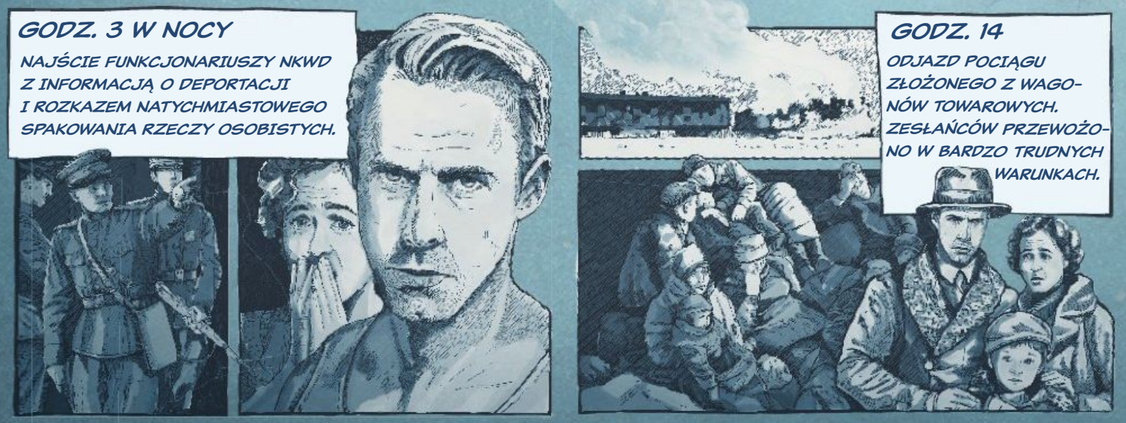
Deportacje mieszkańców II Rzeczypospolitej na wschód w latach 1939–1941

LICZEBNOŚĆ DEPORTACJI

Luty 1940 – WYWÓZKA

Marzec 1940 – ŻYCIE NA ZESŁANIU

TEKST ŹRÓDŁOWY

LIST BERII DO STALINA W SPRAWIE POLSKICH OFICERÓW

Szef NKWD Ławrientij Beria zwrócił się do Stalina z propozycją wymordowania więzionych Polaków. Pomysł spotkał się z aprobatą dyktatora, który podpisał rozkaz w Moskwie 5 marca 1940 r.

W obozach NKWD ZSRS dla jeńców wojennych i w więzieniach zachodnich obwodów Ukrainy i Białorusi w chwili obecnej przetrzymywana jest wielka liczba byłych oficerów armii polskiej, byłych pracowników polskiej policji i organów wywiadu [...]. *Wszyscy oni są zawziętymi wrogami władzy sowieckiej, pełnymi nienawiści do ustroju sowieckiego.* [...] *Biorąc pod uwagę, że wszyscy oni są zatwardziałymi, nierokującymi poprawy wrogami władzy sowieckiej, NKWD ZSRS uważa za niezbędne:*

1) Sprawy znajdujących się w obozach dla jeńców wojennych 14 700 osób, byłych polskich oficerów, urzędników, obszarników [ziemian], *policjantów, agentów wywiadu, żandarmów, osadników i służby więziennej,*

2) Jak też sprawy aresztowanych i znajdujących się w więzieniach w zachodnich obwodach Ukrainy i Białorusi 11 000 osób, członków różnorakich kontrrewolucyjnych, szpiegowskich i dywersyjnych organizacji, byłych obszarników, fabrykantów, byłych polskich oficerów, urzędników i zbiegów,

– rozpatrzyć w trybie specjalnym, z zastosowaniem wobec nich najwyższego wymiaru kary – rozstrzelanie.

Polski Cmentarz Wojenny w Katyniu to miejsce spoczynku blisko 4500 Polaków zamordowanych w 1940 r. przez stalinowskie służby. Doczekali się oni stosownego upamiętnienia dopiero 60 lat po zbrodni.

- *fotografia współczesna, Katyń*

Źródło: *Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939–1945*, oprac. D. Baliszewski, A.K. Kunert, t. 1, Warszawa 1999, s. 218–221.

? **1.** Wyjaśnij, kiedy i w jakich okolicznościach polscy oficerowie dostali się do sowieckiej niewoli.
2. Oceń stosunek władz sowieckich do polskich więźniów.

WOBEC SOWIECKIEJ OKUPACJI

Większość Polaków zajęcie Kresów Wschodnich przez ZSRS traktowała jak okupację nieróżniącą się od niemieckiej. Dlatego zaczęli tworzyć struktury konspiracyjne, lecz były one szybko rozbijane przez NKWD. Sowieckie władze starały się podzielić polskie społeczeństwo poprzez wspieranie robotników oraz inteligencji o komunistycznym światopoglądzie. Od 1940 r. można było zostać członkiem sowieckiej partii komunistycznej. Publikowano polską prasę i książki w duchu komunistycznym oraz otwarto polskie teatry, co jednak wiązało się z szerzeniem sowieckiej propagandy. Upowszechnianiem tej ideologii zajmowała się np. polska komunistka **Wanda Wasilewska**. Do współpracy nakłoniono grono lewicowych literatów, którzy skupili się wokół wydawanego od października 1939 r. we Lwowie pisma „Czerwony Sztandar". Należeli do nich m.in. Jerzy Putrament, Władysław Broniewski i Jerzy Borejsza. Trzeba jednak pamiętać, że wielu z nich zaangażowało się w tę działalność w obawie przed represjami NKWD.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj politykę okupantów wobec polskiego społeczeństwa w latach 1939–1941.
2. Wyjaśnij, dlaczego okupanci w pierwszej kolejności mordowali elity polskiego społeczeństwa.
3. Wymień przyczyny deportacji polskiej ludności w głąb III Rzeszy i ZSRS.

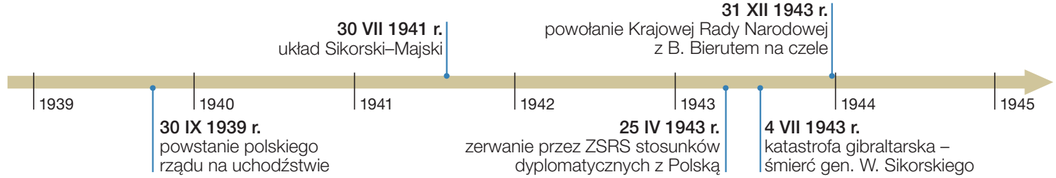
DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Fiedor, *Polska i Polacy w polityce III Rzeszy 1933–1939*, Łódź 2005.
A. Przewoźnik, J. Adamska, *Zbrodnia katyńska*, Warszawa 2011.

2 POLSKIE WŁADZE NA UCHODŹSTWIE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- powstanie polskiego rządu na uchodźstwie oraz Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie,
- przyczyny i skutki zawarcia układu Sikorski–Majski,
- wpływ zbrodni katyńskiej na relacje polsko-sowieckie.

POLSKI RZĄD NA UCHODŹSTWIE

Po przegranej kampanii wrześniowej rządy na emigracji przejęli jesienią 1939 r. politycy opozycyjni wobec sanacji. Pod koniec września **1939 r.** w Paryżu powstał **polski rząd na uchodźstwie**, na którego czele stanął jeden z przywódców przedwojennej opozycji, **gen. Władysław Sikorski**. Dzięki poparciu Francji objął on kluczowe stanowiska: premiera i naczelnego wodza. Stanowisko **prezydenta** zajął związany z sanacją **Władysław Raczkiewicz**. Został on wyznaczony przez internowanego w Rumunii prezydenta Ignacego Mościckiego na mocy zapisów konstytucji kwietniowej.

Prezydent Władysław Raczkiewicz [1] i **premier Władysław Sikorski** [2]. Obaj politycy już przed wojną piastowali ważne urzędy państwowe. Władysław Raczkiewicz był m.in. marszałkiem senatu i ministrem spraw wewnętrznych. Z kolei gen. Sikorski pełnił funkcję premiera w latach 1922–1923.

- *fotografia, Wielka Brytania, 1940–1943*

Na podstawie tzw. **umowy paryskiej** z listopada 1939 r. prezydent zrezygnował z większości swoich uprawnień na rzecz premiera, co sprawiło, że Sikorski stał się najważniejszym polskim politykiem na uchodźstwie.

Początkowo siedziba polskich władz na uchodźstwie znajdowała się we francuskim **Angers** [czyt.: ążi], które w czerwcu 1940 r., po klęsce Francji, ewakuowały się do **Londynu**. Większość tek ministerialnych objęli przedstawiciele przedwojennej opozycji ze Stronnictwa Ludowego, z Polskiej Partii Socjalistycznej, Stronnictwa Pracy i Stronnictwa Narodowego. Jednak w tym gabinecie znaleźli się również piłsudczycy. Nowe polskie władze zostały uznane przez znaczną część państw, dzięki czemu rząd na uchodźstwie mógł podejmować decyzje i prowadzić negocjacje z aliantami na najwyższym szczeblu.

POLSKIE SIŁY ZBROJNE NA ZACHODZIE

Emigracyjny rząd polski we Francji jeszcze w 1939 r. rozpoczął proces odtwarzania armii. Do wiosny 1940 r. **Polskie Siły Zbrojne (PSZ)** na Zachodzie osiągnęły liczbę 85 tys. żołnierzy. Do polskiego wojska przyjmowano zarówno Polaków mieszkających na emigracji, jak i tych, którym udało się uciec z okupowanego kraju bądź z obozów internowania w Rumunii i na Węgrzech.

Po upadku Francji **polskie władze na uchodźstwie przeniosły się do Londynu**, a Polska ze swoją armią stała się głównym sojusznikiem Wielkiej Brytanii. Brytyjczycy pomagali w ewakuacji z Francji wojsk polskich, ale udało im się wywieźć tylko ok. 30 tys. żołnierzy. Znalazła się wśród nich większość polskich pilotów, którzy walcząc w dywizjonach myśliwskich, w dużej

Żołnierze Polskich Sił Zbrojnych korzystali z uzbrojenia i umundurowania stosowanego przez armie zachodnich aliantów – w 1940 r. głównie francuskiego, a w późniejszych latach brytyjskiego, tak jak widoczny na zdjęciu oddział I Dywizji Pancernej. Na mundurach umieszczano jednak polskie emblematy.

▪ *fotografia, Wielka Brytania, 1944 r.*

mierze przyczynili się do pokonania Niemców w bitwie o Anglię (więcej o tym na infografice na s. 252–253). Z pozostałych ewakuowanych żołnierzy stworzono stacjonujący w Szkocji 1 Korpus Polski, z którego w 1942 r. powstał I Korpus Pancerno-Motorowy.

UKŁAD SIKORSKI–MAJSKI

Po napaści III Rzeszy na ZSRS Brytyjczycy przyczynili się do unormowania relacji Polski z Sowietami. Celem Anglików było bowiem włączenie Stalina do koalicji antyhitlerowskiej. W efekcie negocjacji 30 lipca **1941 r.** zostało zawarte polsko-sowieckie porozumienie, nazywane **układem Sikorski–Majski**. Dokument podpisali w Londynie polski premier Władysław Sikorski oraz ambasador sowiecki w Wielkiej Brytanii Iwan Majski.

Na mocy układu Sikorski–Majski:

- przywrócono stosunki dyplomatyczne pomiędzy obu państwami;
- stwierdzano, że pakt Ribbentrop–Mołotow stracił swoją moc;
- za zgodą władz sowieckich planowano utworzenie na terytorium ZSRS polskiej armii;
- zwalniano na podstawie amnestii Polaków więzionych w sowieckich łagrach i więzieniach.

Stronie polskiej nie udało się jednak uzyskać potwierdzenia nienaruszalności wschodniej granicy. Mimo to Sikorski, kierując się realizmem politycznym, podpisał traktat. Doprowadziło to do kryzysu gabinetowego i rezygnacji z funkcji kilku ministrów. Choć układ wywołał kontrowersje, dzięki niemu tysiące

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW SIKORSKI

1881–1943

Był generałem Wojska Polskiego, a od 1939 r. – premierem w rządzie polskim na uchodźstwie oraz Naczelnym Wodzem Polskich Sił Zbrojnych. Podczas I wojny światowej walczył jako żołnierz Legionów Polskich, a po jej zakończeniu brał udział w obronie ojczyzny przed bolszewikami. W latach 1922–1923 pełnił funkcję premiera. Następnie jako przeciwnik sanacji został odsunięty od ważniejszych funkcji w państwie. W 1936 r. był jednym z inicjatorów porozumienia politycznego działaczy stronnictw centrowych nazwanego Frontem Morges [czyt.: morż]. Gdy wybuchła II wojna światowa, włączył się w tworzenie polskich władz na uchodźstwie. Po ataku Hitlera na ZSRS doprowadził do normalizacji relacji z Moskwą. W lipcu 1943 r. Sikorski zginął w katastrofie samolotu w Gibraltarze.

Polaków więzionych przez Sowietów odzyskały wolność i uratowały życie.

W rezultacie układu Sikorski–Majski w ZSRS zaczęła powstawać Armia Polska, której dowódcą został – zwolniony z sowieckiego więzienia w Moskwie – **gen. Władysław Anders**. Do punktów werbunkowych Armii Polskiej zgłaszały się tysiące wypuszczonych z łagrów ochotników, lecz nie było wśród nich polskich oficerów internowanych przez Sowietów jesienią 1939 r. Na pytanie o ich los ze strony sowieckiej padała przeważnie odpowiedź, że jeszcze nie dotarli z miejsc zesłania. Chwilę szczerości miał tylko zastępca szefa NKWD Wsiewołod Mierkułow, któremu zdarzyło się powiedzieć, że *z polskimi oficerami popełniono straszną pomyłkę*.

Strona polska zaczęła się domyślać, że oficerowie nie żyją. Mimo że zabrakło tysięcy z nich, gen. Andersowi udało się zorganizować do lata 1942 r. formację liczącą ok. 80 tys. żołnierzy. Anders, którego wojska nie uzyskały od Sowietów pełnego wyposażenia, nie chciał się zgodzić na wysłanie nieprzygotowanych oddziałów na front w celu wsparcia sił sowieckich. W 1942 r. armia polska została więc ewakuowana do Iranu, skąd zaczął się jej szlak wojenny. Została połączona z innymi polskimi formacjami stacjonującymi na Bliskim Wschodzie i tak powstał **2 Korpus Polski** (andersowcy).

TEKST ŹRÓDŁOWY

UKŁAD POMIĘDZY RZECZĄPOSPOLITĄ POLSKĄ A ZSRS

Podpisany 30 lipca 1941 r. układ przywracał stosunki dyplomatyczne między Polską a ZSRS. Dokument określał m.in. zasady, na jakich będą utworzone polskie siły zbrojne w Związku Sowieckim.

Rząd Rzeczypospolitej Polskiej i rząd Związku Socjalistycznych Republik Rad zawarły niniejszy układ i postanawiają, co następuje:

1. Rząd Związku Socjalistycznych Republik Rad uznaje, że traktaty sowiecko-niemieckie z 1939 roku, dotyczące zmian terytorialnych w Polsce, utraciły swą moc. Rząd Rzeczypospolitej Polskiej oświadcza, że Polska nie jest związana z jakimkolwiek trzecim państwem żadnym układem, zwróconym przeciwko Związkowi Socjalistycznych Republik Rad.

2. Stosunki dyplomatyczne między obu rządami będą przywrócone po podpisaniu niniejszego układu i nastąpi niezwłocznie wymiana ambasadorów.

3. Oba rządy zobowiązują się wzajemnie do udzielania sobie wszelkiego rodzaju pomocy i poparcia w obecnej wojnie przeciwko hitlerowskim Niemcom.

4. Rząd Związku Socjalistycznych Republik Rad oświadcza swą zgodę na tworzenie na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Rad Armii Polskiej, której dowódca będzie mianowany przez Rząd Rzeczypospolitej Polskiej w porozumieniu z rządem Związku Socjalistycznych Republik Rad. Armia Polska na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Rad będzie podlegać w sprawach operacyjnych Naczelnemu Dowództwu Związku Socjalistycznych Republik Rad, w składzie którego będzie się znajdować przedstawiciel Armii Polskiej. Wszystkie szczegóły dotyczące organizacji dowództwa i użycia tej Armii będą ustalone dalszym układem.

5. Układ niniejszy wchodzi w życie natychmiast po podpisaniu i nie podlega ratyfikacji.

Układ niniejszy sporządzony jest w dwóch egzemplarzach, każdy w języku polskim i rosyjskim. Oba teksty mają jednakową moc.

[Do układu zostały dołączone dwa protokoły tajne:]

Protokół I

1. Różne roszczenia o charakterze tak publicznym, jak prywatnym będą rozpatrywane w dalszych rokowaniach między obu rządami. [...]

Protokół II

1. Z chwilą przywrócenia stosunków dyplomatycznych rząd Związku Socjalistycznych Republik Rad udzieli amnestii wszystkim obywatelom polskim, którzy są obecnie pozbawieni swobody na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Rad bądź jako jeńcy wojenni, bądź z innych odpowiednich powodów. [...]

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 257–258.

Uroczyste podpisanie paktu Sikorski–Majski. Od lewej kolejno siedzą: gen. Władysław Sikorski 1, minister wojny Wielkiej Brytanii Anthony Eden 2 [czyt.: antony iden] i premier Winston Churchill 3. Pierwszy z prawej siedzi ambasador sowiecki w Wielkiej Brytanii Iwan Majski 4.

▪ *fotografia, Londyn, 30 VII 1941 r.*

? 1. Scharakteryzuj postanowienia układu Sikorski–Majski i oceń je.
2. Wyjaśnij, do jakich kwestii spornych odnosiły się tajne protokoły.

ZERWANIE STOSUNKÓW POLSKO-SOWIECKICH

Wiele faktów wskazuje na to, że Niemcy znali prawdę o losie polskich oficerów wziętych do niewoli przez Rosjan już od lata 1942 r. Ujawnili ją jednak dopiero, gdy na froncie wschodnim sytuacja zmieniła się na ich niekorzyść. Od lutego 1943 r. w Lesie Katyńskim Niemcy prowadzili ekshumacje. Kiedy potwierdzili, że zabitymi są polscy oficerowie, zdecydowali się sprawę upublicznić.

W dniu 13 kwietnia 1943 r. minister propagandy III Rzeszy Josef Goebbels podał w niemieckim radiu **informację o odnalezieniu w Katyniu grobów polskich oficerów**. Niemcy ogłosili też, że sprawcami mordu byli Sowieci. Aby rozpropagować tę tezę, na miejsce ekshumacji przywieźli delegację Polskiego Czerwonego Krzyża, Polaków z Generalnego Gubernatorstwa, a nawet alianckich jeńców przetrzymywanych w obozach. Badania medyczne potwierdziły, że do zbrodni doszło wiosną 1940 r. Dla strony polskiej od samego początku nie ulegało wątpliwości, że za ten mord odpowiedzialność ponosi ZSRS. Tym niemniej Sikorski zdawał sobie sprawę z ówczesnej sytuacji politycznej. Nie mógł liczyć na poparcie Brytyjczyków, którym zależało na współpracy ze Stalinem prowadzącej do zwycięstwa w wojnie z III Rzeszą. Był także pod presją rodaków domagających się wyjaśnienia okoliczności śmierci polskich oficerów. Dlatego postanowił zwrócić się do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża z prośbą o zbadanie sprawy. Stalin potraktował to jako pretekst do **zerwania 25 kwietnia 1943 r. stosunków dyplomatycznych z Polską**. Miał już bowiem koncepcję stworzenia podporządkowanych sobie władz polskich z udziałem tamtejszych komunistów. Planował, że obejmą one rządy w Polsce po jej zajęciu przez Armię Czerwoną.

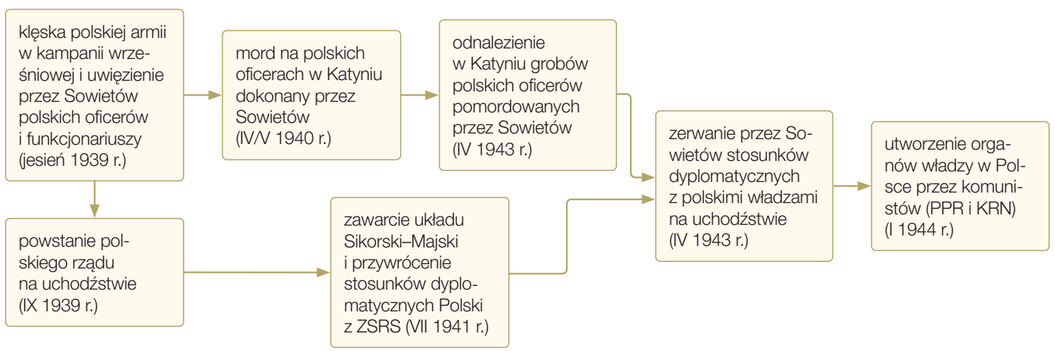

Władysław Sikorski 1 podczas swojej wizyty na Bliskim Wschodzie odwiedził polskie oddziały m.in. w Egipcie i Palestynie. Ostatnim etapem jego podróży była wizyta na Gibraltarze.

▪ *fotografia, Gibraltar, 1943 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak rozwijały się relacje polsko-sowieckie w czasie II wojny światowej?

KATASTROFA GIBRALTARSKA

Po ujawnieniu sprawy katyńskiej stanowisko prezentowane przez gen. Sikorskiego stanowiło poważny problem w relacjach zachodnich aliantów ze Stalinem. Dodatkowo polskie koła polityczne, nastawione opozycyjnie względem jego dotychczasowej ugodowej polityki wobec ZSRS, zwiększyły jeszcze swoją krytykę. Złe nastroje panowały również w armii gen. Andersa stacjonującej na Bliskim Wschodzie. W takich okolicznościach Sikorski zdecydował się odwiedzić oddziały polskich żołnierzy. Inspekcja wypadła zadowalająco, ale w drodze powrotnej doszło do tragedii. 4 lipca 1943 r. po wystartowaniu z Gibraltaru **samolot premiera Sikorskiego spadł do morza**. Według oficjalnych danych wszystkie osoby, poza pierwszym pilotem, zginęły. Katastrofa doprowadziła do zmian w polskich władzach emigracyjnych. Nowym **naczelnym wodzem został gen. Kazimierz Sosnkowski**, a **funkcję premiera objął Stanisław Mikołajczyk** ze Stronnictwa Ludowego.

POLSCY KOMUNIŚCI W ZSRS I KRAJU

Po ataku Niemiec na ZSRS Stalin polecił przebywającym w Moskwie komunistom przygotowanie się do przejęcia władzy w Polsce. W tym celu utworzono Grupę Inicjatywną, której zadaniem było organizowanie nowych struktur pod niemiecką okupacją. Jej członkami byli m.in. Marceli Nowotko, Paweł Finder i Bolesław Mołojec. Pod koniec grudnia 1941 r. zrzucono ich na spadochronach pod Warszawą, gdzie 5 stycznia 1942 r. powołali **Polską Partię Robotniczą (PPR)**. W oficjalnej propagandzie członkowie PPR mieli unikać skojarzeń z ideologią komunistyczną, skupiając się na akcentowaniu potrzeby walki o niepodległość Polski w sojuszu z ZSRS.

W szeregach PPR szybko doszło do rywalizacji o wpływy, czego efektem stało się zamordowanie Nowotki. Jego następca Paweł Finder zginął z rąk Niemców, a władzę w partii przejął w listopadzie 1943 r.

CIEKAWOSTKA

Zagadka śmierci Sikorskiego

Wkrótce po katastrofie samolotu w Gibraltarze zaczęły mnożyć się liczne hipotezy dotyczące jej przyczyn. Podejrzewano, iż nie był to wypadek, lecz zamach. Pojawiła się nawet pogłoska, że generał został zastrzelony, a katastrofa samolotu miała tylko ułatwić ukrycie tego faktu. W 2008 r. Instytut Pamięci Narodowej przeprowadził w ramach śledztwa w sprawie katastrofy gibraltarskiej sekcję szczątków Sikorskiego. Jej wyniki potwierdziły, że śmierć generała nastąpiła wskutek urazów typowych dla katastrof lotniczych. Pomimo to nadal nie wszystkie okoliczności tego wydarzenia zostały w pełni wyjaśnione. Być może będzie to możliwe w przyszłości, gdyż brytyjskie materiały archiwalne w tej sprawie utajniono do 2050 r.

Generał Władysław Sikorski w kabinie samolotu B-24 Liberator. Właśnie na pokładzie tego samolotu 4 lipca 1943 r. wódz naczelny odbywał feralny lot z Gibraltaru.

▪ *fotografia, 1940–1943*

Władysław Gomułka. Z jego inicjatywy 31 grudnia 1943 r. powołano w Warszawie **Krajową Radę Narodową (KRN)** z **Bolesławem Bierutem** jako przewodniczącym. W tej namiastce przyszłego parlamentu, która sama sobie przyznała uprawnienia ustawodawcze, zasiedli głównie przedstawiciele stronnictw lewicowych, mniej lub bardziej powiązani z komunistami. Zbiegło się to w czasie z przekroczeniem przedwojennych granic Polski przez Armię Czerwoną.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób po klęsce Polski we wrześniu 1939 r. została zachowana ciągłość władz na emigracji.
2. Omów skutki podpisania paktu Sikorski–Majski.
3. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach doszło do ujawnienia zbrodni katyńskiej i w jaki sposób wpłynęło to na sytuację międzynarodową Polski.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Londyńska reduta. Władysław Raczkiewicz (1885–1947), red. J. Kłaczkow, M. Golon, K. Kania, Z. Girzyński, Toruń 2017.

3 POLSKIE PAŃSTWO PODZIEMNE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- znaczenie powstania struktur Polskiego Państwa Podziemnego,
- cel działalności Armii Krajowej,
- przyczyny i przebieg rzezi wołyńskiej,
- cele akcji AK o kryptonimie „Burza”.

STRUKTURY POLSKIEGO PAŃSTWA PODZIEMNEGO

Na obszarze niemieckiej okupacji w Polsce w działania konspiracyjne zaangażowały się setki tysięcy obywateli. Uczestniczyło w nich wielu młodych ludzi wychowanych w II Rzeczypospolitej w duchu patriotyzmu.

Wszechstronność polskiego ruchu konspiracyjnego z rozbudowanymi w podziemiu strukturami cywilnymi i wojskowymi sprawiła, że nazwano je **Polskim Państwem Podziemnym** (zob. schemat jego funkcjonowania na s. 329). Nie miało ono odpowiednika w okupowanej Europie. Polski ruch oporu, stworzony jeszcze w 1939 r. i podporządkowany rządowi w Londynie, obejmował niemal wszystkie dziedziny życia. Składał się z dwóch pionów:

- **pion wojskowy** zajmował się m.in. walką z okupantem, akcjami dywersyjnymi, działaniami propagandowymi i wywiadowczymi;
- **pion cywilny** zarządzał podziemną administracją terenową oraz sądami, które wydawały wyroki na zdrajców i niemieckich funkcjonariuszy, publikował podziemną prasę, organizował tajne nauczanie.

PIERWSZY ODDZIAŁ PARTYZANCKI

Major Henryk Dobrzański, ps. Hubal, w 1939 r. dowodził szwadronem ułanów walczącym w okolicach Grodna, gdzie stoczył kilka potyczek z Sowietami. Pod koniec września nie zastosował się do rozkazu przekroczenia granicy Litwy i ruszył na pomoc Warszawie. Na wieść o jej kapitulacji podjął decyzję o udaniu się na Kielecczyznę, rozpoczęciu działań partyzanckich i oczekiwaniu na ofensywę aliantów, jakiej spodziewano się wiosną 1940 r. Jego oddział, liczący ok. 300 żołnierzy, walczył przez kilka miesięcy, kilkukrotnie wygrywając potyczki z Niemcami. Partyzanci byli wspierani przez ludność cywilną, choć Niemcy okrutnie mścili się na mieszkańcach wiosek, którzy udzielali schronienia hubalczykom. 30 kwietnia 1940 r. oddział Hubala został zaskoczony i rozbity przez Niemców we wsi Anielin, a on sam zginął w walce.

? Jaki był cel działania oddziału Hubala?

Żołnierze Henryka Dobrzańskiego, ps. Hubal 1, w czasie postoju we wsi Gałki (obecnie powiat przysuski), gdzie stacjonowali na przełomie lutego i marca 1940 r. W tym czasie major prowadził zaciąg, dzięki czemu znacznie powiększył liczebność swojego oddziału.

▪ *fotografia, Polska, 1940 r.*

KONSPIRACJA WOJSKOWA

Jeszcze we wrześniu 1939 r., na rozkaz marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego, powstała pierwsza na ziemiach okupowanej Polski tajna organizacja wojskowo-polityczna **Służba Zwycięstwu Polsce** (SZP). Jej skład zdominowali zwolennicy sanacji, dlatego w listopadzie 1939 r. premier na uchodźstwie i naczelny wódz, gen. Władysław Sikorski, **rozwiązał struktury SZP i powołał w jej miejsce Związek Walki Zbrojnej (ZWZ)**. Początkowo działalność organizacji koncentrowała się na powiększaniu stanu osobowego podziemia, gromadzeniu broni i szkoleniu żołnierzy. Rozwijano także pracę wywiadu oraz akcje propagandowe. Akcje zbrojne ograniczono z powodu represji, jakie spadały na ludność cywilną – hitlerowcy rozstrzeliwali kilkudziesięciu Polaków za każdego zabitego Niemca.

Dnia **14 lutego 1942 r.** Związek Walki Zbrojnej przybrał ostateczną nazwę **Armia Krajowa (AK)**. Jej głównym celem było **przygotowanie ogólnopolskiego powstania** zbrojnego przeciwko niemieckiemu okupantowi w momencie załamania się potęgi militarnej III Rzeszy. Struktury AK funkcjonowały zarówno w Generalnym Gubernatorstwie, jak i na terenach włączonych do Rzeszy.

CIEKAWOSTKA

Zamach na Hitlera

Jedną z pierwszych akcji Służby Zwycięstwu Polsce miał być zamach na Hitlera. Zaplanowano go na 5 października 1939 r. w Warszawie. Wódz III Rzeszy przybył do stolicy Polski na defiladę zwycięstwa. Członkowie polskiego podziemia zaminowali jedno ze skrzyżowań na trasie jego przejazdu, podkładając ok. 500 kg ładunków wybuchowych. Ostatecznie jednak, z niewyjaśnionych do dziś przyczyn, nie zostały one zdetonowane.

Hitler podczas triumfalnej defilady w Warszawie miał stać się celem zamachu polskiego podziemia.

▪ *fotografia, Warszawa, 1939 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

POWOŁANIE ZWIĄZKU WALKI ZBROJNEJ

Instrukcja gen. Kazimierza Sosnkowskiego dla płk. Stefana Roweckiego, ps. Grot, wydana w Paryżu 4 grudnia 1939 r.

Na podstawie decyzji Rządu na terenach okupowanych Kraju powstaje tajna organizacja wojskowa pod nazwą „Związek Walki Zbrojnej” [...].

II Cel organizacji

a) Przez skupienie w związkach konspiracyjnych jednostek najstaranniej dobranych stworzyć ośrodki czynnego oporu narodowego, przeciwdziałającego załamaniu się sił moralnych polskiego społeczeństwa.

b) Współdziałać w odbudowie Państwa na drodze walki orężnej [zbrojnej]. *Z chwilą wkroczenia do Kraju wojsk polskich organizacja ulega rozwiązaniu i wstępuje do szeregów armii regularnej.* [...]

IV Charakterystyka organizacji pod względem politycznym

a) ZWZ jest organizacją jednolitą, jedyną działającą na terenie Kraju i nie może być w żadnym wypadku związkiem kilku organizacji pokrewnych.

b) ZWZ jest organizacją ogólnonarodową, ponadpartyjną i ponadstanową [tzn. łączącą wszystkie klasy społeczne], *skupiającą w swych szeregach, bez względu na różnicę przekonań politycznych i społecznych, wszystkich prawych Polaków, pragnących walczyć orężnie z okupantami w warunkach pracy konspiracyjnej i odpowiadających pod każdym względem wysokim moralnym wymaganiom, jakie stawia wobec jednostki podobna praca.* [...]

d) Przy rekrutowaniu członków i w toku pracy organizacyjnej nie ma środowisk uprzywilejowanych. Obowiązuje w tym zakresie na terenie Kraju równość startu i równość praw dla wszystkich stronnictw, czy też ugrupowań społecznych i ideowych, działających pod określoną egidą [pod patronatem] *polityczną. ZWZ nie może stać się terenem wyścigu o polityczne wpływy w kraju.* [...]

Źródło: A. Bullock, *Studium tyranii*, s. 163, [w:] W. Pronobis, *Świat i Polska w dwudziestym wieku*, Warszawa 1990, s. 262.

? 1. Wyjaśnij, jakie etapy rozwoju organizacji ZWZ przewidywała instrukcja.
2. Przedstaw, w jaki sposób organizatorzy ZWZ odnosili się do poszczególnych polskich stronnictw politycznych.

Obszar Rzeczypospolitej podzielono na okręgi, w których działały lokalne oddziały AK. Organizacja przez całą okupację powiększała swoje szeregi. W 1944 r. Armia Krajowa była najliczniejszą strukturą konspiracyjną na świecie – **liczyła ponad 400 tys. żołnierzy**, w tym ok. 100 tys. w leśnych oddziałach partyzanckich, których aktywność w miarę trwania okupacji rosła. Oddziały leśne nie tylko przeprowadzały akcje skierowane przeciwko okupantom, lecz także zapewniały schronienie działaczom podziemia poszukiwanym w miastach przez Niemców.

Niemcy intensywnie walczyli z polskim ruchem oporu. 30 czerwca 1943 r. na skutek zdrady udało im się aresztować pierwszego Komendanta Głównego ZWZ-AK, **gen. Stefana Roweckiego, ps. Grot** (jego biogram obok). Nowym komendantem AK został **gen. Tadeusz Komorowski, ps. Bór** (zob. biogram tej postaci na s. 333), który pełnił tę funkcję do upadku powstania warszawskiego.

DZIAŁALNOŚĆ ARMII KRAJOWEJ

Bieżąca działalność Armii Krajowej polegała na organizowaniu **sabotażu i akcji dywersyjnych** na tyłach armii wroga.

- Już od 1940 r. działał **Związek Odwetu**, który zajmował się głównie likwidacją najbardziej niebezpiecznych niemieckich funkcjonariuszy.
- W 1941 r. doszła jeszcze struktura dywersyjna o kryptonimie **„Wachlarz”**. Do jej zadań należało m.in. niszczenie linii kolejowych, by utrudnić Niemcom dostarczanie zaopatrzenia na front wschodni.
- Trzecią organizacją były **Grupy Szturmowe Szarych Szeregów**. Należeli do nich harcerze w wieku powyżej 18 lat. Specjalizowali się w małym sabotażu, m.in. roznoszeniu ulotek i podziemnych wydawnictw oraz malowaniu antyhitlerowskich haseł na murach.

Z połączenia tych trzech organizacji w 1943 r. powstało **Kierownictwo Dywersji** Armii Krajowej (**Kedyw**) pod dowództwem **płk. Augusta Emila Fieldorfa** [czyt.: fildorfa], **ps. Nil**, które zajęło się koordynacją działań dywersyjnych. Członkowie Kedywu w latach 1943–1944 zorganizowali ponad 3200 akcji dywersyjno-sabotażowych, np. atakowali niemieckie posterunki, wykolejali transporty wojskowe, wysadzali mosty, odbijali więźniów. Zlikwidowali też ok. 2 tys. agentów Gestapo i ok. 1 tys. żandarmów oraz uwolnili kilkuset jeńców.

W celu obniżania morale wroga i walki z jego propagandą działalność prowadziła jedna z komórek AK – **Biuro Informacji i Propagandy**. W ramach **akcji „N”** wydawało ono m.in. niemieckojęzyczne gazetki, w których informowało o niemieckich zbrodniach, bombardowaniu niemieckich miast oraz zapowiadało plany ukarania zbrodniarzy.

POSTAĆ HISTORYCZNA

STEFAN ROWECKI, PS. GROT

1895–1944

Był polskim dowódcą wojskowym i pierwszym dowódcą Armii Krajowej. W czasie I wojny światowej walczył w I Brygadzie Legionów Polskich. W 1920 r. brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej. W okresie II RP pracował w Wojskowym Instytucie Naukowo-Oświatowym. We wrześniu 1939 r. dowodził brygadą pancerno-motorową. Po klęsce Polski uniknął aresztowania i zaczął działać w konspiracji. Został szefem sztabu i zastępcą dowódcy głównego Służby Zwycięstwu Polsce. Od czerwca 1940 r. był komendantem głównym Związku Walki Zbrojnej. W lutym 1942 r. stanął na czele Armii Krajowej. Aresztowany przez Gestapo w czerwcu 1943 r., trafił do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen. Po wybuchu powstania warszawskiego został, na rozkaz Heinricha Himmlera, rozstrzelany przez Niemców.

Cokół Pomnika Lotnika na warszawskim placu Unii Lubelskiej został w 1942 r. przez działaczy Szarych Szeregów opatrzony znakiem Polski Walczącej. Było to jedno z wielu działań w ramach małego sabotażu w okupowanej stolicy.

▪ *fotografia, Warszawa, 1942 r.*

Najsłynniejsze akcje polskiego podziemia

Akcja „Wieniec” 7/8 października 1942 r. Akcja „Wieniec II” 31 grudnia 1942/1 stycznia 1943 r.	Akcja „Meksyk II” (Akcja pod Arsenałem) 26 marca 1943 r.	Akcja „Kutschera” 1 lutego 1944 r.	Akcja „Most III” 25/26 lipca 1944 r.
Zniszczenie wszystkich linii kolejowych na trasach wylotowych z Warszawy, co sparaliżowało na kilka godzin warszawski węzeł kolejowy i zablokowało niemiecki transport na front wschodni.	Akcja zbrojna zorganizowana przez członków Szarych Szeregów, podczas której odbili z rąk Gestapo m.in. jednego ze swoich dowódców, harcmistrza Jana Bytnara, ps. Rudy.	Najsłynniejsza akcja Kedywu – zastrzelenie dowódcy SS i policji, kata Warszawy, gen. SS i policji **Franza Kutschery** [czyt.: kuczery]. Po tym wydarzeniu Niemcy złagodzili terror w stolicy.	Przejęcie przez AK niewypału niemieckiej rakiety V-2, a następnie zorganizowanie akcji przekazania go aliantom, którzy wysłali po ten pocisk samolot transportowy z lotniska we Włoszech.

POZOSTAŁE PODZIEMNE ORGANIZACJE ZBROJNE

Początkowo oprócz podlegającej rządowi londyńskiemu ZWZ (później: Armii Krajowej) na ziemiach okupowanej Polski swoje podziemne struktury wojskowe miały także pozostałe ugrupowania polityczne:

- **Narodowa Organizacja Wojskowa (NOW)** podlegająca Stronnictwu Narodowemu,
- **Bataliony Chłopskie (BCh)** podlegające Stronnictwu Ludowemu,
- **Gwardia Ludowa WRN** (Wolność, Równość, Niepodległość) organizowana przez PPS.

Żołnierze Armii Krajowej z 2 Pułku Piechoty Legionów walczyli w okolicach Sandomierza. W sierpniu 1944 r. wspierali wojska sowieckie forsujące w tym rejonie Wisłę. Zasłynęli zwycięstwem nad siłami Wehrmachtu w bitwie pod Cebrem.

▪ *fotografia, Polska, 1942 r.*

W latach 1940–1944 przeprowadzono **akcję scaleniową**, dzięki której większość sił podporządkowała się częściowo lub w całości dowództwu AK. Poza strukturami Armii Krajowej pozostały **Narodowe Siły Zbrojne (NSZ)**, które wyłamały się z NOW. Od czasu klęski Niemców pod Stalingradem uznawały bowiem ZSRS za najważniejszego wroga i dlatego zwalczały komunistyczną partyzantkę oraz oddziały mniejszości narodowych. Poza kontrolą stronnictw politycznych oraz rządu Rzeczypospolitej pozostawały podlegające Moskwie struktury konspiracji komunistycznej. Polska Partia Robotnicza dysponowała własną partyzantką – Gwardią Ludową (GL), przemianowaną w 1944 r. na **Armię Ludową (AL)**, i ograniczała się do ścisłej współpracy z władzami ZSRS.

KONSPIRACJA CYWILNA

W okupowanej Polsce działały w konspiracji partie polityczne. Do najbardziej aktywnych należały: Stronnictwo Ludowe, Stronnictwo Narodowe, PPS (przemianowana na Wolność, Równość, Niepodległość) oraz Stronnictwo Pracy. Reprezentanci tych stronnictw byli uznawani przez rząd na uchodźstwie za polityczną reprezentację kraju, która w styczniu 1944 r. utworzyła **Radę Jedności Narodowej (RJN)**, swoisty **podziemny parlament**. W marcu tego roku uchwaliła ona deklarację *O co walczy naród polski*, która zawierała wizję przyszłej Polski, państwa demokracji parlamentarnej, uznającego autonomię mniejszości narodowych. Postulowano w niej także poszerzenie granic kraju, m.in. o Gdańsk, Prusy Wschodnie i Śląsk Opolski. Opowiedziano się za współpracą z aliantami zachodnimi oraz ZSRS. Jednak stosunki z tymi ostatnimi były uzależnione od uznania przez nich przedwojennych granic Rzeczypospolitej.

Tworzeniem podziemnej administracji państwowej zajmowała się od grudnia 1940 r. **Delegatura Rządu RP na Kraj**. Podlegało jej m.in. Kierownictwo Walki Cywilnej, w ramach którego funkcjonowało

podziemne sądownictwo, wydające wyroki na zdrajców oraz słynących z okrucieństwa niemieckich funkcjonariuszy. Pierwszym **Delegatem Rządu na Kraj**, który był łącznikiem między ojczyzną a rządem na uchodźstwie, został były prezydent Poznania **Cyryl Ratajski**.

Od 1944 r. Delegat Rządu na Kraj, pełniący funkcję wiceministra w rządzie emigracyjnym, tworzył wraz ze swoimi trzema zastępcami **Krajową Radę Ministrów** (odpowiednik rządu). Była ona organem władzy wykonawczej Polskiego Państwa Podziemnego. Podlegały jej departamenty, czyli ministerstwa, oraz administracja terenowa. Przy Delegaturze działał **Departament Informacji**, który wydawał podziemną prasę powielaną w tysiącach egzemplarzy. Pion cywilny polskiego podziemia zajmował się również przygotowaniem kadr administracji mających odbudowywać w przyszłości państwo oraz tworzył plany rozwoju gospodarczego powojennej Polski. Zdawano sobie sprawę z tego, iż po przegranej III Rzeszy państwo polskie otrzyma nabytki terytorialne jej kosztem, dlatego opracowano także plany integracji nowych ziem z resztą kraju.

CIEKAWOSTKA

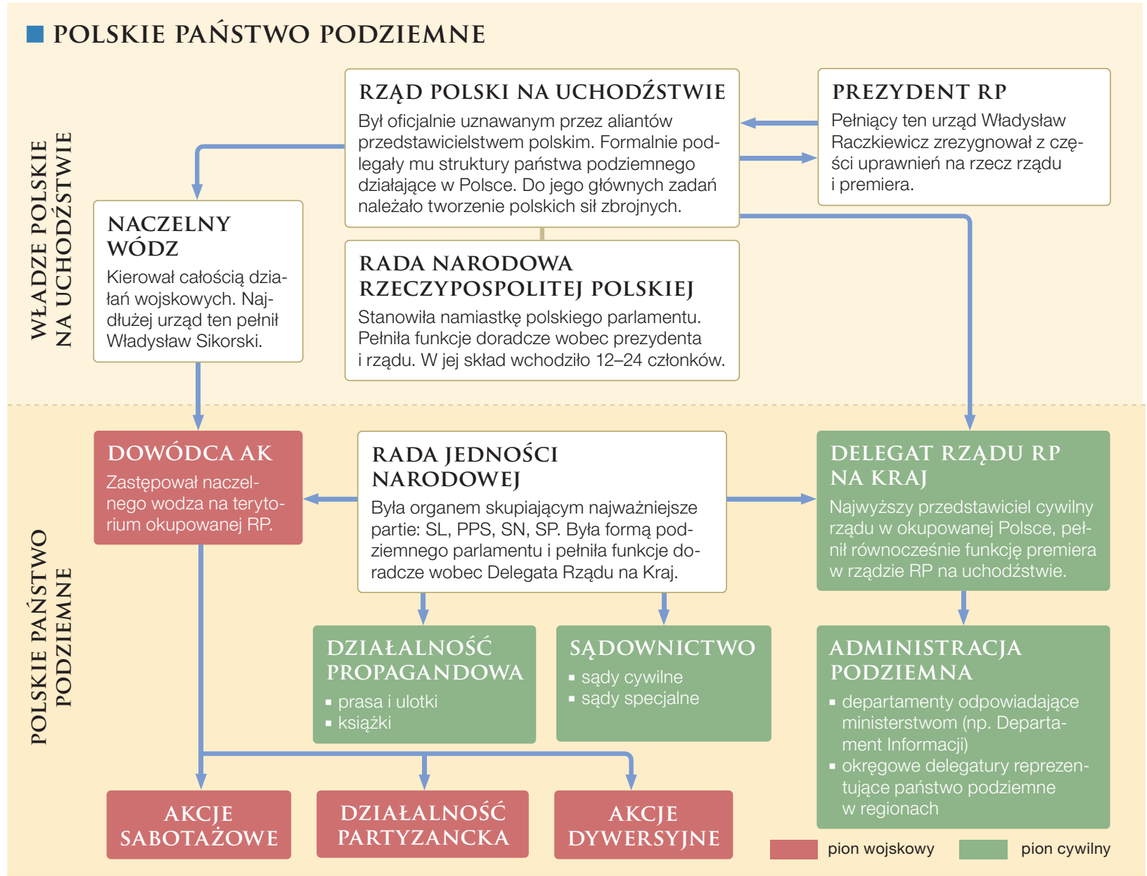
Edukacja podczas okupacji

Zdaniem Niemców Polacy mieli odgrywać w przyszłości wyłącznie rolę pracowników fizycznych. Z tego powodu było dopuszczane tylko nauczanie elementarne, tj. pisanie, czytanie, podstawowe rachunki. Polscy nauczyciele stanowili jedną z głównych grup mordowanych przez Niemców lub wysyłanych do obozów koncentracyjnych. Mimo groźby więzienia lub osadzenia w obozie koncentracyjnym szybko zaczęto organizować konspiracyjne nauczanie. Już w październiku 1939 r. powołano do życia **Tajną Organizację Nauczycielską**, której działalność przyniosła powstanie podziemnego szkolnictwa na wszystkich poziomach, tzw. **tajnych kompletów**. Objęło ono 1 mln uczniów szkół podstawowych oraz 100 tys. licealistów. W podziemiu prowadzono również nauczanie akademickie z udziałem profesorów. Podczas okupacji w konspiracji organizacje harcerskie kontynuowały działalność wychowawczą. Prowadziły ją Szare Szeregi, zrzeszające członków Związku Harcerstwa Polskiego.

WALKA Z OKUPANTEM

1. Wymień rejony, w których działały największe skupiska oddziałów partyzanckich.
2. Wskaż tereny, gdzie dochodziło do dywersji na torach kolejowych. Wyjaśnij, jaki był cel tego rodzaju działań.

WARTO WIEDZIEĆ

Cichociemni

Tworzącym się w Polsce pod okupacją strukturom konspiracyjnym brakowało specjalistów. Dlatego rząd na uchodźstwie organizował przerzuty do kraju cichociemnych. Byli to wyszkoleni na specjalnych kursach żołnierze Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Transportowano ich drogą lotniczą nad okupowane ziemie polskie, gdzie lądowali na spadochronach. Tam zajmowali się szkoleniem żołnierzy AK i przeprowadzaniem specjalnych akcji dywersyjnych. Ich nazwa pochodzi od sposobu działania bez rozgłosu – po cichu i po ciemku. Przez całą wojnę przerzucono do kraju 316 cichociemnych (w tym jedną kobietę, Elżbietę Zawacką). Spośród nich 103 zginęło w walce z Niemcami, a dziewięciu zostało zamordowanych po wojnie przez władze komunistyczne.

Jakie znaczenie dla Polskiego Państwa Podziemnego miała działalność cichociemnych?

Ćwiczenia strzeleckie cichociemnych w Wielkiej Brytanii. Oddział ten tworzyli wybrani żołnierze Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, których po odpowiednim treningu zrzucano w kraju na spadochronach i kierowano do zadań konspiracyjnych.

▪ *fotografia, Wielka Brytania, 1940 r.*

RZEŹ WOŁYŃSKA

Korzystając z klęski II Rzeczypospolitej, Ukraińcy starali się powołać do życia własne niepodległe państwo. Stalin nie zamierzał jednak wspierać żadnego ruchu narodowego, którego celem było utworzenie na okupowanych terenach państwa niezależnego od ZSRS.

Sytuacja zmieniła się w 1941 r., po ataku III Rzeszy na ZSRS oraz po zajęciu polskich Kresów przez oddziały niemieckie. Współpracujący z Niemcami ukraińscy nacjonaliści pod wodzą **Stepana Bandery** zorganizowali w 1942 r. własne konspiracyjne oddziały zbrojne – **Ukraińską Powstańczą Armię (UPA)**. Jej celem stali się zamieszkujący Kresy Wschodnie Polacy, którzy przez ukraińskich nacjonalistów byli uznawani za największą przeszkodę w realizacji idei ich państwa pozbawionego mniejszości narodowych.

Na początku 1943 r. UPA podjęła decyzję o przeprowadzeniu **czystek etnicznych** o znamionach ludobójstwa, by na ziemiach uważanych przez nich za ukraińskie **zlikwidować ludność polską**. Już w lutym 1943 r. rozpoczęły się mordy na Polakach **na Wołyniu**. Oddziały UPA otaczały, a następnie atakowały wsie, zabijając wszystkich mieszkańców – mężczyzn, kobiety i dzieci. Kulminacja ataków UPA, nazywanych **rzezią wołyńską**, przypadła 11 lipca 1943 r. („krwawa niedziela" na Wołyniu). Napadnięto wówczas jednocześnie 99 polskich wsi. W całym 1943 r. ofiarą **banderowców** (tak nazywano członków UPA) padło blisko 60 tys. Polaków. Rok później – chociaż na mniejszą skalę – powtórzono tę akcję w Galicji Wschodniej.

Mord w Lipnikach w marcu 1943 r. na polskich mieszkańcach wsi przez oddziały UPA przyniósł ponad 120 ofiar. Mężczyźni, kobiety i dzieci zostali zamordowani w większości prymitywną bronią białą, wykonaną często z narzędzi rolniczych.

▪ *fotografia, Wołyń, 1943 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Misje Jana Karskiego

Jednym z najsłynniejszych przedstawicieli Polskiego Państwa Podziemnego był **Jan Karski** (naprawdę nazywał się Jan Romuald Kozielewski). Ten polski prawnik i dyplomata był zaangażowany w działalność konspiracyjną. Jako pierwszy użył nazwy „Polskie Państwo Podziemne", opisując w 1944 r. jego historię. Karski kilkukrotnie w roli emisariusza odbywał niebezpieczne podróże na zachód Europy do przedstawicieli polskich władz na uchodźstwie. Jego najważniejsza misja miała na celu zaalarmowanie aliantów zachodnich w sprawie eksterminacji Żydów w Polsce. Z tego powodu Karski dwukrotnie przedarł się na teren warszawskiego getta. Był też w obozie przejściowym w Izbicy, skąd wysyłano Żydów do obozów zagłady. Na tej podstawie spisał trzy kolejne raporty o Holokauście na ziemiach polskich. W 1942 r. przedostał się do Londynu, gdzie przedstawił swoje świadectwa reprezentantom polskiego i brytyjskiego rządu. W lipcu 1943 r. udało mu się nawet spotkać z prezydentem USA – Franklinem Delano Rooseveltem, aby zaapelować o pomoc dla Żydów w Polsce. Jego misja nie przyniosła jednak spodziewanych rezultatów, a raporty Karskiego przyjęto z niedowierzaniem. Pomimo że były rzetelnym świadectwem Holokaustu, wielu wpływowych polityków nie mogło uwierzyć w ogrom zbrodni hitlerowskich w okupowanej Polsce.

? Jaki cel miały misje Jana Karskiego?

Oddział Armii Krajowej kpt. Władysława Kochańskiego, ps. Bomba, stacjonujący w okolicy Huty Stepańskiej. Zadaniem żołnierzy była ochrona polskiej ludności z Wołynia, która szukała w tej miejscowości schronienia przed śmiercią z rąk ukraińskich nacjonalistów.

▪ *fotografia, Wołyń, II 1943 r.*

W obronie ludności cywilnej uczestniczyły doraźnie powołane oddziały polskiej samoobrony, wspierane przez Armię Krajową i sowiecką partyzantkę. Szacuje się, że w wyniku ukraińskich mordów na Kresach Wschodnich **zginęło ok. 100 tys. Polaków, a 300 tys. zostało zmuszonych do ucieczki.** Na skutek działań polskiej samoobrony oraz Armii Krajowej zginęło kilka tysięcy Ukraińców. Trzeba także pamiętać, że wielu z nich straciło życie z rąk członków UPA w ramach kary za udzielanie schronienia polskim sąsiadom.

AKCJA „BURZA"

Głównym celem Armii Krajowej było zorganizowanie ogólnopolskiego antyniemieckiego powstania. Liczono na to, że pokonane przez Armię Czerwoną wojska niemieckie zaczną w nieładzie wycofywać się na zachód. Po wybuchu powstania i zdobyciu broni w wyniku rozbrojenia Niemców zamierzano zorganizować polskie wojsko, które uzyskałoby wsparcie dywizjonów lotniczych i spadochroniarzy z Wielkiej Brytanii. Dzięki temu na terenie Polski armia i administracja powstałyby jeszcze przed przybyciem wojsk sowieckich.

Jednak Niemcy, mimo klęsk ponoszonych na froncie wschodnim, wycofywali się w pełnym porządku, co przekreśliło plany polskiego podziemia. Dlatego w dowództwie Armii Krajowej opracowano plan nowej akcji, pod kryptonimem „**Burza**", który zakładał, że:

- struktury Polskiego Państwa Podziemnego miały włączyć się w wyzwalanie obszaru Rzeczypospolitej przy współpracy z Armią Czerwoną;
- na wyzwolonym terenie miały się ujawniać struktury cywilne i wojskowe podległe władzom polskim w Londynie;
- Polacy mieli wystąpić w roli gospodarzy tych ziem i potwierdzić przynależność Kresów do Polski.

Realizacja planu „Burza" zaczęła się na Wołyniu na **początku 1944 r.**, po przekroczeniu przez Armię Czerwoną dawnej granicy polsko-sowieckiej. Następnie oddziały AK wzięły udział w wyzwoleniu Lwowa, Wilna oraz Białostocczyzny i Lubelszczyzny. Wszędzie przebieg wydarzeń wyglądał jednak tak samo. Po zakończeniu walk oddziały AK były rozbrajane przez Sowietów, a oficerowie – aresztowani i wywożeni w głąb ZSRS. Żołnierzom dawano do wyboru wstąpienie do armii podległej polskim komunistom albo więzienie.

Patrol żołnierzy Armii Krajowej i Armii Czerwonej na ulicach Wilna. Wyzwalanie tego miasta odbywało się w ramach operacji „Ostra Brama", będącej częścią akcji „Burza".

▪ *fotografia, Wilno, VII 1944 r.*

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj struktury Polskiego Państwa Podziemnego.
2. Wymień organizacje konspiracyjne, które nie podlegały polskiemu rządowi emigracyjnemu w Londynie.

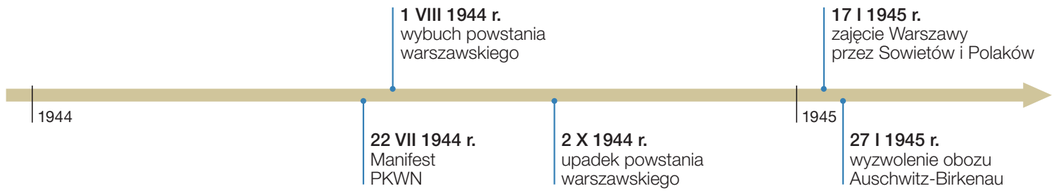
DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Karski, *Misja kompletna*, red. I. Hofman, Lublin 2015.
J. Majka, *Generał Władysław Sikorski*, Warszawa 2007.
K. Śledziński, *Cichociemni. Elita polskiej dywersji*, Kraków 2012.

4 POWSTANIE WARSZAWSKIE I ROK 1945

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przyczyny i skutki wybuchu powstania warszawskiego,
- proces przejmowania władzy w Polsce przez podległych Sowietom komunistów.

PRZYCZYNY WYBUCHU POWSTANIA

21 lipca 1944 r. powstał w Moskwie **Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN)** z Edwardem Osóbką-Morawskim na czele. Był to podporządkowany Stalinowi marionetkowy organ władzy wykonawczej, który składał się z polskich komunistów (więcej zob. s. 323). Tego samego dnia z połączenia utworzonej w ZSRS Armii Polskiej i partyzanckiej Armii Ludowej (AL) powstało **Wojsko Polskie**. Dzień później – **22 lipca 1944 r.** – w Moskwie ogłoszono **Manifest PKWN**, który stał się deklaracją ideową nowych, komunistycznych władz Polski z tymczasową siedzibą w Chełmie, a następnie w Lublinie. PKWN uznał się za jedyną legalnie działającą reprezentację Polaków, a władze Rzeczypospolitej w Londynie określał jako „samozwańcze".

MANIFEST
i pierwsze dekrety Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego

DEKRET
Krajowej Rady Narodowej o utworzeniu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego

MANIFEST
Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego

Manifest PKWN ogłoszony przez komunistyczne władze w Lublinie był rozpowszechniany na afiszach rozklejanych na murach wyzwolonych miast.

▪ *plakat, Polska, 1944 r.*

Przejmowanie władzy przez komunistów i sowiecka polityka na Kresach Wschodnich zmusiły Komendę Główną AK do zmiany dotychczasowych planów. Do tej pory Warszawa była bowiem wyłączona z akcji „Burza" i dlatego jeszcze w początkach lipca 1944 r. wywieziono stamtąd dużą ilość broni maszynowej. Dowództwo AK postanowiło jednak **samodzielnie wyzwolić stolicę** i wystąpić wobec wkraczających wojsk sowieckich w roli gospodarzy. Oprócz perspektywy komunistycznych rządów w Polsce zaprowadzonych przez Sowietów do decyzji o zbrojnym wystąpieniu skłaniała ewakuacja niemieckiej administracji z Warszawy, rozpoczęta wobec zbliżania się Armii Czerwonej. Wybuch powstania miał być także argumentem w rozmowach premiera Stanisława Mikołajczyka, który udawał się w tym czasie do Moskwy na spotkanie ze Stalinem.

Do walki z Niemcami nawoływała mieszkańców Warszawy 29 lipca 1944 r. moskiewska radiostacja im. Tadeusza Kościuszki, a dzień później z podobnym apelem wystąpiło podziemie komunistyczne z Polskiej Partii Robotniczej (PPR). Odbierano to jako zapowiedź zbliżającego się natarcia Armii Czerwonej na stacjonujących w Warszawie Niemców. Nie zdawano sobie jednak sprawy z rzeczywistych intencji władz sowieckich, które nie zamierzały udzielić pomocy powstaniu zorganizowanemu przez Polskie Państwo Podziemne. Dnia 31 lipca Komendant Główny AK, gen. Tadeusz Komorowski, ps. Bór, otrzymał – jak się później okazało – nieprawdziwy meldunek, że na przedpolach Pragi pojawiły się pierwsze oddziały Armii Czerwonej. Wydał wówczas rozkaz o rozpoczęciu powstania w Warszawie **1 sierpnia 1944 r.** o godzinie 17.00 (**godzina „W"**).

Początkowo narodowowyzwoleńczy zryw został przyjęty z entuzjazmem przez znaczną część mieszkańców stolicy. Spodziewano się bowiem szybkiego pokonania Niemców i usunięcia ich z miasta. Natychmiast ujawniły się polskie władze cywilne na wyzwolonych terenach i Polacy poczuli się jak w wolnym kraju.

PRZEBIEG WALK POWSTAŃCZYCH

Do walki w pierwszych dniach powstania przystąpiło ok. 36 tys. żołnierzy z Okręgu Warszawskiego AK, 700 żołnierzy NSZ oraz 270 żołnierzy AL. Bronią dysponowało jedynie ok. 10% powstańców, a wielu miało tylko pistolety lub pojedyncze granaty.

Początkowo (1–4 sierpnia) powstańcy odnieśli wiele sukcesów. Opanowali większą część Śródmieścia, Stare Miasto, Powiśle, Żoliborz, Wolę i Mokotów, lecz były to dzielnice odcięte od siebie. Do utrzymania komunikacji między nimi zaczęto więc wykorzystywać **kanały miejskie**. Powstańcom nie udało się jednak opanować żadnego z zakładanych celów wojskowych ani mostów na Wiśle. Nie zajęli również Pragi, gdzie powstanie upadło już 2 sierpnia.

Adolf Hitler na wieść o wybuchu powstania rozkazał zniszczyć Warszawę i wymordować jej mieszkańców. Skierowano tam w sumie ponad 50 tys. żołnierzy, dowodzonych przez Ericha von dem Bacha-Zelewskiego, dysponujących lotnictwem, czołgami i artylerią. Zaczęły one odzyskiwać dzielnicę po dzielnicy. 8 sierpnia 1944 r. Niemcy zajęli **Wolę**, gdzie wymordowali ok. 40 tys. mieszkańców. Trzy dni później jej tragiczny los podzieliła **Ochota**. 2 września upadła Starówka, a 27 września Mokotów. Najdłużej trwała obrona Śródmieścia.

Na początku września 1944 r. dowództwo powstania podjęło decyzję o rozpoczęciu rozmów kapitulacyjnych. Wiadomość o tym dotarła do Stalina, który nakazał natychmiast wznowić działania wojenne oraz wydał zgodę na lądowanie po sowieckiej stronie samolotów alianckich zrzucających pomoc dla powstańców. W połowie września została zajęta przez Sowietów prawobrzeżna część Warszawy – Praga. Skłoniło to gen. Komorowskiego do zerwania rozmów kapitulacyjnych i wznowienia walk.

W dniach 16–23 września 1944 r. próbę przyjścia z pomocą stolicy podjęły oddziały 1 Armii Wojska Polskiego, walczącej u boku Armii Czerwonej. Z inicjatywy jej dowódcy, **gen. Zygmunta Berlinga**, na Czerniakowie i Żoliborzu doszło do desantu, który jednak, pozbawiony wsparcia sowieckiego, został rozbity przez Niemców. W walkach zginęło 3,5 tys. polskich żołnierzy. Front zatrzymał się na Wiśle, a Berlinga odwołano ze stanowiska, zastępując sowieckim oficerem.

POSTAĆ HISTORYCZNA

TADEUSZ KOMOROWSKI, PS. BÓR

1895–1966

Był polskim dowódcą wojskowym, komendantem Armii Krajowej. W czasie I wojny światowej walczył w armii austro-węgierskiej. W 1918 r. wstąpił do Wojska Polskiego. Brał udział w walkach z Ukraińcami i wojnie polsko-bolszewickiej. W okresie międzywojennym reprezentował Polskę na igrzyskach olimpijskich w 1924 r. w Paryżu. Podczas wojny obronnej w 1939 r. był zastępcą dowódcy brygady kawalerii. Uniknął aresztowania i przeszedł do konspiracji. Po aresztowaniu Stefana Roweckiego w lipcu 1943 r. został Komendantem Głównym Armii Krajowej. Podjął decyzję o rozpoczęciu powstania warszawskiego. Po jego upadku trafił do niewoli, gdzie spędził resztę wojny. Po 1945 r. pozostał na emigracji w Wielkiej Brytanii. W latach 1947–1949 był premierem rządu polskiego na uchodźstwie.

Młodzi powstańcy na stanowisku strzeleckim jednej z warszawskich barykad. Oddziały powstańcze w części składały się z kilkunastoletnich chłopców. Zajmowali się oni głównie dostarczaniem poczty i rozkazów, lecz czasami także brali udział w bezpośrednich walkach z siłami niemieckimi.

▪ *fotografia, Warszawa, 1944 r.*

POWSTANIE WARSZAWSKIE

Decyzja o rozpoczęciu powstania była bardzo ryzykowna. W okolicach Warszawy koncentrowały się wojska niemieckie, a polskie oddziały były słabo uzbrojone. Mimo to dzięki bohaterskiej postawie powstańcom udało się opanować główne lewobrzeżne dzielnice stolicy. Gdy jednak Stalin wstrzymał oczekiwane natarcie Armii Czerwonej, sytuacja Polaków stała się beznadziejna.

Obiekty strategiczne

W wyzwolonych dzielnicach Niemcy zachowali kontrolę nad wieloma strategicznymi punktami, które już wcześniej przygotowali do obrony. Budynki górujące nad miastem udawało się powstańcom zdobyć dopiero po długim oblężeniu.

PAST-a, czyli gmach Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej, został zdobyty 20 sierpnia. Ulokowani w nim niemieccy snajperzy przez prawie trzy tygodnie stanowili poważne zagrożenie dla Polaków.

LEGENDA:
- ruiny getta
- tereny kontrolowane przez powstańców

Wyzwolone tereny

Granice terenów zajętych przez powstańców wyznaczały barykady. W wyzwolonych dzielnicach powiewały biało-czerwone flagi, niszczono symbole hitlerowskie i wszelkie ślady niemieckiej obecności. Tworzono polską administrację, a w celu podniesienia ludności na duchu rozwijano życie kulturalne.

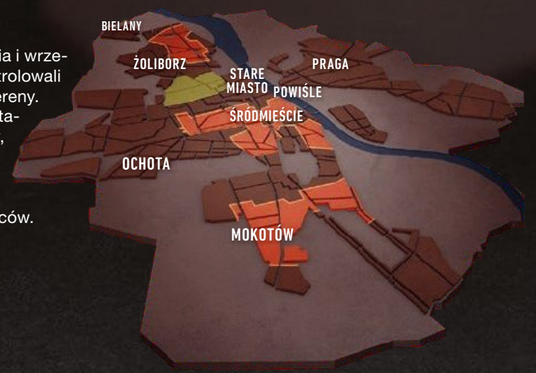
Barykady, wznoszone z płyt chodnikowych i bruku, miały powstrzymać natarcie sił niemieckich i osłaniać przed ostrzałem mieszkańców przekraczających ulice.

4 VIII 1944

W pierwszych dniach walk powstańcy zajęli centralne dzielnice stolicy oraz Żoliborz na północy i Mokotów na południu. Ponadto wyzwolili na krótko robotnicze dzielnice, Wolę i Ochotę, jednak Niemcy wkrótce je odbili, przeprowadzając masakrę ludności.

3 IX 1944

Na przełomie sierpnia i września powstańcy kontrolowali znacznie mniejsze tereny. Zostali wyparci ze Starego Miasta, Ochoty, Woli i ruin getta. Wszystkie mosty na Wiśle pozostawały w rękach Niemców.

2 X 1944

Na przełomie września i października powstanie chyliło się ku upadkowi. Broniło się tylko Śródmieście. Gdy w połowie września siły sowieckie wraz z wojskiem polskim wyzwoliły Pragę, Niemcy wysadzili wszystkie mosty na Wiśle. Na początku października powstańcy ogłosili kapitulację.

Nierówna walka

Niemcy mieli ogromną przewagę w uzbrojeniu i wyposażeniu. Wykorzystywali lotnictwo, czołgi, artylerię, a nawet wojska rakietowe. Powstańcy dysponowali bronią ręczną, którą zdobywali w walce z Niemcami, dostawali w zrzutach lotniczych od Brytyjczyków lub w niewielkich ilościach wyprodukowali metodami rzemieślniczymi.

Oddziały powstańcze dysponowały niewielką ilością broni i amunicji. Mimo ogromnego zapału i poświęcenia w starciu z doskonale uzbrojonymi Niemcami były skazane na klęskę.

Dzielnice bez połączenia

W rękach Niemców pozostały szerokie arterie komunikacyjne pomiędzy dzielnicami zajętymi przez powstańców. Dzięki temu mogli skutecznie wykorzystywać czołgi, którymi Polacy nie dysponowali.

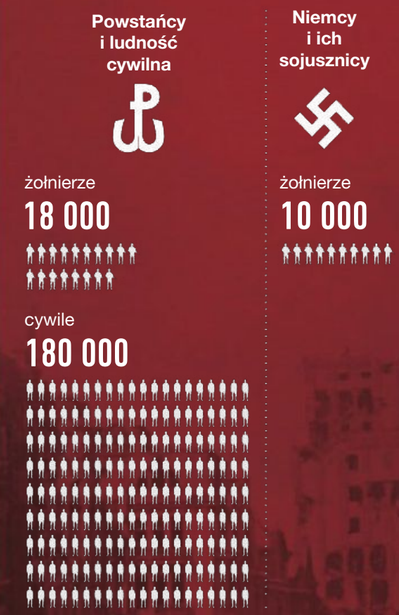

Podziemne kanały były często jedyną drogą komunikacji pomiędzy dzielnicami wyzwolonymi przez powstańców.

Straty i ofiary

Niemieckie bombardowania i ostrzał przynosiły codziennie ogromne straty wśród ludności cywilnej. Dzielnice, które jak Wola czy Ochota wpadły w ręce hitlerowców, były pustoszone, a ich mieszkańcy mordowani. Po kapitulacji powstania i wysiedleniu warszawiaków wojska niemieckie przystąpiły do systematycznego burzenia budynków ocalałych z walk. Cała Warszawa, podobnie jak getto, miała się zmienić w morze ruin.

Straty w ludziach

Zniszczenia Warszawy

ALIANCI WOBEC POWSTANIA

Jedynym mocarstwem, które starało się przyjść z pomocą powstańcom warszawskim, była Wielka Brytania. Churchill kilkukrotnie interweniował u Stalina w sprawie pomocy dla powstania, a gdy nie odniosło to skutku, zabiegał o jego zgodę na lądowanie alianckich samolotów na sowieckich lotniskach dla uzupełnienia paliwa. Mimo jej braku lotnictwo brytyjskie przeprowadzało zrzuty z zaopatrzeniem na pozycje powstańcze. Już w nocy z 4 na 5 sierpnia 1944 r. z odległej bazy w Brindisi [czyt.: **brin**dizi] we Włoszech wystartowały pierwsze samoloty z pomocą. Bardzo duże straty (31 zestrzelonych bombowców na 186 odbytych lotów), mała celność zrzutów (większość trafiła w ręce Niemców) oraz niebezpieczeństwo misji prowadzonych na granicy zasięgu bombowców sprawiły jednak, że pod koniec września loty ostatecznie zawieszono. Wobec braku możliwości bezpiecznego lądowania nie wysłano na pomoc powstańcom polskiej 1 Samodzielnej Brygady Spadochronowej.

Prezydent USA Roosevelt nie włączył się w pomoc powstaniu ani nie naciskał Stalina w tej sprawie. Dla niego najistotniejsze było zaangażowanie w przyszłości wojsk sowieckich w walkach z Japonią na Dalekim Wschodzie. Oficjalnie jednak, w tym w rozmowach z polskimi politykami, popierał walkę Polaków o niepodległość.

UPADEK POWSTANIA

W obliczu nieuchronnej klęski **2 października 1944 r.** podpisano **akt kapitulacji powstania warszawskiego**. Straty powstańców wyniosły ok. 18 tys. zabitych, 25 tys. rannych oraz 16 tys. wziętych do niewoli (zob. infografika na s. 334–335). Trafił do niej gen. Tadeusz Komorowski, mianowany w ostatnich dniach powstania Naczelnym Wodzem Polskich Sił Zbrojnych.

Niemcy oraz ich sojusznicy stracili w walkach 1800 zabitych i zaginionych, a 9 tys. odniosło rany. Ludność cywilna została wysiedlona ze stolicy, a miasto na rozkaz Hitlera poddano metodycznemu burzeniu. W styczniu 1945 r. lewobrzeżna Warszawa była zniszczona w 85%.

Ludność cywilna podczas walk powstania warszawskiego poniosła ogromne straty. Okrutnych mordów dopuszczali się na niej żołnierze niemieccy ze specjalnych batalionów SS, które składały się z przestępców skazanych za najcięższe zbrodnie, dowodzonych przez **Oskara Dirlewangera**. Byli oni odpowiedzialni za masakry i gwałty na mieszkańcach Warszawy, m.in. na warszawskiej Woli. Wspierali ich w tym wschodni sojusznicy, głównie z **Rosyjskiej Wyzwoleńczej Armii Narodowej** (RONA) Bronisława Kaminskiego, oraz oddziały Łotyszy, Kałmuków i Azerów, prowadzący pacyfikację dzielnicy Ochota. **Podczas powstania zginęło ok. 180 tys. mieszkańców stolicy**, w wyniku m.in.:

- rzezi Woli – ok. 40 tys.,
- rzezi Ochoty – ok. 10 tys.,
- zdobycia Starego Miasta – ok. 35 tys.

Część warszawiaków nie opuściła miasta po powstaniu, kryjąc się w ruinach.

ŻYCIE W POWSTAŃCZEJ WARSZAWIE

Pomimo nieustannych walk i związanych z nimi trudności na co dzień w powstańczej Warszawie toczyło się życie kulturalne, towarzyskie i polityczne. W stolicy działały legalne władze samorządowe i partie. W całym mieście wydawano ponad 130 tytułów prasowych. W Śródmieściu odbywały się m.in. wystawy, spotkania literackie, koncerty i spektakle. Działał tu m.in. teatrzyk kukiełkowy „Pod Barykadą".

W stolicy funkcjonowała także Harcerska Poczta Polowa, która dostarczała nawet do 6 tys. listów dziennie. Dla wielu warszawiaków był to jedyny sposób na uzyskanie informacji od bliskich z innych dzielnic. Listonoszami byli najmłodsi harcerze Szarych Szeregów, nazywani zawiszakami (chłopcy i dziewczynki w wieku 12–14 lat).

Harcerze Szarych Szeregów doskonale sprawdzali się w roli kurierów w powstańczej Warszawie. Już w pierwszych latach wojny wielu z nich przeszło kurs topografii miasta.

▪ *fotografia, Warszawa, VIII 1944 r.*

? Jakie znaczenie dla warszawiaków w okresie powstania miała działalność Szarych Szeregów?

ZNACZENIE POWSTANIA WARSZAWSKIEGO

Dowództwo Armii Krajowej, podejmując tragiczną w skutkach decyzję o włączeniu Warszawy do planu „Burza", wychodziło z założenia, że skróci to czas potrzebny do zajęcia miasta przez Armię Czerwoną. Przywitanie w roli gospodarza stolicy miało także wymóc na Sowietach uznanie przez nich miejscowych władz podległych rządowi w Londynie. Cel ten nie został osiągnięty. Nie wzięto bowiem pod uwagę, że Stalin nie miał żadnego interesu politycznego we wsparciu powstania organizowanego przez Armię Krajową. Wybuch długotrwałych i krwawych walk polskiego podziemia z Niemcami był mu na rękę. Sprzyjało to realizacji jego koncepcji podboju Polski, która po klęsce powstania, zniszczeniu stolicy i wypędzeniu jej mieszkańców utraciła status centrum życia politycznego.

W dyskusjach toczących się na temat wybuchu powstania od wielu lat są powtarzane argumenty i popierające, i podważające tę decyzję (więcej o tym w To budzi kontrowersje na s. 350). Powstanie warszawskie wpisało się w panteon polskich powstań narodowowyzwoleńczych i stało się kolejnym przykładem męczeństwa narodowego. W okresie powojennym ten zryw stał się także symbolem walk Polaków o niezależność od ZSRS.

Niemieccy wojskowi wzięci do niewoli przez powstańców. Z rozkazu dowództwa AK żołnierze Wehrmachtu mimo trudnych warunków mieli być traktowani zgodnie z zasadami konwencji genewskiej. Jeńcom malowano na ubraniach swastykę i kierowano do wyznaczonych obozów.

▪ *fotografia, Warszawa, 1944 r.*

Muzeum Powstania Warszawskiego, otwarte w 2004 r. w 60. rocznicę powstania, przyczyniło się do znaczącej popularyzacji wiedzy na temat polskiego oporu podczas okupacji. W ciągu pierwszej dekady działalności odwiedziło je 4,6 mln osób.

▪ *fotografia współczesna, Warszawa*

NOWE RZĄDY W POLSCE

Po upadku powstania warszawskiego w Lublinie z nadania ZSRS rezydował **PKWN, przekształcony 31 grudnia 1944 r. w Rząd Tymczasowy**. Jego premierem został **Edward Osóbka-Morawski**. Rząd oficjalnie miał charakter koalicyjny, ale kluczowe resorty objęli w nim komuniści. Nieoficjalnie nadzór nad jego działalnością sprawował gen. Iwan Sierow z NKWD.

Podczas pobytu w Moskwie w sierpniu 1944 r. premiera emigracyjnego rządu RP Stanisława Mikołajczyka doszło do spotkania z przedstawicielami polskich komunistów. Przewodniczący Krajowej Rady Narodowej Bolesław Bierut zaproponował mu urząd premiera w zdominowanym przez komunistów nowym rządzie, uznanie za obowiązującą konstytucji marcowej oraz pozbawienie stanowisk prezydenta Władysława Raczkiewicza i naczelnego wodza, gen. Kazimierza Sosnkowskiego. Nowym prezydentem Polski miał zostać Bolesław Bierut.

Mikołajczyk odrzucił te żądania, ale jego pozycja polityczna po upadku powstania warszawskiego była już bardzo słaba, co zakończyło się złożeniem przez niego dymisji w listopadzie 1944 r. Na stanowisku premiera zastąpił go Tomasz Arciszewski z PPS, podkreślający chęć porozumienia z ZSRS, ale nie za cenę utraty suwerenności i Kresów Wschodnich. Ta jasna deklaracja nie zmieniła coraz bardziej niekorzystnej dla sprawy polskiej polityki aliantów (zob. postanowienia jałtańskie na s. 297, 299). W tym czasie na zajętych przez ZSRS terenach tzw. Polski lubelskiej rozbudowywali swój aparat władzy polscy komuniści.

TEKST ŹRÓDŁOWY

OCENA POWSTANIA WARSZAWSKIEGO

W listopadzie 1944 r., ponad miesiąc po zakończeniu walk w Warszawie, gubernator dystryktu warszawskiego Ludwig Fischer [czyt.: ludwiś fiszer] spisał sprawozdanie, w którym zawarł swoją ocenę powstania.

Klęska Warszawy stanowiła jednak w ostatecznym rozrachunku także klęskę Stalina. Stalin swoją taktyką osiągnął oczywiście to, że inteligencja polska, która w głównej mierze walczyła w szeregach AK, bądź poległa w walkach, bądź też wpadła do niewoli. Jednak poza tym z góry przewidzianym sukcesem rezultat powstania warszawskiego jest dla bolszewizmu zdecydowanie negatywny.

Przeważająca część narodu polskiego była od dawna nastawiona antybolszewicko. Z jednej strony bowiem dostatecznie poznała reżim bolszewicki, z drugiej zaś wśród Polaków od zawsze panowała nienawiść do wszystkiego, co rosyjskie. Szerokie kręgi ludności polskiej były jednak gotowe przejść do porządku dziennego nad tymi animozjami i zaakceptować ze względów taktycznych sojusz z bolszewizmem. Liczono bowiem, że w ten sposób można będzie pozbyć się władzy niemieckiej.

Również ta koncepcja okazała się teraz całkowicie fałszywa, jest bowiem faktem, że Stalin nie tylko nie przyszedł z pomocą, ale praktycznie stał z bronią u nogi, również w ostatnich dniach powstania, gdy powstańcy AK podjęli jeszcze raz rozpaczliwy atak. Polacy przekonali się niezbicie, że gra na rosyjską kartę może im w efekcie przynieść jedynie niepowodzenie, a nie oczekiwane odbudowanie ich dawnego państwa.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 278–279.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego – zdaniem autora – klęska powstania była także klęską Stalina.
2. Oceń, czy Fischer słusznie ocenił zamiary i działania Sowietów.

WALKI NA ZIEMIACH POLSKICH

12 stycznia 1945 r. ruszyła wielka ofensywa wojsk sowieckich. W wyniku jej natarcia przełamano niemiecką obronę na linii Wisły i zajęto pozostałą część ziem polskich oraz Prusy Wschodnie:

- 17 stycznia 1 Armia Wojska Polskiego wkroczyła po krótkich walkach do zrujnowanej Warszawy.
- Wkrótce potem Sowieci zajęli Kraków i Łódź.
- Pod koniec stycznia rozpoczęła się walka o zdobycie Poznania, zamienionego w twierdzę przez Niemców, których długotrwały opór przełamano dopiero 23 lutego 1945 r.
- W dniu 27 stycznia 1945 r. Armia Czerwona wyzwoliła obóz **Auschwitz-Birkenau**, uwalniając więźniów, którzy dożyli tej chwili.
- Na przełomie stycznia i lutego 1945 r. sowieckie i polskie wojska stoczyły najcięższe walki na Pomorzu, gdzie Niemcy zbudowali system umocnień nazywany **Wałem Pomorskim**, i ostatecznie opanowały większość Pomorza Gdańskiego (bez Gdańska).
- W lutym wyparły Niemców z Wielkopolski, a w marcu zdobyły Gdańsk i Gdynię.
- Wczesną wiosną 1945 r. całe terytorium II Rzeczypospolitej było już zajęte przez Armię Czerwoną.

Na zajętych terenach NKWD zaczął organizować sieć obozów przeznaczonych dla żołnierzy polskiego podziemia. Przeprowadzał również obławy (m.in. augustowską, górnośląską i pomorską) na ludność podejrzewaną o działalność konspiracyjną.

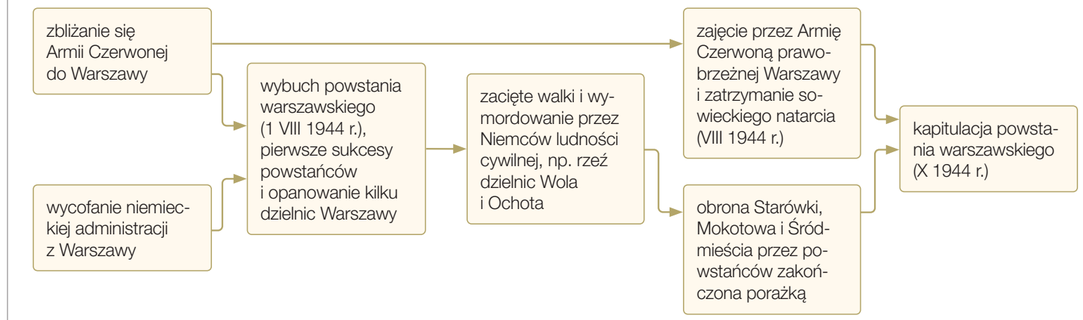

Żołnierze sowieccy, wyzwalając niemiecki nazistowski obóz koncentracyjny Auschwitz-Birkenau, uwolnili więźniów i zabezpieczyli ślady zbrodni, których Niemcy dopuszczali się na ogromną skalę. Budowle obozowe, w dużej mierze zachowane, stanowią obecnie miejsce pamięci o ofiarach zbrodni niemieckich. Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu jest jednym z głównych celów wycieczek, m.in. młodzieży z Izraela, odwiedzających miejsca męczeństwa ofiar Holokaustu.

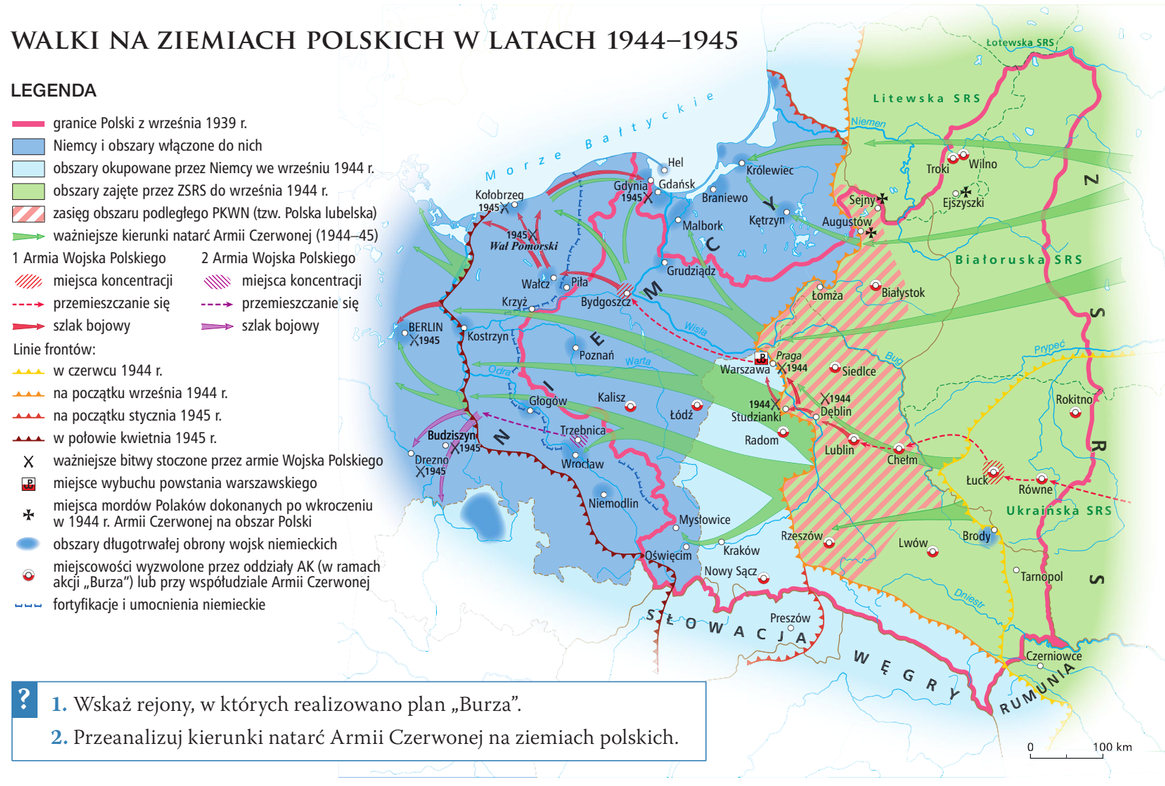
▪ *fotografia, Oświęcim, 1945 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Przebieg powstania warszawskiego

WALKI NA ZIEMIACH POLSKICH W LATACH 1944–1945

? 1. Wskaż rejony, w których realizowano plan „Burza".
2. Przeanalizuj kierunki natarć Armii Czerwonej na ziemiach polskich.

ĆWICZENIA

1. Przeprowadź debatę „za i przeciw" na temat: *Czy decyzja o wybuchu powstania warszawskiego była słuszna?*
2. Przedstaw skutki powstania warszawskiego.

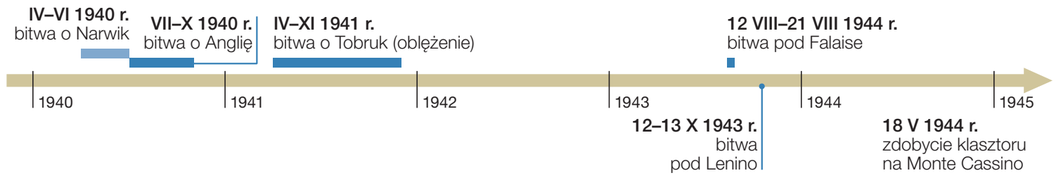
DLA ZAINTERESOWANYCH

N. Davies, *Powstanie '44*, tłum. E. Muskat-Tabakowska, Kraków 2018.
J. Ciechanowski, *Powstanie warszawskie*, Warszawa 2014.

5 POLACY NA FRONTACH II WOJNY ŚWIATOWEJ

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- polskie formacje zbrojne u boku aliantów zachodnich i u boku ZSRS,
- główne miejsca walk, w których uczestniczyły Polskie Siły Zbrojne i 1 Armia Wojska Polskiego.

POCZĄTKI POLSKICH SIŁ ZBROJNYCH

Polski rząd emigracyjny z pomocą Francji i Wielkiej Brytanii odtworzył na Zachodzie polską armię. W jej skład wchodziły zarówno siły lądowe, jak i jednostki lotnictwa oraz flota wojenna. Liczyła ona 85 tys. żołnierzy, ale w chwili ataku III Rzeszy na Francję w maju 1940 r. tylko 50 tys. było gotowych do walki. Po klęsce Francji polskie oddziały uległy rozproszeniu, a jedynie części udało się przedostać do Wielkiej Brytanii.

Zasady działania i finansowania polskich formacji stacjonujących na terenach należących do Brytyjczyków uregulowano specjalną umową zawartą w sierpniu 1940 r. Liczebność **Polskich Sił Zbrojnych (PSZ)**, jak nazywano teraz polskie wojsko, wynosiła ok. 30 tys. żołnierzy. Podjęto również bez większych rezultatów próbę rekrutacji wśród emigrantów w USA i Kanadzie.

W 1942 r. polskie jednostki utworzone w Wielkiej Brytanii zostały zreorganizowane. Powstał z nich 1 Korpus Pancerno-Motorowy, który stacjonował w Szkocji. Składał się on z: **1 Dywizji Pancernej** dowodzonej przez **gen. Stanisława Maczka**, 1 Samodzielnej Brygady Strzelców oraz jednostek pomocniczych. Z myślą o wsparciu przyszłego powstania w kraju utworzono także **1 Samodzielną Brygadę Spadochronową** (dowódcą został **gen. Stanisław Sosabowski**), która podlegała bezpośrednio naczelnemu wodzowi.

WALKI O NARWIK

Utworzona we Francji **Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich** jako pierwsza polska jednostka wzięła udział w walkach z Niemcami. Po ataku III Rzeszy na Norwegię ta formacja weszła w skład alianckich oddziałów posiłkowych i w maju 1940 r. walczyła w bitwie o strategiczny port w **Narwiku**. Miasto i port zostały ostatecznie zdobyte, ale krytyczna sytuacja Francji broniącej się przed Niemcami sprawiła, że – aby ją wesprzeć – wojska sprzymierzonych musiały się wycofać z Norwegii. W walkach w norweskich fiordach uczestniczyła również polska flota, m.in. niszczyciele Błyskawica, Burza i Grom. Ten ostatni, trafiony bombą lotniczą, zatonął wraz z 59 marynarzami na pokładzie.

? Odszukaj informacje na temat udziału w wojnie polskiego transatlantyku MS Chrobry.

Żołnierze z Samodzielnej Brygady Strzelców Podhalańskich podczas ewakuacji z Narwiku. W walkach w Norwegii wzięło udział niemal 5 tys. Polaków, ok. 100 z nich zginęło, a prawie 200 zostało rannych.

▪ *fotografia, Narwik, 1940 r.*

POLSKIE LOTNICTWO W ANGLII

Polskim pilotom walczącym we Francji w większości udało się przedostać do Wielkiej Brytanii. Ze względu na brak wyszkolonej kadry oraz zagrożenie niemiecką inwazją Brytyjczycy już w lipcu 1940 r. zezwolili na formowanie polskich jednostek lotniczych na Wyspach Brytyjskich. Polacy zostali wyposażeni w nowoczesny sprzęt – myśliwce Hurricane – i skierowani na przeszkolenie. Mieli poznać taktykę walki oraz język angielski, używany do porozumiewania się podczas lotów bojowych.

Jako jeden z pierwszych został sformowany **303 Dywizjon Myśliwski „Warszawski" im. Tadeusza Kościuszki**. Jego piloci wzięli udział w najcięższych walkach powietrznych podczas bitwy o Anglię w sierpniu i wrześniu 1940 r. (zob. infografika na s. 252–253).

Jan Zumbach należał do najlepszych pilotów Dywizjonu 303 im. Tadeusza Kościuszki. Na kabinie jego myśliwca, poniżej emblematu dywizjonu z charakterystycznymi kosami, widoczny jest niemiecki Krzyż Żelazny za bombardowanie Warszawy – trofeum zdjęte z jednego z zestrzelonych samolotów Luftwaffe.

▪ *fotografia, Wielka Brytania, 1940 r.*

CIEKAWOSTKA

Polscy naukowcy w służbie zwycięstwa

Do sukcesów aliantów przyczynili się także polscy naukowcy. Dzięki pracy trzech wybitnych matematyków: Mariana Rejewskiego, Henryka Zygalskiego i Jerzego Różyckiego udało się złamać kody niemieckiej maszyny szyfrującej **Enigma**. Pozwoliło to Brytyjczykom na przechwytywanie niemieckich rozkazów i skuteczną obronę m.in. przed nalotami i atakami łodzi podwodnych wroga. Polscy inżynierowie skonstruowali m.in. wykrywacz min, którego użycie pozwoliło aliantom oczyszczać pola minowe, peryskop czołgowy, wyrzutnik bombowy zastosowany w 165 tys. alianckich samolotów, a także radiostację wojskową krótkiego zasięgu. Szczególnie cenne dla aliantów okazały się prace zespołu naukowców AK związane z opisaniem niemieckiej **rakiety V-2**, odnalezionej w okolicach miejscowości Sarnaki w 1944 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ODEZWA WŁADYSŁAWA ANDERSA

26 lutego 1945 r. gen. Władysław Anders przejął obowiązki Naczelnego Wodza Polskich Sił Zbrojnych. Dzień później wydał odezwę skierowaną do polskich żołnierzy.

Żołnierze, marynarze, lotnicy!
Z rozkazu Pana Prezydenta Rzeczypospolitej obejmuję obowiązki Naczelnego Wodza Polskich Sił Zbrojnych w tak ciężkiej dla Polski chwili. Polskie Siły Zbrojne pozostają w dalszym ciągu wyrazem suwerenności Rzeczypospolitej. Obejmując dowództwo nad wami, stwierdzam, że Polskie Siły Zbrojne w obecnych zmaganiach dziejowych dobrze się zasłużyły sprawie Polski i jej aliantów. Aby siła nie rządziła nad prawem, pierwsi chwyciliśmy za broń 1 września 1939 r. Samotni przeciwstawiliśmy się wówczas całej potędze niemieckiej. Walczyliśmy potem w Lotaryngii i w Alzacji, pod Narwikiem, w Tobruku, pod Monte Cassino, w Anconie, na Linii Gotów, w Apeninach, pod Falaise i Arnhem. Walczyliśmy cały czas na morzach i w powietrzu. Lotnikom polskim przypadł zaszczyt dopomóc lotnictwu brytyjskiemu w historycznej bitwie o Wielką Brytanię. Armia polska przez z górą pięć lat stawiała opór niemieckiemu najeźdźcy, zyskując podziw nawet u wroga. Powstanie Warszawskie, najwspanialsza bitwa tej wojny, wpisana jest krwawymi zgłoskami w sumienie świata. Dzięki tobie, żołnierzu polski, wypełniliśmy wobec aliantów wszystkie nasze zobowiązania. Stwierdzam, że spełniliście wasz obowiązek wobec ojczyzny [...].
A jeżeli obcy ludzie lub bojaźliwi pytać was będą, o co walczycie, odpowiadajcie, że żołnierz polski bije się dziś o to samo, o co poszedł w bój pięć lat temu: aby w naszym Kraju i na świecie nigdy siła nie mogła rządzić nad prawem.

Źródło: *Dla dobra Rzeczypospolitej. Antologia myśli państwowej*, oprac. K. Budziłło i J. Pruszyński, Warszawa 1996, s. 372–373.

? 1. Wyjaśnij, o jakich działaniach polskich oddziałów wspomina naczelny wódz. Wskaż je na mapie.
2. Sprawdź, w jakich okolicznościach Władysław Anders przejął obowiązki naczelnego wodza.

Oprócz Dywizjonu 303 walczył w niej także **302 Dywizjon Myśliwski „Poznański”**. Wysoki poziom wyszkolenia polskich pilotów sprawił, że Brytyjczycy szybko wydali pozwolenie na tworzenie następnych formacji z ich udziałem. Wkrótce powstało kilka dywizjonów myśliwskich oraz cztery bombowe. Podczas kilkumiesięcznych walk strącono 1700 samolotów Luftwaffe, z czego ponad 170 zestrzelili Polacy. W czasie walk o Anglię zginęło 32 polskich pilotów.

WALKI W AFRYCE

Rozkazem naczelnego wodza, gen. Sikorskiego, w kontrolowanej przez Francję Syrii w kwietniu 1940 r. została sformowana **Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich**. Jednostkę zamierzano wykorzystać do działań na Bałkanach, jednak po klęsce Francji oddziały brygady przedostały się do zajmowanej przez Brytyjczyków Palestyny. Po przeorganizowaniu i dozbrojeniu brygada miała trafić na front w Grecji, lecz wobec upadku tego państwa wysłano ją w sierpniu 1941 r. do obrony **Tobruku**, oblężonego przez niemieckie oddziały Afrika Korps. Polacy ramię w ramię z Australijczykami walczyli tam do grudnia 1941 r., gdy twierdzę oswobodzono dzięki brytyjskiej kontrofensywie. Brygada walczyła w Afryce Północnej do marca 1942 r. Została wówczas wycofana z frontu i rozformowana, a na jej bazie stworzono **3 Dywizję Strzelców Karpackich**, która wraz z 2 Korpusem Polskim walczyła później we Włoszech.

Żołnierze Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich w okopie pod Tobrukiem. Polacy przez pięć miesięcy bronili ważnego, zachodniego odcinka fortyfikacji miasta, a 9 grudnia 1941 r. wzięli udział w natarciu, które umożliwiło odblokowanie Tobruku.

▪ *fotografia, Tobruk, 1941 r.*

UDZIAŁ W WYZWALANIU WŁOCH I KRAJÓW EUROPY ZACHODNIEJ

Po ewakuacji Armii Polskiej z ZSRS połączono ją z innymi polskimi formacjami stacjonującymi na Bliskim Wschodzie. W ten sposób powstał **2 Korpus Polski** pod dowództwem **gen. Władysława Andersa**. Jednostka ta walczyła w maju 1944 r. we Włoszech na Linii Gustawa. W rezultacie zdobyła 18 maja 1944 r. klasztor-twierdzę na **Monte Cassino** [czyt.: kassino] i otworzyła aliantom drogę na Rzym. Osłabiło to używany w międzynarodowych rozmowach argument Stalina o rzekomym unikaniu przez polską armię walki z Niemcami. Szlak bojowy 2 Korpusu Polskiego zakończył się zajęciem Bolonii 21 kwietnia 1945 r.

1 Korpus Polski wziął udział w lądowaniu aliantów w Normandii w 1944 r. **1 Dywizja Pancerna**, dowodzona przez **gen. Stanisława Maczka**, walczyła w decydującej o powodzeniu operacji **bitwie pod Falaise**. Jej przeciwnikiem był elitarny korpus pancerny Waffen SS. Następnie szlak bojowy polskiej jednostki wiódł przez Belgię, Holandię i Niemcy. 5 maja 1945 r. gen. Maczek przyjął w Wilhelmshaven kapitulację dowództwa głównej bazy Kriegsmarine. Wilhelmshaven wraz z północno-wschodnimi częściami Niemiec było administrowane przez polskie wojska do 1947 r.

POSTAĆ HISTORYCZNA

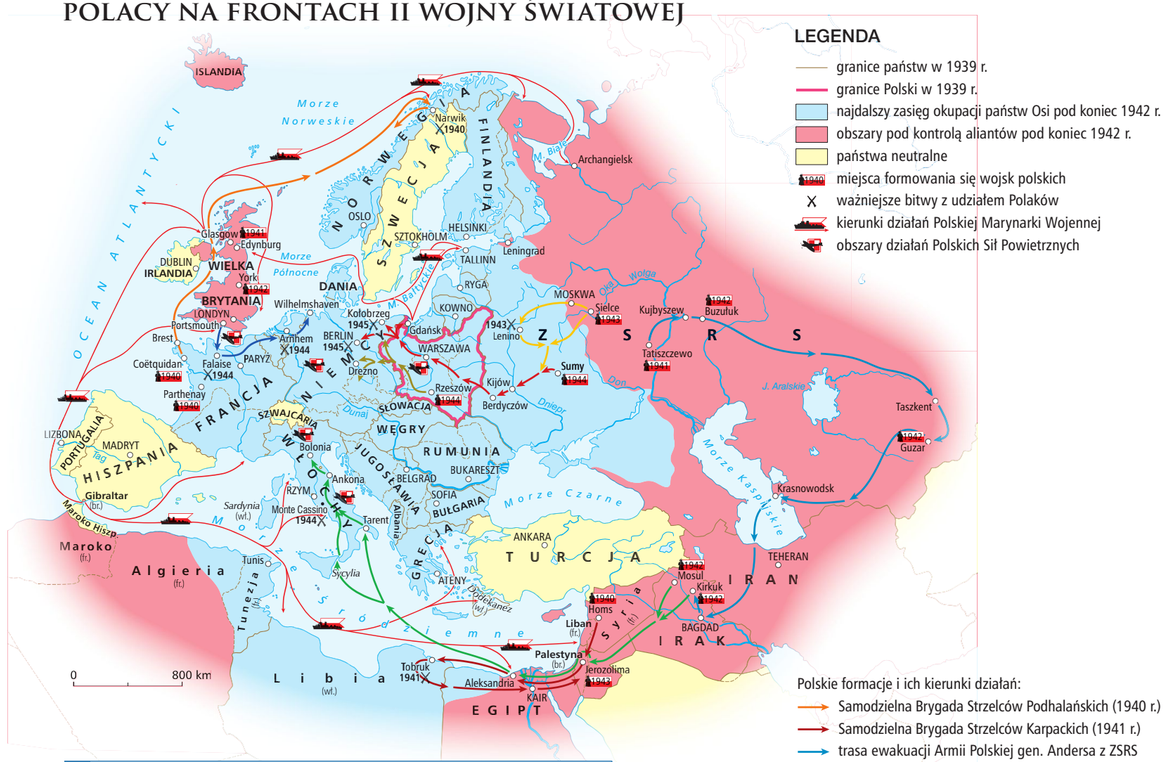
WŁADYSŁAW ANDERS

1892–1970

Był generałem Wojska Polskiego, pełniącym obowiązki Naczelnego Wodza Polskich Sił Zbrojnych. Brał udział w I wojnie światowej, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości bronił jej przed bolszewikami. W II Rzeczypospolitej dowodził oddziałami kawalerii. We wrześniu 1939 r. został ranny i dostał się do sowieckiej niewoli. Przebywał w niej aż do podpisania układu Sikorski–Majski. Następnie objął dowództwo nad powstającą w ZSRS Armią Polską i pełnił je aż do końca wojny. Po zakończeniu walk nie wrócił do Polski, a władze komunistyczne odebrały mu stopień wojskowy i obywatelstwo. Angażował się w życie emigracyjne, wspierał kombatantów. Został pochowany na cmentarzu wojskowym pod Monte Cassino we Włoszech, gdzie podczas walk w 1944 r. dowodził 2 Korpusem Polskim.

POLACY NA FRONTACH II WOJNY ŚWIATOWEJ

1. Wymień rejony, w których walczyły polskie oddziały.
2. Wskaż miejsca powstawania polskich jednostek zbrojnych poza granicami kraju.

DZIAŁANIA POLSKIEJ FLOTY

W skład Polskich Sił Zbrojnych wchodziły również okręty wojenne. Jeszcze przed wybuchem wojny, 30 sierpnia 1939 r., na rozkaz dowództwa trzon polskiej floty nawodnej, czyli niszczyciele **ORP Błyskawica**, **ORP Grom** i **ORP Burza**, ewakuowano do Wielkiej Brytanii. We wrześniu i w październiku przedarły się tam także dwa okręty podwodne **ORP Orzeł** i **ORP Wilk**. Pozostałą część polskiej floty wojennej strona polska otrzymała w dzierżawę od Brytyjczyków, jak np. **ORP Garland**. Polska flota brała udział w działaniach bojowych, m.in. **ORP Piorun** uczestniczył w walce z niemieckim pancernikiem Bismarck.

Inne jednostki służyły jako ochrona konwojów. Polska flota wojenna wspomagała także sojusznicze wojska w lądowaniu w Normandii i walczyła niemal we wszystkich najważniejszych operacjach morskich aliantów w Europie.

Wyjaśnij, co oznacza skrót ORP.

Okręt ORP Błyskawica to jedyny okręt polskiej marynarki wojennej z okresu II wojny światowej, który przetrwał do dziś. Obecnie jest na stałe zacumowany w Gdyni, gdzie pełni funkcję muzeum.

▪ *fotografia, Gdynia, 2000 r.*

Natomiast tragiczny los spotkał żołnierzy **1 Samodzielnej Brygady Spadochronowej**. We wrześniu 1944 r. jednostka ta wzięła udział w szeroko zakrojonej operacji powietrznodesantowej „Market Garden" w Holandii. Polacy wraz z dywizją brytyjską zostali zrzuceni w okolicy miasta **Arnhem** [czyt.: arnem], gdzie – pozbawieni ciężkiego sprzętu – toczyli walki z pancernymi oddziałami SS i ponieśli bardzo duże straty. Po zakończeniu walk brytyjski dowódca odpowiedzialny za nieudaną operację niesłusznie oskarżył Sosabowskiego o to, że rzekomo przyczynił się do niepowodzenia akcji. W rezultacie polskiego generała w grudniu 1944 r. odwołano ze stanowiska.

Żołnierki z polskich oddziałów pomocniczych również uczestniczyły w bitwie o Monte Cassino, za co część z nich została nagrodzona medalami.

▪ *fotografia, Włochy, 1944 r.*

Francuzi dziękujący żołnierzom polskich oddziałów zmotoryzowanych za wyzwolenie. Polacy spotkali się z ogromną wdzięcznością nie tylko we Francji, lecz także we Włoszech oraz w Holandii.

▪ *fotografia, Francja, 1944 r.*

FORMACJE ZBROJNE U BOKU ZSRS

Po zerwaniu przez ZSRS stosunków dyplomatycznych z Polską w kwietniu 1943 r. Stalin zdecydował o powołaniu polskich oddziałów. W maju 1943 r. powstała **1 Dywizja Piechoty im. Tadeusza Kościuszki**, której dowódcą został **płk. Zygmunt Berling**, mianowany przez Stalina generałem. Formacja ta wzięła udział 12–13 października 1943 r. w bitwie **pod Lenino**, gdzie pozbawiona wsparcia ze strony wojsk sowieckich, poniosła bardzo ciężkie straty. Zginęło, zostało rannych lub uznanych za zaginionych ponad 1600 żołnierzy, czyli 25% stanu osobowego jednostki. Dywizję wycofano z walki i do zadań bojowych powróciła dopiero w 1944 r. już jako 1 Armia Wojska Polskiego dalej pod dowództwem gen. Berlinga.

Po sforsowaniu przez wojska sowieckie Bugu komunistyczna partyzantka – Armia Ludowa, została włączona do armii Berlinga i tak w lipcu 1944 r. powstało **Wojsko Polskie**. Jego naczelnym dowódcą został **gen. Michał Żymierski, ps. Rola**, przed wojną związany z wywiadem ZSRS. Jeszcze latem 1944 r. sformowano 2 Armię Wojska Polskiego. Zarówno do nowo tworzonych jednostek, jak i do oddziałów frontowych jako uzupełnienie strat przymusowo wcielano byłych żołnierzy AK. O stopniu kontroli polskiej armii przez Stalina świadczyło to, że ponad 40% jej kadry oficerskiej stanowili Sowieci.

1 Armia Wojska Polskiego walczyła o przełamanie **Wału Pomorskiego**, a następnie uczestniczyła w **zdobywaniu Berlina**. Z kolei 2 Armię skierowano na Łużyce, gdzie w wyniku fatalnego dowodzenia przez **gen. Karola Świerczewskiego** poniosła ogromne straty w walkach o Budziszyn i Drezno. Następnie jej jednostki wzięły udział w zajmowaniu czeskiej Pragi.

CIEKAWOSTKA

Maczków

W maju 1945 r. żołnierze 1 Dywizji Pancernej gen. Maczka zajęli niemieckie miasto Haren przy granicy z Holandią. W ciągu dziewięciu dni przesiedlili stamtąd niemal wszystkich mieszkańców i utworzyli „polskie" miasteczko, w którym osiedli polscy żołnierze i ich rodacy z wyzwalanych obozów jenieckich. Wśród nich było m.in. wielu byłych powstańców warszawskich. Miasteczko nazwano Maczkowem od nazwiska gen. Maczka. Ulice nosiły tu polskie nazwy, jak np. Jagiellońska, Mickiewicza czy Kopernika. W tym ośrodku działały polska szkoła, księgarnia, a nawet teatr zorganizowany przez wyzwolonego z jednego z obozów reżysera Leona Schillera [czyt.: szilera]. Jesienią 1946 r. Polacy zaczęli opuszczać Maczków. Część z nich wróciła do ojczyzny, inni pozostali na emigracji.

Polska strażniczka z Maczkowa z braku innego wyposażenia musiała korzystać z przejętego niemieckiego munduru.

▪ *fotografia, Haren, 1945 r.*

Uroczysta przysięga żołnierzy 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki odbyła się w rocznicę bitwy pod Grunwaldem.

▪ *fotografia, Sielce, 15 VII 1943 r.*

Oddziały Wojska Polskiego podczas forsowania Wisły w 1944 r. wspierały siły sowieckie. Główna ofensywa, która pozwoliła wyprzeć Niemców z ziem polskich, rozpoczęła się ostatecznie w styczniu 1945 r.

▪ *fotografia, Polska, 1944 r.*

ĆWICZENIA

1. Opisz udział polskich jednostek wojskowych w działaniach zbrojnych w Europie Zachodniej w latach 1940–1944.
2. Przedstaw polskie formacje wojskowe walczące u boku ZSRS.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Warszawa 2018.

MONTE CASSINO

Czerwone maki na Monte Cassino
Zamiast rosy piły polską krew.
Po tych makach szedł żołnierz i ginął,
Lecz od śmierci silniejszy był gniew.

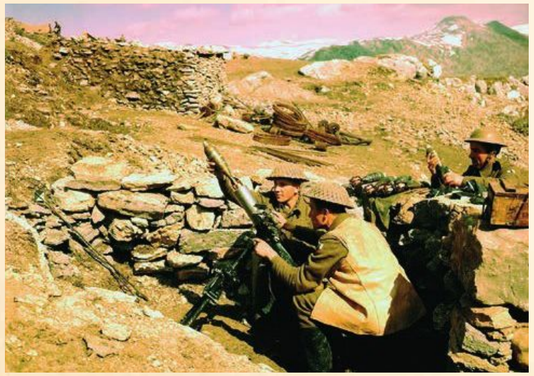
Feliks Konarski, refren piosenki *Czerwone maki na Monte Cassino*

DROGA NA RZYM

W środkowych Włoszech, ok. 150 km na południowy wschód od Rzymu, leży wzgórze Monte Cassino. Już w czasach starożytnych uchodziło za ważny punkt strategiczny, ponieważ opanowanie go otwierało drogę do Wiecznego Miasta. W 529 r. św. Benedykt z Nursji założył tu jeden z pierwszych klasztorów w Europie. To wzniesienie miało odegrać ważną rolę w czasie II wojny światowej.

Po kapitulacji wojsk włoskich Niemcy przystąpili do budowy systemu umocnień nazwanego Linią Gustawa, którego jednym z kluczowych punktów było wzgórze Monte Cassino. Sam klasztor, zajęty przez doborowe jednostki niemieckie, wraz ze zbudowanymi w jego sąsiedztwie umocnieniami, stał się twierdzą.

Walki o przełamanie Linii Gustawa w okolicach Monte Cassino rozpoczęły się w styczniu 1944 r. Pierwsze uderzenie, w którym wzięli udział głównie żołnierze amerykańscy, nie przyniosło spodziewanych rezultatów, atakujący zaś ponieśli ogromne straty. W tej sytuacji 14 lutego amerykańskie bombowce zrzuciły na zabytkowy obiekt ponad 500 t bomb. Klasztor obrócono w ruinę, w której jednak Niemcy mogli nadal skutecznie się bronić.

Polscy żołnierze ostrzeliwują z moździerza niemieckie umocnienia pod Monte Cassino.

▪ *fotografia, Włochy, 1944 r.*

Plutonowy Emil Czech grający na szczycie Monte Cassino hejnał mariacki w południe 18 maja 1944 r. W ten symboliczny sposób polski żołnierz ogłosił zajęcie klasztoru przez wojska gen. Andersa.

▪ *fotografia, Monte Cassino, 18 V 1944 r.*

W kolejnych natarciach wzięli udział żołnierze brytyjscy, nowozelandzcy oraz Hindusi. Oba szturmy zostały odparte przez Niemców. Alianci za każdym razem tracili tysiące żołnierzy.

POLSKIE NATARCIE

W maju 1944 r. do walki ruszył 2 Korpus Polski. W większości byli to żołnierze wyprowadzeni przez gen. Władysława Andersa z ZSRS. Rozkaz zdobycia Monte Cassino stał się dla nich nie tylko zadaniem bojowym, lecz także okazją do przypomnienia zachodnim aliantom o sprawie polskiej. Dla wielu polskich żołnierzy była to też pierwsza okazja, by walczyć ze znienawidzonymi Niemcami. Doskonale zdawał sobie z tego sprawę gen. Anders, pisząc w przededniu ataku do swoich podwładnych:

Żołnierze – za bandycką napaść Niemców na Polskę, za rozbiór Polski wraz z bolszewikami, za tysiące zrujnowanych miast i wsi, za morderstwa i katowanie setek tysięcy naszych sióstr i braci, za miliony wywiezionych Polaków jako niewolników do Niemiec, za niedolę i nieszczęście Kraju, za nasze cierpienia i tułaczkę – z wiarą w sprawiedliwość Opatrzności Boskiej idziemy naprzód ze świętym hasłem w sercach naszych Bóg, Honor i Ojczyzna.

Pierwsze polskie natarcie rozpoczęło się 12 maja o 1.00 w nocy, lecz mimo wsparcia artylerii nie przyniosło sukcesu. Około godz. 14.00 gen. Anders rozkazał przerwać atak. Cztery kolejne dni pozycje niemieckie były bombardowane przez lotnictwo aliantów. 16 maja Polacy ruszyli do decydującego natarcia. Pomimo zaciekłej obrony Niemców żołnierze Andersa zdobywali kolejne okoliczne wzgórza. W nocy z 17 na 18 maja hitlerowcy opuścili klasztor, aby uniknąć okrążenia. Nad ranem Polacy zajęli ruiny i zawiesili na nich biało-czerwoną flagę. Zwycięstwo zostało jednak okupione wielkimi stratami. W walkach o Monte Cassino zginęło ponad 900 polskich żołnierzy, a ok. 3 tys. zostało rannych.

PAMIĘĆ O BITWIE

Bitwa o Monte Cassino stała się symbolem bohaterstwa żołnierzy polskich w czasie II wojny światowej. Po wojnie polskie jednostki służące na Zachodzie były jednak uważane za wrogie komunistycznemu rządowi w kraju. Z tego powodu gen. Anders został pozbawiony polskiego obywatelstwa i okrzyknięty zdrajcą. Dowódca 2 Korpusu nie zdecydował się wrócić do ojczyzny, podobnie jak wielu jego podwładnych.

Mimo że waleczność Polaków nie podlegała dyskusji, to już sposób dowodzenia gen. Andersa i zasadność poniesionych strat wywoływały spory. Uczestnik walk Melchior Wańkowicz napisał reportaż *Szkice spod Monte Cassino*, gloryfikujący walkę 2 Korpusu. W PRL ten tekst został ocenzurowany, podobnie jak inne dzieła, w których była mowa o wydarzeniach niewygodnych dla ówczesnego rządu. Komuniści nie byli jednak w stanie zatrzeć pamięci o polskim zwycięstwie z 1944 r.

Umocniła ją m.in. popularna piosenka, której słowa jeszcze w trakcie walk napisał Feliks Konarski, żołnierz 2 Korpusu, a jednocześnie poeta i aktor – *Czerwone maki na Monte Cassino*. Pieśń była często śpiewana przez polskich żołnierzy i jeszcze w 1944 r. dotarła do okupowanej Polski.

Polski Cmentarz Wojenny na Monte Cassino powstał na przełomie 1944 i 1945 r. Zbudowali go żołnierze 2 Korpusu Polskiego. Spoczywa tu ponad tysiąc spośród nich – różnych wyznań i narodowości. W 1970 r. został tu także pochowany, zgodnie ze swoją ostatnią wolą, gen. Władysław Anders.

▪ *fotografia, Włochy, 13 XII 2011 r.*

Podsumowanie rozdziału VII
Polacy podczas II wojny światowej

1 Polska pod okupacją

1. Po klęsce Polski w wojnie obronnej jej ziemie podzieliły między siebie III Rzesza i ZSRS. Granica okupacji przebiegała na rzece Bug. Część zajętych przez Niemców ziem włączono do III Rzeszy (m.in. Pomorze i Wielkopolskę), a z pozostałych utworzono Generalne Gubernatorstwo ze stolicą w Krakowie.
2. Pod okupacją niemiecką zlikwidowano wszystkie organizacje, szkolnictwo średnie i wyższe, wprowadzono system upokarzających kar. Prawie 3 mln Polaków przymusowo pracowało w Niemczech. Dziesiątki tysięcy przedstawicieli polskich elit zostały zamordowane.
3. W ramach polityki ludobójstwa Niemcy tworzyli obozy koncentracyjne i obozy zagłady (np. Auschwitz, Treblinka). Życie straciły w nich miliony więźniów.
4. Pod okupacją ZSRS Polakom nadawano przymusowo sowieckie obywatelstwo, rekrutowano do wojska, poddawano ideologizacji. Ludność polską masowo deportowano w głąb ZSRS, a 22 tys. oficerów i przedstawicieli polskiej inteligencji padło ofiarą tzw. zbrodni katyńskiej.

2 Polskie władze na uchodźstwie

1. Po porażce w kampanii polskiej powołano na uchodźstwie nowe władze. Premierem i Naczelnym Wodzem Polskich Sił Zbrojnych został Władysław Sikorski, a prezydentem Władysław Raczkiewicz.
2. Z polskich żołnierzy, którzy przedostali się do Francji, utworzono Polskie Siły Zbrojne (PSZ).
3. 30 lipca 1941 r. podpisano układ Sikorski–Majski, na podstawie którego przywrócono dyplomatyczne stosunki polsko-sowieckie. Na mocy porozumień gen. Władysław Anders sformował w ZSRS ok. 80-tysięczną polską armię.
4. Stosunki polsko-sowieckie zostały zerwane, gdy w 1943 r. Niemcy ujawnili zbrodnię katyńską. Wkrótce potem w katastrofie lotniczej w Gibraltarze zginął gen. Sikorski.
5. Po zerwaniu relacji z Polską Sowieci zaczęli tworzyć równoległe, komunistyczne władze polskie. Pod koniec 1943 r. powołano Krajową Radę Narodową, na czele której stanął Bolesław Bierut.

3 Polskie Państwo Podziemne

1. Pod okupacją setki tysięcy Polaków podjęły działania konspiracyjne. Walczono o polskość zarówno zbrojnie, jak i kultywowano m.in. poprzez nauczanie. Powstałe w konspiracji struktury organizacyjne nazwano Polskim Państwem Podziemnym.
2. Główną organizację zbrojną Polskiego Państwa Podziemnego stanowiła Armia Krajowa. W 1944 r. liczyła ponad 400 tys. żołnierzy. Do przywódców AK należeli m.in. Stefan Rowecki, ps. Grot, i Tadeusz Komorowski, ps. Bór.
3. W grudniu 1940 r. powołano Delegaturę Rządu na Kraj, która była łącznikiem między strukturami Polskiego Państwa Podziemnego a rządem emigracyjnym.
4. Oprócz AK powoływano organizacje wojskowe związane z różnymi partiami politycznymi, takie jak Narodowe Siły Zbrojne i podległa Sowietom Gwardia Ludowa.
5. W latach 1943–1944 m.in. na Wołyniu doszło do masakr ludności polskiej prowadzonych przez ukraińskich nacjonalistów (UPA). Śmierć poniosło tu ok. 100 tys. Polaków.
6. Na początku 1944 r. AK rozpoczęła akcję „Burza”, w ramach której miała wspierać siły sowieckie w wyzwalaniu ziem polskich.

Wykolejanie pociągów z transportami broni i zaopatrzenia przez polskich partyzantów było odczuwalnym wsparciem dla Armii Czerwonej toczącej walkę z Niemcami na froncie wschodnim.

▪ *fotografia, Polska, 1942 r.*

4 Powstanie warszawskie i rok 1945

1. 22 lipca 1944 r. ogłoszono Manifest PKWN, ustanawiający komunistyczny rząd w Polsce. W tej sytuacji dowództwo AK zdecydowało o włączeniu Warszawy do akcji „Burza”.
2. 1 sierpnia 1944 r. w Warszawie wybuchło powstanie, które miało doprowadzić do wyzwolenia stolicy przez Armię Krajową i powitania nadchodzących Sowietów w roli gospodarzy. Armia Czerwona nie wspomogła Polaków, gdyż było to sprzeczne z celami politycznymi Stalina.
3. W powstaniu warszawskim walczyło ok. 37 tys. polskich żołnierzy. Mimo początkowych sukcesów Polaków to wystąpienie zostało brutalnie zdławione przez Niemców.
4. Powstanie upadło 2 października 1944 r. Zginęło ok. 18 tys. powstańców i ok. 180 tys. cywilów. Niemcy wysiedlili ludność cywilną i przystąpili do burzenia miasta.
5. 31 grudnia 1944 r. komuniści utworzyli własny Rząd Tymczasowy, a pozycja rządu w Londynie po upadku powstania systematycznie słabła.
6. Do marca 1945 r. Armia Czerwona wyparła Niemców z całości terenów II Rzeczypospolitej.

Żołnierze sowieccy na ziemiach polskich często byli witani jako wyzwoliciele spod niemieckiej niewoli. W krótkim czasie potwierdziły się obawy, że Stalin nie planuje przywrócić Polsce pełnej suwerenności.

▪ *fotografia, Polska, 1944 r.*

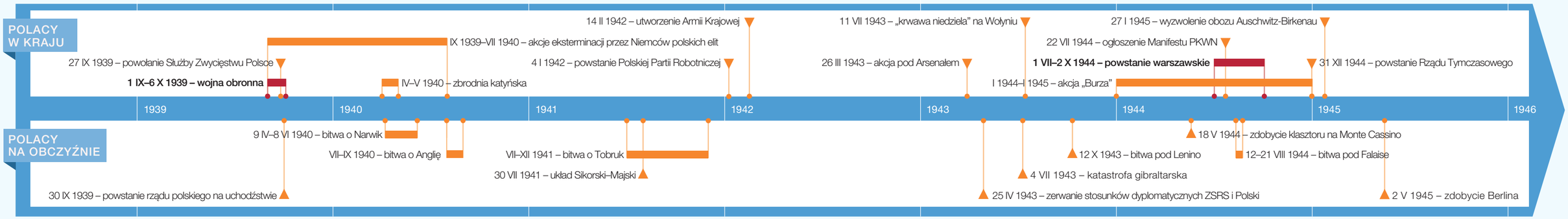
5 Polacy na frontach II wojny światowej

1. Do najsłynniejszych jednostek Polskich Sił Zbrojnych należały 1 Dywizja Pancerna, Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich, 2 Korpus Polski i 1 Samodzielna Brygada Spadochronowa.
2. Ważny dla wyniku bitwy o Anglię w 1940 r. był udział polskich lotników z dywizjonów 302 i 303.
3. Polacy toczyli walki na wielu frontach II wojny światowej. Brali udział m.in. w walkach: o Tobruk, Narwik, Monte Cassino, Falaise, w operacji desantowej „Market Garden”.
4. Polskie okręty wojenne służyły aliantom m.in. jako ochrona konwojów.
5. Wśród głównych dowódców wojsk polskich na Zachodzie byli generałowie: Władysław Anders, Stanisław Maczek i Stanisław Sosabowski.
6. Równocześnie u boku ZSRS powstały 1 i 2 Armia Wojska Polskiego, których dowódcami zostali Zygmunt Berling i Karol Świerczewski. Połączone siły tych jednostek jako Wojsko Polskie u boku Armii Czerwonej brały udział w zdobywaniu Niemiec wiosną 1945 r.

Żołnierze polskiej 1 Dywizji Pancernej, dowodzonej przez gen. Stanisława Maczka, brali udział w wyzwalaniu Belgii i Holandii. Do miast zajętych przez Polaków jesienią 1944 r. należała Breda.

▪ *fotografia, Holandia, 1945 r.*

To budzi kontrowersje

Spór o powstanie warszawskie

Zatrważająca liczba ofiar i ogrom ich cierpienia, niemal całkowite zniszczenie polskiej stolicy i kapitulacja po 63 dniach walk bez osiągnięcia zakładanych celów wywołują od lat pytanie, czy cena za antyniemieckie powstanie w Warszawie nie była zbyt wysoka.

Rozbieżne oceny w kwestii zasadności wybuchu powstania przeciwko Niemcom w sierpniu 1944 r. pojawiały się już w trakcie walk. Decyzja o jego rozpoczęciu, podjęta przez Komendanta Głównego Armii Krajowej, gen. Tadeusza Komorowskiego, ps. Bór, zyskała co prawda zgodę premiera rządu na uchodźstwie Stanisława Mikołajczyka, ale krytycznie oceniało ją wielu oficerów Komendy Głównej AK. Rozkazu o wybuchu powstania, co leżało w jego kompetencjach, nie wydał naczelny wódz, gen. Kazimierz Sosnkowski.

Wśród historyków trwały i do dzisiaj trwają spory o sens wywołania powstania. Z jednej strony, zwolennicy wskazują, że antyniemieckie nastroje gnębionej przez okupantów ludności stolicy musiały doprowadzić do wybuchu walk. Pojawiały się opinie, że dzięki powstaniu Polska nie stała się kolejną sowiecką republiką, ponieważ ten zryw uzmysłowił Stalinowi i komunistom niezwykłą determinację w dążeniu Polaków do niepodległości. Z drugiej strony, wskazywano na straty: zniszczenie Warszawy – centrum polskiej państwowości, życia kulturalnego i gospodarczego, oraz wiele ofiar, w tym wśród młodej patriotycznej elity intelektualnej i politycznej. Jak ocenia historyk Andrzej L. Sowa: *Z jednej strony, bohaterstwo powstańców warszawskich było inspiracją do kształtowania się postaw opozycyjnych wobec władz PRL, z drugiej strony, klęska Warszawy była dla nowego pokolenia Polaków przestrogą przed konsekwencjami romantycznych, ale źle skalkulowanych zrywów powstańczych.*

Spory do dzisiaj pozostają aktualne. Na nowo ożyły w związku z przemówieniem uczestnika powstania warszawskiego, gen. Zbigniewa Ścibora-Rylskiego, który podczas uroczystości 3 października 2010 r. przeprosił ludność cywilną Warszawy za cierpienia czasu powstania. W ocenie prof. Wojciecha Roszkowskiego był to jeden krok za daleko: *Radykalni krytycy powstania mogliby odebrać te słowa jako przyznanie się Armii Krajowej do winy lub co najmniej współodpowiedzialności za tragiczny los mieszkańców stolicy. Tymczasem wyolbrzymianie konfliktów między cywilami a żołnierzami czy przeciwstawianie ich sobie byłoby nie na miejscu. Należy pamiętać, że Armia Krajowa nie była dla społeczeństwa ciałem obcym. Jej żołnierze oddawali w powstaniu życie, żeby to społeczeństwo stało się wolne.*

Inny pogląd wyraził prof. Marcin Zaremba: *Przeprosiny wobec ludności cywilnej Warszawy powinny paść już 70 lat temu. Trzeba przypomnieć, jakie były nastroje wśród warszawiaków tuż po powstaniu i w 1945 r. Panowało wtedy ogólne poczucie klęski i bezsensu tej walki. Oceny krytyczne wobec powstania formułowano powszechnie w prywatnych rozmowach. Wiosną i latem 1945 r. wśród ruin panował trudny do wytrzymania zaduch. Ludzie mieli wrażenie, że chodzą po cmentarzu.*

Spór o zasadność rozpoczęcia powstania warszawskiego na pewno będzie żywy wśród historyków jeszcze przez wiele lat. Jednak niezależnie od oceny decyzji dowództwa Armii Krajowej należy czcić pamięć poległych żołnierzy i cywilnych ofiar powstania.

PODYSKUTUJMY

1. Podaj, kiedy zaczęły pojawiać się wątpliwości związane z wybuchem powstania warszawskiego.
2. Wymień argumenty zwolenników i przeciwników wybuchu powstania w Warszawie w 1944 r.

Ćwiczenia podsumowujące

1. Omów politykę okupacyjną Niemiec i ZSRS na ziemiach polskich.
2. Przedstaw okoliczności utworzenia polskiego rządu na uchodźstwie w 1939 r.
3. Wyjaśnij, dlaczego polską organizację konspiracyjną w czasie II wojny światowej nazywa się państwem podziemnym.
4. Przestaw okoliczności i konsekwencje zbrodni katyńskiej.
5. Omów cele i skutki planu „Burza".
6. Przedstaw udział Polaków w akcjach militarnych aliantów na froncie zachodnim i południowym oraz podczas walk w Afryce.

Tablice chronologiczne

Data	Świat	Polacy i ziemie polskie
1853–1856	wojna krymska	
1859 r.	wojna francusko-austriacka	
1860 r.	V – wyprawa „tysiąca czerwonych koszul"	
1861–1865	wojna secesyjna w USA	
1861 r.	17 III – powstanie Królestwa Włoch	8 IV – masakra na manifestacji patriotycznej w Warszawie
1863–1864		powstanie styczniowe
1864 r.	II–X – konflikt Prus i Austrii z Danią, 28 IX – utworzenie w Londynie I Międzynarodówki	uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim
1866 r.	VI–VIII – wojna prusko-austriacka	VI – powstanie zabajkalskie
1867 r.	8 II – powstanie monarchii austro-węgierskiej, 16 IV – utworzenie Związku Północnoniemieckiego	
1869 r.	17 XI – otwarcie Kanału Sueskiego	
1870–1871	wojna francusko-pruska	
1871 r.	18 I – proklamowanie II Rzeszy Niemieckiej	publikacja artykułu *My i wy* A. Świętochowskiego
1882 r.	zawiązanie trójprzymierza	powstanie partii Wielki Proletariat
1891 r.	ogłoszenie encykliki Leona XII *Rerum novarum*	
1899–1902	II wojna burska	
1901 r.		strajk dzieci polskich we Wrześni
1904–1905	wojna rosyjsko-japońska	
1905–1907		rewolucja socjalistyczna na ziemiach polskich
1905 r.	rewolucja w Rosji	10 XII – Literacka Nagroda Nobla dla H. Sienkiewicza
1907 r.	zawiązanie trójporozumienia	
1914–1918	I wojna światowa	
1914 r.	28 VI – zamach w Sarajewie, 28 VII – wybuch I wojny światowej, VIII – niemiecka inwazja na Francję, VIII – bitwa pod Tannenbergiem	3 VIII – utworzenie I Kompanii Kadrowej, 27 VIII – powstanie Legionów Polskich, VIII – utworzenie Polskiej Organizacji Wojskowej, 25 XI – utworzenie Komitetu Narodowego Polskiego
1915 r.	3 V – bitwa pod Gorlicami	8 V – utworzenie II i II Brygady Legionów Polskich, 13 VI – bitwa pod Rokitną
1916 r.	II–XII – bitwa pod Verdun, VII–XI – bitwa nad Sommą	4–6 VII – bitwa pod Kosiuchnówką, 5 XI – ogłoszenie Aktu 5 listopada
1917 r.	II – rewolucja lutowa w Rosji, IV – przystąpienie USA do I wojny światowej, XI – rewolucja październikowa w Rosji	VI – utworzenie Błękitnej Armii we Francji, VII – kryzys przysięgowy, 12 IX – powołanie Rady Regencyjnej w Warszawie
1918 r.	8 I – orędzie T.W. Wilsona, 3 III – zawarcie pokoju w Brześciu, 11 XI – zawarcie rozejmu w Compiègne	11 XI – odzyskanie niepodległości przez Polskę, 29 XI – ogłoszenie J. Piłsudskiego naczelnikiem państwa, 27 XII – wybuch powstania wielkopolskiego
1918–1919		wojna polsko-ukraińska
1919 r.	III – powstanie Kominternu, 28 VI – podpisanie traktatu wersalskiego	20 II – uchwalenie małej konstytucji, 16–24 VIII – I powstanie śląskie
1920 r.	10 I – utworzenie Ligi Narodów, 4 VI – podpisanie traktatu z Węgrami w Trianon	VII – plebiscyt na Warmii, Mazurach i Powiślu, 13–15 VIII – Bitwa Warszawska
1921 r.	wprowadzenie Nowej Polityki Ekonomicznej w Rosji	17 III – uchwalenie konstytucji marcowej, 18 III – podpisanie pokoju ryskiego, 2/3 V–5 VII – III powstanie śląskie
1922 r.	16 IV – układ w Rapallo, X – faszystowski marsz na Rzym, 1 XII – upadek sułtanatu w Turcji, 30 XII – powstanie ZSRS	9 XII – wybór G. Narutowicza na prezydenta, 16 XII – śmierć G. Narutowicza, 20 XII – wybór S. Wojciechowskiego na prezydenta
1925 r.	X – konferencja w Locarno	XII – wprowadzenie reformy rolnej

Data	Świat	Polacy i ziemie polskie
1926 r.		V – przewrót majowy
1929 r.	24 X – „czarny czwartek” na nowojorskiej giełdzie	
1932–1933	Wielki Głód na Ukrainie	
1932 r.		25 VII – traktat o nieagresji z ZSRS
1933 r.	30 I – mianowanie A. Hitlera kanclerzem Niemiec	III – otwarcie magistrali kolejowej Śląsk–Gdynia
1934 r.	29/30 VI – „noc długich noży” w Niemczech	26 I – deklaracja o niestosowaniu przemocy z Niemcami
1935 r.	IX – uchwalenie ustaw norymberskich w Niemczech	23 IV – uchwalenie konstytucji kwietniowej
1936–1939	wojna domowa w Hiszpanii	budowa Centralnego Okręgu Przemysłowego
1938 r.	III – przyłączenie Austrii do III Rzeszy, IX – podpisanie traktatu monachijskiego, XI – „noc kryształowa” w Niemczech	2 X – zajęcie Zaolzia przez Wojsko Polskie
1939 r.	III – rozbiór Czechosłowacji, 23 VIII – zawarcie paktu Ribbentrop–Mołotow	V – odrzucenie niemieckich żądań wobec Polski, 25 VIII – zawarcie sojuszu z Wielką Brytanią
	II wojna światowa	
1939 r.	23 VIII – pakt Ribbentrop–Mołotow, 3 IX – wypowiedzenie wojny Niemcom przez Francję i Wielką Brytanię, 28 IX – niemiecko-sowiecki traktat o granicach i przyjaźni	1 IX–6 X – wojna obronna w Polsce, 17 IX – atak ZSRS na Polskę, 17/18 IX – ewakuacja władz polskich do Rumunii, 28 IX – kapitulacja Warszawy, 30 IX – powstanie rządu polskiego na uchodźstwie, 7 X – kapitulacja gen. F. Kleeberga pod Kockiem
1939–1940	wojna fińsko-sowiecka (wojna zimowa)	
1940 r.	9 IV – atak Niemiec na Danię i Norwegię, IV–VI – walki o Narwik, VI – przyłączenie republik bałtyckich do ZSRS, 22 VI – rozejm w Compiègne, VII–X – bitwa o Anglię, VIII – aneksja części Rumunii do ZSRS	IV–V – zbrodnia katyńska, X – wprowadzenie kary śmierci dla próbujących opuścić getto, XII – powołanie Delegatury Rządu RP na Kraj
1941 r.	10 IV–27 XI – bitwa o Tobruk, 22 VI – atak Niemiec na ZSRS, 12 VII – powstanie koalicji antyhitlerowskiej, 14 VIII – podpisanie Karty atlantyckiej, 7 XII – atak Japończyków na Pearl Harbor	30 VII – układ Sikorski–Majski, X – powstanie pierwszego obozu koncentracyjnego w Polsce pod okupacją (w Chełmnie nad Nerem)
1941–1945	wojna na Pacyfiku	
1942 r.	20 I – konferencja w Wannsee, 4–7 VI – bitwa o Midway, X–XI – bitwa pod El-Alamejn	5 I – powołanie Polskiej Partii Robotniczej, 14 II – utworzenie Armii Krajowej
1943 r.	14–24 I – konferencja w Casablance, 2 II – kapitulacja Niemców pod Stalingradem, 10 VII – desant aliantów na Sycylię, 8 IX – zawieszenie broni między Włochami i aliantami, VII–VIII – bitwa pancerna na Łuku Kurskim, 12–13 X – bitwa pod Lenino, 28 IX – 1 XII – konferencja w Teheranie	13 IV – ogłoszenie przez Niemców odkrycia zbrodni katyńskiej, 19 IV – powstanie w getcie warszawskim, 25 IV – zerwanie stosunków dyplomatycznych między Polską a ZSRS, 4 VII – śmierć gen. W. Sikorskiego w katastrofie nad Gibraltarem, 11 VII – „krwawa niedziela” na Wołyniu
1944 r.	18 V – zdobycie klasztoru na Monte Cassino, 6 VI – lądowanie aliantów w Normandii, 22 VI – początek operacji „Bagration”, 19–25 VIII – powstanie w Paryżu, 12- 21 VIII – bitwa pod Falaise, 17 IX – początek operacji „Market Garden”	I – początek akcji „Burza”, 22 VII – ogłoszenie manifestu PKWN, 1 VIII–2 X – powstanie warszawskie, 6 IX – ogłoszenie reformy rolnej, 31 XII – utworzenie komunistycznego Rządu Tymczasowego
1945 r.	4–11 II – konferencja w Jałcie, 2 V – zdobycie Berlina przez Armię Czerwoną i Wojsko Polskie, 8 V – kapitulacja Niemiec, 6 VIII – zrzucenie bomby atomowej na Hiroszimę, 17 VII–2 VIII – konferencja w Poczdamie, 2 IX – kapitulacja Japonii, 24 X – powołanie ONZ	17 I – wyzwolenie Warszawy, 19 I – rozwiązanie Armii Krajowej, 27 I – wyzwolenie obozu Auschwitz-Birkenau, VI – proces szesnastu w Moskwie, 5 VII – uznanie rządu komunistycznego przez USA i Wielką Brytanię

Fotografie:

ADM s. 255; **Agencja Gazeta/Łukasz Zandecki** s. 83 (pomnik); **Archiwum Nowej Ery** s. 18, 54 (biżuteria), 59 (Traugutt), 61 (Sochaczewski), 82, 84 (Olszewski), 126, 149 (Stalin wśród współpracowników), 189, 197, 199 (polski plakat, rosyjski plakat), 202, 221 (plakat), 228 (wizyty dygnitarzy); **BE&W:** s. 302 (Oppenheimer), Agencja de Prensa LOOK S.L. s. 274 (dzieci), Agencja Fotograficzna Caro/Bastian s. 275 (pomnik), AKG Images s. 44 (Impresja), 95 (rekruci w pociągu), 100 (natarcie), 104 (żołnierze rosyjscy), 114 (Lusitania), 152 (konferencja), 155 (plakaty), 156 (bojówkarze), 158 (SS), 159 (studenci), 246, 254 (Broz-Tito), 257 (syn Stalina), 261 (ludność cywilna), 264 (oficer chorwacki), 270 (Himmler), 273 (dzieci), 286, 287 (samolot), AKG Images/Erich Lessing s. 44 (Wiedeń), AKG Images/NordicPhotos s. 239 (Luftwafe), AKG Images/Paul Almasy s. 167 (Le Corbusier), Fine Art Images s. 148 (Trocki), Granger Collection s. 20, 106 (Rasputin), 145 (budowa tamy), 153 (marsz na Rzym), 159 (tłumy), 162 (zdjęcie), 165 (radio), 177, 239 (siły pancerne), 249 (kapitulacja Francji), 262 (mord), 283 (niszczyciele), Heritage Images s. 47 (bieg), 51, 155 (Hitler) 174 (plakat Nie przejdą), Heritage Images/Ann Ronan Pictures s. 38 (Dreyfus), 145 (Roosevelt), 158 (Wehrmacht), Heritage Images/Art Media s. 249 (załoga czołgu), 262 (plakat), 265, 298, Heritage Images/English Heritage s. 46 (kurort), Heritage Images/Fine Art Images s. 91, Heritage Images/ The Print Collector s. 101 (Hindenburg), IAM/World History Archive s. 30 (bitwa), 96 (mecz), 106 (rewolucja), 136, 148 (Stalin między czołgami), 151 (budowa), 165 (Greta Garbo), ImageBROKER/Raimund Kutter s. 347, Imagebroker/Stefan Auth s. 27, Imagno s. 10 (Cavour), 101 (hitlerowcy), 172 (generał Franco), Jerzy Malinowski s. 57, Julien Bryan s. 314 (chłopiec), KPA/United Archives s. 322, Mary Evans Picture Library s. 34 (orzeł), 118 (podpisanie rozejmu), 142 (panika), 256 (Stalin), Mary Evans Picture Library/Alexander Meledin s. 260 (obrońcy Stalingradu), Mary Evans Picture Library/Grenville Collins Postcard Collection s. 93 (okręt), Mary Evans Picture Library/Imperial War Museum/Robert Hunt Library s. 132, Mary Evans Picture Library/Robert Hunt Collection s. 99 (żołnierze z karabinem), Photo12 s. 19, 89, 267 (Tiso i Hitler), 271 (likwidacja getta), 283 (U-Boot), 285 (pancernik), Science Source/New York Public Library s. 46 (wieża), 113 (car z rodziną), Sovfoto s. 166 (niszczenie cerkwi), The Hollywood Archive/Picturelux s. 165 (Pancernik Potiomkin), UIG s. 259, 260 (żołnierze niemieccy), 261 (ciężarówki), 338, UIG/ World History Archive s. 17, UIG/Marka/eps s. 159 (robotnicy), UIG/Mondadori Collection s. 247 (oddziały Wehrmachtu), UIG/Sovfoto s. 166 (zniszczone dzwony), 291 (czołg T-34), 299 (zawieszenie flagi), UIG/Universal History Archive s. 94, 109 (Kieriński), UIG/World History Archive s. 266 (francuski ruch oporu), ullstein bild s. 42 (samochód), 47 (Coubertin), 96 (kawalerzyści), 97 (Hindenburg), 105 (fortyfikacje, zgliszcza), 111, 114 (U-Booty), 137, 139 (wypędzanie Ormian), 140, 159 (żołnierz), 236, 237 (pancernik), 248 (Degrelle), 296 (Wilczy Szaniec), ullstein bild/Heinrich Hoffman s. 175 (Hitler), 179, ullstein bild/Heinrich Hoffmann s. 256 (żołnierze sowieccy), Universal History Archive s. 9 (karykatura), 170 (cesarz), Wojciech Wójcik s. 196 (cmentarz), World History Archive s. 237 (obrońcy Westerplatte), 248 (Rotterdam), 273 (ludzie przy wagonie), World History Archive/AAM Ltd s. 109 (Lenin przemawiający), 119; **BE&W/Alamy:** s. 163, Niday Picture Library s. 258, 914 collection s. 169 (sterowiec), AF Fotografie s. 276 (Sendlerowa), Alpha Historica s. 40 (Darwin), Amel Emric s. 139 (Pałac Ligi Narodów), Antony Nettle s. 98 (samolot Fokker), Archive Collection s. 257 (zgony), Archive Pics s. 264 (Pétain), Archive PL s. 174 (dąbrowszczacy), 346 (plutonowy), Art Directors & TRIP s. 29, Artepics s. 49, Atomic s. 164, Azoor Photo s. 269 (naszywka), BMH Photographic s. 195 (podpisanie traktatu), BNA Photographic s. 169 (zeppeliny), Brian Harris s. 34 (brązy), CBW s. 157 (plakat), 251 (lotnicy), 277, 301, 305 (pracownice), Classic Image s. 139 (Atatürk), CPA Media Pte Ltd s. 149 (Stalin), 153 (Mussolini), 158 (SA), 160, 170 (chiński), 171 (japoński żołnierz), 175 (Chamberlain), 271 (masowe mordy), 289, De Luan s. 251 (Londyn), 282, EmmePI Travel s. 45 (Aida), Endless Travel s. 337 (muzeum), Falkensteinfoto s. 13 (Wilhelm I), 14, 15, Florilegius s. 162 (rysunek), Heritage Images s. 12 (organizatorzy zjednoczenia), 108 (Mikołaj II), 116 (niemiecki), 169 (katastrofa Hindenburga), Historic Collection s. 147, 157 (naziści), Historical Images Archive s. 28, Historisches Auge Ralf Feltz s. 13 (Bismarck), History and Art Collection s. 252 (Urbanowicz), history_docu_photo s. 268, IanDagnall Computing s. 10 (Garibaldi), 48 (Pasteur), 144, 293, incamerastock s. 9 (bitwa pod Bałakławą), 30 (delegacja), 148 (mauzoleum, Stalin wśród ludzi), John Kellerman s. 44 (Myśliciel), Luca Ponti s. 12 (pomnik), mauritius images s. 167 (Budynek Centrosojuzu), Military Images s. 304 (składanie mieczy), Niday Picture Library s. 239 (ochrona przeciwlotnicza), 257 (plakat), 325, 331, Peter Horree s. 42 (telefon), 44 (Judyta), Pictorial Press Ltd s. 31 (Burowie), 48 (Haffkine), Prestor Pistures LLC s. 287 (lotniskowiec), Prisma Archivo s. 109 (szturm), Prisma by Dukas Presseagentur GmbH s. 305 (prace nad bronią), Riccardo Mancioli Archive & Historical s. 168, Science History Images s. 95 (rekruci przed wyjazdem), 108 (powrót Lenina), 109 (rady), 141, 305 (eksplozja), Shawshots s. 135, Solaris s. 318, Stuart Greenhalgh s. 98 (samolot Bristol), Sunny Celeste s. 32, The History Collection s. 109 (herb), The Picture Art Collection s. 166 (Kolumna Maryjna), 254 (jugosłowiańscy zakładnicy), 264 (serbscy), The Print Collection s. 35, 36 (zamach), Tibor Bognar s. 138, Trevor Smith s. 41, UtCon Collection s. 43, VPC Photo Collection s. 154, World History Archive s. 113 (Dzierżyński); **Biblioteka Śląska** s. 216; **East News:** AFP s. 90, AKG Images/Erik Bohr s. 167 (Budynek Bauhausu), Album/Erich Lessing s. 45 (Braque), Archiwum Karlicki s. 131, Bartosz Krupa s. 190 (zasłubiny), Jan Bielecki s. 55 (demonstracja), Krzysztof Chojnacki s. 291 (polskie oddziały), Laski Diffusion s. 215, 310 (spotkanie oficerów), Laski Difussion s. 87 (budowanie barykady), Łukasz Solski s. 278 (muzeum), Muzeum Niepodległości s. 182, 184, 243, Muzeum Wojska Polskiego s. 55 (Branka), 196 (Kossak), Roger Viollet s. 129 (Paderewski), World History Archive s. 313, zbiory I. Pietowski s. 212, Zofia i Marek Bazak s. 279 (rodzina Ulmów); **ETH-Bibliothek Zürich, Bildarchiv/Schmelhaus, Franz/Portr_00789/Domena publiczna** s. 205 (Narutowicz); **Forum:** FoKa s. 199 (armia), 240, 336, Interfoto/awkz s. 295, Jan Morek s. 335 (ruiny), Jan Włodarczyk s. 343, Marek Lapis s. 62 (Cegielski), Marek Skorupski s. 330 (mord w Lipnikach), Topfoto s. 84 (Arctowski); **Gallo Images Poland/Getty Images:** Arterra/Philippe Clément s. 105 (Verdun), Bettmann s. 129 (Wilson), 143 (bezrobotny), 231, 247 (Mannerheim), 280, 300, 304 (kapitulacja, Truman), Corbis Historical s. 97 (Foch), 294, Corbis Historical/David Pollack s. 284, Corbis Historical/Hulton Deutsch s. 118 (żołnierze), 165 (telewizor), 344 (Francuzi dziękujący żołnierzom), 349 (Dywizja Pancerna), Corbis Historical/University of Southern California s. 143 (zapora), Gamma-Keystone s. 260 (Żukow), 266 (włoscy antyfaszyści), 275 (żydowscy powstańcy), Hulton Archive s. 142 (maklerzy), 151 (Wielki Głód), 272, 290, Hulton Archive/Blank Archives s. 143 (Roosevelt), Hulton Archive/FPG s. 142 (bank), Hulton Archive/Galerie Bilderwelt s. 270 (przeładowania Romów), 346 (polscy żołnierze), Hulton Archive/Henry Guttmann Collection s. 99 (gaz), Hulton Archive/Keystone s. 285 (armia japońska), Hulton Archive/Keystone/Stringer s. 235, Hulton Archive/Victor Temin s. 349 (żołnierze sowieccy), Keystone s. 292 (Mussolini), Keystone/Fred Ramage s. 320 (żołnierze), LL/Roger Viollet s. 7, Mondadori s. 344 (żołnierki), Photo12 s. 156 (Hitler i Röhm), 245, Popperfoto s. 244, Print Collector/Art Media s. 275 (Paryż), Roger Viollet/Jacques Boyer s. 299 (rakieta), Science&Society Picture Library s. 166 (telewizor), Topical Press Agency s. 251 (Churchill), Toronto Star Archives s. 344 (strażniczka), UIG s. 242 (płonący Zamek Królewski), 269 (getto), UIG/Prisma by Dukas s. 269 (uwięziony Żyd), ullstein bild s. 143 (Hitler), 267 (Hitler z ambasadorami), 291 (czołg Pantera), ullstein bild/ADN-Bildarchiv s. 345 (oddziały Ludowego Wojska Polskiego); **Getty Images/iStock:** ferlistockphoto s. 24 (rozdarta kartka), Thanapol Tontinikorn okładka; **Indigo/Alamy:** mccool s. 174 (plakat Nigdy), PSI s. 72, World History Archive s. 99 (żołnierze w maskach), World of Triss s. 152 (wizyta); **Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa** s. 185; **Library of Congress:** s. 36 (wydarzenia majowe), 38 (Leon XIII), 46 (gazeciarz), 77, 93 (działa), 107, 115 (plakat, Wilson), 207 (Mościcki), 209 (Dmowski), 320 (Sikorski), Dorothea Lange s. 178; **Muzeum Narodowe w Kielcach** s. 125; **Muzeum Narodowe w Krakowie** s. 54 (biżuteria), 66, 68, 86; **Muzeum Narodowe w Poznaniu** s. 53; **Muzeum Narodowe w Warszawie:** s. 79, Krzysztof Wilczyński s. 81 (Matejko), Piotr Ligier s. 59 (Gierymski), 70, 83 (Hamlet), 87 (Wyspiański); **Muzeum Powstania Warszawskiego: Eugeniusz Lokajski „Brok”** s. 334 (PAST-a), 334 (barykady), 335 (oddziały powstańcze), Joachim Joachimczyk „Joachim” s. 335 (kanały); **Muzeum Sztuki w Łodzi** s. 225 (Witkacy); **Muzeum Wojska Polskiego** s. 183 (obraz), 237 (plakat); **Narodowe Archiwum Cyfrowe** s. 40 (Skłodowska-Curie), 48 (Weigl), 64 (wóz), 71, 74 (Słomniki), 75, 80, 120, 121, 122, 128, 133, 143 (ubóstwo), 181, 183 (Piłsudski), 186 (linia kolejowa), 188 (Paderewski, defilada), 190 (słupy), 191, 192, 194, 195 (Ochotnicza Liga Kobiet), 203, 205 (spotkanie), 206 (dworek), 207 (Piłsudski), 208 (Daszyński, Witos), 209 (Rataj, Korfanty, Sławek), 211 (proces brzeski, Bereza Kartuska), 213, 218 (Grabski, Kwiatkowski), 219, 220, 222, 223 (mieszkanki, Wigura, Uniwersytet Warszawski), 225 (Bodo i Smosarska), 226 (Konopacka), 228 (Beck), 229, 230 (Beck, warszawscy sprzedawcy gazet), 241, 242 (Starzyński), 274 (Korczak), 281, 309, 310 (Frank), 312 (tramwaj), 315, 319, 321, 323, 324, 327, 329, 332 (manifest), 333 (młodzi powstańcy, Komorowski), 337 (jeńcy), 345 (przysięga), 348; **Ośrodek Karta:** s. 198, 314 (zesłańcy), 326 (Rowecki), Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie s. 341, 342 (żołnierze, Anders), Studium Polski Podziemnej w Londynie s. 330 (oddział AK); **PAP:** CAF s. 226 (Kusociński), 312 (łapanka), 340, CAF/Stefan Bałuk s. 326 (pomnik), EPA s. 302 (Hiroszima); **PhotoPower/Bridgeman Images:** s. 39, DACS, London 2024/© Succession Picasso s. 173 (Guernica), Giancarlo Costa s. 10 (bitwa pod Calatafimi), Tallandier s. 292 (Eisenhower); **Piotr Jacek Jamski** s. 83 (Bóg Ojciec); **Polona/Biblioteka Narodowa** s. 19, 61 (dwujęzyczne nazewnictwo), 62 (elementarz), 63, 64 (Ledóchowski), 73, 74 (Żmichowska), 81 (Prus), 186 (Kalisz), 206 (karykatura), 221 (dworzec), 276 (afisz); **Reporter:** Gerard s. 279 (ściana pamięci), Łukasz Ostalski s. 225 (Gdynia), Wojciech Strózyk s. 278 (rodzina Ulmów); **Shutterstock:** s. 24 (flaga USA), 98 (czołg), 108 (manifestacje, orzeł), 109 (orzeł), 303, 334 (dziura w murze), Everett Collection s. 158 (Hitler), Jaroslav Moravcik s. 158 (swastyka), The LIFE Pictures/Margaret Bourke-White s. 24 (Nowy Jork); **The Metropolitan Museum of Art** s. 21 (Brown, Lincoln); **The Walters Art Museum** s. 16; **U.S. Navy Photograph/National Archives** s. 288; **University of Southern California Libraries** s. 31 (misjonarz); **Wikimedia** s. 252 (Františěk); **Zamek Królewski w Warszawie** s. 6.

Projekty graficzne:

Marek Błoszko: 108–109, 124–125, 142–143, 208–209, 238–239, 334–335; **Marek Błoszko, Ewa Kaletyn:** 24–25; **Marek Błoszko, Krzysztof Mrawiński, Marcin Oleksak:** 286–287; **Marek Błoszko, Alicja Skupin-Podwojewska:** 32–33; **Marta Długokęcka, Wioleta Herczyńska, Marcin Oleksak:** 316–317; **Ewa Kaletyn:** 272–273; **Marcin Oleksak:** 16–17, 98–99, 252–253, 302–303; **Marcin Oleksak, Rafał Kwiczor:** 200–201; **Zuzanna Sri:** 158–159;.

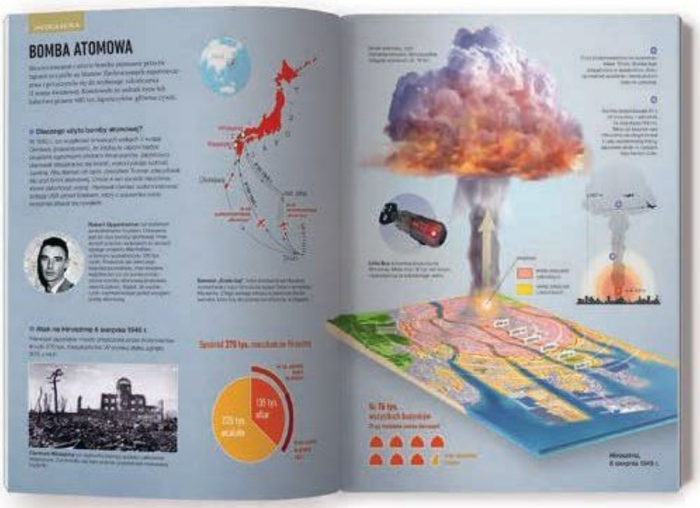
Ilustracje:

Ewelina Baran: 21, 54, 58, 125. **BlueGreen:** 252–253. **Rafał Buczkowski:** 252–253, 286–287. **Marta Długokęcka:** 21, 25, 32–33, 54, 58, 98–99, 103, 125, 316–317. **file 404:** 286–287. **Wioleta Herczyńska:** 103, 316–317. **Ewa Kaletyn:** 273. **Przemysław Kłosin:** 200–201. **Krzysztof Mrawiński:** 286–287. **Marek Nawrocki** 32–33, **Marcin Oleksak:** 16–17, 98–99, 252–253, 302–303. **Omegavision:** 286–287. **Marcin Ptak:** 286–287

nowa era *Twoje mocne strony*

Poznać przeszłość

W części 3 podręcznika omówiono wydarzenia i procesy historyczne od połowy XIX w. do 1945 r., m.in. odzyskanie niepodległości przez Rzeczpospolitą oraz jej odbudowę, I i II wojnę światową, kształtowanie się i funkcjonowanie systemów totalitarnych w okresie międzywojennym.

Praca z materiałem źródłowym

Teksty źródłowe opatrzone ćwiczeniami pomagają zrozumieć kontekst wydarzeń i ułatwiają kształcenie umiejętności pracy ze źródłem historycznym.

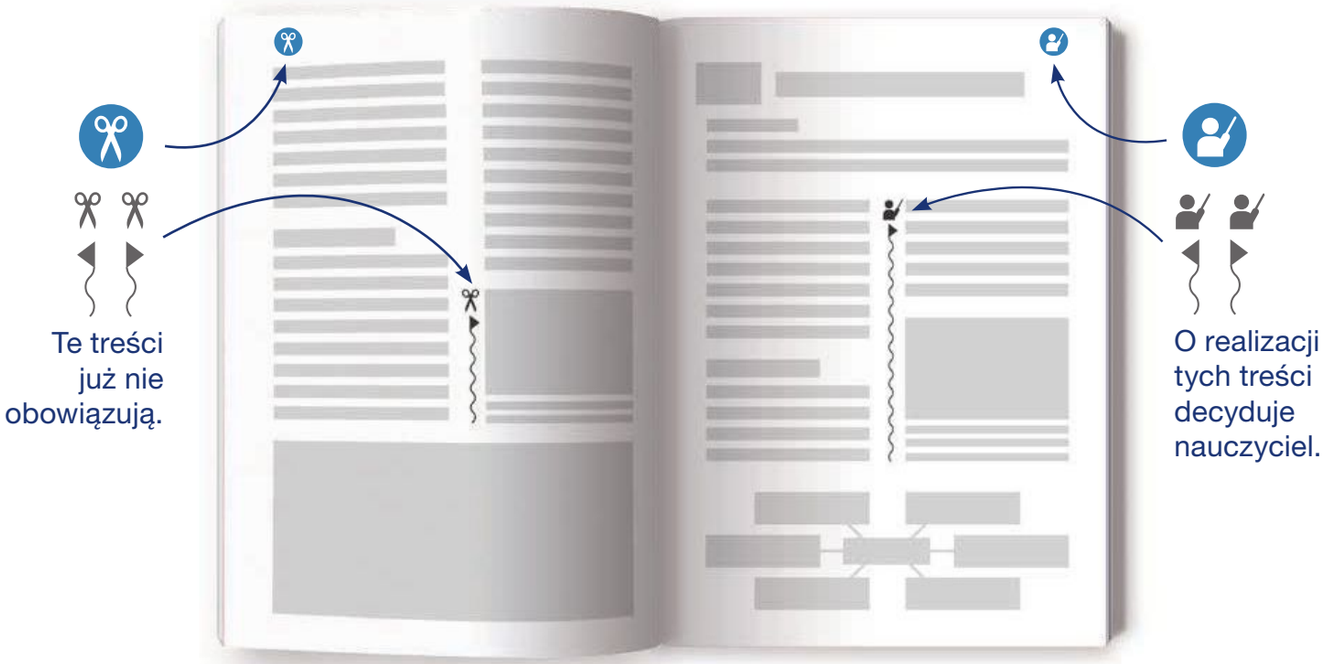
Ciekawe infografiki

Efektowne ilustracje połączone z mapami i opisami nie tylko przekazują wiedzę, lecz także rozbudzają pasję poznawania przeszłości.

Symbole epoki

Eseje prezentujące wydarzenia, dzieła sztuki lub zjawiska charakterystyczne dla danej epoki umożliwiają lepsze poznanie ich tła historycznego.

W podręczniku znajdziesz oznaczenia treści, które od września 2024 r. nie są już wymagane.

Niebieska ikona na górze strony wskazuje, że na tej stronie znajdują się treści, które nie są wymagane – oznaczono je szarą ikoną i falką.

Nowa Era Sp. z o.o.
www.nowaera.pl nowaera@nowaera.pl
Centrum Kontaktu: 58 721 48 00

ISBN 978-83-267-5027-4